

PRI
LO
ZI

---

institut
za istoriju
radničkog pokreta
sarajevo

Redakcioni odbor:

ZDRAVKO ANTONIĆ
NIKOLA BABIĆ
RASIM HUREM
ENVER REDŽIĆ
NUSRET SEHIĆ

Glavni i odgovorni urednik

ENVER REDŽIĆ

Sekretar redakcije

VESELIN MITRASEVIĆ

Izdavač: Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo

Adresa: Prilozi, Sarajevo, Đure Đakovića 9, telefon 38-774

Ziro račun 101-3-47, poštanski fah 310

Izlazi povremeno

S A D R Ő A J

Strana

CLANCI I STUDIJE:

1. Milan Gaković: Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini (1918—1921)	9
2. Nedim Šarac: Osvrt na politiku KPJ u Bosni i Hercegovini pred Petu zemaljsku konferenciju 1940. godine	117
3. Rasim Hurem: Političke mjere okupatora i ustaša protiv ustanka i NOP u prvoj polovini 1942. godine	125
4. Veselin Đuretić: Organi narodne vlasti u Bosni i Hercegovini između I i II zasjedanja ZAVNOBiH-a	149
5. Muharem Kreso: Izmjene u aparatu njemačke okupacione uprave u Jugoslaviji u prvoj polovini 1943. godine	175

PRILOZI:

1. Mitar Papić: Sezdeset godina časopisa Pregled	205
2. Moni Levi: Iz revolucionarnog studentskog pokreta u Beču	217
3. Dubravka Skarica: Internacionalna omladine — Centralni organ IK KIM-a o omladinskom pokretu u Jugoslaviji 1936—1941.	245
4. Uglješa Danilović: Savjetovanje u Ivančićima	253

PRIKAZI:

1. Nusret Šehić: Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju (Knjiga građe u izdanju Arhiva SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1967. Sabrao i uredio dr Ferdo Hauptmann)	265
2. Dr Veseljko Huljić: Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata, izdanje Vojnoistorijskog instituta, knjiga 1, Beograd 1969. godine	270
3. Željka Vrdoljak: Georges Haupt: Druga internacionala 1889—1914. Kriička studija izvora. Bibliografski esej	275
4. Ibrahim Karabegović: Prilozi za istoriju socijalizma, br. 6, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1969. godine, strana 593	278
5. Mr Rafael Brčić: Časopis za savremenu povjest, IHRP Hrvatske, knjiga I—II/1969, i I/1970.	281
6. Uroš Nedimović: International review of social history, volume XIV-1969—Part 1—3; izdavač International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam	287
7. Dubravka Skarica: Voprosi istorii, 1—12, Moskva 1969.	290

OSVRTI:

1. Ibrahim Karabegović: Drugi (Vukovarski) kongres KPJ 1920. (Simpozijum održan u Vukovaru 22. i 23. juna 1970) 295
2. Nikola Babić: Šesta internacionalna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu 299
3. Veselin Mitrašević: Treće savezno savjetovanje arhivskih radnika Jugoslavije 302

IZ INSTITUTA:

1. Djelatnost Instituta u 1970. godini 309
2. Pregled domaćih i stranih časopisa koje prima biblioteka Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu 315

CONTENTS

ARTICLES AND STUDIES:

1. Milan Gaković: Solution of the Agrarian Question in Bosnia and Hercegovina 1918—1921 9
2. Nedim Šarac: The Policy of the Communist Party of Yugoslavia in Bosnia and Hercegovina before the Fifth National Conference of 1940 117
3. Rasim Hurem: The Political Measures of the Occupiers and the Ustaša against the Uprising and People's Liberation Movement in Bosnia and Hercegovina in the first half of 1942 125
4. Veselin Đuretić: Bodies of the People's Government of Bosnia and Hercegovina between the 1st and 2nd Sessions of the National Anti-Fascist People's Liberation Council 149
5. Muharem Kreso: Changes in the Organization of the German Occupational Government in Yugoslavia in the first half of 1943 175

CONTRIBUTIONS:

1. Mitar Papić: Sixty years of the newspaper entitled »Pregled« 205
2. Moni Levi: From the Revolutionary Student Movement in Vienna 217
3. Dubravka Škarica: International Youth — the Central Organ of the IK KIM on the youth movement in Yugoslavia 1936—41. 245
4. Uglješa Danilović: The Symposium in Ivančić 253

REVIEWS:

1. Nusret Šehić: The Struggle of the Moslems of Bosnia and Hercegovina for religious and educational autonomy (Book of Documents published by Ar-

hiva SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1967. Collected and edited by Dr. Ferdo Hauptmann)	265
2. Dr. Veseljko Huljić: The April War of 1941, a Collection of Documents, published by the Institute of Military History, Book 1, Beograd, 1969	270
3. Željka Vrdoljak: Georges Haupt: The Second Internationale of 1889—1914. A Critical Study of the Sources. A Bibliographical Essay	275
4. Ibrahim Karabegović: Contributions to the History of Socialism, No. 6, Institute of Contemporary History, Beograd 1969, 593 pp.	278
5. Rafael Brčić: Journal of Modern History, IHRP of Croatia, Books I-II/1969 and I/1970	281
6. Uroš Nedimović: International Review of Social History, volume XIV-1969-Parts 1—3; published by International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam	287
7. Dubravka Škarica: Voprosi istorii, 1—12, Moscow 1969	290

EVENTS:

1. Ibrahim Karabegović: The Second (Vukovar) Congress of the Communist Party of Yugoslavia in 1920 (A Symposium held in Vukovar on the 22nd and 23rd of June, 1970)	295
2. Nikola Babić: The Sixth International Conference of Historians of the Workers Movement, held in Linc	299
3. Veselin Mitrašević: The Third Federal Conference of Archive Workers of Yugoslavia	302

FROM THE INSTITUTE:

1. The Activity of the Institute in 1970	309
2. A Review of Yugoslav and Foreign Journals which are received by the Library of the Institute of the History of the Workers' Movement in Sarajevo	315

1998. god.

1998. god. 1. kvartal

1998. god. 1. kvartal

članci i studije

1998. god. 1. kvartal

1998. god. 1. kvartal

1998. god. 1. kvartal

Milan Gaković

Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918-1921.

Agrarni odnosi koji su u Bosni i Hercegovini zatečeni poslije prvog svjetskog rata rezultat su viševjekovne turske vladavine kao i 40-godišnje austrougarske okupacije. Ti odnosi su se krajem 18. i u prvoj polovini 19. vijeka, uporedo sa slabljenjem Otomanskog Carstva, često mijenjali, uglavnom na štetu hrišćanske raje, da bi se konačno Saferskom naredbom od 1859. godine zakonski regulisali. Tom naredbom ozakonjeno je sve ono što je stvoreno dugim procesom čitlučenja. Najvažnije što su kmetovi dobili ovom naredbom jeste ukidanje davanja trećine pod zakup, koje je u prošlosti dovođilo do velikih zloupotreba. Administrativne vlasti dobile su nadležnost da rješavaju u sporovima između čitluk-sahibije i kmeta. Ovaj odnos ne shvata se više kao privatno-pravna stvar i kao pitanje privatne svojine, već kao stvar javno-pravne prirode. Ovim, kao i načelom nepokretnosti kmeta, ukoliko on odgovara zakonskim obavezama, kmet je ipak koliko-toliko bio zaštićen u odnosu na gospodara.¹⁾ Podstaknuta ustankom od 1875. godine, turska uprava je pred kraj svoje vladavine u Bosni i Hercegovini donijela i zakon o fakultativnom otkupu kmetova.²⁾

Koristeći se istočnom krizom, koju je izazvao bosansko-hercegovački ustanak (1875—1878), Austro-Ugarska je na Berlinskom kongresu 1878. godine dobila mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine. Čim je austrougarska vojska ušla u BiH, nova vlast je preduzela mjere da očuva postojeće stanje. Seljaci-kmetovi su se nadali da će ekonomski postati slobodni

---

¹⁾ Dr Vasilj Popović, *Agrarno pitanje i turski neredi*, Beograd 1949, str. 67—78 i 316—323.

²⁾ Dr Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941*, Sarajevo 1958, str. 69.

i da će njihovo pitanje biti konačno riješeno. Kmetovi u većini slučajeva prestaju da izvršavaju svoje obaveze prema agama i begovima. Međutim, nova vlast nastoji strogim mjerama da to onemogući. Pristupa se sklapanju ugovora između aga i kmetova, pri čemu se strogo poštuju odredbe Saferske naredbe. Ovo izaziva nezadovoljstvo kmetova. Austrougarska vlast ni malo ne misli da mijenja agrarne odnose, što se jasno vidi i iz proglašâ generala Jovanovića i generala Filipovića upućenih narodu prilikom ulaska u BiH 1878. godine.³⁾ I pored toga što u Berlinskom ugovoru (član 25) nije izričito navedeno da Austro-Ugarska preuzima obavezu da riješi agrarno pitanje, ipak je ona, uzimajući mandat za okupaciju i preuzimajući administraciju, u isto vrijeme preuzela i moralnu obavezu da riješi agrarno pitanje i na taj način ukloni osnovni uzrok nemira u BiH. Pogotovo što je grof Andraši u svom govoru na Berlinskom kongresu istakao da je agrarno pitanje glavni uzrok povremenih nereda u BiH, te da je to u stanju riješiti samo jaka i nepristrasna vlast, čime je dao do znanja predstavnicima velikih evropskih sila da će nova uprava riješiti to pitanje.⁴⁾

Međutim, austrougarska vlast po dolasku u Bosnu i Hercegovinu nije pristupila ukidanju feudalnih agrarnih odnosa uglavnom iz političkih razloga. Rješavanjem ovog pitanja, ona se morala zamjeriti feudalcima, a onda i čitavom muslimanskom stanovništvu, koje je bilo pod njihovim uticajem. Ona to nije željela. Jedino održavanjem postojećih agrarnih odnosa, feudalci su se mogli vezati za postojeću vlast, a preko njih ostvariti poslušnost i lojalno držanje Muslimana.⁵⁾ Dalje, zajednički ministar finansija Kalaj uslovljavao je rješavanje agrarnog pitanja aneksijom. Isticana je privremenost okupacije: ona ima da se ograniči na uspostavljanje »reda i zakonitosti« te da ne treba preduzimati ništa što bi moglo izazvati nezadovoljstvo feudalnog sloja muslimanskog stanovništva.

Iako je od početka okupacije imala jasan stav prema agrarnom pitanju, austrougarska vlast ga ipak nije zanemarivala: ono je bilo predmet njenog živog i stalnog interesovanja. Do uvođenja ustanovnosti 1910. godine Zemaljska vlada za BiH izdala je niz propisa koja je trebalo da jasnije regulišu odnose između aga i kmetova i da spriječe zloupotrebu kako sa jedne, tako i sa druge strane. Svi ti propisi nimalo nisu mijenjali suštinu aginsko-kmetskih odnosa koji su nastali i oformili se u doba turske vladavine. Postupak prilikom agrarnih sporova pred austrougarskim organima vlasti regulisan je posebnom naredbom 1895. godine.⁶⁾ Kako turska vlast nije ostavila gruntovnice, nova vlast je morala pristupiti utvrđivanju prava vlasništva nad zemljom. Na temelju carske odluke od 13. septembra 1884. stupio je na snagu novi gruntovni zakon i Zemaljska vlada je od 1886. pristupila uvođenju gruntovnice i upisu prava vlasništva u zemljišne knjige, strogo poštujući tursko zakonodavstvo ko-

³⁾ Dr Hamdija Kapidžić, Hercegovački ustanak 1882, Sarajevo 1958, str. 37; Dr Milorad Ekmečić, Ustanak u Bosni 1875—1878, Sarajevo 1960, str. 362.

⁴⁾ Dr Vladimir Dedijer, Sarajevo 1914, Prosveta — Beograd, 1966, str. 96 i 126.

⁵⁾ Veselin Masleša, Mlada Bosna, Sarajevo 1945, str. 59.

⁶⁾ Agrarius, Agrarni propisi za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1911, str. 5—53.

jim je regulisano pravo na nekretnine.⁷⁾ Samo oni kmetovi koji su uvedeni u zemljišne knjige imali su kmetско pravo i zakon ih je štitiо.

Sklapanjem pisanih ugovora između feudalca i kmeta i uvođenjem gruntovnice-kmetovi su prisiljeni na dosljedno izvršavanje svojih obaveza. Seljak je za vrijeme turske vladavine i mogao ponekad, na izvjestan način, da izbjegne obaveze i prema feudalcu i prema državi, uglavnom zbog čestih nemira, izmjena propisa i neefikasnosti organa turske uprave. Međutim, austrougarska uprava je bila nešto sasvim drugo. Seljaku je trebalo duže vremena da se disciplinuje i povinuje zakonima i propisima. Otuda česta kažnjavanja seljaka zbog pravovremenog nedavanja državnih poreza, zbog sječe i krčenja državne šume, neobavljenog kuluka itd. Najvažniji državni prihod — desetinu od prinosa poljoprivrede, koju je turska vlast ubirala u naturi, nova uprava uzima u novcu, što je za seljaka nepovoljnije. Komisije sastavljene od desetara (sakupljača poreza desetine), predstavnika kmetova i feudalaca, kao i jednog člana koga je imenovala vlast, procjenjivale bi žetvu i odlučivale o iznosu desetine. Kako je desetar dobijao određen postotak od procijenjene poreske sume kao platu, on je bio zainteresovan da desetina bude što veća. Zatim, vlast je dala pravoagama i begovima da naplaćuju hak, većinom trećinu poljoprivrednih proizvoda, prema desetinskoj procjeni. Pored desetine i trećine, postojali su porezi na stoku, kuću, ispašu, kao i obavezni kuluk koji je kasnije zamijenjen novcem. Pošto je šuma proglašena državnom, seljak nije mogao da odsiječe ni jedno drvo bez dozvole i plaćene takse.⁸⁾ Sve su ovo bili razlozi zbog kojih je seljak bio veoma nezadovoljan austrougarskom vlašću u BiH. Da bi se izbjegle zloupotrebe koje su nastajale pri popisu i utvrđivanju desetine i da bi se čitav taj postupak pojednostavio, od 1905. se počinje uvoditi desetinski paušal.

Nakon tridesetogodišnjeg upravljanja Bosnom i Hercegovinom austrougarska vlast je uvidjela da se postojeći agrarni odnosi neće moći održati. Povećani troškovi okupacione uprave nametali su i veće oporezivanje seoskog stanovništva. Da bi se to moglo ostvariti, nužno je bilo unapređenje poljoprivredne proizvodnje. Međutim, pri postojećim odnosima, kmet uopšte nije bio zainteresovan za intenzivnije obrađivanje, jer bi veća proizvodnja imala za posljedicu i uvećano davanje zemljoposjedniku, a i državi (u vidu desetine). S druge strane, zemljoposjednici-feudalci su potpuno pasivni i odvojeni od proizvodnje. Svoj parazitski život su provodili onako kako im je to omogućavao dobijeni hak. Kod vlasti i pojedinih zemljoposjednika vladalo je mišljenje da bi posjednik, kad bi se razgraničio i odvojio od kmeta i organizovao proizvodnju u vlastitoj režiji, mogao postići veći prihod od onoga koji dobija od kmetova. Agrarno pitanje se moralo rješavati i zbog sve otvorenijeg neprijateljstva i sve borbenijeg nacionalizma seljaštva, naročito srpskog. Početkom XX vijeka seljaštvo u BiH počinje da se budi. To najbolje osjeća Petar Kočić.

---

⁷⁾ Dr Ferdo Hauptman, Regulisanje zemljišnog posjeda u BiH i počeci naseļavanja stranih seljaka u doba austrougarske vladavine, Godišnjak Društva istoričara BiH, Godina XVI, Sarajevo 1965, str. 154; Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906, str. 487.

⁸⁾ Dr Ilija Kećmanović, Jedna epizoda iz borbe BiH za crkveno-školsku autonomiju, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, godina 1964—1965, knjiga IV—V, Sarajevo 1965, str. 372—373. (Memorandum bosanskohercegovačkih Srba ruskom caru, avgusta 1902).

Uspjesi Kočićeve grupe u doba ustavnosti, kao i »seljački štrajk« 1910. godine protiv trećine, zvanični krugovi su morali da uzmu u obzir.

Bosanska vlada je nakon aneksije tražila neki srednji put u rješenu agrarnog pitanja: zadovoljiti begovat i, bar djelimično, kmetove. Takvo rješnje je našla u fakultativnom otkupu kmetova pomoću kredita koji je davala kmetovima Privilegovana agrarna i komercijalna banka za BiH.

Mali broj kmetova mogao je da se koristi zakonom o fakultativnom otkupu koji je turska uprava donijela 1876. godine, a austrougarska vlast naslijedila, zbog toga što kmetovi nisu imali sredstava za otkup. Stanje se u tom pogledu poboljšalo kad je Zemaljska vlada osnovala Zemaljsku hipotekarnu banku, koja je davala mogućnost uzimanja kredita kmetovima. Međutim, kredit za otkupljivanje se mogao dobiti samo do polovine procijenjene vrijednosti kmetskog selišta. Kamata je bila 6—8%, a rok vraćanja 10 do 15 godina. Pošto su uslovi otkupljivanja bili nepovoljni, od 1879. do 1910. oslobodilo se feudalnih odnosa samo 28.479 kmetskih porodica.⁹⁾ Kad bi ovakvim tempom teklo otkupljivanje kmetova, onda bi se oni svi mogli otkupiti u BiH u toku 115 godina.

Posljednji značajni pravni akt iz oblasti agrarnih odnosa iz vremena okupacije jeste donošenje Zakonske osnove o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetova. Ovaj zakon izglasan je u Bosanskom saboru aprila 1911. godine. Njime su poboljšani uslovi otkupa zbog toga što je predviđeno davanje kredita za ukupnu cijenu kmetovskog selišta. Kamata je smanjena na 4%, a rok vraćanja produžen na vrijeme od 30 do 50 godina. Visina cijene otkupa ostavljena je slobodnoj pogodbi između kmeta i feudalca.¹⁰⁾ Privilegovana agrarna i komercijalna banka za BiH osnovana je 1909, sa mađarskim kapitalom, uz podršku i garanciju Zemaljske vlade, da bi kako je Burijan govorio — »jeftinim« kreditima omogućila otkupljivanje kmetova. Ona je davala kredite pod uslovima datim u Zakonskoj osnovi.

Prilikom diskusije o Zakonskoj osnovi o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetova energično je istupila grupa poslanika koja se izjasnila za obligatno (obavezno) otkupljivanje kmetova. Najvratniji pristalica ovog načina rješavanja agrarnog pitanja bio je Petar Kočić sa svojom grupom. U svom poznatom govoru o agrarnom pitanju, održanom u Bosanskom saboru 4. aprila 1911. godine, dajući negativnu ocjenu predloženoj osnovi, on kaže: »Težaci će na svaki način rđavo proći kod fakultativnog rješavanja. Zadužiće se, plaćaće deset i petnaest godina, a suma će se duga neznatno smanjiti. Pri prvoj nerodici ili kakvoj drugoj nezgodi ostaće težak bez kuće, bez zemlje, bez stoke, bez igdje ičega, sa prosjačkim štapom u ruci, pa će i taj štap predati visokoj Zemaljskoj vladi za ovako jednu pametnu zakonsku osnovu«, a zatim predlaže: »U interesu kmeta treba odmah riješiti kmetovske odnošaje, da težak dobije komad slobodne zemlje, da radi i da mu rad bude od koristi. Taj komad zemlje treba da dobije bez naknade, bez ikakve obaveze, državnim otkupom, a on će državi u nekoliko godina isplatiti zem-

⁹⁾ Izvještaji o upravi BiH za 1906, 1907, 1908, 1909, 1910. i 1911. godinu.

¹⁰⁾ Agrarius, Agrarni propisi ..., str. 63—70.

ljište u povećanoj potrošnji onih artikala, na koji se udaraju indirektni porezi.«¹¹⁾

»Osnova zakona o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta u Bosni i Hercegovini« izglasana je i usvojena na 87. sjednici Bosansko-hercegovačkog sabora 5. aprila 1911. godine. U Saboru su za vladin predlog Zakonske osnove glasali svi muslimanski i hrvatski poslanici. Za taj predlog su glasali i srpski poslanici I kurije i virilisti — ukupno 11 poslanika. Protiv predloženog zakona za rješenje kmetovskih odnosa glasala je grupa Petra Kočića i grupa oko lista »Narod«.¹²⁾

Po ovoj Zakonskoj osnovi rješenje agrarnog pitanja i dalje je ostalo u rukama feudalaca i postalo stvar njihove dobre volje, pošto su se kmetovska selišta mogla otkupljivati samo dobrovoljnom pogodbom između gospodara zemlje i kmeta. Fakultativni način otkupa nailazio je na slab prijem kod kmetova. Koristeći se novim zakonom o otkupu kmetova, od januara 1912. do kraja 1913. godine, otkupilo se svega 10.947 kmetovskih porodica.¹³⁾ Kmetovi, naročito siromašniji, strahovali su od uzimanja kredita na tako dug rok od 30 do 50 godina. Mislili su da neće moći stalno u polugodišnjim ratama vraćati dug, pa bi u tim slučajevima došlo do intervencije vlasti, povećanja kamata i globe. Dakle, oni su uvidjeli da će tim kreditom biti lihvarski iskorištavani i da se pruža mogućnost plasiranja i uvećavanja mađarskog i austrijskog kapitala. S druge strane, kmetovi se nikako nisu mogli pomiriti s tim da plaćaju zemlju natopljenu krvlju i znojem, koju su po osjećanju prirodnog prava smatrali svojom i koju su kroz dugi niz godina u vidu haka i preskupo platili. Oni su vjerovali da će kad-tad zemlju dobiti besplatno, tim prije što su se izgledi za nacionalno i socijalno oslobođenje povećali nakon pobjedonosno završenih balkanskih ratova, a na pomolu su bili i međunarodni sukobi većih razmjera. Seljaci-kmetovi su pri kraju austrougarske vladavine u BiH i dalje ostali u uvjerenju da je Austro-Ugarska trebalo da riješi agrarno pitanje, ali da ona to nije učinila zbog toga što je tuđinska država i što joj nije bilo u interesu ekonomsko oslobođenje seljaštva u BiH i njegov ekonomski i kulturni napredak. Kod kmetova, poslije iskustva sa Austro-Ugarskom, preovladava mišljenje da se agrarno pitanje u BiH može riješiti nakon nacionalnog oslobođenja, te se tako želja za ekonomskim oslobođenjem tijesno povezuje sa željom za nacionalnim oslobođenjem i stvaranjem sopstvene države.

Neriješeni agrarni odnosi u BiH predstavljali su centralno ekonomsko, društveno-političko i nacionalno-vjersko pitanje za čitavo vrijeme austrougarske uprave. Za agrarno pitanje su se vezivali najvažniji problemi zemlje. Da je to tačno, najbolje pokazuje posjedovana struktura i nacionalni sastav seoskog stanovništva koje je bilo vezano feudalnim odnosima. Prema rezultatima popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. od ukupnog stanovništva (1,898.040) u poljoprivredi je zaposleno 1,668.587 ili 87,91%. Prema agrarno-pravnom statusu 283.141

¹¹⁾ Stenografski izvještaji bosansko-hercegovačkog Sabora god. 1910/11, I zasjedanje, sv. III, Sarajevo 1911, Zemaljska štamparija, str. 1946—1947.

¹²⁾ Isto, str. 1974—1976.

¹³⁾ Dr Milivoje Erić, Agrarna reforma..., str. 71.

porodica, koje se izdržavaju od prihoda sa zemlje, dijele se na sljedeće kategorije:

	Glavari porodice		Članovi porodice	
Zemljoposjednici sa kmetovima	10.463	3,69%	40.460	2,92%
Zemljoposjednici bez kmetova	4.281	1,51%	16.182	1,17%
Slobodnih seljaka	136.854	48,33%	634.789	45,82%
Kmetova	79.677	28,14%	444.920	32,11%
Slobodnih seljaka, ujedno kmetova:				
a) pretežno slobodnih seljaka	14.453	5,11%	95.296	6,88%
b) pretežno kmetova	16.963	5,99%	110.448	7,97%
Drugo u poljoprivredi zaposleno stanovništvo	20.450	7,23%	43.351	3,13%
Svega:	283.141	100%	1.385.446	100%

Od velikog značaja je bio nacionalni i vjerski sastav poljoprivrednog stanovništva u pojedinim kategorijama. Detaljan nacionalni raspored poljoprivrednog stanovništva se vidi iz sljedećih tabela:

Zemljoposjednici sa kmetovima	Glavari porodice	Članovi porodice
Srbi	633 (6,05%)	3.227
Muslimani	9.537 (91,15%)	35.719
Hrvati	267 (2,55%)	1.399
ostali	26 (0,25%)	115
Svega	10.463	40.460

Zemljoposjednici bez kmetova	Glavari porodice	Članovi porodice
Srbi	760 (17,75%)	3.234
Muslimani	3.023 (70,62%)	11.005
Hrvati	458 (10,70%)	1.777
ostali	40 (0,93%)	166
Svega	4.281	16.182

Slobodni seljaci	Glavari porodice	Članovi porodice
Srbi	35.414 (25,87%)	183.268
Muslimani	77.518 (56,65%)	334.811
Hrvati	22.916 (16,74%)	111.905
ostali	1.006 (0,74%)	4.805
Svega	136.854	634.789

Kmetovi	Glavari porodice	Članovi porodice
Srbi	58.895 (73,92%)	333.739
Muslimani	3.653 (4,58%)	16.127
Hrvati	17.116 (21,49%)	94.992
ostali	13 (0,01%)	62
Svega	79.677	444.920

Slobodni seljaci, ujedno kmetovi, pretežno

Slobodni seljaci	Glavari porodice	Članovi porodice
Srbi	7.462 (51,63%)	51.309
Muslimani	1.458 (10,09%)	8.010
Hrvati	5.533 (38,28%)	35.977
ostali	—	—
Svega	14.453	95.296
Slobodni seljaci, ujedno kmetovi, pretežno kmetovi	Glavari porodice	Članovi porodice
Srbi	9.322 (54,96%)	63.825
Muslimani	1.233 (7,21%)	6.585
Hrvati	6.418 (37,83%)	40.038
ostali	—	—
Svega	16.963	110.448
Drugo u poljoprivredi zaposleno stanovništvo	Glavari porodice	Članovi porodice
Srbi	6.266 (30,64%)	11.252
Muslimani	9.226 (45,12%)	18.203
Hrvati	4.189 (20,48%)	10.499
ostali	769 (3,76%)	3.397
Svega	20.450	43.351
Ukupno stanovništvo zaposleno u poljoprivredi	Glavari porodice	Članovi porodice
Srbi	118.752 (41,94%)	649.854
Muslimani	105.638 (37,31%)	430.460
Hrvati	56.897 (20,10%)	296.587
ostali	1.854 (0,65%)	8.545
Svega	283.141	1,385.446¹⁴⁾

Iz statističkih podataka iz 1910. jasno se vidi zbog čega se agrarno pitanje preplitalo sa nacionalnim i vjerskim pitanjem. Od srpskog seljačkog stanovništva (768.606) feudalnim odnosima je vezano, bilo kao čisti ili kao djelomični kmetovi, 524.552 stanovnika ili 68,24%, od hrvatskog seljačkog stanovništva (353.414) feudalnim odnosima je vezano 200.074 ili 56,61%, a od muslimanskog poljoprivrednog stanovništva (536.098) feudalnim odnosima je vezano samo 37.056 ili 6,90%. Statističkim podacima iz 1910. nisu prikazani obrađivači beglučke zemlje koji su bili u težem položaju od kmetova.

Nakon sarajevskog atentata (28. VI 1914), objave rata Srbiji od strane Austro-Ugarske (28. VII 1914), a zatim i početka prvog svjetskog rata — za narod u Bosni i Hercegovini će nastupiti teški dani. BiH je djelomično postala ratno područje i u njoj vojni režim vrši krvav obračun sa srpskim narodom, smatrajući njega odgovornim za sarajevski atentat. Vlasti su i ovom prilikom pokušale da iskoriste vjersku i plemensku podvojenost koju su odranije podržavale, u čemu djelomično i

¹⁴⁾ Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910, Sarajevo 1912, str. LXXXIII, LXXXVI, LXXXVII, LXXXVIII, 68—71.

uspijevaju. Od svih jugoslovenskih zemalja u sastavu Austro-Ugarske BiH se našla u najtežem položaju. Mobilisano je preko 15% cjelokupnog muškog stanovništva. Glad, ubistva, interniranje, rekvizicije, konfiskacija imovine i sudski procesi — svakodnevna su pojava u BiH u toku rata. Početkom rata u zemlji se uvode izvanredne mjere, a zavodi se takođe vojni i policijski režim. Onemogućen je bilo kakav politički život. Carevom odlukom od 6. februara 1915. godine definitivno je raspušten Bosanski sabor, a time i posljednja mogućnost za javno političko djelovanje.¹⁵⁾ Dug, neizvjestan i iscrpljujući rat kod većine stanovništva u Monarhiji izazvaće već početkom 1917. g. nezadovoljstvo i revolucionarno raspoloženje. Na stvaranje takvog raspoloženja znatno je uticala i februarska revolucija u Rusiji. Iz straha da mase ne krenu ruskim primjerom, austrougarski vladajući krugovi su prisiljeni da popuštaju. U pojedinim dijelovima Monarhije dolazi do oživljavanja političkog života. Krajem maja 1917. sazvan je Bečki parlament, a nešto ranije i Hrvatski sabor. Ove promjene i izvjesna liberalizacija u Austro-Ugarskoj imale su uticaja i na političke prilike u BiH. Kako su se dalje događaji nepovoljno odvijali po Austro-Ugarsku, slovenski narodi na dnevni red postavljaju i pitanje svog državno-pravnog položaja, a samim tim i pitanje opstanka Monarhije. Majska rezolucija Jugoslovenskog kluba u Bečkom parlamentu od 30. maja 1917. g. i Krfska deklaracija od 20. jula 1917. godine — prisiljavaju odgovorne faktore Monarhije na protivakcije u cilju suzbijanja jugoslovenske propagande.¹⁶⁾ U BiH, gdje su već na početku rata bili suspendovani svi zakoni o političkim slobodama, raspušten Sabor i onemogućeno svako djelovanje političkih stranaka, 1917. godine, kao posljedica popuštanja i liberalizacije političkog života u Monarhiji, dolazi do jačeg djelovanja pojedinih građanskih političara, predstavnika ranijih političkih grupa i stranaka. Nakon trogodišnjeg političkog mrtvila, pored raspravljanja o budućem državno-pravnom položaju BiH, na površinu izbija i agrarno pitanje.

Karakteristično je da predstavnici aga i begova u ljeto 1917. g. zahtijevaju obligatno rješavanje agrarnog pitanja, to jest ukidanje kmetstva u BiH. Dakle, upravo oni koji su nekoliko godina ranije bili najgorčeniiji protivnici takvog rješavanja i koji za takvo rješavanje nisu htjeli ni da čuju. Po uzoru na Dimovića i Sunarića, u Peštu i Beč su se uputili i muslimanski političari dr Safet-beg Bašagić i Šerif Arnautović. Prilikom audijencije oni su 17. avgusta 1917. g. predali caru memorandum.¹⁷⁾ Uviđajući da događaji koji se odvijaju u toku rata neće voditi uspostavljanju stanja kakvo je bilo prije 1914. godine, nego njegovoj osjetnoj izmjeni, predstavnici muslimanskih feudalaca i političkih grupa požurili su da mjerodavnim krugovima u Pešti i Beču, a posebno caru, u vidu memoranduma iznesu svoja mišljenja i poglede o tome kako treba da se riješi državno-pravni položaj BiH poslije rata, kao i zahtjeve za uspo-

¹⁵⁾ Dr Hamdija Kapidžić, Bosna i Hercegovina za vrijeme prvog svjetskog rata, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, godina VI — knj. VI, Sarajevo 1966, str. 195—198.

¹⁶⁾ Isto, str. 196—198.

¹⁷⁾ Dr Hamdija Kapidžić, Austrougarska politika u BiH i jugoslovensko pitanje za vrijeme prvog svjetskog rata, Godišnjak istorijskog društva BiH, godina IX, 1957, Sarajevo, str. 26.

stavljanje ustava, obnavljanje rada Bosansko-hercegovačkog sabora i obligatno rješavanje agrarnog pitanja. Dakle, u memorandumu, osim zahtjeva da BiH dobije autonomiju u okviru Ugarske i da se ponovo uspostavi ustav i Bos.-herc. sabor, odlučno se traži da se pristupi obligatnom rješavanju agrarnog pitanja tj. ukidanju kmetstva.¹⁸⁾ U memorandumu se u vezi s agrarnim odnosima kaže: »Poslije zrelog promišljanja, došli smo do posljednjeg zaključka, da zahtijeva ne samo interes države, nego i naš vlastiti interes, da se agrarno pitanje u BiH riješi obligatorno i to što prije; jer ovakvo, kakvo danas postoji, za posjednika je apsolutno nesnošljivo. Mi smo došli do konačnog uvjerenja da naša zemlja nema za nas tako dugo vrijednosti, dokle je pod teretom kmetovskog prava. Mora se najposlije to kmetovsko pravo, ta mora, koja pritište naše vlasništvo, odstraniti. Ovo bi se riješenje moralo provesti uglavnom fizičkom radiobom zemljišta, a nipošto novčanim otkupom, jer bi to bilo upravo katastrofalno za nas i za naš opstanak i za budućnost. Naša bi se monarhija riješila na ovaj način jednog dosadnog pitanja, koje joj se najviše s mnogih strana predbacuje i protiv nje upotrebljava kao agitaciono sredstvo. Da ova velika patriotska svrha dođe do pobjede i da možemo jedanput svoju zemlju, pa makar i manje površine, nazvati u istinu svojom, odlučili smo, da podnesemo i opet žrtvu, pa da odstupimo od jednog dijela našega vlasništva na kmetским selištima.«¹⁹⁾ Omjer podjele kmetских zemljišta između feudalaca i kmetova nije naznačen. Javnost je bila iznenađena ovim zahtjevom bosanskih feudalaca s obzirom na njihove ranije stavove. Međutim, izgleda da su rat, ruska februaraska revolucija i nagovještaji novog vremena, vremena slobode i demokratije, učinili svoje. Bosanskim feudalcima je bilo jasno da će se po završetku rata, bez obzira na njegov ishod, morati da rješava agrarno pitanje. Kako su naslućivali, s obzirom na razvoj događaja, da bi se to rješjenje moglo izvršiti na njihovu štetu, smatrali su da je neophodno da oni pokrenu inicijativu i da se spasi što se spasiti može. Iz straha da ne ostanu potpuno praznih šaka oni će »velikodušno« besplatno ponuditi jedan dio zemlje kmetovima, kako bi drugi dio zemlje, uglavnom boljeg kvaliteta i u blizini gradova, pripao njima na slobodno raspolaganje.

Nakon predaje memoranduma caru predstavnici feudalaca održaće nekoliko sastanaka i dogovora na kojima se raspravljalo o agrarnom pitanju. U januaru 1918. g. konferencija veleposjednika izabrala je odbor u koji su ušli dr Mustajbeg Mutevelić, dr Halid-beg Hrasnica, Šemsi-beg Salihbegović, Zija Rizaefendić, dr Hamdija Karamehmedović i dr Mehmed Spaho. Tome odboru stavljen je u zadatak osnivanje organizacije zemljoposjednika i iznošenje zajedničkog stava o agrarnom pitanju. Osnova toga stava je podjela kmetске zemlje 50%:50%, tj. da pola pripadne kmetovima bez ikakve odštete, a pola da ostane u neograničenom vlasništvu aga i begova.²⁰⁾

U vrijeme kada bosanski feudalcima iznose svoje predloge za rješavanje agrarnog pitanja, i predstavnici austrougarske vlasti u BiH obavje-

¹⁸⁾ Glas slobode, Organ Socijaldemokratske stranke BiH, br. 7 od 11. avgusta 1917.

¹⁹⁾ Isto, br. 13 od 22. septembra 1917.

²⁰⁾ Isto, br. 8 od 26. januara 1918.

stavaju javnost da imaju namjeru efikasnije rješavati agrarno pitanje. Po nalogu koji mu je u najvećoj tajnosti dao zemaljski poglavar BiH general Sarkotić, šef agrarne službe u Zemaljskoj vladi dr A. Fajfalik u avgustu 1917. g. počinje da radi elaborat o agrarnom pitanju u BiH i o mjerama za njegovo rješenje. Fajfalik u svom prijedlogu pominje otkup uz pomoć države, diobu kmetske zemlje između spahije i kmeta, te neka druga rješenja koja bi oduljila i komplikovala likvidaciju ovog problema.²¹⁾ Međutim, raspoloženje naroda, zasnovano na izgledima za povoljan ishod rata, pokazivalo je da za rješavanje agrarnog pitanja ne može doći u obzir nijedan od navedenih kompromisnih prijedloga.

Agrarno pitanje u BiH bilo je predmet raspravljanja i na Krfskoj konferenciji održanoj od 15. juna do 20. jula 1917. godine. Na ovoj Konferenciji, na kojoj su se sastali predstavnici srpske vlade i Jugoslovenskog odbora da izraze svoju želju i namjeru o stvaranju zajedničke države SHS i da odrede državno-pravna i društveno-politička načela buduće države, pitanje agrarne reforme, kao pitanje hitnog ukidanja feudalnih odnosa u poljoprivredi od strane buduće nove države, izazvaće živu diskusiju i jača neslaganja. Ovo pitanje je pokrenuo predstavnik BiH u delegaciji Jugoslovenskog odbora Dušan Vasiljević na sjednici od 1. jula na kojoj se raspravljalo o prelaznom periodu ili provizorijumu, odnosno o vremenu od ulaska srpske i savezničke vojske u jugoslovenske zemlje pod Austro-Ugarskom, pa do donošenja ustava i uspostavljanja jedinstva zemlje. Govoreći o mjerama koje bi se imale sprovesti u BiH u tzv. prelaznom periodu, Vasiljević je posebno insistirao na ukidanju kmetskih odnosa: »Agrarno pitanje bi se moralo rešiti. Da aga dobije oštetu, a kmet zemlju. To se pitanje ima rešiti ulaskom vojske. Inače se neće smatrati da se vrši oslobođenje. Protiv toga neće imati ništa, naročito mali posednici. Od kmetova nemaju velike vajde. Ni pitanje naknade neće biti teško rešiti, jer se zna koliko ima da se da.«²²⁾

Vasiljevićev zahtjev naišao je na Konferenciji na podršku srbijanskih političara. Za njih su agrarni odnosi sa slobodnim seljačkim posjedom, kakvi su uspostavljeni u Srbiji nakon prvog i drugog srpskog ustanka, predstavljali veliki politički kapital koji su u pregovorima sa predstavnicima jugoslovenskih zemalja iz Austro-Ugarske nastojali da iskoriste. Političari iz Srbije su imali u vidu i poseban efekat koji će izazvati proglašenje radikalne agrarne reforme u BiH, za koju su pokazivali poseban interes, i na Konferenciji su ove zemlje tretirali kao isključivo srpske. U prvom dijelu debate o agrarnom pitanju Vojislav Marinković je rekao: »Mi u te zemlje treba da uđemo sa našim demokratskim duhom. Čim srpski vojnik uđe, mi moramo osloboditi seljake, kmetove, odmah. Oni imaju odmah postati gospodari zemlje. Kako će se posle platiti i naknaditi, docnije će se rešiti«²³⁾ a zatim je i Ljuba Davidović izjavio: »Provizorijum ima da svrši puno šakljevih stvari. Čim uđemo u zemlju, moraćemo osloboditi kmetove, i to bez plaćanja, a ako bude plaćanja, sve to treba da podnese cela država.«²⁴⁾

²¹⁾ Nedim Šarac, Socijaldemokratska stranka BiH i agrarno pitanje, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XI, 1960, str. 80.

²²⁾ Krfska konferencija, Beograd 1924, str. 105.

²³⁾ Isto, str. 115.

²⁴⁾ Isto, str. 118.

Međutim, u drugom dijelu debate, na nedjelju dana prije završetka Konferencije, doći će do življe diskusije i oprečnih mišljenja, tako da zbog Trumbićevog otpora agrarno pitanje neće naći mjesto u Krfskoj deklaraciji. Naime, Trumbić je bio protiv toga da se proklamuje načelo ukidanja feudalnih odnosa, latifundija i velikih posjeda, jer se plašio da se time ne izazovu politički moćni i uticajni krugovi u Hrvatskoj, naročito crkva, što bi moglo smetati konsolidaciji buduće nove države. Kao poznati legitimista, on je istakao da se pitanje agrarne reforme može rješavati tek nakon osnivanja nove države i to zakonodavnim putem.²⁵⁾ Ovakvim Trumbićevim stavom posebno je bio nezadovoljan i revoltiran Dušan Vasiljević: »Ako ne izjavimo da smo za rešenje agrarnog pitanja, onda su bespredmetne i sve ostale naše izjave u deklaraciji.«²⁶⁾ Iz diskusije o agrarnom pitanju na Konferenciji jasno se vidi da su u ovom pitanju političari iz Srbije pokazali više razumijevanja, elastičnosti i dalekovidnosti od Trumbića i nekih članova Jugoslovenskog odbora. Oni su, vodeći računa o promjenama u svijetu, naročito u Rusiji, nastojali da preduhitre revolucionarno rješavanje agrarnog pitanja od strane seljačkih masa.²⁷⁾

I

Austrijska ponuda za mir 14. septembra, početak proboja solunskog fronta 15. septembra i kapitulacija Bugarske 30. septembra 1918. dovode u oktobru 1918. godine do unutrašnjeg raspadanja Austro-Ugarske. Tih dana svi jugoslovenski narodi pod Austro-Ugarskom na revolucionaran način izražavaju svoju želju za osamostaljenjem i ujedinjenjem jugoslovenskih naroda u jednu zajedničku državu. U takvoj situaciji politički predstavnici buržoazije u našim zemljama pod Austro-Ugarskom pristupaju osnivanju Narodnog vijeća SHS 6. oktobra 1918. — kao političkog predstavništva Slovenaca, Hrvata i Srba na teritoriji Austro-Ugarske, koje će već 19. oktobra preuzeti vođenje narodne politike u svoje ruke i postaviti osnovne zahtjeve za rješenje jugoslovenskog nacionalnog pitanja, a 29. oktobra 1918. proglasiti i formalno otcjepljenje od Austro-Ugarske i stvaranje nove samostalne Države Slovenaca, Hrvata i Srba.²⁸⁾

Na temelju odluke Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS u Zagrebu od 30. oktobra 1918. formirana je Narodna vlada SHS za Bosnu i Hercegovinu kao organ Glavnog odbora Narodnog vijeća za BiH.²⁹⁾ Zemaljski poglavar BiH general Sarkotić je 1. novembra 1918. predao vlast predstavnicima Glavnog odbora Narodnog vijeća za BiH. U nedjelju 3. novembra 1918. Narodna vlada BiH preuzela je vlast i počela da radi.³⁰⁾

²⁵⁾ Dragoslav Janković, Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine, Beograd 1967, str. 270.

²⁶⁾ Isto, str. 269.

²⁷⁾ Isto, str. 270—271.

²⁸⁾ Ferdo Šišić, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Naklada Matice Hrvatske, Zagreb 1920, strana 170, 181 i 189.

²⁹⁾ Dr Dragoslav Janković i dr Bogdan Krizman, Građa o stvaranju jugoslovenske države, Institut društvenih nauka, Beograd 1964, str. 420.

³⁰⁾ Dr Hamdija Kapidžić, Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918, Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine III, 1963, str. 149.

Najvažniji zadatak Glavnog odbora Narodnog vijeća i Narodne vlade za BiH bio je da se u prelaznom periodu, dok se ne izvrši ujedinjenje i ne konsoliduje nova vlast, sačuva red i mir i očuva društveni poredak, jer je to bilo u interesu bosanskohercegovačke buržoazije. Da bi se ovaj zadatak sproveo, Narodna vlada za BiH je već 3. novembra 1918. uputila telegram svim okružnim oblastima, kotarskim uredima i kotarskim ispostavama. U njemu se kaže: »Narodna vlada, koja današnjim danom preuzima poslove zemaljske uprave, smatra svojom prvom dužnošću da se u čitavoj zemlji javni mir, red i sigurnost bezuvjetno uzdrži«. Zatim se naređuje da se najhitnije, u sporazumu sa najviđenijim nekompromitovanim ličnostima svih vjera i u saradnji sa oružničkim zapovjedništvima, uspostave okružni, kotarski i mjesni odbori narodnog vijeća: »U trajnoj vezi sa ovim odborima Narodnog vijeća i oružništvom neka vlasti preduzmu sve mjere za obezbjeđenje lične sigurnosti kao i sigurnosti javnog i privatnog vlasništva«. U telegramu se insistira na što bržem i bezbolnijem povlačenju austrijske vojske iz BiH, te se zbog toga mole vlasti da potpomognu uredan željeznički saobraćaj i snabdijevanje hranom vojnika u povlačenju.³¹⁾

Pošto narod nije imao povjerenja u stari i kompromitovani policijski i žandarmerijski aparat, Glavni odbor Narodnog vijeća za BiH pristupio je formiranju narodne garde. U cirkularnom aktu Narodne vlade za BiH kotarskim uredima i ispostavama povodom osnivanja narodne garde između ostalog se kaže: »Pozivate se da odmah u sporazumu sa odborima narodnog vijeća osnivate narodnu gardu. Ako tamo nije odbor osnovan to se pozivate da u sporazumu za tamošnjim svjesnim građanima osnujete narodnu gardu i odmah izaberete komandanta garde (...) Dužnost je garde da održi red i mir u mjestu i okolici (...) Treba zatražiti od žandarmerije i mjesne policije da stavi na raspolaganje oružje zapovjedniku garde (...) Žandarmerija i mjesna policija treba da se potpuno stavi na raspolaganje zapovjedniku garde i da s njime potpuno u sporazumu postupa«. ³²⁾ Narodna garda je, osim u održavanju reda i mira, imala da se stara i o razoružavanju austrijske vojske te o sprečavanju nereda i pljačke koje bi ta vojska činila u povlačenju.

Međutim, sve ove mjere nisu bile dovoljne. Glavni odbor Narodnog vijeća i njegova vlada su najbolju garanciju za održavanje reda i mira vidjeli u srpskoj vojsci. Zbog toga je 4. novembra 1918. došlo do sastanka delegacije Glavnog odbora Narodnog vijeća BiH sa komandantom Druge armije vojvodom Stepom Stepanovićem. Tom prilikom traženo je da srpska vojska hitno dođe u Sarajevo i što prije zaposjedne BiH, u prvom redu istočnu Bosnu i jugoistočnu Hercegovinu, gdje je već bilo došlo do nereda zbog upada komita iz Crne Gore. Već 6. novembra 1918. stigle su prve jedinice Druge srpske armije preko Višegrada u Sarajevo.³³⁾ Predsjednik Narodne vlade Atanasije Šola telegramski je obavijestio sve organe vlasti u BiH o dolasku srpske vojske u Sarajevo: »Jučer je stigla u Sarajevo srpska redovita vojska, te drži u sporazumu sa Narodnom vladom uzoran mir i red, a za kratko vrijeme biće odredi srpske vojske

³¹⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Narodna vlada BiH, Prezidijska akta br. 13.381/1918. (U daljem tekstu ABiH, NV, Prez. br.).

³²⁾ ABiH, NV, Prez. br. 13.439/1918.

³³⁾ Dr Hamdija Kapidžić, Rad Narodnog vijeća..., str. 151.

razmješteni po cijeloj zemlji. Ko god se ogriješi o mir i red, o tuđe vlasništvo, ličnu slobodu ili život — biće od komandanta te vojske predan u ruke pravde, koja će svom strogošću protiv svakog krivca postupiti. Ovaj brzovaj proglasite odmah u svom području.«³⁴⁾

Sve ove događaje, koji su se odigrali u drugoj polovini 1918. godine, a naročito završetak prvog svjetskog rata, raspad Austro-Ugarske, ulazak srpske vojske u Bosnu i Hercegovinu, a zatim i stvaranje prve jugoslovenske države, seljaci-kmetovi u BiH su sa oduševljenjem dočekali, smatrajući da je pored nacionalnog automatski riješeno i agrarno pitanje: da je nacionalno oslobođenje donijelo seljacima i ekonomsku slobodu. U danima prevrata, pa i kasnije, sve do početka 1919. godine, seljaci u BiH daju izraza svome oduševljenju i raspoloženju na način koji je svojstven klasi koja je dugo tlačena i ponižavana. Sav bijes i gorčina bosanskog kmeta, koja se u njemu taložila dugo vremena, sada svom snagom izbija na vidjelo. Njemu su u živom sjećanju ostale agrarne bune i ustanici iz XIX vijeka, a naročito ustanak 1875—1878. godine u kojima nijedna njihova želja, i pored ogromnih žrtava, nije bila ostvarena. Seljak isto tako nije zaboravio zulume obijesnih aga i begova. Tu su prisutna i nedjela šuckora te 1914. godina, kada je čitav srpski narod imao da odgovara za sarajevski atentat. U novembru i decembru 1918. na bosansko-hercegovačkim selima imamo revolucionarnu situaciju. Mnoga imanja zemljoposjednika — aga i begova — opljačkana su i zapaljena, a izvjestan broj aga i begova u njihove posluge — je ubijen.³⁵⁾ To paljenje čardaka, samovoljno prisvajanje kmetске i beglučke zemlje, protjerivanje aga i begova sa sela — tipični su atributi agrarne revolucije. I ona je, stvarno, tih dana u Bosni bila u punom jeku, ali će ostati nedovršena i brzo će se sabiti u zakonske okvire.

Povodom pisanja konzervativne štampe o stanju na selima, te nazivanja seljačkih nemira boljševizmom, našom nacionalnom sramotom, i da to nije dostojno izvojevanе slobode i pobjede, »Glas slobode«, organ Socijaldemokratske stranke BiH, upozorava buržoaziju da ne pravi kompromis s ostacima starog, preživjelog, daje tačnu i pravilnu ocjenu nemira na selu i svoj stav prema njima: »Pokreti seljaka, o kojima sada slušamo vijesti, su ni manje ni više no početak seljačke, kmetovske revolucije za revolucionarno rješenje agrarnog pitanja. Neka niko, svjesno ili nesvjesno, zlonamjerno ili nenamjerno, ne pobija ovaj fakat time što seljački pokret zauzima više oblike anarhije no organizovane revolucije. Jer pokreti širokih seljačkih masa koji su bez vođstva, nepismene, nepri-viknute ni na kakvu organizovanu akciju, sa ciljem koji je izgrađen tek u najkrupnijim crtama, bez političkog školovanja i bez poznavanja političke strategije, — takvi pokreti neizbježno moraju zauzeti onakve oblike kakve zauzima savremeni pokret seljaka kmetova u Bosni i Hercegovini«. A zatim se dodaje: »Mi smo daleko od toga da odobrimo ma kakve političke i socijalne pokrete koji se ispoljavaju u uništavanju dobara, rušenju i paljenju. Ali, sadašnje pojave na našim selima nazivati »razbojništvom« »boljševizmom« »pljačkanjem«, bez ikakvog dubljeg objašnjenja, ne znači

³⁴⁾ ABiH, NV, Prez. br. 13.516/1918.

³⁵⁾ Vidi: Milan Gaković, Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini poslije prvog svjetskog rata, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knjiga VI, Sarajevo 1966, str. 171—179.

ništa drugo no sociološki kretizam, koji ne može da shvati da su pokreti seljaka, o kojima sada slušamo vijesti ni manje ni više no početak seljačke, kmetovske revolucije za revolucionarno rješenje agrarnog pitanja«.³⁶⁾

Činjenica da su od ukupnog broja feudalaca 91,15% bili muslimani, a od kmetova 95,41% hrišćani (Srbi 73,92%, Hrvati 21,49%), jasno nam pokazuje da se ovaj socijalno-ekonomski antagonizam manifestovao i u vidu vjerskog i nacionalnog antagonizma. Sva mržnja kmetova uperena je protiv begova — Muslimana. Taj neprijateljski stav se vremenom uopštavao i proširivao na sav muslimanski živalj, koji je s malim izuzecima, bio ekonomski slobodan. Tome treba dodati i poslugu begova koju su činili Muslimani kao čuvari čardaka i kao sabirači haka. Ovaj antagonizam, stvaran i produbljan vijekovima, snažno će se ispoljiti krajem 1918. godine.

Iz mnoštva izvještaja i prijava, najčešće u vidu telegrama, koji u novembru i decembru 1918. godine stižu Narodnoj vladi za BiH od okružnih i kotarskih predstojnika, upravitelja kotarskih ispostava, policijskih i žandarmerijskih organa, kao i od zemljoposjednika — aga i begova — jasno se vidi da se seljaci — kmetovi ponašaju kao vlasnici kmetске i beglučke zemlje, da je za njih propašću Austro-Ugarske riješeno agrarno pitanje, kao i da uništavaju sve ono što je vezano za feudalne odnose na selu. Kotarska ispostava iz Odžaka javlja telegramom 6. novembra 1918. Narodnoj vladi u Sarajevo sljedeće: »Ovdje otpočele pobune kmetova. Jedan slučaj umorstva, dva paleža i pet pljačkanja. Organizacija narodnih vijeća u toku«.³⁷⁾ Isto tako i kotarski predstojnik iz Maglaja u svom izvještaju od 6. novembra 1918. o prilikama u kotaru, između ostalog iznosi: »Žalibože u selima zaredali paleži begovskih čardaka, te je ovih dana izgorio čardak Edhembega Uzeirbegovića u Striježevici i Rizahbega Uzeirbegovića u Paklenici«, a zatim »Na muslimanima se opaža razumljiva potištenost«.³⁸⁾ U opširnom izvještaju o događajima u glamočkom kotaru od 29. X do 16. XI 1918. g. kotarski predstojnik ističe kako mu od prevrata stižu svaki dan vrlo neugodne i anarhične vijesti o držanju naroda u okolini Glamoča, sve do Prekaje, pa možda još i dalje. Iznosi kako je u mnogim slučajevima saznao posredno, jer se oštećeni ne usuđuju prijaviti zbog straha od dalje osvete. U izvještaju se navodi kako je u Mokronogama napadnut subaša Smailbega Filipovića iz Glamoča, koji se vraćao sa 26.000 kruna pokupljenih od kmetova iz okoline Drvara. Subašu je napalo sedam glamočkih seljaka i novac mu oteli a njega pretučenog ostavili. Ovaj slučaj je naveo sam Smailbeg kao član Odbora Narodnog vijeća u Glamoču na odborskoj sjednici, zahtijevajući da se to ne uzme kao službeno, već da to navodi samo kao dokaz nesigurnih prilika. Dalje se, osim više krupnijih i sitnijih slučajeva pljačke i otimačine, navodi da su seljaci u Ljeskovici provalili u hambar Abdurahmanbega Idrizbegovića, raznijeli sve žito, odveli stoku i zapalili sijeno, kao i da je oružnička kasarna u Mliništima porušena.³⁹⁾

³⁶⁾ Glas slobode, organ Socijaldemokratske stranke BiH, br. 3 od 4. januara 1919. god.

³⁷⁾ ABiH, NV, Prez. br. 13.483/1918.

³⁸⁾ ABiH, NV, Prez. br. 13.573/1918.

³⁹⁾ ABiH, NV, Prez. br. 13.864/1918.

Stanje u derventskom kotaru neposredno poslije prevrata prikazano je u telegramu Kotarskog ureda Narodnoj vladi za BiH od 8. novembra 1918. U njemu se kaže: »U gradu Derventi narodnom stražom red potpuno uspostavljen, naprotiv na selima vrijenje. U Koraću kmetovi opljačkali žitni hambar Mustajbega Jusufbegovića i spalili jedan čardak. Onamo isposlata narodna straža i za sada spriječeno dalje pljačkanje. U Detlaku i Kalenderovcima srpski kmetovi razgrabili pokupljeni hak Hasage Ibrašagića. Izaslati članovi Kotarskog odbora narod umirili a kmetovi obećali da će odneseni hak povratiti. U Donjoj Lupljanici kmetovi spalili žitni hambar Miralembega Begovića. Kotarski odbor izaslao odbornike u narod te se već opaža njihovo djelovanje. Postavljanje narodnih straža u selima je u toku. Molimo da se hitno pošalje 250 pušaka sa municijom (...) U Motajici i Vučjaku pojavljuju se logoške skupine.«⁴⁰⁾

Okružna oblast Travnik javlja 8. novembra 1918. da u Duvnu, Šuici, Kupresu, Glamoču, Gerzovu i Šipovu vlada nered. Da je oružništvo u Gerzovu rastjerano, a kasarna demolirana, te da u Varcar-Vakufu vlada opšta nesigurnost.⁴¹⁾ A zatim ista oblast 20. novembra 1918. javlja da je u Livnu opljačkano pet begovskih hambarova. Isti slučaj se dogodio i u Kupresu sa begovskim čardacima. Dalje, da je sve sijeno koje je bilo okupljeno za austrougarsku vojsku razgrabljeno.⁴²⁾ Prema podacima kotarskog ureda iz Livna, nanesena šteta iznosi kod Abdurahmanbega Firdusa u Crnom Lugu 11.560 kruna- kod Meleč-hanume Firdus u Peuljama 3.000 kruna, kod Abazbega i Osmanbega Firdusa u Čelebiću 12.700 kruna, kod Besimbega Teskeredžića u Crnom Lugu 4.000 kruna i kod Zumrete hanume Kapetanović u Bastasima 15.000 kruna.⁴³⁾ Iz izvještaja Kotarske ispostave iz Kupresa vidi se da je Tarikbegu Teskeredžiću u Riliću razneseno žito iz hambara u vrijednosti od 20.000 kruna, Rustanbegu Rustanpašiću u Ravnom oštećen čardak i odneseno pokućstvo, Idrizbegu Idrizbegoviću u Donjem Vukovsku porušen čardak, Ibrahimpašiću u Malovanu odneseno 3.000 kg žita, Kapetanoviću u Donjem Vukovsku oštećen hambar i Alibegu Miralemu u Blagaju zapaljen hambar i ukradeno 11 volova. Navodi se da su štetu počinili kmetovi pomenutih begova.⁴⁴⁾

Približno tačna predstava o stanju u bosanskim selima krajem 1918. dobija se iz izvještaja kotarskih predstojnika iz Bos. Gradiške i Bos. Dubice. Prikazujući prilike u svom kotaru nakon prevrata, kotarski predstojnik iz Bos. Gradiške posebno ističe: »Grad se odmah organizirao i uspostavio mir i red. Ali u selima je to bilo nemoguće provesti. Ovaj kotar je vrlo prostran. Već 2. novembra 1918. narod je razoružao sve oružničke kasarne po kotaru. I sad stradava imetak svih onih koji ga posjeduju po selima, bez obzira na vjeru i narodnost. Kriterij po kome se tada određivalo u duši naroda ko treba da se opljačka — nije bio ni vjera ni narodnost, nego pripadanje težačkoj sirotinji ili nepripadanje. I samo zato što su težaci ovog kotara gotovo sami Srbi, a seoski velepo-

⁴⁰⁾ ABiH, NV, Prez. br. 13.592/1918.

⁴¹⁾ ABiH, NV, Prez. br. 13.521/1918.

⁴²⁾ ABiH, NV, Prez. br. 13.784/1918.

⁴³⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 13.534/1920.

⁴⁴⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 13.534/1920.

sjednici većinom Muslimani, izgleda neupućenom da se ovdje radi o nasiljima pravoslavnih protiv muslimana«. Dalje se navodi da je u ovom kotaru na 40 mjesta došlo do paljenja begovske imovine. Između ostalih, opljačkano je i zapaljeno imanje Mehmedbega Ibrahimbegovića u Rogoljima u vrijednosti 400.000 kruna; opljačkano i zapaljeno imanje Smailage Smailagića u Gredi u vrijednosti 400.000 kruna; opljačkan i zapaljen čardak Fehime hanume Ibrahimagić u Lamincima u vrijednosti 120.000 kruna; opljačkano i zapaljeno imanje gdje dra Ejuba Mujezinovića u Bistrici, a subaša Mujo Lutvić iz Banje Luke ubijen; opljačkano je imanje hanume Omera ef. Đumišića u Grbavcima i opljačkano i zapaljeno imanje dra Alibega Džinića u Turjaku, a šteta iznosi preko milion kruna.⁴⁵⁾ Slično stanje je bilo i u kotaru Bos. Dubica. U izvještaju kotarskog predstojnika kaže se: »Odmah danom prevrata pojavili su se, naime, žalosni događaji i anarhija, jer široki slojevi pučanstva nepoučeni i nepismeni nisu bili svjesni pravog značaja političkih događaja... Na dan prevrata, dne 2. XI 1918, umoren je spahija Malićbeg Kulenović Haračlija iz Kulen-Vakufa u svom čardaku u Vlaškovcima po tamošnjim težacima. Njegov čardak, sve žito i drugo imanje su opljačkali te uprkos istrage svi počinitelji nisu još iznađeni. Sumnja pada i na samog kneza u Vlaškovcima«. Ističe se da je glavni uzrok nemira po selima agrarno pitanje: »Vrlo važna stvar je sad agrarno pitanje. Opaža se da je raspoloženje kmetova naprama spahijama vrlo nepovoljno. Kmetovi — težaci daju oduška svome negodovanju paležom čardaka i raznošenjem žita i drugog imetka. Trećina se daje vrlo slabo, uglavnom nikako. Šume begovske se haraju nemilice te se u svakom pogledu spahiji čini šteta. Ukratko, odnošaj spahija i kmetova je vrlo napet te iziskuje brzo rješenje. Budući u kotaru nema muslimanskih sela nije došlo do trzavica među težacima u vjerskom ili nacionalnom pogledu.«⁴⁶⁾

U memorandumu, koji je šest feudalaca iz Bijeljine uputilo Narodnoj vladi u Sarajevo 18. januara 1919. godine, u ime svih Muslimana bijeljinskog kotara, pored prikazivanja lošeg odnosa civilnih i vojnih vlasti, a naročito Narodnog vijeća i narodne garde prema muslimanskom stanovništvu, dat je i spisak 27 oštećenih veleposjednika u vrijeme i poslije prevrata, uz navođenje pretrpljene štete.

U opširnom memorandumu, pored ostalog, nalazi se i ova tvrdnja: »Stanovnici okolnih sela, u kojima mi bogatiji imademo naše slobodne posjede, (ovdje se pod pojmom slobodni posjed misli na beglučke zemlje — M. G.) u masama su navaljivali na ta naša dobra, otimajući, oštećujući i paleći. Zulumi ove vrste ne prestaju još ni danas, jer se oni danonice nastavljaju; težaci brane mnogim vlasnicima pristup na vlastito dobro, oni taj slobodni posjed između sebe svojevrijedno razdjeljuju i obrađuju«. Navodi se da su predmet ovog memoranduma samo štete počinjene na slobodnom posjedu (beglucima), a da nisu uzete u obzir štete koje su proistekle iz neispunjavanja obaveza kmetova prema vlasnicima zemlje.⁴⁷⁾

⁴⁵⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 13.534/1920.

⁴⁶⁾ ABiH, NV, Prez. br. 29/1919.

⁴⁷⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 3.066/1919.

Iz izvještaja koji su stizali Narodnoj vladi za BiH vidi se da je i u kotarevima Brčko,⁴⁸⁾ Tuzla,⁴⁹⁾ Gradačac,⁵⁰⁾ Gračanica,⁵¹⁾ Bos. Novi,⁵²⁾ Varcer Vakuf,⁵³⁾ Bos Petrovac⁵⁴⁾ i Kotor Varoš⁵⁵⁾ stanje na selima kritično. Seljaci — kmetovi su nosioci takvog stanja. Oni su prestali da daju hak, kmetske i beglučke zemlje su proglasili vlastitom svojinom, a napade na begovske čardake i raznošenje begovske imovine su smatrali svojim pravom, pošto je ta imovina rezultat njihovog rada.

Na osnovu arhivskih dokumenata sa sigurnošću se može zaključiti da su agrarni nemiri na selima krajem 1918. i početkom 1919. godine obuhvatili manje-više čitavu teritoriju Bosne i Hercegovine. Ti su nemiri i sukobi, zavisno od nacionalnog i vjerskog sastava stanovništva, od toga koliko je seosko stanovništvo vezano feudalnim (kmetskim i beglučkim) odnosima, od veličine, broja i rasporeda begovskih posjeda, kao i borbene tradicije i živog sjećanja na bune i ustanke, — bili jačeg ili slabijeg intenziteta.

Nemire na selima 1918/1919. godine pratili su, kao što se moglo i očekivati, ispadi zasnovani na staroj vjerskoj i nacionalnoj netrpeljivosti. Tu je netrpeljivost ranije naročito vješto iskorišćavala, i još je više produbljivala, Austro-Ugarska za vrijeme svoje 40-godišnje vladavine u BiH. Međutim, ni nova vlast neće ništa značajnije učiniti, izuzev zvaničnih proklamacija, da se ranija netrpeljivost ublaži i likvidira. U članku »Protiv vjerskih i šovinističkih borbi« **Glas slobode**, upozorava stanovništvo u želji da se izbjegnu vjerske i nacionalne nesuglasice: »Nažalost, imade znakova da se kod nas pojavljuju u ovom vremenu, kada je nestalo austrijske nadgrobne ploče sa naše zemlje, mračne srednjovjekovne i šovinističke razmirice između dva plemena jednog jedinstvenog naroda. Ovakvih znakova imade naročito u unutrašnjosti BiH, a naročito na selima. Tamo vjerske borbe počinju dobijati oblik osveta pravoslavnih Srba za ono što su oni pretrpjeli 1914. godine. Veliko će zlo biti ako se stvari i dalje budu razvijale u ovom pravcu«. Zatim izlaže svoj stav prema ovim pojavama: »Socijalna demokratija, kao predstavnica proletarijata i nositeljica napretka, mora najenergичnije da suzbija sve borbe, koje ometaju pravilno razvijanje klasnih borbi. Jer dok nas vjerske i šovinističke bacaju u prošlost, klasne će nas borbe odvesti boljoj budućnosti i potpunom ne samo nacionalnom nego i socijalnom oslobođenju.«⁵⁶⁾

Nesigurne i nesređene prilike u BiH, prouzrokovane samovoljnim raskidanjem kmetskih i beglučkih odnosa, pogoršavaće (počev od oktobra 1918) stalni upadi komita iz Crne Gore u istočnu Hercegovinu i u pojedine kotareve jugoistočne Bosne.

Pošto je u oktobru 1918. Crna Gora oslobođena od strane srpske vojske, s kojom su sadjejtvovala crnogorske ustaničke snage, četnici Koste Pećanca i crnogorske komite, — pojedine grupe komita će se od-

48) ABiH, NV, Prez. br. 469/1919.

49) ABiH, NV, Prez. br. 448/1919.

50) ABiH, NV, Prez. br. 449/1919.

51) ABiH, NV, Prez. br. 520/1919.

52) ABiH, ZV, Prez. br. 6.313/1919.

53) ABiH, ZV, Prez. br. 13.534/1920.

54) ABiH, ZV, Prez. br. 13.534/1920.

55) ABiH, ZV, Prez. br. 404/1920.

56) Glas slobode, broj 87 od 6. novembra 1918.

vojiti od srpske vojske i samostalno upadati u istočnu Hercegovinu i jugoistočnu Bosnu. Te grupe komita su po ulasku u Hercegovinu i Bosnu napadale austrijsku vojsku, ometajući joj odstupnicu, zatim su upadali u gradove uspostavljajući vlast i slično.⁵⁷⁾ Međutim, crnogorske komite, koje su zadavale austrijancima dosta brige za čitavo vrijeme okupacije Crne Gore, u BiH će se 1918. pokazati kao nosioci nereda, pljačke i nesigurnosti.⁵⁸⁾

Nekoliko godina poslije prvog svjetskog rata komite iz Crne Gore će stalno ugrožavati muslimansko stanovništvo u istočnoj Hercegovini i u predjelima oko Foče, Goražda i Čajniča. Njihove pljačkaške akcije unosiće nered i nesigurnost među stanovništvo tih krajeva i pogoršavati i onako nesređene i nestabilne prilike u BiH. Uzrok ovoj pojavi su nesređene prilike u Crnoj Gori poslije prvog svjetskog rata, a i praksa iz ranijih vremena, naročito za vrijeme ratova i buna, kada se uskakalo i sa jedne i sa druge strane granice i vršile se osvete, pljačkanja i paljenja.

Neposredno poslije oslobođenja, BiH je suočena sa mnogobrojnim problemima i teškoćama. To se najbolje vidi iz rada Glavnog odbora Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine i njegove vlade. U tek oslobođenoj, a politički i privredno dezorganizovanoj zemlji, nije bilo političke snage koja bi mogla srediti politički i privredni život. Zbog nemogućnosti da se organizuje potpuno nova politička vlast, nije se odmah pristupilo mijenjanju starog aparata i smjenjivanju austrougarskih činovnika, izuzev najkompromitovanijih. Kako je ovaj aparat bio politički kompromitovan, naročito u odnosu na srpski dio stanovništva, on više nije mogao predstavljati nikakav autoritet niti vršiti upravne funkcije. Glavni odbor Narodnog vijeća za BiH, uporedo sa organima stare vlasti, formirao je i svoje organe: kotarske, mjesne i seoske odbore narodnog vijeća i njihove oružane organe — narodnu gardu. Tako u BiH neposredno poslije prvog svjetskog rata imamo veoma komplikovanu strukturu vlasti i uprave: na jednoj strani odbori narodnog vijeća i narodna garda, a na drugoj okružni i kotarski uredi i stari policijski i žandarmerijski aparat. Taj odnos između kotarskih, mjesnih i seoskih odbora narodnih vijeća i redovnih upravnih vlasti teško je bilo regulisati, tako da imamo neku vrstu dvovlašća koje će se negativno odražavati na normalizovanje prilika u BiH. Ovo stanje u BiH najbolje prikazuje izjava Vasilja Grđića na sjednici Glavnog odbora NV za BiH 2. decembra 1918. godine: »Bio je jedan momenat, kad mi u BiH nijesmo imali nikakve vlasti, kad Vlada nije imala nikakav autoritet. To je bio momenat, kad je nastupio pre-vrat. Ovdje u Sarajevu taj je momenat bio vrlo kratak, ali bilo je krajeva, gdje je vijest o narodnoj vlasti stigla za 8, 10 i 15 dana, a pretežan je broj takvih krajeva. I što se moglo u onom momentu uraditi? Došla je prva vijest, da treba organizovati Nar. vijeća i da ta vijeća drže red i mir i štite imetak građana. Koliko god mi omalovažavali Nar. vijeća, ja sam osvjedočen, da mi Nar. vijećima imamo zahvaliti, da smo prošli najjeftinije, jeftinije nego koja druga provincija u Austro-Ugarskoj, jer

⁵⁷⁾ Dr Dimitrije — Dimo Vujović, Ujedinjenje Crne Gore i Srbije, Istorijski institut NR Crne Gore, Titograd 1962, str. 304—310.

⁵⁸⁾ ABiH, NV, Prez. br. 13.725/1918; ABiH, NV, Prez. br. 13.559/1918; ABiH, NV, Prez. br. 13.494/1918; ABiH, NV, Prez. br. 13.548/1918; ABiH, NV, Prez. br. 13.629/1918.

je narod spontanom voljom zaista u ta vijeća u najviše slučajeva izabrao najbolje sinove i ti su se zaista žrtvovali, radili dan i noć da se sačuva imetak građana. Ova su vijeća u prvi moment bila suverena vlast, bili su kao i mi ovdje u Glavnom odboru Nar. vijeća, koji smo izabrani ne voljom naroda nego nevoljom. I ova vijeća u provinciji u prvi moment sve su radila. Radila su (obavljala) sve sigurnosne mjere naše policije, naših žandara, jer ovi su otkazali svu poslušnost. Mi vičemo protiv garde! Ali gardiste su u prvi moment razoružali hiljade vojnika koji su prolazili kroz našu domovinu. Da toga nije bilo, ko zna šta bi se dogodilo! Gdje nije bilo tih odbora i gdje se nije mogla ustanoviti garda, počelo je pljačkanje. Gdje je bio ma kakav autoritet, zaista je uspjelo sa razoružanjem. Gardisti, i pored toga što se kralo, ipak su vršili veliku uslugu domovini, jer su nas spasili od četa Austro-Ugarske Monarhije i nijesu dali da idu naoružane. A i Kot. odbori Nar. vijeća vršili su veliku dužnost u prvom momentu, jer su zaista zamjenjivali Kot. predstojnika, okružnog predstojnika, uopće administrativnu vlast. Mi smo cirkularnom depešom javili kot. odborima, da rad administrativnih, upravnih vlasti i dalje ostaje, da moraju ostati svi kot. predstojnici i da će se postepeno sve čistiti. I zaista u nekim su mjestima ostali kot. predstojnici, ali je ostala i garda, koja je u manjim mjestima vršila vlast, gdje nije bilo srpske vojske.⁵⁹⁾

Kao nosioci nereda, pljačke, lične i imovinske nesigurnosti u BiH u periodu novembar—decembar 1918. često se od strane vlasti spominju: seljaci — kmetovi, komite, dobrovoljci na odsustvu, vojnici povratnici sa raznih frontova i bivši vojni bjegunci iz austrougarske vojske (zeleni kadar — logoši). U tom vremenu otežanog snabdijevanja i ishrane stanovništva na površinu izbijaju razni špekulanti i šverceri koji će se obogatiti u nastaloj situaciji. U tim šćardžijskim poslovima kompromitovace se i pojedini najviši predstavnici vlasti. Svemu ovome treba dodati i razračunavanje na vjerskoj i nacionalnoj osnovi. U izvještajima koji stižu Narodnoj vladi od nižih organa vlasti ističe se da srpski dio stanovništva u svojim manifestacijama radosti i zadovoljstva zbog ostvarenja svojih težnji često prekoračuje granicu dozvoljenog, što opet izaziva nezadovoljstvo i neizvjesnost Muslimana i Hrvata. Pri tom se naročito ističu pojedini srpski politički predstavnici koji prenaplaćavaju svoje zasluge za oslobođenje i ujedinjenje i nastoje da za sebe izvuku što više političke koristi u novoj državi. Glavni odbor Nar. vijeća za BiH i Narodna vlada nastojali su da suzbiju i onemoguće ove sukobe. Oni iznose svoj stav prema ovim pojavama u svom službenom listu **Narodno jedinstvo**: »Doznajemo naime, da među pravoslavnim Srbima ima ljudi koji pokušavaju da tiranišu društvo i na račun i Hrvata i muslimana provode neku vrstu srbovanja (...) Mi ove pojave osuđujemo i ne možemo ih uopće dovoljno shvatiti, pogotovo, kad se ukazuju kod inteligenata, koji bi svojim primjerom morali prednjačiti.«⁶⁰⁾ Svemu ovome treba dodati i pokušaj neposrednog ujedinjenja BiH sa Srbijom mimo Glavnog odbora Narodnog vijeća za BiH i Narodne vlade.⁶¹⁾

⁵⁹⁾ Dr H. Kapidžić, Rad Narodnog vijeća... str. 259—260.

⁶⁰⁾ Narodno jedinstvo, br. 24 od 26. novembra 1918. g.

⁶¹⁾ Dr H. Kapidžić, Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918. godine, Pregled 1—2, januar—februar 1965, Sarajevo.

Glavni odbor Narodnog vijeća i Narodna vlada nastojali su da sa svojim organizacijama u sporazumu sa postojećim organima vlasti očuvaju red i mir, da sačuvaju državna i privatna materijalna dobra od pljačkanja i paljenja, da obezbijede prehranu i snabdijevanje stanovništva i da uspostave normalan život. Međutim, u tim nastojanjima nije bilo mnogo uspjeha. U ovo vrijeme, u uslovima minimalne bezbjednosti, sve što je preduzimala Narodna vlada za BiH nosi u sebi više karakter upozorenja, poziva i molbe nego karakter snage i odlučnosti. Što u BiH ipak nije došlo do jačih i širih potresa i nemira, treba u prvom redu zahvaliti pravovremenom dolasku srpske vojske. Ona je bila jedina snaga koja je bila u stanju da uspostavi red i mir. Međutim, srpska vojska je uglavnom zaposjela veće gradove i saobraćajnice, dok su u manjim gradovima stacionirane manje posade, nedovoljne za uspostavljanje reda i mira u okolini po manjim mjestima i selima. U novembru i decembru 1918. imamo mnoštvo zahtjeva upućenih Narodnoj vladi u Sarajevu od strane odbora narodnih vijeća i kotarskih predstojnika, naročito iz istočne Hercegovine, u kojima se traži hitan dolazak srpskih trupa. Zbog nedovoljnog broja srpskih trupa, neefikasnosti policijskih i žandarmerijskih organa i zbog slabosti narodne garde, podugo poslije oslobođenja u selima i manjim mjestima vladaće anarhija.

Među mnogobrojnim problemima političke, ekonomske, socijalne i nacionalne prirode koje je u BiH trebalo rješavati nakon prvog svjetskog rata, na prvom mjestu je bilo agrarno pitanje. Interesantno je istaći da Glavni odbor Narodnog vijeća BiH i Narodna vlada nikad nisu zvanično raspravljali o rješavanju agrarnog pitanja u BiH niti su donosili bilo kakve odluke i prijedloge u tom pravcu, iako su preduzimali mjere protiv agrarnih nemira, pa čak proglašavali i prijeke sudove za pojedine kotareve. Na pitanje Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke BiH kakav je stav Glavnog odbora NV i Narodne vlade prema kmetskom, odnosno agrarnom pitanju, odgovoreno je da se agrarno pitanje ostavlja konstituenti — budućem parlamentu.⁶²⁾ Istaknuto je da to krupno i važno pitanje treba da riješi ustavotvorna skupština ustavom. Diskusija o rješavanju ovog pitanja izbjegavana je i zbog toga da se ne bi došlo u sukob sa predstavnicima Muslimana u Glavnom odboru NV i Narodnoj vladi. Opšti stav je bio da je neophodno usredsrediti sve snage na uspostavljanju reda i mira dok se ne konstituiše i konsoliduje nova država.

Prve nagovještaje i poteze u pravcu rješavanja agrarnog pitanja na teritoriji Države Slovenaca, Hrvata i Srba dalo je Narodno vijeće SHS u Zagrebu. Ti prvi nagovještaji i potezi bili su naročito važni za BiH. Narodna vlada za BiH u telegramu Predsjedništva Nar. vijeća SHS u Zagrebu od 18. decembra 1918. moli: »da sve zaključke stvorene na prednjem zasjedanju Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS u Zagrebu naročito o agrarnom pitanju čim prije ovamo pošaljete.«⁶³⁾

U jugoslovenskim zemljama pod Austro-Ugarskom sve do 1918. zadržali su se u znatnoj mjeri feudalni odnosi u poljoprivredi, kao i veliki vlastelinski i crkveni posjedi. U Bosni i Hercegovini kmetovi i beglučari, u Dalmaciji koloni, a u Hrvatskoj, Slavoniji i Vojvodini agrarni prole-

⁶²⁾ Glas slobode br. 91 od 20. novembra 1918.

⁶³⁾ A BiH, NV, Prez. br. 14.272/1918.

teri — zahtijevaju 1918. zemlju. Nestankom Austro-Ugarske, po njihovom mišljenju, nestala je i posljednja prepreka za ostvarenje osnovnih socijalno-ekonomskih i nacionalnih zahtjeva. Sloboda se u svijesti većine seljaka proistovećivala sa pravom da se zadovolji glad za zemljom, kao i sa pravom na obračun sa svima koji su do tada, ništa ne radeći, živjeli na njihov račun. Seljaštvo, naoružano i borbeno raspoloženo, sa odlučnim zahtjevom za ukidanje feudalnih odnosa i raspodjelu velikih posjeda, predstavljalo je veliku opasnost za buržoaski poredak. Tu su opasnost posebno povećavali vojnici pristigli sa istočnog ratišta i iz ruskog zarobljeništva, kao i vojni bjegunci »zeleni kadar«. Predstavnici političkih stranaka i grupa u Narodnom vijeću SHS u Zagrebu, uplašeni seljačkim nemirima u BiH, Hrvatskoj, Slavoniji i Vojvodini, zatim mogućnošću povezivanja seljaštva i radništva, kao i primjerom oktobarske revolucije, putem obećanja u vidu poslanica i zaključaka, nastoje umiriti revolucionarno raspoloženo seljaštvo. Narodno vijeće SHS je već 19. oktobra 1918. u svojoj prvoj Deklaraciji narodu SHS proglasilo da buduća jugoslovenska država ima biti uređena »na načelima političke i ekonomske demokracije, što u sebi sadržava dokidanje svih socijalnih i ekonomskih nepravda i nejednakosti.«⁶⁴) Na sjednici Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS 3. novembra 1918. raspravljano je i o predlogu Stjepana Radića za umirenje naroda i sređivanje unutrašnjih prilika, u kome se, pored ostalog, zahtijeva: »da se ukine kmetstvo i polukmetstvo, gdje postoji, i da se seljaštvu pribavi zemlja, gdje god je treba za dostojan ljudski život.«⁶⁵) Međutim, na toj sjednici Radićev predlog nije prihvaćen, već je problem agrarnih odnosa ostavljen za kasnije.

Pod pritiskom seljačkih nemira i zahtjeva seljaštva da se u jugoslovenskim zemljama bivše Austro-Ugarske zvanično ukinu feudalni i njima slični odnosi, kao i da se seljacima podijele državni, crkveni i vlastelinski posjedi, Narodno vijeće SHS u Zagrebu je 14. novembra 1918. uputilo Poslanicu u kojoj se daju obećanja seljacima da će dobiti zemlje koliko im je potrebno, kao i da će učestvovati u državnoj vlasti. U Poslanici, koja predstavlja neku vrstu deklaracije seljačkih prava, između ostalog, kaže se: »U našoj državi Slovenaca, Hrvata i Srba moći će svaka obitelj, danas i za dugo vremena, dobiti dosta i to plodne zemlje za svaki posao, a da se nikome ne učini nasilja, nepravde i šteta. To će se provesti po zakonu, jer ako nije po zakonu, nastat će klanje i najzad će oteti sve sile-džije, pa će najpošteniji, najmirniji i najmarljiviji ostat i opet bez ičesa.«⁶⁶) Ova poslanica, data u formi poruke i velikodušnog demagoškog obećanja, nije mogla kod seljaka izazvati željene posljedice.

Na sjednici Središnjeg odbora Narodnog vijeća od 25. novembra 1918. Vitimir Korać je iznio prijedlog Socijaldemokratske stranke za rješavanje agrarnog problema. Na toj sjednici je izabran odbor u sastavu: dr Petričić, dr Poljak, V. Korać i dr Barac, kome je stavljeno u zadatak da za sljedeću sjednicu sastavi prijedlog za rješavanje agrarnog pitanja.⁶⁷) Središnji odbor Narodnog vijeća SHS je 26. novembra 1918. donio Zaključak o temeljnim načelima za neposredno sprovođenje agrarno-poli-

⁶⁴) Ferdo Šišić, Dokumenti . . . , str. 180.

⁶⁵) Janković—Krizman, Građa . . . , str. 466.

⁶⁶) Ferdo Šišić, Dokumenti . . . , str. 247.

⁶⁷) Janković—Krizman, Građa . . . , str. 648—652.

tičke reforme i o osnivanju povjereništva za agrarne reforme. Ta temeljna načela u Zaključku su sljedeća: »1. Likvidaciju svih feudalnih odnosa, koji još postoje u zemljama SHS, u prvom redu ukinuće kmetstva uz pravednu odštetu, kao i svih povlastica, koje izviru iz feudalnog odnošaja. 2. Za opće narodne svrhe, posebice za parcelaciju i kolonizaciju među najšire slojeve ratarskog pučanstva, imaju se izvlastiti i upotrebiti:

a) uz pravednu odštetu svi zemljišni posjedi, koji se prema napućenosti te gospodarskim i proizvodnim prilikama dotičnoga kraja mogu smatrati velikim posjedima;

b) sva imanja stečena za vrijeme rata iz ratnih dobitaka, bez obzira na zemljišnu površinu.«⁶⁸⁾ U Zaključku se pozivaju pokrajinske vlade da za svoja područja uspostave povjereništva koje će za Narodno vijeće SHS izraditi prijedloge agrarne reforme za svoja uža područja.

S obzirom na to da su ova temeljna načela proklamovana dva dana po donošenju odluke Nar. vijeća SHS o ujedinjenju jugoslovenskih zemalja koje su bile u sastavu Austro-Ugarske sa Srbijom i Crnom Gorom, dakle, u vrijeme kada se nije znalo na kakvim osnovama će se konstituisati nova država i da li će Narodno vijeće poslije ujedinjenja imati potrebna ovlaštenja da proklamovana načela sprovede u djelo, Zaključak o sprovođenju agrarne reforme je bio akt koji je donesen zbog nužne potrebe, iz čisto političkih razloga, kojim se samo predviđa rješenje agrarnog pitanja.

Činjenica da se Narodno vijeće SHS u Zagrebu za veoma kratko vrijeme svoga postojanja (svega 2 mjeseca) moralo ozbiljno pozabaviti pitanjem agrarne reforme jasno nam pokazuje da je to bio jedan od najvažnijih problema s kojim se suočila jugoslovenska država već u samom formiranju, kao i to da se buržoazija u jugoslovenskim zemljama bivše Austro-Ugarske bila ozbiljno uplašila nemira revolucionarno raspoložene seljaštva. Čak je i katolička crkva, pod uticajem revolucionarnog vrenja, tražila sprovođenje agrarne reforme i dobrovoljno nudila za eksproprijaciju jedan dio svojih posjeda. U Zaključcima Konferencije jugoslovenskog katoličkog episkopata, održane u Zagrebu 29. novembra 1918, pored pozdravljanja ujedinjenja SHS i obećanja najboljih odnosa sa drugim vjeroispovijestima, o agrarnoj reformi se kaže: »Jugoslovenski katolički episkopat uviđa, kako je opravdano, da neimašni dio seljačkog staleža dođe do primjernog posjeda zemljišta i da je u tu svrhu potrebna agrarna reforma veleposjeda; zato je sa svoje strane spreman ishoditi privolu Sv. Stolice, da se uz pravičnu odštetu od crkvenih velikih posjeda u tu svrhu nužno zemljište odstupi.«⁶⁹⁾

Nakon izvršenog i svečano proklamovanog ujedinjenja i stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra 1918. godine u Beogradu — prestala je i funkcija Narodnog vijeća SHS u Zagrebu kao vrhovne suverene vlasti Države Slovenaca, Hrvata i Srba na teritoriji bivše Austro-Ugarske, a nakon formiranja prve vlade Kraljevstva SHS 20. decembra 1918, na čelu sa Stojanom Protićem, prestale su i funkcije organizacija Narodnog vijeća (odbora narodnih vijeća i njihovih oružanih organa).

⁶⁸⁾ Ferdo Šišić, Dokumenti . . . , str. 257.

⁶⁹⁾ Ferdo Šišić, Dokumenti . . . , str. 262—263.

Ujedinjenje nimalo nije uticalo na smirivanje seljaka u BiH. Oni su se i dalje ponašali kao i u vrijeme prevrata. Samo su sada odluku i sankcije za ukidanje feudalnih odnosa očekivali od najodgovornijih faktora u Beogradu — od kralja i vlade. To stanje u BiH u vrijeme ujedinjenja najbolje se vidi iz izvještaja generala Božidara Terzića o političkim prilikama u BiH. Telegram je upućen 29. novembra 1918. vojvodi Živojinu Mišiću, načelniku štaba Vrhovne komande srpske vojske. Iako je imao prvenstveno zadatak da ispita raspoloženje stanovništva i odgovornih političkih faktora u BiH za neposredno ujedinjenje BiH sa Srbijom, Terzić je uz obavljanje toga posla zapazio da je agrarno pitanje težak problem koji traži hitno rješenje, a zatim da je za to pitanje usko vezana bezbjednost i raspoloženje Muslimana. U Terzićevom izvještaju se kaže: »Zbog nerešenog agrarnog pitanja potrebno bi bilo da Prestolonaslednik jednom podesnom izjavom muslimanima da nade da će se to pitanje rešiti legalnim putem i zaštititi njihovi interesi, te da ne budu materijalno oštećeni, od čega se oni plaše, jer se agituje u tom smislu, da će im se imanje oduzeti i razdeliti seljacima.(...) Potrebno je, da se pojača srpska vojska u tim pokrajinama radi bezbednosti imovne i lične, naročito Muslimana, koji se plaše osvete. Imaju respekta samo od srpske vojske i srpskih vlasti i imaju vere i njih«. ⁷⁰⁾

II

Prvi odlučan potez u pravcu izvođenja agrarne reforme, ubrzo poslije ujedinjenja, učinio je regent Aleksandar 6. januara 1919. godine svojim Manifestom upućenim »Mome narodu Srbima, Hrvatima i Slovencima«. U Manifestu se o rješavanju agrarnog pitanja kaže: »Ja želim da se odmah pristupi pravednom rešenju agrarnog pitanja, i da se ukinu kmetstva i veliki zemljišni posedi. U oba slučaja zemlja će se podeliti među siromašne zemljoradnike, s pravičnom naknadom dosadašnjim njenim vlasnicima. Neka svaki Srbin, Hrvat i Slovenac bude na svojoj zemlji gospodar. U slobodnoj državi Našoj može da bude i bit će samo slobodnih vlasnika zemlje. Zato sam pozvao moju vladu, da odmah obrazuje komisiju, koja će spremiti rešenje agrarnog pitanja, a seljake — kmetove pozivam, da s poverenjem u moju kraljevsku reč, mirno sačekaju, da im naša država zakonskim putem preda zemlju, koja će unapred biti samo Božija i njihova, kao što je to već odavno u Srbiji«. ⁷¹⁾

Sa ovih nekoliko rečenica dat je osnov i pravac agrarnoj reformi. U Manifestu je predviđeno: 1. ukidanje kmetstva, 2. eksproprijacija i parcelizacija velikih posjeda, 3. davanje pravične naknade kako vlasnicima velikih posjeda tako i vlasnicima kmetskih zemalja i 4. priznavanje seljacima potpunog prava svojine nad ustupljenom zemljom u skladu sa usvojenim principom: zemlja treba da pripada onome ko je obrađuje. Pozivajući seljake — kmetove da mirno sačekaju zakonsko rješenje i da vjeruju njegovoj kraljevskoj riječi, regent je želio da stiša revolucionarno raspoloženje seljaka, naročito u BiH, kao i da stavi do znanja da je on garancija da će njihovi interesi biti zaštićeni.

Iz Manifesta se prije moglo naslutiti da će seljaci biti oslobođeni davanja bilo kakve odštete za dobijenu zemlju nego u pogledu zadovo-

⁷⁰⁾ Janković—Krizman, Građa..., str. 665.

⁷¹⁾ Ferdo Šišić, Dokumenti..., str. 299.

ljenja feudalnih zemljoposjednika »pravičnom naknadom«. Dakle, postojala je daleko veća neizvjesnost u pogledu visine i plaćanja odštete nego u pogledu zadovoljenja seljaka — kmetova. Međutim, regent je nastojao da Manifestom zadovolji i seljake i zemljoposjednike: jednim zemlja a drugima »pravična naknada«. Iako Manifestom vršilac kraljevske dužnosti nije proklamovao nikakvu odluku, već samo želju, u ono vrijeme kada privremeni parlament nije još počeo da radi, ta će želja za vladu, s obzirom na to da je izražavala interese vladajuće klase, kao i želju ogromne većine stanovništva, imati snagu zakona, koja se morala provesti u djelo.⁷²⁾

Pošto u prvoj Protićevoj vladi formiranoj 20. decembra 1918. nije bilo posebnog resora za agrarnu reformu, na prvoj sjednici vlade provođenje agrarne reforme je dato u nadležnost ministarstva za socijalnu politiku, a ne ministarstvu poljoprivrede, što bi bilo prirodnije. Sam ovaj fakat govori da je agrarnoj reformi pored ekonomskog dat i puni socijalno-politički značaj. Vitomir Korać, predstavnik Socijaldemokratske stranke Hrvatske u prvoj vladi, 1920. godine u svom radu **Borba za agrarnu reformu** ističe da je bio svjestan kakve ga sve teškoće očekuju u sprovođenju agrarne reforme: »Ali sam se ipak rado primio posla, jer sam bio uveren, da radikalni i temeljiti korak u pitanju agrarne reforme znači najvažniju garanciju za unutrašnje osiguranje našeg narodnog jedinstva i za osiguranje zdrave socijalne i političke evolucije u našoj zemlji. Znao sam, da ću na tom poslu imati savladati poteškoće i da će mi taj posao ranije ili kasnije doneti silne napadaje.«⁷³⁾

Komisija koja se spominje u regentovom Manifestu ubrzo je obrazovana i u nju su ušli: Vitomir Korać, ministar za socijalnu politiku, dr Živko Petričić, ministar poljoprivrede i dr Uroš Krulj, ministar za narodno zdravlje kao stalni članovi, a kao povremeni član dr Mehmed Spaho, ministar za šumarstvo i rudarstvo.⁷⁴⁾ Komisija koja je trebalo da podnese vladi prijedlog osnovnih principa na kojima će se temeljiti izvođenje agrarne reforme nije imala nimalo lak zadatak. Vremena za duži rad i raspravljanje nije bilo. Moralo se raditi brzo da bi se u proljeće 1919. izbjegli agrarni nemiri. Ipak, rasprava o osnovnim principima vodila se u Ministarskom savjetu gotovo mjesec i po dana. Bilo je mnogo neslaganja i različitih gledišta u vladi. Najviše se dolazilo u sukob oko pitanja odštete feudalnim zemljoposjednicima. Protivnici brzog provođenja agrarne reforme su tražili da odluka o izvođenju reforme ide pred Privremeno narodno predstavništvo koje je trebalo tek da se sastane. Kada je Komisija podnijela i treći konačni nacrt, M. Spaho je dao ostavku na članstvo u vladi 23. februara 1919. kao predstavnik bosansko-hercegovačkih Muslimana a pošto su se još neki članovi vlade odupirali potpisu i htjeli da stvar otegnu do sastanka priv. parlamenta, ostavku je podnio 24. februara i V. Korać, najenergičniji pobornik agrarne reforme, ali će je povući sljedećeg dana. Vlada je, u odsutnosti M. Spahe, 25. februara 1919. usvojila treći nacrt Komisije pod naslovom »Prethodne odredbe

⁷²⁾ Dr Milivoje Erić, *Agrarna reforma...*, str. 155.

⁷³⁾ Vitomir Korać, *Borba za agrarnu reformu*, Beograd 1920, str. 7—8.

⁷⁴⁾ Milivoje Erić, *Agrarna reforma...*, str. 155.

za pripremu agrarne reforme« koje su objavljene u službenim novinama Kr. SHS 27. februara 1919. godine. ⁷⁵⁾

S obzirom na to da su Prethodne odredbe bile najvažniji pravni akt za provođenje agrarne reforme u BiH i s obzirom na to da je u njima dato više definitivnih rješenja, opširnije ćemo prikazati one dijelove Odredaba koji se odnose na raskidanje feudalnih odnosa. Prethodne odredbe sadrže sedam poglavlja, i to: raskidanje kmetovskog odnosa, raskidanje kolonatskog odnosa, o razdiobi velikih posjeda, šumski posjedi, revizija segregacija, državni ured za agrarne reforme i zaključne ustanove.

U prvom poglavlju, raskidanje kmetovskog odnosa, kaže se:

Član 1.

Kmetovski (čivčijski) odnos u Bosni i Hercegovini, zatim u novim krajevima Srbije i Crne Gore razrešuje se, a novo se stvaranje kmetovskog (čivčijskog) odnosa zabranjuje.

Član 2.

Dosadnji kmetovi (čivčije) proglašuju se slobodnim vlasnicima dosadanjih kmetovskih zemalja.

Član 3.

Dosadnji vlasnici (age) dobivaju za oduzetu zemlju odštetu, koju im garantuje država.

Posebним će se zakonom odrediti visina odštete i način kako će se ona isplatiti.

Član 4.

U odšetu ima se uračunati i kmetovske dugovine (hak) za 1918. godinu.

Član 5.

Do rešenja pitanja o odšteti, davaće se dosadanjim vlasnicima, kad zatraže, privremena renta razmerno njihovom dosadanjem dohotku od kmetovskih zemalja. Isplaćena privremena renta obračunat će se naknadno.

Dosadanjim vlasnicima zemljišta, koji bi usled raskidanja kmetovskog odnosa hteli umesto rente ili odštete ili dela istih dobiti odgovarajuću vrednost u zemljištu, i to u tolikoj meri u kolikoj je mogu sami obrađivati daće im se zemlje od ekspropiranih velikih poseda ili od državnog zemljišta.

Član 6.

Do daljnje zakonodavne odredbe obustavljaju se svi sporovi (parnice), i sva izvršenja (ovrhe), što su u toku, a koja su nastala iz kmetovskog (čivčijskog) odnosa.

Isto se tako obustavljaju tužbe, parnice i ovrhe radi naplate dužnih uknjiženih tražbina na dosadanjim kmetovskim zemljama.

Konačno se do daljnje zakonodavne odredbe obustavljaju: tužbe, parnice i ovrhe radi plaćanja anuiteta na temelju ranijeg (fakultativnog) otkupa kmetovske zemlje.⁷⁶⁾

⁷⁵⁾ Vitomir Korać, *Borba za agrarnu reformu...*, str. 7—10.

⁷⁶⁾ Službene novine Kr. SHS od 27. februara 1919. god.

Dakle, Prethodnim odredbama se definitivno ukidaju kmetски odnosi u BiH i u novim krajevima Srbije i Crne Gore. Bivši kmetovi se proglašavaju slobodnim vlasnicima zemlje, a država feudalnim posjednicima garantuje odštetu čija će visina i način otplate biti naknadno određeni posebnim zakonom. Prema tome, pitanje kmetских odnosa u BiH je riješeno Prethodnim odredbama. Seljaci — kmetovi su dobili zemlju i oslobođeni su davanja haka. Ostalo je samo da se kmetско zemljište unese u zemljišne knjige (grunтовnicu) kao vlasništvo kmetova. U rješavanju kmetstva seljaci su odigrali odlučujuću ulogu samovoljnim raskidanjem feudalnih odnosa krajem 1918. godine, što se Prethodnim odredbama moralo i formalno sankcionisati.

Međutim, Prethodnim odredbama nije riješeno pitanje beglučkih posjeda, koji su u suštini isto što i kmetско zemljište, kao ni položaj obrađivača begluka — beglučara. Beglučko pitanje ostaće i dalje problem oko koga će dolaziti do teških sukoba između vlasnika begluka i beglučara (obrađivača) sve do njegovog konačnog rješenja. Kod seljaka je vladalo mišljenje da su begluci, pošto su po svemu »kmetstvu slični odnosi«, riješeni Prethodnim odredbama. U članu 7. proglašava se raskidanje kolonatskih i kmetstvu sličnih odnosa. Oznaka »kmetstvu slični« bila je suviše opšta i neodređena, te tako nigdje nije izričito naznačen begluk, već u prvo vrijeme nastala je zabuna oko ovoga pitanja. Ali, na begluka se isto tako još više mogao primijeniti i član 15. Prethodnih odredaba iz trećeg poglavlja — razdioba velikih posjeda: »Razrešuju se svi zakupni ugovori nad onim velikim posedima, koje sam zakupnik ne obrađuje kao stručni ekonom ili kao zemljoradnik sa svojom porodicom.

Zakupni ugovor nad velikim posedima, koji su izdani u zakup u manjim parcelama osobama označenim u prvoj alineji, ne razrešuju se do daljnje zakonske odredbe, samo se ugovorena zakupnina kao i način i rokovi otplate, na zahtev interesanata može proglasiti ništetnom, pa će se ponovo odrediti prema mesnim prilikama.

Saobrazno ovim ustanovama ima se postupati i kod zakupstva sličnog odnosa u Bosni i Hercegovini, poznatog pod imenom priorci, pridržnici, prisjevnici, napoličari.«⁷⁷⁾ Prema ovoj odredbi, koje su se u početku pridržavali i vlasti i vlasnici begluka, begluci su tretirani ne kao feudalni, već kao veliki kapital. posjedi. U posljednjem poglavlju Prethodnih odredbi u čl. 23. posebno je istaknuto da se blagodatima ovih Odredaba neće moći koristiti oni koji iza njihovog proglašenja budu i dalje otimali, samostalno dijelili ili pljačkali tuđe posjede i koji zbog toga budu osuđeni.⁷⁸⁾

Tako je, nakon Manifesta regenta Aleksandra i donošenja Prethodnih odredaba, agrarno pitanje postepeno prelazilo iz faktične kompetencije revolucionarnih seljačkih masa u legalnu kompetenciju državne vlasti.

Ostaje činjenica da se regentu i vladi žurilo da donesu i proklamuju osnovna načela po kojima će se izvoditi agrarna reforma, kako bi se smirilo seljaštvo i bar djelomično riješio i ublažio jedan od najtežih problema pred kojim se našla tek formirana država. Zatim, trebalo je brzim

⁷⁷⁾ Isto.

⁷⁸⁾ Isto.

donošenjem ovih načela onemogućiti protivnike agrarne reforme u Privremenom narodnom predstavništvu. Da je vlada zaista željela da ovo tijelo stavi pred gotov čin u pogledu načela za izvođenje agrarne reforme, govori i to što je u istom broju **Službenih novina**, u kome su objavljene Prethodne odredbe, sazvano i Privremeno nar. predstavništvo za 1. mart 1919. g. na svoje prvo zasjedanje.

I pored toga što su Prethodne odredbe nepotpune i sa dosta kompromisnih rješenja, ne može im se oduzeti karakter progresivnog revolucionarnog akta. Ono što su one sadržavale više se nije moglo potpuno izigrati, pošto je njima samo legalizovano ono što su već seljaci — kmetovi u BiH dobrim dijelom bili izvršili. Sve ono što se postiglo u ovom prvom aktu ostalo je na snazi za cijelo vrijeme izvođenja agrarne reforme. Isto tako nedostaci i kompromisna rješenja ovog akta negativno će se odraziti na reformu. Otuda polovični rezultati u likvidaciji velikih posjeda i nedosljednost i sporost u likvidaciji feudalnih odnosa.

Objavljivanje Prethodnih odredaba izazvalo je žestoku reakciju u feudalnim, veleposjedničkim, crkvenim i uopšte reakcionarnim krugovima. Oni se nisu nadali da će se agrarno pitanje ovako brzo i energično rješavati. Za njih je to bio nezakonit akt, jer je donesen mimo Privremenog nar. predstavništva, a zatim, što je posebno naglašavano, njime je narušena »svetost« privatne svojine. Međutim, ni pristalice radikalnog rješavanja agrarnog pitanja nisu bile potpuno zadovoljne. To se najbolje vidi iz ocjene V. Koraća: »Po mom mišljenju Prethodne odredbe su jedan kompromisan temelj, jedino moguć za provedbu agrarne reforme. One ne zadovoljavaju naše socijalističke zahteve, ali ruše ujedno i sve nade reakcionara, da agrarnu reformu izigraju. To je postignuto s više definitivnih rešenja.«⁷⁹⁾

U prvim mjesecima 1919. godine po selima u BiH je i dalje vrilo kao u kotlu. Jedino se, u odnosu na stanje za vrijeme prevrata, smanjio broj paljevina, pljački i ubistava. Seljaci — kmetovi su sa nestrpljenjem očekivali da se izvrše obećanja regenta Aleksandra o ukidanju feudalnih odnosa i zakonsku potvrdu da je zemlja koju obrađuju samo »božija i njihova«. Na drugoj strani, feudalni zemljoposjednici — age i begovi — nisu se micali iz gradova, jer je seljaštvo, prilično naoružano, bilo spremno da protjera svakog predstavnika starog poretka koji bi se pojavio da traži trećinu. Koliko se agrarni problem odražavao na opšte prilike u BiH, vidi se i iz telegrama predsjednika Narodne vlade A. Šole predsjedniku Minis. savjeta Stojanu Protiću od 16. januara 1919. U njemu se, pored ostalog, kaže: »Nesređene unutrašnje prilike u BiH, naročito nereseno agrarno pitanje, kao i dolazak zarobljenika iz Rusije i Italije, interniranih iz Mađarske i drugih mesta čine da su učestale: pljačke, razbojništva i ubistva i u pojedinim kotarevima preći da pređe u anarhiju.«⁸⁰⁾ Interesantno je istaći da su, pored predstavnika vlasti, kojima je to bila dužnost, postupke seljaka osuđivali i pojedini predstavnici srpske čaršije — gazde i trgovci, — ne toliko zbog traženja zemlje koliko zbog samovoljnih postupaka. Po njima seljak ne zna granice, i ako danas udara na bega, sutra bi mogao i na njih.

⁷⁹⁾ Vitomir Korać, *Borba za agrarnu reformu...*, str. 14.

⁸⁰⁾ ABiH, NV, Zbirka telegrama Šola — Pribićeviću i Protiću, br. 24/1919.

Feudalni zemljoposjednici, oporavivši se od straha preživljenog u danima prevrata 1918, počinju da se organizuju da bi koliko-toliko zaštili svoje interese. Oni su dobro znali da vladajući faktori nove države neće moći a ni htjeti da u potpunosti udovolje zahtjevima seljačkih masa i da će tim faktorima biti potrebna njihova pomoć za učvršćenje buržoaskog poretka. U borbi za zaštitu svojih interesa feudalmci nastupaju kao predstavnici svih Muslimana. Oni su polazili od činjenice da muslimanski zemljoposjednici sačinjavaju socijalnu, političku i ekonomsku elitu muslimanskog stanovništva i agrarnu reformu su prikazivali kao napad na sve Muslimane. Većina muslim. stanovništva, zbog vjerskog fanatizma, zaostalosti i nerazvijene klasne svijesti, saosjećala je s agama i begovima u vrijeme prevrata, a kasnije mu je davala podršku u otporima provođenju agrarne reforme. Ovo zbog toga što su musliman. zemljoposjednici bili glavni kupci kod muslim. trgovaca i zanatlija i što je dobar dio muslim. sirotinje bio zaposlen kod aga i begova kao subaše i kućna posluga, a zatim i muslim. seljaštvo je bilo dobrim dijelom povezano i zavisno od feudalaca. Iz ovoga je proizilazilo da od opstanka i napretka muslim. zemljoposjednika zavisi u velikoj mjeri opstanak i napredak svih Muslimana. Do prvog zajedničkog istupa zemljoposjednika BiH došlo je početkom februara 1919, u vrijeme kada su se u vladi Kr. SHS vodile diskusije o osnovnim načelima za provođenje agrarne reforme. Obaviješteni o toj diskusiji putem štampe, a vjerovatno i od ministra u vladi M. Spahe o izvjesnim neslaganjima među ministrima oko izvođenja agrarne reforme, zemljoposjednici su smatrali da je potrebno da se čuje i njihov glas. Saznavši za organizovanje pokreta aga i begova, kao i Muslimana uopšte, Narodna vlada u Sarajevu 31. januara 1919. šalje okružnim oblastima i Policijskoj direkciji u Sarajevu akt sljedeće sadržine: »Od okružne oblasti u Travniku stigao je danas ovaj brzoglav: Radi načina rješavanja agrara vlada među muslimanima veliko ogorčenje. Po informacijama obrazovace se jedan odbor, koji će biti poslat u Beograd, Zagreb, Ženevu i Pariz«. U aktu se kaže da je za 2. februar 1919. sazvana skupština aga i begova koja će se održati u Sarajevu u Kiraethani (muslimanska čitaonica — prim. M. G.) na kojoj će se raspravljati o agrarnoj reformi.⁸¹⁾ Zatim, Nar. vlada zahijeva da je ubuduće organi vlasti obavještavaju o svemu što je vezano za agrarno pitanje. Skupština zemljoposjednika održana je u Sarajevu 2. i 3. februara 1919. uz prisustvo oko 200 predstavnika iz svih krajeva BiH. Na skupštini su bili prisutni i predstavnici feudalnih zemljoposjednika Srba i Hrvata. Sa skupštine je poslana rezolucija predsjedniku vlade Stojanu Protiću: »Agrarno je pitanje jedno od najvitalnijih pitanja cjelokupnog naroda u Bosni i Hercegovini, pa iziskuje opsežnih priprema i temeljita proučavanja za pravedno sređenje. Stoga smo odlučno protiv toga, da se to važno pitanje riješi na brzu ruku, jednostrano i bez saslušanja interesenata. Tražimo da se riješenje ovog pitanja odgodi do vremena, kada će narod moći po svojim zakonito odabranim zastupnicima štiti svoje pravedne interese. Predstavku sa zahtjevima zemljovlasnika donosi posebna deputacija. Predsjedatelj zbora dr Halidbeg Hrasnica«. ⁸²⁾ Skupština zemljoposjednika je

⁸¹⁾ ABiH, NV, Prez. br. 1981/1919.

⁸²⁾ Vrijeme, Glasilo Muslimanske organizacije, Sarajevo, 4. februar 1919, br. 9.

izabrala odbor od 6 lica na čelu sa dr Halidbegom Hrasnicom, koji je predstavku skupštine odnio u Beograd predsjedniku vlade Stojanu Protiću i ministru za socijalnu politiku Vitomiru Koraću. Opširna predstavka zemljoposjednika uglavnom se svodi na tri glavna zahtjeva, i to: 1. da se zemljoposjednicima za kmetske zemlje dade puna i pravedna odšteta, 2. da begluci ostanu netaknuti i 3. da se istodobno sa ukidanjem kmetstva ima isplatiti odšteta zemljoposjednicima.⁸³⁾ Na skupštini zemljoposjednika od 2. i 3. februara 1919. zaključeno je da se zamoli M. Spaho da da ostavku na članstvo u vladi, jer se mislilo da bi se tim moglo onemogućiti donošenje Prethodnih odredaba za sprovođenje agrarne reforme.⁸⁴⁾ Do namjeravanog slanja deputacije van granica zemlje nije došlo, jer su to vlasti spriječile, tako da je već na samoj skupštini odlučeno da se deputacija šalje samo u Beograd.⁸⁵⁾ Međutim, i kasnije, u toku 1919. godine, čitav niz delegacija feudalnih zemljoposjednika iz BiH putovaće često u Beograd, s namjerom da na licu mjesta kod najodgovornijih faktora u državi utiču na ublažavanje oštice agrarne reforme.

Zemljoposjednici su u svojim nastojanjima imali punu podršku Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO), formirane na osnivačkoj skupštini u Sarajevu od 14. do 17. februara 1919. godine.⁸⁶⁾ Kada su feudalni zemljoposjednici u BiH pristupili osnivanju svoga udruženja u maju 1919. godine, JMO je pozdravila tu inicijativu. O ovome je raspravljao i Radni odbor JMO i pozvao sve članove JMO koji su zemljoposjednici da se odazovu pozivu sazivača i da pristupe Udruženju zemljoposjednika. U izjavi Radnog odbora JMO povodom pokrenute akcije za osnivanje Udruženja zemljoposjednika kaže se: »Za našu političku organizaciju, koja je u svoj program uzela i zaštitu posjedničkih interesa, neće naravno prestati potreba, da se brine za te interese, ako se posjednici i organizuju u jedno posebno ekonomsko udruženje. Prema tomu udruženju biće odnošaj naše političke organizacije dobar, te ćemo to udruženje pomagati, u koliko se njegovi zahtjevi ne bi kosili sa kojom tačkom našeg programa. Nadamo se, da će nam to udruženje davati informacije o svojim željama i tegobama, te ćemo tako saznati koješta, što možda ne bi saznali od svojih mjesnih odbora, kojima je takođe stavljeno na srce, da nas o svemu, što naš narod tišti, što bolje i što brže obavješćuju — Radni odbor JMO —«⁸⁷⁾

Organizovanje zemljoposjednika nije nova stvar. Na stvaranju organizacije zemljoposjednika radilo se i prije prvog svjetskog rata, a i kasnije, za vrijeme rata 1917. i 1918. godine. Na sastanku 2. maja 1919. u Derventi odlučila je jedna grupa zemljoposjednika da provede organizaciju svih zemljoposjednika u BiH bez obzira na vjeru, pleme i stranačku pripadnost. Na tom sastanku izabran je privremeni odbor koji je razaslao pozive zemljoposjednicima i zatražio da se do 15. maja 1919. održe po kotarevima skupštine svih zemljoposjednika, bez obzira na vjeru i

⁸³⁾ Vrijeme br. 10 od 6. februara 1919.

⁸⁴⁾ ABiH, Telegrami, br. 63(1)/1919.

⁸⁵⁾ ABiH, Telegrami, br. 64/1919.

⁸⁶⁾ Atif Purivatra, Formiranje Jugoslovenske muslimanske organizacije i njen razvoj do prevazilaženja krize početkom 1922. godine, Istorija XX veka, zbornik radova IX, Beograd 1968, str. 405.

⁸⁷⁾ Pravda, Glasilo Jugoslovenske muslimanske organizacije, Sarajevo, br. 31 od 13. maja 1919.

stranačku pripadnost, na kojima bi se izabrao odbor zemljoposjednika i dva zemljoposjednika koji bi došli kao delegati na glavnu skupštinu zemljoposjednika koja je zakazana za 21. maj 1919. u Derventi.⁸⁸⁾ Skupštinu zemljoposjednika u Derventi od 21. maja 1919. otvorio je predsjednik privremenog odbora derventski gradonačelnik Šimsibeg Abdulahefendić i u kratkom govoru zahvalio na brojnom odzivu zemljoposjednika iz svih krajeva BiH. Za predsjednika skupštine izabran je potpredsjednik JMO dr Hamdija Karamehmedović. U svom kratkom govoru predsjedavajući Kahamehmedović je, između ostalog, rekao: »Prilike u koje su dospjeli posjednici svih zemalja, a naročito naši, teške su i preteške. Duh vremena zahtijeva što veću susretljivost prema težaku i uzaludan je svaki otpor proti ovom zahtjevu vremena. Mi nijesmo proti razvitku težaka i rijetki su među nama oni, koji ne shvaćaju da se napredak države može postignuti samo sigurnom egzistencijom težačkog staleža. Nu pri tom se mora obazirati i na teške prilike naših posjednika. Oni stoje vrlo jadno i upravo mizerno.«⁸⁹⁾ Po trezvenom gledanju na agrarnu reformu očigledno je da Karamehmedović nije zemljoposjednik. Izvještaj o radu privremenog odbora podnio je Šukrija Alagić, istakavši da je privremeni odbor izradio predstavku o agrarnom pitanju, koju je posebna deputacija odnijela u Beograd. Član deputacije Konstantin Kostić podnio je izvještaj o radu deputacije. On je rekao da ih je predsjednik vlade Stojan Protić primio vrlo ljubavno i obećao svoju podršku, dok su od ministra za agrarnu reformu dr Franje Poljaka ponijeli loš utisak.⁹⁰⁾ Na skupštini u Derventi usvojena su pravila Udruženja zemljoposjednika i izabran centralni i radni odbor. Za predsjednika Udruženja izabran je Nurudinbeg Azabagić, za potpredsjednika Konstantin Kostić i Hasanbeg Pašić, a za potpredsjednika radnog odbora Aristotel Petrović. Sejdalibeg Filipović i Hamdija Tahmišćija su izabrani za tajnike, za blagajnike Milan Despić i Hamdija Mašić, a za odbornika bez posebne funkcije u radnom odboru izabran je Halidbeg Hrasnica.⁹¹⁾ Za sjedište Udruženja zemljoposjednika određeno je Sarajevo. Nakon konstituisanja Udruženja zemljoposjednika i njegovih organizacija po svim kotarevima i većim mjestima, zemljoposjednici će od tada u ime Udruženja javno istupati u zaštitu svojih interesa. Oni će u svim slučajevima kada je u pitanju agrarna reforma davati svoje mišljenje. Najčešći vid djelovanja Udruženja zemljoposjednika su memorandumi, rezolucije i predstavke vezane za agrarnu reformu, koje su posebne delegacije uglednih zemljoposjednika BiH nosile u Beograd najvišim državnim i političkim predstavnicima: regentu Aleksandru, predsjedniku vlade, ministru za agrarnu reformu, šefovima političkih stranaka itd.

⁸⁸⁾ Pravda br. 31 od 13. maja 1919.

⁸⁹⁾ Pravda br. 38 od 29. maja 1919.

⁹⁰⁾ Pravda br. 38 od 29. maja 1919.

⁹¹⁾ U centralni odbor su izabrani sljedeći zemljoposjednici: Miralembeg Begović, Suljaga Salihagić, dr Osmanbeg Kulenović, Ibrahimbeg Krupić, Muratbeg Kulenović, Mehmed ef. Đikić, Mehmed ef. Šarić, Miho Preško, Hasanbeg Šahinagić, Ibrahim ef. Rašidkadić, Asim ef. Rezaković, Rifatbeg Sulejmanpašić, dr Sulejmanbeg Hafizagić, Hasanbeg Hrustempašić, Mustajbeg Uzeirbegović i Izetbeg Jahić. Zatim je izabran revizioni odbor i zamjenici, kako za centralni tako i za revizioni odbor. — Pravda, br. 37 od 27. maja 1919.

U političkom i društvenom vrtilogu poslije ujedinjenja u BiH će se uz agrarnu reformu vezati i pitanje Muslimana i njihovog položaja i tretmana uopšte. Tadašnje prilike i položaj Muslimana umnogome su omogućili feudalnim zemljoposjednicima i vođstvu JMO da revolucionarne akcije kmetova, kao i agrarnu reformu, protumače kao napad na Muslimane uopšte. S obzirom na to da je preko 70% kmetova bilo Srba, kao i da su oni u prevratu, a i kasnije, bili najrevolucionarniji u napadu na feudalne posjede i u pritiscima na odgovorne faktore za radikalno izvođenje agrarne reforme, oko rješavanja agrarnog problema u BiH formirale se dva dijametralno suprotna tabora: na jednoj strani srpsko seljaštvo — neslobodno i slobodno — i uz njega mlađa inteligencija i političke stranke i grupe koje su na to seljaštvo računale u predstojećim izborima za konstituantu, a na drugoj strani — muslimanski feudalni zemljoposjednici i JMO, uglavnom sa čitavim musul. stanovništvom uključujući tu i Muslimane—kmetove. Iako je i hrvatsko seljaštvo zahtijevalo likvidaciju feudalnih odnosa, ono nije u tolikoj mjeri kao srpsko seljaštvo učestvovalo u revolucionarnim akcijama. Dakle, na pitanju rješavanja agrarnog problema seljaštvo u BiH nije se okupilo na klasno-socijalnoj osnovi, već na vjersko-nacionalnoj. Kasniji pokušaji da se seljaštvo u borbi za agrarnu reformu okupi na klasnoj osnovi nisu imali vidljivih rezultata. U borbi protiv agrarne reforme zemljoposjednici i JMO su iskoristili nasilja i pljačkanja vršena u vrijeme prevrata i nešto kasnije nad običnim muslimanskim svijetom, to jest nasilja i pljačke kojima nije bio uzrok neriješeno agrarno pitanje, već vjerska i nacionalna netrpeljivost. Ovome treba dodati i nedovoljnu zastupljenost Muslimana u organima vlasti i državne uprave u BiH poslije prvog svjetskog rata, kao i ispade koji su vrijeđali intimna i vjerska osjećanja Muslimana.

Zbog svega što se dešavalo u prevratu, a i kasnije, a vezano je za Muslimane, počev od pljačkanja i paljenja na posjedima aga i begova pa do ubistava i pljačkaških akcija crnogorskih komita u istočnoj Hercegovini i jugoistočnoj Bosni, predstavnici Muslimana (zemljoposjednici, političari i vjerski funkcioneri) žale se, u početku pojedinačno a kasnije u ime Udruženja zemljoposjednika i JMO, najvišim predstavnicima vlasti: regentu Aleksandru, predsjedniku vlade Stojanu Protiću, ministru za unutrašnje poslove Svetozaru Pribičeviću, predsjedniku Narodne, a kasnije Zemaljske vlade u Sarajevu Atanasiji Šoli i komandantu Druge armijske oblasti vojvodi Stepi Stepanoviću.⁹²⁾

Odgovornim faktorima u Beogradu i Narodnoj vladi u Sarajevu bilo je mnogo stalo do toga da se spriječi i otkloni sve ono što bi dalo povoda JMO i zemljoposjednicima da prikazuju položaj Muslimana u novoj državi kao težak i nesnosan. To se najbolje vidi iz niza akata i telegrama koja predsjednik vlade Stojan Protić i ministar unutrašnjih djela Svetozar Pribičević šalju Narodnoj, kasnije Zemaljskoj vladi u Sarajevo zahtijevajući da se preduzmu energične mjere protiv svega što narušava ravnopravan i bezbjedan položaj Muslimana u BiH.

Telegramom od 9. januara 1919. Stojan Protić daje do znanja predsjedniku Narodne vlade u Sarajevu da je dobio izvještaj da se u bijeljini

⁹²⁾ Položaj bosansko-hercegovačkih Muslimana u vrijeme prevrata i neposredno poslije stvaranja Kr. SHS opširnije je obrađen u cit. radu Atifa Purivatre, (Formiranje IMO ...) str. 396—402.

skom kotaru pljačkaju imanja »Srba muhamedanaca« ističući da se takve pojave ne smiju trpjeti, jer su one klice bezvlašća i anarhije te da to može imati nedoglednih posljedica. On zahtijeva da se preduzme sve kako bi se obezbijedila lična i imovinska sigurnost, i da o preduzetim mjerama lično njega obavještavaju.⁹³⁾ Pribičević pov. aktom br. 2587, od 1. februara 1919, obavještava predsjednika Zemaljske vlade u Sarajevu A. Šolu da je saznao za razna nasilja koja su izvršena nad muslimanskim stanovništvom za vrijeme od kako je u BiH nestalo austrougarske vlasti i da su izvršiooci ovih nasilja Srbi. Dalje, u aktu se niže dug spisak zapaljenih i opljačkanih imanja, kao i slučajevi izvršenih ubistava. Na kraju akta se upozorava i preporučuje: »Ako bi se produžilo, ovakav razvoj događaja i ako bi se produžilo gonjenje muslimana od strane pravoslavnih, to može vrlo rđavo i kobno dejstvovati na unutarnje odnose u zemlji i položaj u inostranstvu. Stoga vam preporučujem da odmah preduzmete najstrožije mere da se ovakvi slučajevi više ne ponove i da se muslimansko stanovništvo što više zaštiti od nasilja i pljačke...«⁹⁴⁾ U vrijeme kada još nije završena mirovna konferencija i kada ni sve zemlje pobjednice nisu zvanično priznale novostvorenu državu Kr. SHS — nepoželjno je bilo da se u svjetskoj javnosti pojavljuje problem Muslimana u BiH. Otuda i insistiranje S. Pribičevića, posredstvom Zemaljske vlade u Sarajevu, da reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević demantuje svoju izjavu koju je dao početkom februara 1919. dopisniku pariskog lista *La temps* Šarlu Riveu (Charles Rivet) o teškom položaju Muslimana u BiH, Sandžaku i Crnoj Gori.⁹⁵⁾

Vlada iz Sarajeva je u svojim izvještajima ministarstvu unutrašnjih djela početkom 1919. isticala da su se nasilja i pljačkanja po selima u BiH događala uglavnom u prevratu i u mjesecima novembru i decembru 1918. godine, a krivicu za to stanje pripisivala je opštoj nesređenosti, kao i nedovoljnoj brizi narodnih vijeća i narodne garde. Međutim, iz izvještaja okružnih oblasti i kotarskih ureda vidi se da je i početkom 1919. stanje na selima nesređeno, da vlasti nemaju autoriteta a ni stvarne moći da seljake natjeraju na poslušnost i na to da mirno sačekaju zakonsko rješenje agrarnog pitanja. Za prikazivanje tog stanja dovoljan je izvještaj kotarskog predstojnika iz Brčkog za januar 1919, koji Narodna vlada u prepisu šalje 29. januara 1919. svim okružnim oblastima, kotarskim uredima i ispostavama, da bi im kao za primjer ukazala na požrtvovan rad predstojnika iz Brčkog na suzbijanju nereda i nemira na selima. Iz izvještaja kotarskog predstojnika iz Brčkog, i pored toga što se stvari pokušavaju ublaženo prikazati, vidi se da je stanje po selima nemirno. Pored toga što se konstatuje da u kotaru vlada relativan mir i da nema napada na muslimansko stanovništvo, kotarski predstojnik naglašava da je izdao strogo naređenje da se stane na put daljoj pljački imanja i sjeći begovske šume, i da je u tu svrhu lično išao na opasnija mjesta — da pokuša lijepim riječima umiriti seljake. Navodi se kako štete trpe samo begovi koji su svojim nečovječnim postupcima odranije izazvali narod, kao i oni koji imaju posjede u siromašnim selima. U izvještaju se kaže da će kotarski upravitelj, pored strogih policijskih mjera, angažovati i

⁹³⁾ ABiH, Telegrami, br. 10/1919.

⁹⁴⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 13.534/1920.

⁹⁵⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 3.152/1919.

uticajne ljude koji će izlaziti u narod u cilju umirenja. Zatim se zahtijeva da se savjetuje begovima da sačuvaju mirnu krv i da nepotrebnim žalbama ne ometaju akciju vlasti i javnih radnika. Napominje se da su veće štete nanesene prvih dana prevrata, ali da su se opet počeli sporadično javljati pokreti kmetova. Uz prepis izvještaja iz Brčkog povjerenik za unutrašnje poslove Narodne vlade dodaje da je s raznih mjesta, naročito od uglednih Muslimana, saznao da kotarski upravitelj u Brčkom vrši svoju dužnost sprečavanja pljačkanja i razbojništva sa velikom obazrivošću i samoprijegom, na čemu mu Narodna vlada odaje puno priznanje. Povjerenik dalje navodi da je iz ličnih izvjava pojedinih Muslimana saznao da šefovi političkih vlasti u zemlji ne stoje u pravom kontaktu s narodom i sa njegovim predstavnicima i da iz toga rezultira štetna pojava da su Muslimani u mnogim mjestima zabrinuti i potišteni. Ističući za primjer pozitivan rad predstojnika iz Brčkog na suzbijanju nemira po selima, povjerenik za unutrašnje poslove Narodne vlade preporučuje organima vlasti: »da naročito onda kad se radi o javnoj sigurnosti, o zaštiti časti, života i imanja građana ne smije administrativni aparat mirovati, nego mora djelovati i vršiti spomenutu, u pravom smislu riječi najplemenitiju funkciju. Bolja je pogrešna mjera nego nikakva mjera.«⁹⁶⁾ Po svemu izgleda da je mjesnim vlastima bilo više stalo do toga da zadobiju podršku i povjerenje seljaštva nego da se angažuju na zaštiti imovine feudalnih zemljoposjednika. Otuda tolike žalbe zemljoposjednika na organe vlasti zbog njihovog ravnodušnog stava prema postupcima seljaka.

Najveće žarište sukoba i nemira poslije prvog svjetskog rata je područje istočne Hercegovine sve do rijeke Neretve i jedan dio Bosne (Foča, Gorazde, Čajniče). U tim predjelima javni mir i poredak je najviše poremećen. Pljačkaške akcije i ubistva koja vrše crnogorske komite ponavljale se iz dana u dan u proljeće 1919. A kako su komite napadale uglavnom muslimanska sela, ovo će imati velikog uticaja na raspoloženje svih Muslimana u BiH. Predstavnici Muslimana su optuživali vlasti da nisu preduzele sve mjere da bi se muslimansko stanovništvo zaštitilo od komita i da je to zbog toga što se radi o Muslimanima. Međutim, sve mjere koje su vlasti preduzimale da se spriječi upadanje komita iz Crne Gore (žandarmerijski krstareći odredi, manje jedinice srpske vojske, naoružavanje ugroženog stanovništva) nisu bile dovoljne.⁹⁷⁾ Pored mnoštva dokumenata i podataka u ABiH o pljačkama i ubistvima koje vrše crnogorske komite, u ovom radu smo se samo ukratko dotakli toga problema, nastojeći da ukažemo na posljedice komitskih akcija. Iako to nije neposredno povezano s agrarnim pitanjem, komitske akcije su uticale na raspoloženje muslimanskog stanovništva i davale mogućnost zemljoposjednicima i JMO da sve mjere vlasti koje se odnose na Muslimane, pa i agrarnu reformu, prikažu kao napad na Muslimane, kao i to da su Muslimani u BiH građani drugog reda i da se ne vodi računa o njihovoj ličnoj i imovinskoj bezbjednosti. Spomenućemo samo Skupštinu Muslimana koja je održana u Sarajevu 30. januara 1920. na inicijativu JMO povodom učestalih pljački i ubistava Muslimana od strane crnogorskih komita u

⁹⁶⁾ ABiH, NV, Prez. br. 469/1919.

⁹⁷⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 3.508/1919; ABiH, ZV, Prez. br. 4.126/1919; ABiH, ZV, Prez. br. 3.647/1919; ABiH, Telegrami 203/1919; ABiH, Telegrami, 281/1919.

bilečkom kotaru. Na tom skupu, koji je održan u prostorijama Careve džamije uz prisustvo 2.000 Muslimana, pored Mehmeda Spahe, Halidbega Hrasnice i Sakiba Korkuta govorio je i imam Ali ef. Kapidžić iz Bileće. On je izjavio da su Muslimani — seljaci u bilečkom kotaru pretrpjeli štetu od preko milion i po kruna. Govornik je napravio razliku između poštenih i nepoštenih, navodeći da ima 50 od 100 ljudi koji svoje prijatelje i rođake iz Crne Gore upućuju koga treba ubiti i opljačkati. Na Skupštini je oštro kritikovana demokratsko-socijalistička vlada Ljube Davidovića, a posebno ministar unutrašnjih djela Svetozar Pribićević — što nije preduzeo efikasne mjere da se zaštiti muslim. stanovništvo u istočnoj Hercegovini.⁹⁸⁾

Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme od 25. februara 1919, prema izvještajima okružnih i kotarskih predstojnika, izazvale su veliko interesovanje stanovništva BiH. Na njih su različito reagovali seljaci i feudalni zemljoposjednici. Seljaci-kmetovi su sa oduševljenjem primili Prethodne odredbe, jer su postali potpuni vlasnici kmetske zemlje. Međutim, pošto Prethodne odredbe nisu riješile i pitanje beglučke zemlje, odmah će doći do oštrog sukoba u proljeće 1919. oko obrađivanja beglučke zemlje. Seljaci odmah počinju da obrađuju beglučko zemljište i ono zemljište koje su nekad u prošlosti, prije 10 ili 20 godina, obrađivali, a kasnije iz razno-raznih razloga izgubili to pravo, ili čak zemljište na koje nikad nisu polagali nikakvo pravo, već samo na osnovu toga što nemaju dovoljno zemlje za obrađivanje. Težnja za zemljom išla je toliko daleko da su seljaci ostavljali svoju zemlju neobrađenu a obrađivali beglučku. Na drugoj strani, Prethodne odredbe su kod aga i begova izazvale zabrinutost i strah da će za kmetsku zemlju dobiti malu odštetu. Međutim, oni su se nadali da će im bar begluci ostati nedirnuti, te zbog

⁹⁸⁾ Sa Skupštine je poslan telegram predsjedniku Zemaljske vlade u Sarajevu: »Muslimani grada Sarajeva, skupljeni na javnom zboru 30. januara 1920. godine, saslušavši tužne vijesti o strašnim događajima u Bilečkom kotaru, koji se sve od prevrata neprestano ponavljaju i čine nemogućim život i opstanak Muslimana u Bilečkom kotaru, smatraju da su ovi događaji izraz sadašnjeg nesnosnog protumuslimanskog sistema u našoj državi. Čvrsto smo osvjedočeni, da je za sva ubijanja, pljačkanja i vrijeđanja najsvetijih muslimanskih osjećaja krivo dosadašnje nehajno i pasivno držanje kako centralne vlade u Beogradu, — tako i pokrajinske vlade u Sarajevu, koje uza sve to što im na raspolaganju stoje sva sredstva državne vlasti, nijesu htjele učiniti kraj ovim zločiniima, — dok u jednu ruku sadašnja vlada nastoji svim mogućim sredstvima, da na račun muslimana pomogne i nagradi pravoslavne težake-seljake, — dotle u drugu ruku neće da poduzme ni u Bilečkom a ni u drugim kotarevima uspješne mjere da se spriječi potpuno ekonomsko uništavanje ne samo građana već i težaka muslimana, — iz toga se najbolje vidi, da je sistem sadašnje uprave u državi uperen protiv muslimana bez razlike njihovog zanimanja, — protestujući najodlučnije protiv ovakvom držanju vlade muslimani grada Sarajeva, dijele sa svojom braćom u Bileći i drugim mjestima svu tugu i žalost, koja ih pritiskuje i zahtijevaju, da centralna vlada u Beogradu učini već jednom kraj ovom u svakoj pravnoj državi nemogućem stanju, te da i muslimanima dadne svu zaštitu života i imetka koju uživaju ostali državljani«, — ABiH, ZV, Prez. br. 1.435/1920. Koliko su akcije crnogorskih komita bile obimne i koliko su bile ozbiljna smetnja konsolidaciji u istočnoj Hercegovini, najbolje svjedoči napad na komandanta armije u Sarajevu generala Terzića. Naime, 28. marta 1920. u 10 sati prije podne, na putu od Mostara prema Nevesinju, na 33 km. kod Bišine, 10 do 15 naoružanih crnog. komita zaustavilo je automobil generala Terzića te njega i njegove pratioc opljačkali, a zatim ih pustili. — ABiH, ZV, Prez. br. 3.022/1920; ABiH, ZV, Prez. br. 4.397/1921.

toga otkazuju seljacima obrađivanje beglučke zemlje. Dakle, Prethodne odredbe su u proljeće 1919. godine izazvale kod seljačkog svijeta pretjerano povjerenje u vladu i njenu dobru namjeru, a kod aga i begova — nemir i zabrinutost. Odredbe će zatim izazvati haos u zemljišnom vlasništvu, tako da će na više mjesta doći do teških sukoba između seljaka i zemljoposjednika i do remećenja opšteg reda i mira.⁹⁹⁾

Od 1. marta 1919. godine, kada je Privremeno narodno predstavništvo Kraljevstva SHS (u daljem tekstu PNP) počelo da radi, pitanje agrarne reforme često će se raspravljati na sjednicama ovog privremenog parlamenta. Na prvom redovnom zasjedanju PNP 16. marta 1919. regent Aleksandar u prijestonoj besjedi i ovoga puta, kao i u Manifestu, ističe potrebu hitnog ukidanja feudalnih odnosa: »Ja posebice ističem hitnost potrebe da se zemljoradnik, posle hiljadu godina teškoga živovanja, oslobodi veza, koje ga čine zavisnim od vlasnika zemlje, koju on radi, i da on postane gospodar grude, koju natapa svojim znojem.«¹⁰⁰⁾ U proljeće 1919. mjesni odbori JMO šalju PNP telegrame u kojima se protestuje protiv Prethodnih odredaba za pripremu agrarne reforme. Zahtijeva se da se kmetska zemlja i hak za 1918. odmah isplati, kao i da se štete nanesene za vrijeme prevrata nadoknade. Na 10, 12, 13, 14. i 16. redovnom sastanku PNP pročitani su protestni telegrami odbora JMO iz Bos. Novog, Sarajeva, Tuzle, Tešnja, Ljubuškog, Sanskog Mosta, Dervente, Dubice, Prijedora, Brčkog, Maglaja, Zenice, Bugojna, Žepča, Konjica, Fojnice i Donjeg Vakufa.¹⁰¹⁾ Sugestiju za slanje telegrama PNP dalo je vođstvo JMO. Pravda, organ JMO, 22. marta 1919. je uz objavljivanje telegrama Mjesnog odbora JMO iz Donjeg Vakufa Predsjedništvu PNP preporučila svim mjesnim odborima JMO da slijede primjer D. Vakufa i da odmah pošalju slične telegrame. Naglašeno je da je to nužno zbog toga da bi se Agrarni odbor PNP obavijestio o raspoloženju Muslimana.¹⁰²⁾ Svi telegrami upućeni PNP sličnog su sadržaja. Za primjer navešćemo telegrame iz Ljubuškog i Bos. Dubice. Telegram iz Ljubuškog glasi: »Uvjereni da objelodanjena osnova agrarne reforme ne zaštićuje interese maloposjednika, tražimo da se maloposjednicima za osiguranje njihove egzistencije nužni broj produktivne zemlje ostavi na slobodno obrađivanje, jer ekonomska propast maloposjednika skopčana je sa propašću skoro svih muslimana. Predsjednik Mjesnog odbora JMO: Tangić«,¹⁰³⁾ a iz Bosanske Dubice: »Protestiramo protiv rješenja agrarnog pitanja, po kojem maloposjednici ostaju bez zemlje. Tražimo, da se hak za god. 1918. odmah isplati, jer se nemamo od čega izdržavati; tražimo da se štete počinjene na muslimanskim imanjima za vrijeme prevrata odmah namire. Za JMO Predsjednik Dr. M. Kadić«. ¹⁰⁴⁾ Interesantan je i telegram kmetova iz Sarajevskog polja, poslan sa zborna na Ilidži, a pročitao u PNP 4. aprila 1919. U njemu se zahtijeva da se donese zakon o potpunom oslobođenju kmetova i na kmetskoj i na beglučkoj zemlji, bez ikakvog otkupa ili odštete na njihov

⁹⁹⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 5.831/1919.

¹⁰⁰⁾ Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva Kr. SHS, knj. I, str. 18.

¹⁰¹⁾ Stenografske beleške, PNP, knj. I, str. 167—168, 218, 239—240, 278—279, 356.

¹⁰²⁾ Pravda br. 12 od 22. marta 1919.

¹⁰³⁾ Stenografske beleške PNP, knj. I, str. 168.

¹⁰⁴⁾ Stenografske beleške PNP, knj. I, str. 218.

račun.¹⁰⁵) Telegram je značajan zbog toga što on označava prvi organizovan i legalan istup seljaka kmetova u BiH u borbi za zaštitu svojih interesa u provođenju agrarne reforme poslije prvog svjetskog rata.

Uskoro poslije objavljivanja Prethodnih odredaba i prvih početaka provođenja agrarne reforme, protivnici reforme su oštricu svojih napada i kritika upraveli na ministra za socijalnu politiku Vitomira Koraća. Od konzervativnih, veleposjedničkih i crkvenih krugova Korać je optuživan da širi bolješevizam, da podstiče seljaštvo na revoluciju i da mu agrarna reforma služi kao sredstvo za korumpiranje i pridobijanje političkih pristalica. Vrhunac tih napada čini interpelacija nar. poslanika Lavoslava Hanžeka, upućena ministru Koraću 21. marta 1919. na 4. redovnom sastanku PNP. U interpelaciji Korać je optužen da je u Sremu (Šid, Ilok, Irig i Ruma) lično rukovodio diobom zemljišta, što je nespojivo sa njegovim položajem, i da je diobu zemljišta u nekim kotarevima i županijama u Slavoniji i Hrvatskoj lično povjerio pojedinim narodnim poslanicima. Navodi se da je ovaj postupak uzbudio javno mnjenje, jer je ministar Korać, ne čekajući odobrenje Prethodnih odredaba od strane PNP, »samovoljno i na svoju ruku započeo s promjenom privatno pravnih zemljišnih odnosa«.¹⁰⁶) Hajka protiv Koraća imala je uticaja na vladu i građanske političare. Nakon uvažene Koraćeve ostavke 1. aprila 1919, osnovano je posebno ministarstvo za agrarnu reformu, a za ministra je postavljen 2. aprila 1919. dr Franjo Poljak, agronom i pravnik, jedan od prvaka bivše Hrvatsko-srpske koalicije.¹⁰⁷) Samim tim otpali su i prigovori da agrarnu reformu provode nestručnjaci na čelu sa »šusterom« Koraćem, jer se Poljakovoj stručnosti za agrarno-pravna pitanja nije moglo ništa prigovoriti. Prvi ministar za agrarnu reformu Poljak prihvatio je Prethodne odredbe kao temelj u izvođenju agrarne reforme i podnio ih 8. aprila 1919. PNP na odobrenje i potvrdu. Na istoj sjednici PNP podnesena je na odobrenje i »Zakonska osnova o ovlašćenju Ministarskog Saveta po predmetu agrarne reforme« prema kojoj se ovlašćuje ministarski savjet (vlada) da o predmetima, koji su po Prethodnim odredbama za pripremu agrarne reforme ostavljeni zakonodavnom uređenju, donosi uredbe koje će imati silu zakona. Uredbe vlade, odnosno minis. za agrarnu reformu, donesene na osnovu ove Zakonske osnove, podneće se zakonodavnom tijelu (Skupštini) na naknadno ustavno odobrenje. Bez obzira na stav PNP, ova osnova postaje zakonom kada je potpiše kralj i kada se objavi u Službenim novinama. Prema tome, ova dva zakonska prijedloga su samo formalno podnesena na odobrenje PNP, pošto su postali zakonom onog momenta kad su objavljeni u Službenim novinama.¹⁰⁸) PNP je odlučilo da izabere posebno tijelo, agrarni odbor, koji bi imao zadatak da prouči Prethodne odredbe i o njima da svoje mišljenje, kako bi ih PNP moglo odobriti i usvojiti. Ovaj odbor izabran je u sporazumu sa parlamentarnim grupama — političkim strankama zastupljenim u PNP. Ovo zbog toga što je agrarna reforma duboko zadirala u društveno-ekonomske odnose, te su sve političke grupe s pravom tražile da učestvuju proporcionalno prema svojoj snazi u radu agrarnog odbora, da u

¹⁰⁵) Stenografske beleške PNP, knj. I, str. 218.

¹⁰⁶) Stenografske beleške PNP, knj. I, str. 42.

¹⁰⁷) Službene novine Kr. SHS, br. 27 od 3. aprila 1919.

¹⁰⁸) Stenografske beleške PNP, knj. I, str. 279—282.

tom odboru budu zastupljene društvene klase koje su zainteresovane za agrarnu reformu i da u njega uđu stručni ljudi. Na osnovu međustranačkog sporazuma izabran je na 15. redovnom sastanku PNP 11. aprila 1919. Agrarni odbor od 23 člana.¹⁰⁹⁾ Međutim, Agrarni odbor se sastao prvi put tek 28. aprila 1919. da raspravlja o Prethodnim odredbama. I od tada su o Odboru počele beskrajne i mučne diskusije. Konačno je preovladalo mišljenje da su Prethodne odredbe nepotpune i da se kao takve ne bi mogle prihvatiti, nego da bi trebalo izraditi detaljniji i precizniji zakon kojim bi se riješila sva pitanja agrarne reforme. Ministar za agrarnu reformu složio se s takvim prijedlogom jer zbog toga ni inače ne bi došlo do zastoja u provođenju agrarne reforme koja se i dalje mogla nesmetano odvijati na temelju Prethodnih odredaba, i obećao da će Odboru podnijeti na diskusiju novi projekat zakona o agrarnoj reformi. Na novi ministrov prijedlog zakona čekalo se dugo i rad Odbora je potpuno stao. U očekivanju ministrovog zakonskog prijedloga pojedini članovi Agrarnog odbora su izradili svoje prijedloge za rješavanje agrarnog pitanja u pojedinim pokrajinama. Tako su se u javnosti pojavila četiri prijedloga: prvi, Živka Nježića, kojim se tražilo radikalno rješavanje agrarnog pitanja, drugi, Halidbega Hrasnice, koji se odnosio na BiH i Novopazarski Sandžak, treći, Voje Marinkovića, za područje Makedonije i Sandžaka i četvrti, Žarka Miladinovića, za rješavanje agrarnog pitanja u Vojvodini.¹¹⁰⁾

Odugovlačenje ministra Poljaka da pred Odbor iznese na diskusiju prijedlog novog zakona o agrarnoj reformi dalo je povoda članu Agrarnog odbora Lavoslav Hanžeku da u PNP 11. juna 1919. postavi pitanje Poljaku o tome zbog čega nije pred Agrarni odbor iznio, kao što je ranije obećao, novi zakonski prijedlog o agrarnoj reformi. Hanžek je u svom pitanju istakao da je krajnje vrijeme da se agrarno pitanje, kao goruće pitanje za cjelokupan život naroda i države, skine sa dnevnog reda. On je rekao da Agrarni odbor ne može da radi zbog nemarnosti ministra Poljaka. Zatražio je da mu Poljak odgovori zbog čega nije do sada pred parlamentarni odbor iznio prijedlog zakona o agrarnoj reformi i da li će to uskoro učiniti, i na taj način pružiti mogućnost Agrarnom odboru da što prije obavi svoj zadatak.¹¹¹⁾ U opširnom odgovoru na Hanžekovo pitanje ministar Poljak se pravdao da mu nije bilo moguće za kratko vrijeme podnijeti zakonski prijedlog za rješavanje tako važnog i teškog pitanja kao što je agrarna reforma. On je istakao da agrarna reforma nije stala, nego da se izvodi prema Prethodnim odredbama koje imaju snagu zakona. Obavijestio je poslanike da je rad na izradi zakonskog prijedloga o agrarnoj reformi u toku i da će se prijedlog ubrzo naći pred Agrarnim odborom. Dalje, Poljak je izjavio da će od 17. do 21. juna obaviti anketu (razgovor) sa predstavnicima agrarnih interesenata iz svih krajeva zemlje, a posebno iz BiH i Dalmacije, kako bi na osnovu dobi-

¹⁰⁹⁾ U Agrarni odbor su izabrani sljedeći poslanici: Vasa Muačević, Suljaga Salihagić, dr Henrik Krizman, dr Živko Nježić, dr Danilo Dimović, dr Vjekoslav Kukevec, dr Žarko Miladinović, Mita Klicin, Mita Mušicki, prota Boža Popović, dr Halidbeg Hrasnica, dr Lavoslav Hanžek, Anton Jagić, Kosta Timotijević, dr Voja Marinković, Velja Vukićević, dr Janko Šimrak, Anton Sušnik, Živojin Rafajlović, Vitomir Korać, Slavko Henč, dr Stipan Vojnić—Tunić i Sava Vukojičić. — Stenografske beleške PNP, knj. I, str. 319.

¹¹⁰⁾ Pravda br. 65 od 18. septembra 1919.

¹¹¹⁾ Stenografske beleške PNP, knj. II, str. 880—881.

jenih podataka i mišljenja mogao iznijeti pred Agrarni odbor zakonski prijedlog na diskusiju.¹¹²⁾

Na agrarnu anketu, održanu u Beogradu od 17. do 21. juna 1919. g., ministar za agrarnu reformu pozvao je iz BiH predstavnike feudalnih zemljoposjednika i seljaka. Anketom je data mogućnost da predstavnici svih klasa i slojeva, zainteresovanih za agrarnu reformu, dadu svoje mišljenje o novom zakonskom prijedlogu o agrarnoj reformi ministra Poljaka kako bi se mogle izvršiti izvjesne izmjene prije nego se prijedlog zakona iznese pred Agrarni odbor PNP. Anketom je pružena mogućnost da se po prvi put, u jednom širem javnom forumu, sastanu predstavnici dviju neposredno suprotstavljenih klasa: age i begovi na jednoj, a seljaci-kmetovi na drugoj strani. U diskusijama, govorima i deklaracijama, kako predstavnika feudalaca tako i predstavnika težaka, pokazala se u punoj ošttrini prevelika suprotnost i nepomirljivost između zahtjeva i težnji jednih i drugih. Predstavnici feudalnih zemljoposjednika iz BiH već na početku druge sjednice agrarne ankete 18. juna 1919. izjavili su da neće dalje učestvovati u radu ankete pošto su vidjeli iz ministrovog prijedloga da se ne vodi računa o interesima feudalnih zemljoposjednika i što se predviđa da se i s beglučkim zemljama postupi na isti način kao i sa kmetskim. Izjavu u ime Udruženja zemljoposjednika BiH dao je potpredsjednik Udruženja Konstantin Kostić, zemljoposjednik iz Dervente, u kojoj se, između ostalog, kaže: »Mi nismo protiv riješenju kmetskih odnosa, ni proti otkupu kmeta, ali tražimo za to primjernu i pravednu odštetu. A kakvu nam odštetu priprema sadanji ministar za agrarnu reformu — vidi se najbolje iz njegove nove »poboljšane«, agrarne osnove, prema kojoj bi nam se imalo da isplati u mnogo slučajeva ništa više, nego li 10% od vrijednosti naše zemlje, a ako se uzme predratna valuta, onda ta isplata ne bi prelazila ni 4%. Na sličan se način hoće da postupa i s našim nekmetskim zemljama, tj. zemljama posve slobodnog vlasništva, a to se vidi iz tih pitanja i iz ovih dosadanih osnova g. ministra Poljaka.«¹¹³⁾ Na kraju izjave posebno se ističe da zemljoposjednici iz BiH ne mogu dalje učestvovati u radu ankete, kojoj stoji na čelu jedan ministar koji im ne priznaje pravo na zemlje koje su vijekovima bile njihove. Zatim, da ne mogu pristati na nepravednu i minimalnu odštetu i da od sadašnjeg ministra ne mogu ništa dobro očekivati.

Predstavnici težaka iz BiH u anketi istakli su svoje zahtjeve i principe za koje će se, kako su istakli, boriti svim sredstvima. Oni su izjavili da kmetovi treba da dobiju zemlju pod kmetskim pravom, bez ikakve odštete feudalcima bilo od države ili koga drugoga. Feudalcima, koji rješenjem agrarnog pitanja ostanu bez ikakvih sredstava za život, može se dati državna pomoć, naročito u zemlji, ako su za zemljoradnju sposobni i ako se obavežu da će je sami obrađivati. Ova se pomoć ne smije ni u kom slučaju smatrati kao odšteta, već jedino kao davanje mogućnosti feudalcima da mogu živjeti od svoga rada kao i drugi težaci. U pogledu kmetske i beglučke zemlje, predstavnici težaka su tražili da se o njima rješava zajedno i na isti način u jednom agrarnom zakonu, naglašavajući da begluci moraju pripasti samo onom ko ih obrađuje, to jest težaci-

¹¹²⁾ Stenografske beleške PNP, knj. II, str. 881—883.

¹¹³⁾ Pravda br. 49 od 26. juna 1919.

ma.¹¹⁴⁾ Shvatanje težaka iz BiH o odšteti feudalcima najbolje se vidi iz odgovora jednog predstavnika težaka kada se na anketi raspravljalo o tome ko treba da plati begovima odštetu — kmetovi ili država: »Mi smo to platili čašću naših žena i djevojaka, smrću najboljih sinova. Hiljade porušenih i popaljenih kuća su svjedoci tome. Nasilje bi bilo natjerati nas da mi plaćamo ono što smo stotinama puta otkupili najdragocijenijim novcem: krvlju našom i naših porodica. Ta imanja su pokloni carske kuće za usluge učinjene njoj.«¹¹⁵⁾

Zemaljskoj vladi u Sarajevu bilo je mnogo stalo do toga da 60 predstavnika težaka iz BiH na agrarnoj anketi budu lijepo primljeni i da im se za sve vrijeme dok su u Beogradu posveti puna pažnja. U telegramu predsjednika Zemaljske vlade Šole ministru unutrašnjih djela Sv. Pribićeviću kaže se: »Molim da pred Nj. K. Vis. predvedete naše izaslanike kmetove i maloposjednike koji su tamo otputovali na agrarnu anketu kako bi isti i sa najvišeg mjesta stekli uvjerenje da se o njima vodi najveća briga i da će kroz najkraće vrijeme uslijediti njihovo potpuno oslobođenje i da zato moraju imati povjerenja u pretpostavljene im vlasti, respektovati njihove službe, kloniti se postupaka na svoju štetu i poštovati tuđe vlasništvo. To naročito s toga treba naglasiti jer se bojati prilikom ovogodišnje žetve, koja već u Hercegovini počinje, da će doći do mnogih sukoba.«¹¹⁶⁾

Regent Aleksandar je primio 19. juna 1919. g. u posjetu delegaciju težaka iz BiH, koja je učestvovala u agrarnoj anketi. Jedan od težaka je pročitao memorandum u kome su izneseni njihovi zahtjevi. Regent je izjavio delegaciji da će on, sa svojom vladom, učiniti sve da se agrarna reforma, koju je obećao narodu Manifestom od 6. januara 1919. g., što prije i što pravednije izvede.¹¹⁷⁾

Snažan impuls rješavanju agrarnog pitanja u BiH dali su i dobrovoljci nakon izvršene demobilizacije početkom ljeta 1919. Jugoslovenski dobrovoljci u srpskoj vojsci na solunskom frontu, kojih je najviše bilo iz BiH, i to uglavnom seljaka, tražili su ispunjenje obećanja datog još 1917. godine. Naime, Vlada Kraljevine Srbije je 1917. godine obećala, svima koji stupe dobrovoljno u srpsku vojsku na solunskom frontu i uzmu učešća u borbama za konačno oslobođenje i ujedinjenje, dati po 5 ha obradive zemlje na slobodno raspolaganje.¹¹⁸⁾ Dušan Vasiljević je sa grupom nar. poslanika u PNP 11. aprila 1919. uputio interpelaciju predsjedniku vlade Stojanu Protiću kojom se traži da se odgovori da li Vlada namjerava da sredi statističke podatke o broju dobrovoljaca, kao i kad će dobrovoljci dobiti zemlju koju im je Vlada Kr. Srbije obećala i na koji se način ta zemlja misli obezbijediti pri sprovođenju agrarne reforme.¹¹⁹⁾ U odgovoru na interpelaciju 20. juna 1919, Protić je izjavio u PNP da vlada računa da ukupan broj dobrovoljaca iznosi otprilike oko 34.000. Da je od toga broja izginulo i od rana i od ratnih bolesti umrlo

¹¹⁴⁾ Glas slobode, br. 104 od 30. juna 1919; Jugoslovenska njiva, Zagreb, br. 26 od 1919 (J. Demetrović, Anketa o agrar. reformi).

¹¹⁵⁾ Glas slobode br. 104 od 30. juna 1919.

¹¹⁶⁾ ABiH, Telegrami, br. 384/1919.

¹¹⁷⁾ Narodno jedinstvo, 21. juni 1919.

¹¹⁸⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 1.084/1920.

¹¹⁹⁾ Stenografske beleške PNP, knj. I, str. 338—339.

oko 10.000, a da je u životu ostalo svega oko 24.000 dobrovoljaca. Protić je na kraju istakao da su dobrovoljci briga države i da će im se dati obećana zemlja, kao i da će država preuzeti brigu o porodicama poginulih i umrlih dobrovoljaca.¹²⁰⁾

Međutim, dobrovoljci iz BiH su se i prije demobilizacije, dolazeći na odsustvo svojim kućama, uplitali u poslove egzekutivnih vlasti i time još više otežavali i onako tešku situaciju u BiH. Oni su se posebno isticali u davanju podrške seljaštvu, pa i lično učestvovali i prednjačili u pljačkanju i paljenju begovske imovine. Česte su žalbe kotarskih ureda i okružnih oblasti Vladi u Sarajevu na ponašanje dobrovoljaca za vrijeme dok su na odsustvu. Te žalbe stižu i do komandanta Druge armije u Sarajevu vojvode Stepe Stepanovića. Zbog toga je vojvoda 31. decembra 1918. uputio komandantu Timočke divizije naređenje u kome zahtijeva da se sprovede stroga kontrola nad ponašanjem dobrovoljaca za vrijeme odsustva, kao i da se srpskim vojnicima ne dozvoli prodaja i otuđenje odijela, pošto je utvrđeno da pojedine komite — pljačkaši posjeduju odijela srpskih vojnika i na taj način nanose veliku sramotu srpskoj vojsci.¹²¹⁾ Zatim, 31. decembra 1918. vojvoda obavještava Nar. vladu za BiH da se znatan broj dobrovoljaca, koji su iz Dubrovnika bili upućeni u Beograd i Sarajevo, udaljio samovoljno i razišao se po selima i gradovima gdje su im porodice. Vojvoda moli Nar. vladu da izda naređenje građanskim vlastima da pomognu vojnim vlastima u otkrivanju i hvatanju ovih bjegunaca, jer bi ovi bjegunci, ukoliko ostanu kod svojih kuća, mogli biti nosioci nereda i nesigurnosti.¹²²⁾

Osim mjesnih vlasti, na postupke dobrovoljaca žale se i predstavnici Muslimana. U žalbi predstavnika Muslimana rogatičkog kotara regentu Aleksandru na postupke pojedinih Srba prema musul. stanovništvu, koji se ispoljavaju u pljačkanju, vrijeđanju, pa čak i u ubistvima, za dobrovoljce se kaže: »Ove napadaje i ubojstva najviše izvršuju domaći pravoslavni dobrovoljci u srpskoj vojsci — prilikom odsustva kod kuće, koje mesne komande, iako ih civilne vlasti uhapse, puštaju odmah na slobodu, valjda u pomanjkanju vojnih sudova.«¹²³⁾

Po demobilizaciji dobrovoljci iz BiH osnivaju svoju organizaciju Savez dobrovoljaca za BiH sa sreskim odborima po kotarevima. Zahtjevima posredstvom svoje organizacije, dobrovoljci će zadavati mnogo brige vlastima u BiH. Oni se naročito ističu u zahtjevima za radikalno rješavanje agrarnog pitanja i za izgon stranaca i čišćenje činovničkog aparata od onih koji su vjerno služili Austro-Ugarsku, a neprijateljski su raspoloženi prema novoj državi. Zatim, teško je bilo riješiti i materijalni položaj dobrovoljaca. To se najbolje vidi iz izvještaja Okružne oblasti u Travniku za mjesec maj 1920. god., gdje se o dobrovoljcima kaže: »Dobrovoljačko pitanje zadaje i danas mnogo brige i okapanja eksekutivnim vla-

¹²⁰⁾ Stenografske beleške PNP, knj. II, str. 991.

¹²¹⁾ U naređenju se, između ostalog, kaže li ovo: »Imam izveštaja sa više strana da neki razbojnici u odelu naših vojnika napadaju stanovništvo i vrše pljačke, otmadžine i čak i ubistva, a s druge strane imam izveštaj da vojnici dobrovoljci iz naše vojske, koji su pušteni na osustvo čine razne izgrede nepokoravajući se mesnim vlastima, pa nije isključena mogućnost da se napred pomenuti razbojnici služe odelom ovih dobrovoljaca na osustvu«. — ABiH, NV, Prez. br. 276/1919.

¹²²⁾ ABiH, NV, Prez. br. 276/1919.

¹²³⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 5.821/1919.

stima. Makar se dobrovoljci i mirno ponašali, opet oni zadaju prvostepenim vlastima mnogo glavobolje svojim više puta pretjeranim zahtjevima glede podjeljenja zemlje, blaga i novčanih potpora«. ¹²⁴⁾

III

Na početku provođenja agrarne reforme vidjelo se da su Prethodne odredbe, koje su obuhvatale agrarni problem čitave zemlje, izuzev Srbije od prije 1912, nedovoljne za potpuno rješavanje svih vidova agrarnog pitanja u pojedinim pokrajinama. Međutim, vlada i ministar Poljak nisu bili u stanju da izrade detaljniji prijedlog zakona o agrarnoj reformi, kojim bi se riješila sva agrarna pitanja i koji bi zadovoljio Agrarni odbor i PNP. Sa daljim provođenjem agrarne reforme se nije moglo stati, naročito u BiH. Zbog toga je vlada, odnosno ministar za agrarnu reformu, na temelju Zakonske osnove o ovlaštenju ministarskog savjeta po predmetima agrarne reforme i kraljevog ovlaštenja od 8. aprila 1919, izdala više uređaba i naredaba za rješavanje agrarnog pitanja u BiH, koje su imale snagu zakona.

Pošto su Udruženje zemljoposjednika i JMO stalno tražili da se hak za 1918. godinu namiri ili isplati, kako bi se obezbijedila egzistencija zemljoposjednika, ministar za agrarnu reformu Poljak izdao je 12. juna 1919. godine Naredbu o popisu dužnoga haka. Ova je Naredba izdata da bi moglo da se utvrdi koliko kmetovi duguju haka uaturi feudalnim zemljoposjednicima za 1918. godinu kako bi država mogla platiti taj dužni hak u smislu člana 4 Prethodnih odredaba. Po Naredbi kotarski uredi su imali zadatak da, posredstvom posebnih povjereništava za pojedina područja, izvrše što brže i što pravilnije popis dužnog haka za 1918, vodeći računa da se ne izvede pretjerana procjena haka. Kotarski uredi su bili dužni da sačinjene popise o dužnom haku periodično šalju ministru za agrarnu reformu, koji je imao da na osnovu postavljenih zahtjeva naredi isplatu dužnog haka. ¹²⁵⁾ Udruženje zemljoposjednika je bilo nezadovoljno ministrovom Naredbom i ono je dalo svoj prigovor u vidu protesta. Zemljoposjednici su tražili da se dužni hak za 1918. plati po tržišnim cijenama iz 1919, a ne po maksimalnim od jeseni 1918, kako je to Naredbom određeno. Zatim, da se kotarski uredi ovlaste da isplate hak čim se to popisom utvrdi, jer zemljoposjednici ne mogu dugo čekati isplatu, pošto su u velikoj oskudici, kao i da se riješi pitanje haka za 1919. godinu. Na kraju protesta kaže se: »Ministar za proletarizovanje naših zemljoposjednika 'ima vremena', a što naš svijet propada iz dana u dan, njega se malo tiče. Strašno i sramno«. ¹²⁶⁾ Međutim, u nekim mjestima zemljoposjednici se nisu žurili da podnesu prijave o svojim potraživanjima haka za god. 1918. Bilo je više razloga za takav stav. Oni nisu vjerovali da će se taj popis po njih dobro svršiti, a nisu bili ni zadovoljni maksimalnim cijenama iz 1918. U slučaju da dođe do spora oko utvrđivanja visine haka za 1918, hak se utvrđivao na temelju popisa ljetine 1918, što nije moglo zadovoljiti zemljoposjednike, jer su tvrdili da je taj popis nepotpun i daleko ispod stvarnog prihoda. Međutim, najveći

¹²⁴⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 5.391/1920.

¹²⁵⁾ Naredba ministra za agrarnu reformu od 12. juna 1919. o popisu dužnoga haka, Zbornik Zakona i Naredaba za BiH za godinu 1919, Sarajevo 1920, str. 119.

¹²⁶⁾ Pravda br. 53 od 8. jula 1919.

razlog takvom ponašanju zemljoposjednika bio je u tome što su se ustručavali da dođu na raspravu pred popisnu komisiju, bojeći se prigovora, pogrda i eventualnog revolta od strane kmetova. Ovaj njihov strah bio je, donekle, opravdan, jer se inače u društvu, u kafani, na putu, u čaršiji — često događalo da su seljaci svoje bivše age psovali i vrijeđali, a među njima su se naročito isticali dobrovoljci. Age su ove psovke mirno podnosili nadajući se boljim vremenima. Na primjer, u kotorvaroškom kotaru su molbe za popis haka podnijeli samo zemljoposjednici sa strane (oni koji su samo posjede imali u tom kotaru ali u njemu nisu stanovali), dok se od domaćih zemljoposjednika, iako ih je bilo mnogo više, nije niko prijavio. Dalje, u Bos. Novom se nisu uopšte mogle uspostaviti komisije od predstavnika aga i kmetova za popis haka.¹²⁷⁾ I pored toga što hak za 1918. godinu nisu morali plaćati seljaci, nego država, oni su najčešće izjavljivali da su platili sav hak, iako je bilo očigledno da to nisu mogli učiniti, jer je berba pojedinih kultura izvršena za vrijeme prevrata. Naknada za hak za 1918. godinu bila je mala i sporo je stizala. U 1919. godini isplaćeno je zemljoposjednicima za hak iz 1918. svega oko 12 miliona kruna-dinara.¹²⁸⁾

Pošto je Prethodnim odredbama (čl. 2) proglašeno oko 100.000 kmetskih porodica (bilo kao čisti ili kao djelomični kmetovi) u BiH slobodnim vlasnicima kmetskih selišta, ostalo je još da se ta promjena vlasništva unese u zemljišne knjige, to jest da ta promjena dobije i pravnu sankciju. To je učinjeno »Uredbom o upisu vlasnosti bivših kmetova na kmetskim selištima u zemljišnim knjigama u Bosni i Hercegovini« od 21. jula 1919. godine. Prema ovoj Uredbi su (čl. 1) bili dužni »svi kotarski sudovi kao gruntovne oblasti u Bosni i Hercegovini bez daljnjega, po zvaničnoj dužnosti (ureda radi), obaviti upis prava vlasnosti na svakom pojedinom kmetskom selištu, u korist bivše kmetske porodice...«, kao i »uknjižiti brisanje prava vlasnosti na takvim nekretninama sa imena dosadašnjeg gruntovnog vlasnika.«¹²⁹⁾ Zahvaljujući gruntovnicima, koja je u BiH provedena još pod austrougarskom upravom, i činjenici da su u gruntovnici bila zabilježena kmetska prava kod svih zemljišnih jedinica, na koje je koja kmetska zadruga imala to pravo, Uredba o upisu vlasništva bivših kmetova mogla se u BiH brzo provesti u djelo. Međutim, i Prethodnim odredbama (čl. 22) i ovom Uredbom ograničeno je pravo vlasništva kmetske porodice nad kmetskim selištem — time što se zemlja nije mogla ni otuđiti ni opteretiti. U Uredbi član 3 stoji da: »Radi osiguranja naknade, koju će imati delimično doprineti bivši kmetovi državi za isplatu odštete dosadanjim vlasnicima (agama) kao i radi osiguranja minimuma neotuđivog seljačkog poseda, po naknadnim zakonskim uredbama, imadu kotarski sudovi kao gruntovne oblasti uz upis prava vlasnosti prema čl. 1. i 2. ove Uredbe kod svakog odnosnog selišta, pozivom na ovu Uredbu, u zemljišnim knjigama zabeležiti da se dotične nekretnine do dalje zakonske odredbe ne mogu otuđiti ni pravnim poslovima među živim niti javnom, dobrovoljnom ili ovršnom dražbom,

¹²⁷⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 404/1920.

¹²⁸⁾ Pravda br. 77 od 23. oktobra 1919.

¹²⁹⁾ Uredba o upisu vlasnosti bivših kmetova na kmetskim selištima u zemljišnim knjigama u BiH, Zbornik Zakona i Naredaba za BiH, godina 1919, Sarajevo 1920, str. 131—133.

a ni opteretiti novim teretima, izuzimajući opterećenja za dugovine iz poreza i drugih javnih dažbina«. Ovom Uredbom nisu jasnije i određene regulisane ni prava članova kmetskih porodica, već je samo rečeno u članu 2. treća alineja: »Međusobni pravni odnosi članova pomenutih bivših kmetskih porodica (zadruga) kao novih vlasnika uređuju se dosadanjim običajnim pravom, koje postoji u BiH, dok se isti ne uredi zakonskim putem«.

Ograničavanje punog prava vlasništva nad kmetskim selištima, odredbama prema kojima se zemlja nije mogla ni prodati ni opteretiti, onemogućavalo je promet zemljom i podizanje kredita koji su bivšim kmetovima bili neophodni. Ovo ograničenje vlasništva dosljedno je provedeno u svim zakonima koji se tiču agrarne reforme i kolonizacije. To ograničenje se najteže podnosilo na bivšim kmetskim selištima — zbog toga što su bivši kmetovi, iako su postali slobodni i vlasnici kmetske zemlje koju su obrađivali, ostali i nadalje kreditno nesposobni. Nijedna banka nije htjela dati seljaku kredit u koliko ne posjeduje zemlju kojom može slobodno raspolagati i u nuždi je prodati. Tako su bivši kmetovi u doba kreditne privrede, i pored toga što su postali vlasnici zemlje, morali da žive i rade bez kredita. Oni nisu mogli zamijeniti komad svoje zemlje sa drugim, da bi zaokružili imanje. Zatim, ponekad je bilo potrebno prodati koji komad zemlje da bi se nabavila stoka, oruđe ili nešto drugo bez čega se nije moglo. Dolazilo je do podjele bivših kmetskih zadruga, pa se ni to nije moglo potpuno regulisati. Sva ova ograničenja pogađala su seljaka i nisu mu dala da napreduje.¹³⁰⁾ Zbog odredbe da se zemljište ne može opterećivati niti otuđiti, kmetovske porodice nisu uvedene u baštinske knjige kao potpuni, nego kao privremeni vlasnici, dok se to zakonom ne reguliše. Pitanje prava vlasništva, u skladu sa težačkim zahtjevima, definitivno je riješeno tek 17. maja 1928. godine, kada je donesen »Zakon o bivšim kmetskim selištima i stečenim beglucima«, ¹³¹⁾ prema kojem se brišu kao privremeni vlasnici kmetske zadruge, a upisuju kao pravi vlasnici članovi porodice. Prethodnim odredbama od 25. februara 1919. i Uredbom o upisu vlasništva bivših kmetova na kmetskim selištima u zemljišnim knjigama u BiH od 21. jula 1919. godine, i pored odredaba da se bivše kmetsko zemljište ne može ni otuđiti ni opteretiti, riješeno je pitanje kmetskih selišta sa dosta odlučnosti, bar što se tiče držanja zemlje i njenih plodova. Dakle, neposredno poslije nacionalnog oslobođenja bosansko-hercegovački kmetovi su dobili zemlju u puno vlasništvo. Ničim drugim se nije mogla bolje predstaviti nova država širokim seljačkim masama u BiH kao definitivnim ukidanjem kmetskih odnosa. Ovaj akt oslobođenja kmetova najveća je dobit naroda u novoj državi i po njemu se oslobođenje BiH od Austro-Ugarske najjače osjetilo.

Poslije ukidanja kmetskih odnosa, ostalo je da se na isti način riješi i okonča i drugi vid bosanskog agrarnog pitanja tzv. beglučko pitanje. Rješavanju beglučkog pitanja neće se pristupiti brzo i efikasno kao pri ukidanju kmetskih odnosa, iako je ono za bosanskog seljaka bilo isto toliko važno kao i kmetsko pitanje. Beglučko pitanje će dugo vremena

¹³⁰⁾ Šć. Grdić, Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Hercegovini, Nova Evropa, avgust 1931, br. 2, str. 81—82.

¹³¹⁾ Službene novine Kr. SHS, br. 122 od 30. maja 1928.

biti sporno i oko njega će dolaziti do teških sukoba između vlasnika i beglučara (obrađivača) sve do njegovog konačnog rješenja. Za razliku od kmetske zemlje, koja je bila opterećena kmetskim pravom, koju je kmet obrađivao trajno i s koje ga vlasnik nije mogao dići, osim u izuzetnim slučajevima, beglučko zemljište je sa pravnog stanovišta smatrano kao slobodan posjed. Posjedi aga i begova u BiH dijelili su se na kmetsku i beglučku zemlju. Kmetsku zemlju su obrađivali kmetovi i na njoj bili stalno nastanjeni sa tačno određenim pravima i dužnostima, gdje su se u slučaju sukoba između vlasnika i kmeta sporovi rješavali pred organima vlasti. Beglučkom zemljom vlasnik je slobodno raspolagao i odnos između vlasnika begluka i beglučara shvaćen je kao privatna stvar u koju se vlasti nisu mogle miješati. Za sporove nastale između vlasnika i obrađivača beglučke zemlje nadležni su bili građanski sudovi. Vlasnici, u većini slučajeva, beglučku zemlju nisu obrađivali, ni sami ni u vlastitoj režiji, već su je izdavali u zakup po slobodnoj pogodbi, najčešće za polovinu godišnjeg prihoda, kmetovima ili slobodnim seljacima. Beglučari, obrađivači beglučke zemlje, zvali su se: pridržnici, priorci, prisjevnici, ćesimlije i napoličari. Njihov položaj je bio gori od kmetskog, naročito ako nisu imali nikakve druge zemlje za obrađivanje, ni slobodne ni kmetske, nego samo beglučku. Okupatorska vlast ih, poslije 1878, nije uvela u zemljišne knjige prilikom osnivanja gruntovnica. Prema tome, njima nije priznata nasljednost, stalnost i ograničenje u davanju haka. Velik broj kmetova imao je i kmetsku i beglučku zemlju. Nepoznat je površinski omjer između kmetskih i beglučkih zemalja, pošto takva statistička snimanja nisu vršena. Redovno su kmetska zemljišta sačinjavala veći, a begluk manji dio posjeda. Koliko je beglučko pitanje za seljake u BiH bilo važno, govori i činjenica da se 1920. godine prijavilo 52.000 seljaka za dobijanje beglučke zemlje koju su dotad obrađivali.¹³²⁾ Na beglučkoj zemlji odnosi između vlasnika i obrađivača bili su slični kmetskim, jedino što beglučar nije imao stalnost ni pravo nasljeđivanja. S pravnog stanovišta tu se radilo o privatno-pravnom ugovoru, a ne javno-pravnom kao kad je u pitanju kmetska zemlja, koji je i jedna i druga strana mogla raskinuti, ali u većini slučajeva to se nije činilo, već se ugovor iz godine u godinu produžavao, a ponedje je nasljeđivao. Posmatrano sa socijalno-ekonomskog stanovišta, beglučki odnosi su veoma slični kmetskim i s tog stanovišta trebalo ih je razriješiti brzo i efikasno kao i kmetske odnose. Međutim, pri rješavanju beglučkog pitanja polazilo se uglavnom od političkih obzira. U okvir ovoga rada ne spada razmatranje nastanka begluka, oko čega je dolazilo, u vrijeme rješavanja ovog pitanja, do žučnih rasprava i diskusija. Dok su feudalni zemljoposjednici isticali da su begluci od davnina njihovi slobodni posjedi, dotle su predstavnici seljaka dokazivali da su begluci uglavnom nastali polovinom XIX vijeka, kad je turska vlast u Bosni oslabila i za vrijeme austrougarske vladavine na razno-razne načine: otimanjem kmetske zemlje, i to najbolje i na najzgodnijim mjestima, uzurpacijom državnih i opštinskih šuma i ispaša, krivim upisom u gruntovnici kmetske zemlje kao begluč-

¹³²⁾ Đoko Perin, Ekonomski razvittak sela od 1878. do 1928, Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje, Sarajevo 1929, sr. 296.

ke, bez znanja seljaka i poklonima Austro-Ugarske za političke usluge, često u vidu prodaje sa neznatnom cijenom po dunumu.

Da bi se onemogućile pravne smicalice, pomoću kojih su pojedini veleposjednici, nakon donošenja Prethodnih odredaba, izvlačili svoju zemlju ispod dohvata agrarne reforme, vlada je 21. jula 1919. godine izdala Uredbu o zabrani otuđivanja i opterećivanja zemljišta velikih posjeda. Ovom Uredbom su za sve krajeve određene veličine posjeda (maksimumi). Svi posjedi iznad određenih veličina smatrani su kao veliki i prema tome su, u skladu sa Prethodnim odredbama, podvrgavani agrarnoj reformi, a dotle, do podjele agrarnim interesentima, Uredba ih je stavljala van pravnog prometa. Prema ovoj Uredbi, pod udar agrarne reforme će se staviti veliki posjedi u Hercegovini sa preko 50 ha obradivog zemljišta ili 100 ha zemljišta uopšte, u Bosni posjedi preko 150 ha obradivog zemljišta ili 400 ha uopšte, izuzev kotara Novi, Prijedor, Banja Luka, Bos. Gradiška, Derventa, Gradačac, Brčko i Bijeljina, gdje je maksimum određen u visini od 200 ha obradivog zemljišta ili 450 ha zemljišta uopšte.¹³³) Značaj Uredbe za BiH bio je u tome što su u fond agrarne reforme unijete izvjesne površine koje nisu bile pod kmetstvom. I iz ove Uredbe se vidi da su beglučke zemlje u BiH zaobiđene i da im se pokušava dati svojstvo kapital. velikih posjeda, a ne feudalnih.

Da bi se spriječilo otkazivanje beglučke zemlje seljacima koji su tu zemlju obrađivali, što je bila česta pojava poslije donošenja Prethodnih odredaba, i da bi se regulisalo davanje haka sa beglučke zemlje, izdata je 22. jula 1919. godine Uredba o pobiranju (žetvi) prihoda u 1919. god. sa beglučkih ziratnih zemljišta u BiH. Tom Uredbom je propisano da plodove sa beglučke zemlje u gospodarskoj 1918/1919. godini imaju ubrati samo oni seljaci koji su tu zemlju obradili i da ih u tome ne može niko spriječiti (čl. 1), kao i da seljaci obrađivači beglučke zemlje »ne dirajući time nikako u definitivno zakonsko rešenje o dotičnom posedu i načinu njegova obrađivanja, imaju dati vlasniku naknadu u naturi ili novcu, po ustanovljenoj pogodbi ili prema mjesnim običajima« (čl. 3). Osim regulisanja pitanja žetve i davanja haka, u Uredbi stoji da »do daljeg zakonskog rešenja obustavljaju se privremeno sve parnice i izvršenja osuda, koje smeraju na promene u posedovnim odnosima na beglučkim zemljištima« (čl. 9). Međutim, i pored ove Uredbe seljaci nisu pristajali da daju hak sa beglučke zemlje, vlasnici begluka su i dalje otkazivali beglučarima zemlju, a i sudske vlasti su primale otkaze, što nije bilo u skladu sa Uredbom.

Nadopunjujući Uredbu o pobiranju (žetvi) prihoda u 1919. godini sa beglučkih ziratnih zemljišta u BiH od 22. jula 1919, ministar za agrarnu reformu je 9. avgusta 1919. godine izdao Naredbu o berbi na vinogradima, koje su obradili tzv. četvrtari u Hercegovini. Tom se Naredbom, ne ulazeći do konačnog zakonskog uređenja u pitanje same sopstvenosti i načina obrađivanja na vinogradima u Hercegovini, koji ne stoje pod pravim kmetским odnosom, ali se moraju prosuđivati kao i kolonatski odnosi u Dalmaciji koji su već razriješeni Prethodnim odredbama (čl. 7), određuje da se Uredba o pobiranju plodova sa beglučkih ziratnih zem-

¹³³) Uredba o zabrani otuđivanja i opterećivanja zemljišta velikih posjeda, Zbornik Zakona i Naredaba za BiH, godina 1919, Sarajevo 1920, str. 133—135.

ljišta u BiH primijeni za godinu 1919. i na odnose između vlasnika zemljišta i vlasnika loze u Hercegovini, koji su poznati pod opštim nazivom četvrtara, ako su obrađivači vinograda ili njihovi prethodnici sami vinograd zasadili. Ukoliko se vlasnici zemlje i vlasnici loze na toj zemlji ne sporazumiju, ne može se od četvrtara tražiti da vlasniku zemlje daju četvrtinu grožđa. U tom slučaju će vlasnici loze (četvrtari) vlasniku zemlje dati naknadu u novcu na osnovu desetinskog paušala dotičnog zemljišta. Sve ostale odredbe Uredbe od 22. jula 1919. godine imaju se primijeniti na četvrtare — vlasnike loze na beglučkom zemljištu.¹³⁴⁾

Uredbe i naredbe koje je propisala vlada, odnosno ministar za agrarnu reformu, u junu, julu i avgustu 1919. godine, u regulisanju agrarne reforme u BiH nisu išle dalje od onoga što je već bilo rečeno u Prethodnim odredbama. Cilj ovih propisa je bio da se seljaštvo u BiH djelomično zadovolji i odvrti od revolucionarnih akcija. Regent i vlada su nastojali da pomoću najjačeg sredstva — agrarne reforme, pridobiju seljaštvo i zadrže ga pod svojim uticajem. Definitivno se odustalo od namjere da se pitanje agrarne reforme, odobrenje Prethodnih odredaba i donošenje konačnog zakona o agrarnoj reformi obavi u Privremenom narodnom predstavništvu. Prema tome, konačno rješavanje agrarnog pitanja ostavljeno je ustavotvornoj skupštini i ustavu. Do tog vremena se provođenje agrarne reforme nije moglo obustaviti iz unutrašnjopolitičkih i spoljnopolitičkih razloga. Ono što su seljaci u BiH počeli u prevratu 1918. godine i što su regent i vlada proklamovali i obećali u Prethodnim odredbama 25. februara 1919. godine nije više niko mogao zaustaviti ni odgoditi. Tešku unutrašnju situaciju u tek stvorenoj državi pojačani seljački nemiri, zbog neizvođenja agrarne reforme mogli su je još više pogoršati. Svemu ovome treba dodati snažan uticaj ruske i mađarske revolucije. Sve se ovo moglo nepovoljno odraziti i na spoljnopolitički položaj novostvorene države, pošto je još formalno nisu bile priznale neke pobjedničke sile. Kad se sve ovo ima u vidu, onda je sasvim razumljivo što je vladajuća buržoazija činila ustupke seljaštvu, pa makar i po cijenu narušavanja principa svetosti privatne svojine na zemlju. Sve uredbe i naredbe, donesene polovinom 1919, kojima su regulisana pojedina pitanja agrarne reforme u BiH, imale su privremeni karakter. U svim tim propisima prisutna je odredba »do konačnog zakonskog uređenja«. Protiv ovakvog, makar i privremenog rješenja pojedinih vidova agrarnog problema, seljaštvo u BiH je odlučno ustalo. Pošto ono nije pravilo nikakve razlike između kmetske i beglučke zemlje, već i jednu i drugu smatralo svojom, odlaganje rješavanja beglučkog pitanja bilo mu je potpuno neprihvatljivo. U drugoj polovini 1919. godine seljaci u BiH povećše organizovanu političku borbu za pravilno rješavanje beglučkog pitanja i u borbi za radikalno provođenje agrarne reforme organizovaše se u poseban politički pokret i u posebnu političku stranku. Organizovana politička borba seljaka u BiH u drugoj polovini 1919. god. za radikalno rješavanje agrarnog pitanja — izazvaše reagovanje feudalnih zemljoposjednika, te će i Udruženje zemljoposjednika BiH organizovati čitav niz skupova posvećenih pitanju agrarne reforme.

¹³⁴⁾ Naredba o berbi na vinogradima, koje su obradili tzv. četvrtari u Hercegovini, Zbornik Zakona i Naredaba za BiH, godina 1919, Sarajevo 1920, str. 137—138.

Kako je vrijeme odmicalo, tako se i agrarno pitanje u BiH sve više komplikovalo i postajalo predmetom političkog pogađanja i nagađanja između vladajućih faktora i zainteresovanih stranaka. To što je nova vlast htjela da se pri rješavanju agrarnog pitanja ide po nekakvom redu i zakonu, i da se preko tog važnog pitanja pridobiju predstavnici Muslimana za političku saradnju, seljaci u BiH nisu shvatali i nisu htjeli da shvate. Kada su vidjeli da se obećanja, data seljacima u svečanim proklamacijama regenta i vlade, ne izvršavaju, i kada su osjetili da bi u političkoj igri oko agrarnog pitanja mogli biti oštećeni, seljaci u BiH u julu 1919. godine pristupaju organizovanoj političkoj borbi kako bi ostvarili svoje opravdane zahtjeve.

U Sarajevu je 13. jula 1919. godine održan zbor težaka svih vjera i partija sarajevskog kotara, kome je prisustvovalo oko 1.000 težaka. Na zboru je donesena Rezolucija kojom se usvajaju zahtjevi težačkih predstavnika na agrarnoj anketi održanoj u Beogradu 17, 18. i 19. jula 1919. U Rezoluciji se posebno naglašava: »a) Kmet ne može ni u kom slučaju dijeliti zemlju sa vlasnicima, pa ni u okolici gradova, fabrika i lječilišta, jer je on ovu zemlju stotinama godina natapao svojom krvlju i znojem, i to će i od sada raditi i na svojim leđima nositi državu i društvo, pa stoga mora biti samo kmetova; b) hiljadama je kmetova otjerano sa svoje zemlje i prije rata i mi tražimo da se svi oni povrate na svoje staro ognjište, ako do sada nijesu stekli novo ili izumrli, jer Cesarovi zakoni i suđenje ne predstavljaju nam pravdu; v) svi veliki posjedi ma u čijim rukama bili i svi begluci, koje težaci rade moraju pripasti samo tim težacima, jer mi ne možemo biti ničije roblje ma u kom obliku«. Na zboru je izabran odbor od 6 članova, koji treba da zastupa težake sarajevskog kotara pred vlastima i javnošću i da se bori za ostvarenje težačkih zahtjeva. Ovom Odboru stavljeno je u dužnost da Rezoluciju zbora preda predsjedniku Zemaljske vlade u Sarajevu i da odmah pozove braću težake iz sve Bosne i Hercegovine da izaberu svoje odbore kao i težaci sarajevskog kotara i da se pobrine da se što prije održi opšti sastanak predstavnika težaka čitave BiH.¹³⁵⁾ Odbor težaka sarajevskog kotara, čiji su članovi težaci Mijo Livančić, Milan Đukić, Ostoja Despić, Nikola Divljan, Smajo Čosić i upravnik Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u BiH Đoko Perin, izdao je Proglas 20. jula 1919. godine težacima BiH. Na početku Proglasa kaže se: »Došlo je vrijeme da se i naša sudbina riješi, da se jednom odluči, da li ćemo već postati slobodni gospodari na svojoj zemlji ili ćemo i dalje svoju muku i znoj ulagati za drugoga. Ministarstvo u Beogradu sprema zakonski predlog, da ga iznese pred Državno Vijeće, koje će ga uzakoniti i time našu sudbinu zapečatiti. Ako zakon bude dobar, biće dobro i težaku, a ako u zakon što uđe nevaljalo, znate kako će nam biti. Mi smo za ovaj predlog raspitali i saznali da u njemu ima mnogo odredaba, koje bi mnoge težake upropastile, kad bi se uzakonile«. U Proglasu se navodi da se u zakonskom prijedlogu ministra za agrarnu reformu, koji treba da se podnese na odobrenje u PNP, nalazi i odredba prema kojoj ni sva kmetska zemlja ne bi pripala kmetovima,

¹³⁵⁾ A BiH, ZV, Prez. br. 7.833/1919; A BiH, Telegrami, br. 445/1919. Rezoluciju su u ime težaka kotara sarajevskog potpisali predsjednik zbora Ostoja Despić i potpredsjednici Mijo Livančić i Smajo Čosić.

već bi se u blizini gradova, fabrika i banja dijelila između vlasnika i kmetova, što se nije moglo prihvatiti ni za vrijeme Austro-Ugarske, a kamoli danas. Dalje, da se prijedlogom ne predviđa ni da se težaku daju svi begluci koje on obrađuje, a kamoli da se oduzme šta od onoga što vlasnik obrađuje u vlastitoj režiji, kao i da prijedlogom nije predviđeno da se kmetovi koji su otjerani sa svojih selišta za vrijeme Austro-Ugarske vrate na svoja ognjišta, već je to predviđeno samo za one koje su otjerani za vrijeme prvog svjetskog rata. Ističe se kako će zemljoposjednici imati velikog uticaja pri donošenju konačnog zakona o agrarnoj reformi: »Svi vlasnici bez razlike vjere sklopili su jedno društvo pa sad to društvo kao jedan čovjek radi na sve moguće načine za svoje interese. Njihovi predstavnici stalno borave u Beogradu pa rade u Državnom Vijeću, kod ministara i drugih uplivnih ljudi, po novinama i svagdje gdje misle, da može koristiti njihovim interesima. Oni su svojim radom i doterali, da su onakve stvari ušle u zakonski predlog«. U Proglasu se kaže da će se sve ostvariti onako kako zemljoposjednici žele, ako težaci i dalje ostanu skrštenih ruku i ako i dalje budu mirno gledali kako se njihova sudbina rješava bez njih. Međutim, to ne smije biti. U rješavanju teškakove sudbine mora se i njegov glas čuti. Prije nego se donese konačan zakon, mora i težak reći svoju riječ. A da bi to mogao, on mora najprije da se organizuje. Svi težaci, bez obzira na vjeru, moraju ući u jedno društvo u kome će izabrati ljude u koje imaju povjerenja da u ime njihovo govore. A kad oni budu govorili, moraće se svagdje čuti i poštovati njihov glas. Pozivanjem seljaka BiH da se organizuju, Odbor težaka sarajevskog kotara u Proglasu iznosi i osnovne karakteristike težačke organizacije: »Ova naša organizacija nije politička stranka niti to smije biti. Ona je samo privremeno ujedinjenje seljaka bez razlike partije i vjere, da zastupaju i brane svoje interese u pitanju agrara. Čim se agrar riješi kako treba naš je cilj postignut i mi prestajemo dalje raditi. Stoga svaki težak može i treba da stupa u političku stranku za koju misli da je najbolja, ali u ovoj našoj zajednici da se nađemo svi«. Proglasom su pozvani težaci BiH da odmah održe kotarske težačke skupštine i da na njima izaberu dva ili tri predstavnika u koje imaju povjerenje — da govore u njihovo ime. Predstavnici težaka, izabrani na težačkim skupštinama, treba da dođu u Sarajevo 24. avgusta 1919. godine na skupštinu predstavnika težaka iz svih kotara BiH.¹³⁶⁾

Inicijativu Sarajevskog težačkog odbora svesrdno su prihvatili seljaci u svim krajevima BiH. Mjesec avgust 1919. godine protekao je u održavanju težačkih skupština po sjedištima kotara i kotarskih ispostava. Organizatori ovih skupština su većinom pravoslavni sveštenici, seoski učitelji, bivši srpski dobrovoljci, ugledniji težaci, kao i oni koji su prvi svjetski rat proveli u austrougarskim zatvorima i logorima.¹³⁷⁾ Samo 10. avgusta 1919. održane su težačke skupštine u Doboju, Nevesinju, Bi-leći, Žepču, Sanskom Mostu, Bos. Gradiški, Ključu, Bos. Šamcu, Krupi, Bos. Kostajnici¹³⁸⁾ i Donjem Vakufu.¹³⁹⁾ Zatim, iz arhivskih dokumenata

¹³⁶⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.833/1919. — Proglas Odbora težaka sarajevskog kotara od 20. jula 1919.

¹³⁷⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 8.245/1919.

¹³⁸⁾ ABiH, Telegrami, br. 496/1919.

¹³⁹⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.810/1919.

se vidi da su težačke skupštine u avgustu 1919. održane u Bos. Novom, Prijedoru,¹⁴⁰⁾ Srebrenici,¹⁴¹⁾ Bihaću,¹⁴²⁾ Jajcu,¹⁴³⁾ Bos. Brodu,¹⁴⁴⁾ Bijeljini,¹⁴⁵⁾ Gradačcu,¹⁴⁶⁾ Čapljini, Bugojnu,¹⁴⁷⁾ Stocu¹⁴⁸⁾ i Foči.¹⁴⁹⁾ Na težačkim skupštinama seljaci su se upoznali sa zahtjevima težačkih predstavnika na agrarnoj anketi u Beogradu od 17, 18. i 19. juna 1919, sa Rezolucijom donesenom na zboru težaka sarajevskog kotara 13. jula 1919. i sa Proglasom Odbora težaka sarajevskog kotara od 20. jula 1919. upućenog svim težacima BiH. Svi ovi dokumenti su od strane seljaka prihvaćeni i odobreni, a naročito je pozdravljena inicijativa Odbora težaka sarajevskog kotara da se osnuje težačka organizacija. Na težačkim skupštinama su izabrani težački odbori i po dva do tri delegata za težačku skupštinu koja treba da se održi u Sarajevu 24. avgusta 1919. godine. Iz izvještaja okružnih i kotarskih vlasti vidi se da je na težačkim skupštinama najviše bilo prisutno srpsko seljaštvo, dok je hrvatsko, a naročito muslimansko, prisustvovalo u znatno manjem broju.

Skupština predstavnika težaka iz čitave BiH održana je 24. i 25. avgusta 1919. godine u Sarajevu, u Domu srpskih društava. Skupštini su prisustvovala 154 delegata, koji su izabrani na javnim težačkim skupštinama u 43 kotara. Jednu desetinu delegata sačinjavali su bivši dobrovoljci u srpskoj vojsci koji su prisustvovali Skupštini u vojničkim uniformama. Na Skupštini su mogli govoriti samo predstavnici kotareva, koji su imali punomoć od svojih birača, a ostali su mogli prisustvovati samo kao gosti i posmatrači. Zahvaljujući opširnom izvještaju predstavnika vlasti pol. pristava dra Vasiljevića, u stanju smo da prikazemo rad ove veoma značajne Skupštine na kojoj je konstituisan težački pokret koji će od ovog momenta posredstvom svog odbora nastupati u ime težaka BiH.

Skupštinu je otvorio upravnik Saveza srpskih zemljoradničkih zajednica u BiH Đoko Perin sljedećim riječima: »Svrha je skupštine da se i narod iz ovih krajeva privikne učestvovati u vlasti. Danas su se sastali ovdje zastupnici svih težaka iz Bosne i Hercegovine da kažu svoje mišljenje o »Predlogu zakona o osnovnom uređenju agrarnih odnosa«. Bez naroda se ne može raditi o narodu, i ako oni koji ovom zemljom upravljaju hoće mira i reda, moraju slušati glas onih čije se kože ovaj zakon najviše tiče. Nije svrha ove skupštine nipošto da organizuje teške politički u jednu partiju, svaki težak može ići po svome slobodnom uvjerenju u onu partiju u koju hoće. Danas samo svi težaci bez obzira na vjeru i političku partiju moraju da zauzmu svoje stanovište o pitanju koje se njih najviše tiče, a to je agrarno pitanje.«¹⁵⁰⁾ Za predsjednika Skupštine

¹⁴⁰⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 8.247/1919.

¹⁴¹⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.833/1919.

¹⁴²⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.368/1919.

¹⁴³⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.465/1919.

¹⁴⁴⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.493/1919.

¹⁴⁵⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.536/1919.

¹⁴⁶⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.536/1919.

¹⁴⁷⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.536/1919.

¹⁴⁸⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 8.180/1919.

¹⁴⁹⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.312/1919.

¹⁵⁰⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 9.904/1919 — Izveštaj pol. pristava dra Vasiljevića sa Skupštine težaka iz BiH održane u Sarajevu dne 24. i 25. avgusta 1919.

izabran je Nikola Divljan, za potpredsjednike Vidoje Mijatović i Murat Uzunović, a za zapisničara Kosta Krajšumović. Nakon pročitanih pozdravnih telegrama kralju Petru I i regentu Aleksandru, Đoko Perin je obrazložio prijedlog vlade i ministra za agrarnu reformu za rješavanje agrarnih odnosa, posebno iznoseći one odredbe koje ne mogu zadovoljiti težake u BiH. Poslije Perina opširno je govorio Risto Đokić. On je u svom izlaganju odao posebno priznanje vojsci srpskih težaka, istakavši da su težaci u BiH danas na dohvatu ekonomske i političke slobode — zahvaljujući pobjedama te vojske i vojske velikih saveznika. Izražava opšte nezadovoljstvo težaka što se odugovlači sa radikalnim rješavanjem agrarnog pitanja i što vlada ima obzira prema feudalcima u BiH. To nezadovoljstvo težaka zbog nerješavanja agrarnog pitanja Đokić u svom govoru slikovito prikazuje: »Begovi su danas preplavili Beograd vođeni kojekakvim našim plaćenim izrodima. Oni tamo šetaju od ministra do ministra i misle da mogu održati još svoju vlast i dalje sisati kmetove. Ali im ni svi ministri ovoga svijeta ne mogu pomoći. Na nama težacima leži ova država, mi smo je svojim znojem i svojom krvlju stvorili i u njoj mora biti kako mi hoćemo ili ove države neće biti. Nas težaka ima devedeset od stotine i svi ostali moraju, htjeli ne htjeli da se za nama okreću i da rade kako našim interesima odgovara. 50% srpskih dobrovoljaca su kmetovi i oni danas moraju da daju hak kao i prije oslobođenja. Kad su slomili neprijatelja, oni su mislili da su dohakali i Švabi i begu, ali se ljuto prevariše. Švabin dug pade nami na leđa, a agama ministri hak utjeruju.«¹⁵¹) Zatim govori da se težaci, ukoliko žele da ostvare svoje zahtjeve, moraju dobro staleški organizovati i slomiti svaki otpor na putu svog oslobođenja. Poručuje agama i gazdama da će im težaci dati hak po leđima ako dođu da ga uzmu. Zadržava se na uredbama koje je izdala vlada i ministar za agrarnu reformu i oštro ih kritikuje. Ističe da te uredbe ne važe, jer su donesene bez volje i znanja težačkih masa. Spominje pojedine srpske zemljoposjednike, trgovce i političare (Jeftanoviće, Besaroviće, Hadžidamjanoviće, Petrakije i ostale čaršinlije) koji su bili poznati kao austrofil i kmetoderi, a danas dižu glave da zastupaju narod. Ali svršeno je s tim, jer narod ima svoje ljude koji će ga voditi pravim putem. Govoreći o narodnoj inteligenciji, Đokić je rekao da ona treba da se solidariše s narodom i da je težaci neće iznevjeriti. Govor Riste Đokića cijela Skupština je pozdravila i odobrila.

U toku dva dana, koliko je trajala Skupština, govorilo je više predstavnika težaka. Većina ih je nadugo i naširoko govorila o težačkim nevoljama, o spremnosti težaka da se svim sredstvima bore za pravedno rješavanje agrarnog pitanja. Govornici su proglašavali rat svima koji se ne solidarišu s težačkim zahtjevima, naročito građanima koji su eksploatisali težaka pod Austro-Ugarskom, pa to i sada u novoj državi čine. Izraženo je nezadovoljstvo težačkih masa zbog odugovlačenja agrarne reforme, pjevale su se pjesme kralju i srpskoj vojsci, ističući da seljačka i demokratska Srbija mora pomoći težacima u BiH da postanu vlasnici zemlje koju obrađuju. Predstavnik vlasti na Skupštini u svom izvještaju navodi da su pojedini govornici napadajući vladu, ministra za agr. reformu i njegov zakonski prijedlog za rješavanje agrarnih odnosa — bili

¹⁵¹) Isto.

stvorili takvu atmosferu da mu se na momente činilo da prisustvuje nekom sastanku sovjeta radnika, seljaka i vojnika u Rusiji. Svi govornici koji su istupali na Skupštini mogu se podijeliti u dvije struje: na radikalnu i umjerenu. Brojniji su bili oni koji su zahtijevali radikalno rješavanje agrarnog pitanja. Oni su tražili da se sa beglučkim zemljama postupi na isti način kao i sa kmetskim i da se bivšim feudalcima ne daje nikakva odšteta ni od države niti od bilo koga drugoga. Za njih su age i begovi ljudi koji ne žive od svog rada. To su paraziti koji su posjede stekli pljačkom, otimačinom i svojim društvenim položajem. Među radikalnijim su se posebno isticali Risto Đokić, Savo Delić, Marko Gaković i Dragutin Janjić. Umjereniji su realnije gledali na rješavanje agrarnog pitanja. Oni nisu odobravali pretjerane zahtjeve težaka, osuđivali su bilo kakvo nasilje i pristajali su na djelomičnu odštetu zemljoposjednicima. Za ublažavanje pretjeranih zahtjeva Skupštine zalagali su se Đoko Perin i pop Dušan Subotić. Na kraju izvještaja pol. pristav konstatuje da je drugog dana na Skupštinu došao komunistički Savo Kapor i tražio da govori. Pošto nije imao punomoć da je izabran od strane težaka za delegata, pristav mu nije dozvolio da govori, zbog čega je on protestovao kod predsjednika, a zatim odmah napustio Skupštinu.

Nakon dvodnevnog raspravljanja o »Prijedlogu zakona o osnovnom uređenju agrarnih odnosa«, Skupština je donijela Rezoluciju u kojoj su izneseni zahtjevi težaka BiH u pogledu rješavanja agrarnog pitanja i izabrala stalni odbor od 30 članova,¹⁵²⁾ koji će se brinuti da se agrarno pitanje riješi u skladu sa Rezolucijom. Ovom Odboru stavljeno je u dužnost da odmah na osnovu Rezolucije izradi memorandum u kome će se detaljnije i opširnije obrazložiti težački zahtjevi. Memorandum će posebna delegacija, koju će Odbor izabrati iz svoje sredine, nositi u Beograd da ga preda regentu Aleksandru, predsjedniku vlade, ministrima i šefovima političkih partija.¹⁵³⁾

Polazeći od osnovnog načela da zemlja pripada onima koji je obrađuju, u Rezoluciji koja je donesena i usvojena na Skupštini težačkih predstavnika BiH, traži se da se u rješavanju agrarnog pitanja u BiH usvoje sljedeći zahtjevi težaka:

1. Zemlja pod kmetskim pravom pripada samo kmetu, i on je ne može sa vlasnikom feudalnih prava ni u kom slučaju dijeliti. Vlasnici

¹⁵²⁾ U Odbor su izabrani sljedeći predstavnici težaka: Nikola Divljan, težak iz kotara Sarajevo; Murat Uzunović, težak iz kotara Foča; Mihajlo Simović, težak iz kotara Rogatica; Risto Đokić, težak iz kotara Visoko; Mladen Ivanović, težak iz kotara Višegrad; Ostoja Despić, težak iz kotara Sarajevo; Miho Livančić, težak iz kotara Sarajevo; Marko Gaković, težak iz kotara Bos. Krupa; Đuran Krljić, težak iz kotara Bihać; Mile Balaban, težak iz kotara Petrovac; Nikola Mršić, težak iz kotara Sanski Most; Sofro Stanimirović, težak iz kotara Bijeljina; Stojan Milićević, težak iz kotara Gradačac; Matija Miladinović, težak iz kotara Srebrenica; Mihajlo Vidaković, težak iz kotara Zvornik; Luka Brkić, težak iz kotara Brčko; Rašid Salanović, težak iz kotara Maglaj; Veljko Grgurević, sveštenik iz kotara Jajce; Stipo Siljanović, težak iz kotara Zepče; Simo Jarićević, težak iz kotara Bugojno; Niko Brajković—Aničić, težak iz kotara Bugojno; Dragutin Janjić, težak iz kotara Prnjavor; Dušan Subotić, sveštenik iz kotara Gradiška; Staniša Perduv, težak iz kotara Banja Luka; Redžep Velić, težak iz kotara Prijedor; Ivan Oroz, težak iz kotara Derventa; Mile Đurđević, težak iz kotara Bos. Novi; Risto Kojović, težak iz kotara Trebinje; Vidoje Mijatović, težak iz kotara Stolac; Meho Isaković, težak iz kotara Stolac — ABiH, ZV, Prez. br. 9.904/1919.

¹⁵³⁾ Isto.

feudalnih prava ne treba da dobiju nikakvu odštetu ni od države ni od kmetova.

2. Svi kmetovi otjerani sa čitluka od 1878. do oslobođenja 1918. treba da se vrate na svoju zemlju i da postanu puni vlasnici te zemlje, ako nisu već na drugom mjestu naseljeni kao kmetovi ili samostalni težaci. Ako je na zemlji otjeranog kmeta drugi težak stekao kmetsko pravo, ili kupio tu zemlju pa je sam radi, ili je kao beglučar otprije rata radi, otjeranom kmetu treba dati beglučku ili državnu zemlju.

3. Begluci treba da pripadnu samo težacima po načelu da je sva zemlja onoga koji je obrađuje. Begluci na kojima su nastanjeni težaci treba da pripadnu onima koji danas na njima rade. Svi ostali begluci podijeliće se onima težacima kojima zemlja bude najpotrebnija, a na prvom mjestu onima koji danas na njima rade. Analogno se postupa i sa pustarama. Crkvama i vakufskim ustanovama treba da se ostavi samo onoliko zemlje koliko je potrebno za vrt. Oni begluci koji su postali na osnovu brisanja kmetskog prava i krivim upisom pri uvođenju gruntovnice — ne treba da se plaćaju, a isto tako ni begluci koji su postali prisvajanjem seoskih ispaša. Za begluke koji postoje iz turskog vremena vlasnici treba da dobiju odštetu. Odšteta će se plaćati prema paušalu. Bogati težaci treba da plaćaju sami a za sirotinju, dobrovoljce, siročad ili roditelje poginulih dobrovoljaca treba da plati država. Begluci kmetodera treba da pripadnu državi bez ikakve odštete, a država da ih podijeli težacima koji nemaju zemlje ili je malo imaju.

4. Usvaja se odredba iz zakonskog prijedloga kojom se određuje da država preuzme na sebe dugove bivših kmetova koji su se oslobodili kmetskog odnosa po ranijem fakultativnom načinu otkupa.

5. Usvaja se i odredba prema kojoj će se ustanoviti minimum zemlje koja ima pripasti težacima u pojedinim krajevima. Tražimo da se odredi koliko može iznositi površina i najvećih posjeda.

6. Isto tako usvajamo i odredbu zakon. prijedloga kojim se određuje da se zemlja koja pripadne težacima ne može otuđiti ni zadužiti do stupanja na snagu zakona koji će ovu stvar urediti.

7. Pošto su mnoge šume pri uvođenju gruntovnice, zbog ondašnje neobaviještenosti težaka, upisane na sadašnje vlasnike bez ikakvog prava na to, a mnoge je i austrougarska uprava poklonila za političke usluge, potrebno je da se pregleda i ustanovi koje su to šume i da se one od vlasnika oduzmu i proglase opštinskim i državnim. Sve šume treba da pređu u državni i opštinski posjed, a samo manji komadi šuma koji se nalaze između težačkih posjeda treba da se dadnu dotičnim težacima, ako su ih ovi odgojili. Isto tako opštinska ili državna zemljišta koja se odrede za pošumljavanje, u sporazumu sa dotičnim opštinama, treba dati onim težacima koji se obavežu da će ovu zemlju pošumiti. Težacima i dalje treba da ostane pravo da iz šuma podmiruju svoje potrebe. Svakom selu gdje ima na raspolaganju zemlje treba osigurati ispašu. Onim selima kojima je oduzeta ispaša i na nju naseljeni strani kolonisti treba vratiti zemljište za ispašu. Isto tako, šume oduzete od sela i date kolonistima imaju se proglasiti kao zajedničke za sva okolna sela. Sve krčevine u opštinskim i državnim šumama treba da se predaju težacima koji su ih iskrčili.

8. Zemlje pojedinih ljudi i opština koje je ranije država nepravedno prisvojila — treba da se povrati u prijašnje stanje.

9. Tražimo da se odmah i kod nas uvede zakon o seoskim opštinama i da se osnuju seoske opštine kao u Srbiji.

U Rezoluciji se ističe da se agrarno pitanje može riješiti pravedno ako vlada prije rješavanja i izdavanja zakona prethodno sasluša i usvoji zahtjeve težaka. Izražava se žaljenje što se i danas, u slobodnoj državi, interesi težaka zapostavljaju, a naročito što se pri sastavljanju zakonskog prijedloga o rješavanju agrarnog pitanja nisu uzeli u obzir zahtjevi težaka dati u anketi u Beogradu 17, 18. i 19. juna 1919. godine. Zatim se pozivaju svi narodni poslanici iz BiH da u Privremenom narodnom predstavništvu zastupaju težačke zahtjeve, ukoliko misle ubuduće tražiti povjerenje naroda. Rezolucijom se pozivaju i težaci iz ostalih pokrajina Kr. SHS da se i oni zauzmu za svoje interese. Stavljaju se u dužnost Odboru da nađe puta i načina da težaci iz čitavog kraljevstva zajednički i sporazumno porade oko pravednog rješavanja agrarnog pitanja. Dalje se pozivaju težaci u BiH da u vlastitom interesu održavaju red i mir, i da kao slobodni ljudi mirno i trezveno učestvuju u državnom životu. Na kraju Rezolucije izjavljuje se da je ovo organizovanje samo privremeno ujedinjenje seljaka, bez obzira na partiju i vjeru radi zastupanja i odbrane svojih interesa u pitanju agrara.¹⁵⁴⁾ Odmah nakon održane Skupštine, delegacija predstavnika težaka BiH predala je 26. avgusta 1919. predsjedniku Zemaljske vlade za BiH one težačke zahtjeve koje je potrebno odmah riješiti, kako bi se obezbijedilo pravilno izvođenje agrarne reforme i kako bi se stišao revolt seljaštva prouzrokovan nerješavanjem beglučkog pitanja. Delegacija je posebno zahtijevala obustavu davanja haka sa beglučkog zemljišta.¹⁵⁵⁾

Na Skupštini težačkih predstavnika od 24. i 25. avgusta 1919. konstituisana je Težačka organizacija BiH, koja će pokušati da seljake organizuje i okupi na klasnoj osnovi i da agrarno pitanje izdvoji iz vjerskog i nacionalnog okvira. Ova će se organizacija sve do juna 1920. godine predstavljati svom organu, Težačkog odbora za rješavanje agrarnog pitanja u BiH, izabranog na Skupštini 24. i 25. avgusta 1919, boriti za radikalno sprovođenje agrarne reforme, a posebno za rješavanje beglučkog pitanja u skladu sa zahtjevima težaka. Kao vanstranačka organizacija, zasnovana isključivo na klasnoj i staleškoj osnovi, ona je u toku devet mjeseci svoga postojanja podsticala vladu i političke stranke da riješe agrarno pitanje u BiH onako kako to težaci zahtijevaju. Kada u svojim nastojanjima nije uspjela, Težačka organizacija se 7. juna 1920. pretvara u političku stranku pod nazivom Savez težaka BiH i od tada istupa samostalno u borbi za težačka prava.¹⁵⁶⁾

U isto vrijeme kada su se održavale težačke skupštine po kotarevima i izvodile pripreme za Skupštinu težačkih predstavnika u Sarajevu,

¹⁵⁴⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 9.904/1919 — Rezolucija težaka Bosne i Hercegovine donesene na Skupštini težačkih predstavnika, koja je održana 24. i 25. avgusta 1919. godine.

¹⁵⁵⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 7.781/1919.

¹⁵⁶⁾ Težački pokret, organ Saveza težaka BiH, Sarajevo, br. 9 od 15. juna 1920; Todor Kruševac, Bosanski agrar posle 1918. godine — Pregled, Sarajevo, novembar 1928, str. 295—296.

održavaju se u avgustu 1919. po svim mjestima u BiH skupštine zemljoposjednika na kojima se biraju predstavnici za skupštinu zemljoposjednika koja je održana u Sarajevu 1. septembra 1919. godine. Na ovoj Skupštini, kojoj je prisustvovalo oko 500—600 zemljoposjednika iz čitave BiH, a među njima 30 zemljoposjednika Srba i Hrvata i oko 30 žena (hanuma) zemljoposjednica na galeriji, Udruženje zemljoposjednika je dalo ocjenu dotadašnjeg izvođenja agrarne reforme u BiH i u vidu Rezolucije iznijelo osnovne primjedbe i zahtjeve zemljoposjednika.¹⁵⁷⁾ S obzirom na značaj koji je imala Skupština i s obzirom na publicitet koji joj je dat u javnosti, opširnije ćemo prikazati njen rad na osnovu stenografskog zapisnika. Nakon pročitanih pozdravnih telegrama kralju Petru I i regentu Aleksandru, sekretar Udruženja zemljoposjednika Sejd Alibeg Filipović podnio je izvještaj o radu centralnog i radnog odbora Udruženja zemljoposjednika BiH, iznoseći sve mjere koje je Udruženje preduzimalo da bi zaštitilo interese zemljoposjednika. On je upoznao Skupštinu sa svim predstavkama, rezolucijama i memorandumima koje su posebne delegacije nosile u Beograd regentu, predsjedniku vlade i ministru za agrarnu reformu, kao i sa utiscima koje su delegacije stekle kod pojedinih ličnosti prilikom razgovora i predaje ovih dokumenata. Na kraju je istakao da se Udruženje svojim dosadašnjim radom afirmisalo i da mu i vlasti posvećuju pažnju kao značajnom faktoru, koji se ne može mimoći u rješavanju agrarnog pitanja. U svom dužem izlaganju predsjednik Udruženja Nurudin Azabagić govorio je o veoma teškom položaju Muslimana-zemljoposjednika, o istorijatu agrarnih odnosa u BiH, o Prethodnim odredbama, uredbama i naredbama vlade i ministra za agrarnu reformu, kao i o nejednakom stavu vlasti prema zemljoposjednicima i prema težacima. On je rekao da je pod pritiskom propagande, koja se vodila u prilog seljaka i koji su sve više i više proširivali svoje zahtjeve, vlada izdavala uredbu za uredbom koje su bile vrlo često u suprotnosti jedna sa drugom. Ukoliko te uredbе nisu odgovarale seljacima, nisu se mogle ni sprovoditi. Tako je seljak u BiH došao do uvjerenja da je apsolutni gospodar na selu, da za njega državna vlast ne postoji i da u vezi sa držanjem zemlje nema obaveza, bez obzira na to da li na zemlju ima pravo ili ne. Azabagić je zamolio predstavnike zemljoposjednika da, kada dođu u svoja mjesta, umire narod i da mu kažu da će centralni odbor učiniti sve što je u njegovoj moći da se zaštite prava zemljoposjednika. Dalje, da ne zaborave da je snaga zemljoposjednika u njima samima, u jakoj organizaciji zemljoposjednika, i da nastoje da se organizacija zemljoposjednika što bolje i što jače izgradi. Dr Halidbeg Hrasnica je, s obzirom na to da je član Agrarnog odbora u PNP, upoznao Skupštinu o svom radu i radu ovih tijela na rješavanju agrarnog pitanja. Istakao je da je kao predstavnik JMO uz pomoć Suljage Salihagića nastojao da upozna i Agrarni odbor i PNP o stavu zemljoposjednika, i da im je uspјelo da uz podršku nekih članova Agrarnog odbora odbace Prethodne odredbe kao nepotpune i nedovoljne a time i njihovo sankcionisanje u PNP, kao i da su u Odboru doprinijeli da se odbace i zakonski prijedlozi o agrarnoj reformi ministra Poljaka. On je rekao da u PNP ima više stranaka i da jedne stranke stoje na stanovištu koje je povoljnije za

¹⁵⁷⁾ ABiH, Telegrami br. 529/1919.

zemljoposjednike, a druge na takvom stanovištvu koje nije nimalo povoljno za zemljoposjednike. Zatim je upozorio Skupštinu da će se od sada, nakon ostavke vlade Stojana Protića 1. avgusta 1919. i formiranja demokratsko-socijalističke vlade na čelu sa Ljubom Davidovićem, u pogledu agrarne reforme stvari loše odvijati po zemljoposjednike, jer Demokratska zajednica nastoji da agrarnom reformom pridobije seljake u BiH. Drugi govornici na Skupštini, Šukri ef. Alagić, Hamid ef. Kurbežević i Sinanagić, govorili su o teškom položaju zemljoposjednika, o nesavjesnim političarima i agitatorima koji bune seljake protiv zemljoposjednika, kao i o prirodi bosanskog feudalizma, koji se, prema njihovom mišljenju, ne može upoređivati sa pravim evropskim feudalizmom, jer je položaj kmetova u BiH povoljan i jer su oni, izuzev rijetkih slučajeva, sa zemljoposjednicima živjeli u slozi dok nije došlo do prevrata 1918. godine. Zanimljivo je da je jedan govornik (Spahić) prigovorio rukovodstvu Udruženja da je u svojoj aktivnosti i suviše bojažljivo i pomirljivo, i da bi ubuduće trebalo da bude upornije i agresivnije u borbi za zaštitu prava zemljoposjednika.

Skupština zemljoposjednika je, za razliku od Težačke skupštine, protekla mirno i bez incidenata, što je konstatovao i predstavnik vlasti dr Vasiljević.¹⁵⁸)

Zemljoposjednici su na Skupštini donijeli Rezoluciju u kojoj su izneseni osnovni zahtjevi zemljoposjednika u pogledu rješavanja agrarnog pitanja u BiH. Ti osnovni stavovi i zahtjevi zemljoposjednika jesu:

1. Načelno se pristaje da se kmetski odnosi u BiH razriješ u smislu Manifesta regenta Aleksandra od 6. januara 1919. na pravedan način za oba interesenta, tj. seljacima zemlja a zemljoposjednicima puna odšteta za oduzetu zemlju.

2. Traži se da se sve do sada izašle naredbe i uredbe o sređivanju agrarnih odnosa u BiH odmah ukinu i da se stanje nastalo provođenjem tih uredaba i naredaba proglasi za nevažeće. Smatra se da Privremeno narodno predstavništvo, koje je oktrojem a ne voljom naroda izabrano, kao ni vlada koja je iz tog Predstavništva proizišla, nisu kompetentni da rješavaju tako važno socijalno-ekonomsko pitanje kao što je agrarna reforma.

3. Najenergičnije se protestuje protiv Uredbe o prenosu prava vlasništva u zemljišnim (gruntovnim) knjigama sa zemljoposjednika na kmetove — sve dotle dok se u sporazumu sa zemljoposjednicima i na njihovo potpuno zadovoljstvo ne isplati potpuna vrijednost za kmetska selišta.

4. Isto se tako protestuje protiv Uredbe o slobodnim (beglučkim) zemljama i šumama, pa se zahtijeva da se beglučke zemlje, kao čisti i apsolutni posjed zemljoposjednika, ostave netaknuta prema današnjem stanju u gruntovnim knjigama. Zahtijeva se da vlasti u najkraćem roku omoguće, svim svojim autoritetom, potpuno i nesmetano raspolaganje zemljoposjednika sa beglučkim zemljama.

5. S obzirom na sadašnje bijedno stanje većeg dijela zemljoposjednika, zahtijeva se da se zaostali hak iz 1918. i dospjeli iz 1919. godine što prije podmire, u naturi ili u novcu, prema tržišnim cijenama. Nazodluč-

¹⁵⁸) Pravda br. 65 od 18. septembra 1919 — Stenografski zapisnik Skupštine Udruženja zemljoposjednika za BiH održane 1. septembra 1919. u Sarajevu; ABiH, Telegrami br. 529/1919.

nije se ograđuje od Naredbe ministra za agrarnu reformu za popis dužnog haka, odnosno od postupka kako se provodi procjena haka iz 1918.

6. Traži se da vlasti osiguraju zemljoposjednike od daljih napada i pljačkanja a posebno da se obezbijedi imovina na beglučkim zemljištima.

7. Štete počinjene za vrijeme prevrata, a i kasnije, treba da se odmah procijene i da se oštećenim zemljoposjednicima odmah isplati odšteta.

U Rezoluciji se zadužuje centralni odbor Udruženja zemljoposjednika da u što kraćem roku izradi memorandum, koji će sadržavati minimalne i decidne zahtjeve zemljoposjednika i koji će delegacija zemljoposjednika predati regentu Aleksandru.¹⁵⁹⁾

Nakon održane Skupštine, predsjednik Udruženja zemljoposjednika Nurudin Azabagić, potpredsjednici Konstantin Kostić i Hasanbeg Pašić te zemljoposjednik Aristotel Petrović su 2. septembra 1919. posjetili predsjednika Zemałjske vlade Atanasija Šolu i zamolili ga da se udovolji sljedećim zahtjevima Udruženja zemljoposjednika: prvo, da se naredi da komisije za popis dužnog haka ne ureduju po selima, nego u kancelarijama kotarskih ureda; drugo, da se osigura prihod u naravi sa beglučkih zemljišta, tj. da vlasnik od onih proizvoda koji su sada u sazrijevanju dobije ugovorenu količinu u prirodu i, treće, da se ishodi naredba prema kojoj bi se zemljoposjednicima mogao dati predujam na račun odštete za zemlju.¹⁶⁰⁾

Skupština težačkih predstavnika u Sarajevu od 24. i 25. avgusta i Skupština Udruženja zemljoposjednika od 1. setembra 1919. godine predstavljaju vrhunac borbe u 1919. god. između dva protivnička tabora, između težaka i zemljoposjednika, za i protiv agrarne reforme. Pojačana aktivnost težaka i zemljoposjednika uslovljena je nizom uredbi i naredbi vlade i ministra za agrarnu reformu izdatih u ljeto 1919, kao i zakonskim prijedlozima min. za agr. reformu za konačno sređenje agrarnih odnosa. Ove uredbi i naredbe, donesene u skladu sa Prethodnim odredbama, koje su predstavljale postepeni prelaz iz privremenog stanja u stanje definitivne agrarne reforme, nisu mogle zadovoljiti ni težake ni zemljoposjednike u BiH. Umjesto da ove mjere vlade i minis. za agr. reformu smire seljaštvo u BiH, one su ga još više ogorčile i podstakle da osnuje svoju organizaciju i da povede još ogorčenu borbu za radikalno rješenje agrarnog pitanja, a iz tog kompleksa naročito beglučkog.

Međutim, poslije održanih skupština, dolazi do izvjesnog stišavanja. To opadanje aktivnosti Težačke organizacije i Udruženja zemljoposjednika prouzrokovano je skoro dvomjesečnom krizom vlade i Privremenog narodnog predstavništva. Predsjednik koncentracione vlade Stojan Protić podnio je 1. avgusta 1919. ostavku zbog ličnog sukoba za Pribičevićem i zbog različitog gledanja Narodne radikalne stranke i Demokratske zajednice na pitanja unutrašnje politike i uprave, agrarne reforme i saobraćaja. Na 58. red. sastanku PNP od 4. avgusta 1919. pročitana je sa obrazloženjem ostavka Stojana Protića. Pored neslaganja sa ministrom unutrašnjih djela Sv. Pribičevićem, i pored nemogućnosti da se ni poslije 9 mjeseci saobraćaj konsoliduje, Protić kao razlog za svoju ostavku navodi i agrarnu reformu: »Razlike u obimu i načinu izvođenja agrarne reforme

¹⁵⁹⁾ Pravda br. 61 od 4. septembra 1919 — Rezolucija zemljoposjednika BiH; Pravda, br. 65 od 18. septembra 1919.

¹⁶⁰⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 8.009/1919.

između mene i Ministra za agrarnu reformu koji u svom radu ne samo nalazi podržanja, nego izgleda i podsticanja u tom pravcu kod svoje strane. (Misli se na Demokratsku zajednicu — primjedba M. G.). Ove se razlike osjećaju i u Narodnom Predstavništvu u tolikoj mjeri, da umalo nije došlo do krize min. za Agr. Ref. u Narodnoj Skupštini za vreme mo- ga odsustva od dužnosti«. Dalje se u ostavci navodi da su stranački od- nosi u PNP postali nepodnošljivi i da štampa Demokratske zajednice javno naglašava potrebu rekonstrukcije vlade. Kao neposredni povod za ostavku, Protić navodi pisanje i kampanju listova Demokratske zajednice o popunjavanju upražnjene episkopske stolice u Đakovu, o čemu je i vla- da raspravljala. Prema Protiću, ta je kampanja protiv Vatikana i episko- pata povedena u javnosti tako nezgrapno i netaktično da je direktno šte- tila državnim interesima.¹⁶¹⁾ Kriza nastala usljed podnošenja ostavke koncentracione Protićeve vlade — nije dugo trajala. Tadašnji predsjednik PNP Dragoslav Pavlović izložio je regentu Aleksandru situaciju i predlo- žio, na osnovu snaga pojedinih parlamentarno-partijskih grupacija, da se obrazovanje vlade povjeri Ljubi Davidoviću, predsjedniku parlamentar- nog demokratskog kluba. Međutim, njemu nije uspjelo da sastavi jednu širu — koncentracionu vladu, kako je prvobitno glasio njegov mandat, već mu je uspjelo da sastavi koalicionu vladu Demokratske i Socijalde- mokratske stranke. Na 59. red. sastanku PNP od 23. avgusta 1919. Davi- dović je podnio na diskusiju vladinu deklaraciju. U svom govoru on je u kratkim potezima upoznao PNP kako gleda na političke prilike tog momenta i izložio koje krupnije poslove misli iznijeti na ocjenu i rješe- nje PNP. Posvećujući punu pažnju agrarnoj reformi, on je rekao: »U ag- rarnom pitanju produžiće se izvođenje sistema koji je rešen i objavljen uz pristanak svih grupa političkih. (Misli se na Prethodne odredbe — primjedba M. G.). U tom izvođenju neće biti odstupanja od postavljenih principa. Hitnijim tempom nego dosele, vlada će se postarati da unese potpunu izvesnost i pravnu jasnoću za sve zainteresovane. Preuzimajući eksproprisane velike posede pod državnu upravu, stvoriće nužne pred- uslove, za što brži prelaz definitivnom izvođenju reforme naseljavanjem i repatriranjem. Prema dobrovoljcima imaju se najhitnije i u punoj mje- ri ispuniti državne obaveze o besplatnom davanju zemlje. Isto tako prav- da se ima učiniti prema siromašnim zemljoradnicima — invalidima i pre- ma ratnoj siročadi. Zakonskim putem rešiće se pitanje odštete (nakna- de) za razrešene feudalne odnose i eksproprisane velike posede i stvoriti finansijske ustanove za to«. ¹⁶²⁾

Prilikom diskusije o deklaraciji demokratsko-socijalističke vlade u PNP, Protić je šire obrazložio razlike u pitanju agrarne reforme između njega i minis. za agr. reformu Franje Poljaka, te između Radikalne stran- ke i Demokratske zajednice. Po njegovom mišljenju, Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme, koje je donijela njegova vlada 25. februara 1919, trebalo je da budu sankcionisane u PNP, jer se u posljednjem čla- nu Prethodnih odredaba kaže da one stupaju na snagu danom proglašē- nja u Službenim novinama Kr. SHS i da imaju da se podnesu Narodnom predstavništvu na naknadno odobrenje. One su PNP podnesene na odo-

¹⁶¹⁾ Stenografske beleške PNP, knj. IV, str.85.

¹⁶²⁾ Stenografske beleške PNP, knj. IV, str. 91.

brenje 8. aprila 1919. god. i privr. parlament trebalo je da ih potvrdi ili da izvrši izvjesne izmjene. To bi tek tada, prema Protiću, bila prava zakonska osnova na kojoj bi se mogla provoditi agrarna reforma. Istakao je da je kao predsjednik vlade nastojao da te odredbe postanu zakonom, ali bez uspjeha. Međutim, minis. za agr. reformu je mimo njegove volje izdao niz naredaba i uredaba koje se pozivaju na Prethodne odredbe koje još nemaju svoju pravu zakonsku snagu. On smatra da je sve što je učinjeno u izvođenju agrarne reforme nezakonito i da se tako u jednoj iole pravnoj zemlji ne bi smjelo raditi. Mjesto da se potruži da Prethodne odredbe dobiju sankciju PNP, minis. za agr. reformu išao je naopakim putem. On je sa Agrarnim odborom počeo da radi zakonski prijedlog o konačnom uređenju agrarnih odnosa, o čemu vlada nije bila upoznata. Protić u svom govoru iznosi da je upozoravao ministra Poljaka — da je njegov put nepravilan, da PNP treba da usvoji Prethodne odredbe, i pored toga što Agrarni odbor i stranački klubovi u privremenom parlamentu smatraju da su one nedovoljne. Ništa ne bi smetalo da se prihvatila ta zakonska osnova, iako mala i nepotpuna, jer bi se imalo bar nešto za dalji rad. A poslije toga je ministar Poljak mogao, prema pokazanom raspoloženju PNP, raditi konačan zakonski prijedlog, o kome bi naprije vlada raspravljala pa tek onda PNP i Agrarni odbor. Dalje, Protić je rekao da minis. za agr. reformu u svom radu nije poštovao ni Prethodne odredbe, već je mnoge stvari radio nezakonito i na svoju ruku. Za ovo je kao primjer naveo nezakonito oduzimanje beglučke zemlje u brčanskom kotaru.¹⁶³⁾

Protić je smatrao da je potrebno da opširno iznese razloge neslaganja sa ministrom Poljakom i s načinom kako se provodi agrarna reforma. On je to učinio i zbog sebe i zbog Radikalne stranke. Naime, među težacima u BiH vladao je mišljenje da je Protić protivnik radikalnog rješavanja agrarnog pitanja i da je zaštitnik feudalaca. Takav utisak su stekle težačke delegacije iz BiH prilikom svojih posjeta Protiću kao predsjedniku vlade i jednom od prvaka Radikalne stranke. U to vrijeme bilo je veoma nepopularno izjašnjavati se protiv agrarne reforme, jer bi to značilo sigurno gubljenje seljačkih glasova na izborima za ustavotvornu skupštinu. Stoga se nijedna politička stranka, nijedan političar, — nisu otvoreno izjašnjavali protiv agrarne reforme. Kritičari agrarne reforme samo su izjavljivali da su oni protiv načina kako se ona provodi i da su protiv toga da se ona izvodi mimo Privremenog narodnog predstavništva. Pošto agrarnu reformu u to vrijeme nije bilo moguće provesti na drugi način, to je značilo da su oni protivnici agrarne reforme uopšte. Političke stranke koje su se zalagale za agrarnu reformu otvoreno su napadale one stranke koje su nastojale da onemoguće ili ublaže reformu. One su to činile da bi pridobile seljačke mase, a i zbog straha od seljačkih nemira i revolucije. Kao potvrdu ovoga stava navešćemo govor minis. za agr. reformu Poljaka, održanog 10. jula 1919. god. u PNP. Polemišući s poslanicima koji su osuđivali način na koji se izvodi agrarna reforma, on je, između ostalog, rekao: »Ja sam već prije istakao, da ne mislim nikoga u ovoj kući sumnjičiti, ali imade van ove kuće velika falanga interesenata, koji čine sve moguće, da bi osujetili

¹⁶³⁾ Stenografske beleške PNP, knj. IV, str. 103—104.

provedbu agrarne reforme. Na njihovu adresu ja govorim, i govorio sam sada na njihovu adresu, a nisam se nadao, da bi to mogao uzeti na sebe ko od gospode poslanika. Završiću gospodo; hoću samo da upravim reč na falangu takovih protivnika agrarne reforme, koji bi ju želeli pokopati ili onemogućiti, neka se toga čuvaju, jer ako se ne bi rešavala agrarna reforma ovim načinom, kojim se rešava u našoj državi i u državi Cehoslovačkoj, moglo bi se dogoditi, da se rešava onim načinom, koji neće biti niti njima niti nama dovoljan i pouzdan da možemo provesti kao što valja konsolidaciju naše države.«¹⁶⁴)

Pišući o agrarnoj reformi u 1919. i 1920. god., Vitomir Korać iznosi da su ga, za vrijeme dok je agrarna reforma bila u nadležnosti njegovog ministarstva (20. XII 1918 — 2. IV 1919.), izdašno u vladi pomagali u pitanju agrarne reforme predsjednik vlade Protić, starčevićanac Petričić, svi ministri iz bivše Hrvatsko-srpske koalicije i Bosanci ministri, izuzev Spahe, dok su, naprotiv, nekadašnji članovi srpskog opozicionog bloka činili poteškoće. Kad se formirala Demokratska zajednica, tada su demokraci iz Srbije napustili svoju opoziciju prema agrarnoj reformi, ali je zatim Protić prešao na drugu stranu barikade. Tada je izgledalo da će konzervativni, veleposjednički i feudalni elementi, koji su otpali od Demokratske zajednice, ojačati stranu i poziciju Protićeve. Zatim su se, prema Koraću, svi konzervativni elementi okupili oko Protića: od slovenačkih klerikalaca, hrvatsko-slavonskih i vojvođanskih veleposjednika, pa do bosanskih begova i kmetodera.¹⁶⁵)

Davidovićeve demokratsko-socijalistička vlada nije mogla uspješno da radi pošto nije imala kворuma, a ni sigurne i stalne većine u PNP. To se najbolje vidi iz rezultata glasanja prilikom odobravanja vladine deklaracije i davanja povjerenja vladi u PNP 26. avgusta 1919. Od 246 poslanika, koliko ih je glasalo, za vladu je glasalo 127 a protiv nje 119 poslanika. Opoziciju Davidovićevoj vladi činili su u PNP poslanici Radikalne stranke, Narodnog i Jugoslovenskog kluba. Oni su, da bi onemogućili rad vladi, provodili tehničku opstrukciju u PNP. Poslanici opozicije nisu prisustvovali sjednicama PNP, izuzev jednog, koji je za to bio određen i koji bi od predsjedavajućeg tražio da konstatuje da li ima po poslovniku dovoljan broj poslanika da bi PNP moglo punovažno raditi. Pošto bi predsjedavajući konstatovao da nema kворuma, jer je poslovnik predviđao veliki kворum, zaključio bi sjednicu i zakazivao je, sa istim dnevnim redom, za sljedeći dan. I tako se to iz dana u dan ponavljalo dok Davidović nije podnio ostavku vlade početkom oktobra 1919. Međutim, kako mandatori krune, a među njima i Protić, nisu mogli sastaviti vladu s parlamentarnom većinom, mandat je ponovo povjeren Davidoviću, koji je po drugi put sastavio koalicionu vladu demokrata i socijalista.¹⁶⁶)

IV

Nakon dvomjesečne krize vlade i formiranja druge vlade Ljube Davidovića 18. oktobra 1919, Težački odbor za rješavanje agrarnog pitanja u BiH ponovo upućuje zahtjev vladi — da se neka hitna pitanja iz ob-

¹⁶⁴) Stenografske beleške PNP, knj. III, str. 256.

¹⁶⁵) Vitomir Korać, Borba za agrarnu reformu..., str. 18—19.

¹⁶⁶) Stenografske beleške PNP, knj. IV, str. 133; Dr Ivan Ribar, Politički zapsi I, Beograd 1948, str. 18—19.

lasti agrara odmah riješe, jer ne trpe odlaganja. Prema zaključku sjednice Težačkog odbora od 2. novembra 1919, otišla je u Beograd 4. novembra težačka delegacija, u kojoj su bili predsjednik Odbora Nikola Divljan i potpredsjednici Vidoje Mijatović i Meho Isaković da predsjedniku vlade Ljubi Davidoviću uruči predstavku sa zahtjevima težaka iz BiH. U predstavi Težačkog odbora za rješavanje agrarnog pitanja u BiH od 3. novembra 1919. kaže se da je, prema zaključku Težačke skupštine od 24. i 25. avgusta, dolazila kod predsjednika vlade Davidovića početkom septembra 1919. deleg. težaka i da mu je predala rezoluciju i memorandum Težačke organizacije BiH. Međutim, da su od tada prošla dva mjeseca a da se ništa nije učinilo da se zahtjevima težaka udovolji. Ističe se da je to omela dvomjesečna kriza vlade.

U predstavi Težačkog odbora od 3. novembra 1919. se uglavnom insistira na rješavanju beglučkog pitanja, te se u vezi sa tim zahtijeva i obrazlaže:

1. Najveći nemir u zemlji izaziva davanje haka sa beglučkih zemalja. Težaci u BiH ne mogu se nikad pomiriti s tim da i danas ima neko pravo da traži hak sa zemlje koju oni obrađuju. Za njih je hak znak ropstva koji nije u skladu sa današnjim vremenom. Pošto težaci ne daju hak sa beglučke zemlje, niti će ga davati, moli se predsjednik vlade da ga ukinu. Kad se našao put i način da nestane haka sa kmetskih zemalja, neka se nađe i za hak sa beglučkih zemalja, pa da nestane i ovaj posljednji znak vjekovnog ropstva. Moli se da se ova stvar odmah riješi, jer bi se u protivnom mogao poremetiti mir u zemlji. »Mi smo do danas uticali na težake, da očekuju rješenje ovog pitanja redovitim putem, a od danas skidamo sa sebe odgovornost, jer smo mi više nemoćni prema gnjevu težaka«.

2. Vlasnici begluka pokušavaju da izigraju agrarnu reformu na više načina:

a) Prema Uredbi o pobiranju (žetve) priroda u 1919. god. sa beglučkih ziratnih zemljišta od 22. jula 1919, zemlju imaju da obrađuju do konačnog rješenja agrarnog pitanja oni težaci koji su se na zemlji zatekli 27. februara 1919, kada su izašle Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme. Ova čista i jasna Uredba ne poštuje se više i od pobiranja ljetine kod mnogih ureda ne uzima se u obzir, iako nije ukinuta. Vlasnici otkazuju težacima begluke i rade na sve moguće načine da ih s njih odstrane, kako bi u momentu konačnog rješenja agrarnog pitanja zemlja bila slobodna i pripala njima. Po svoj BiH na dnevnom su redu tužbe vlasnika, i to preko sudova, da se težaku oduzmu begluci. Sudovi uglavnom ne uvažavaju navedenu Uredbu i osuđuju težake na gubitak zemlje. Zahtijeva se da se naredi da Uredba od 22. jula 1919. važi do konačnog rješenja agrarnog pitanja.

b) Mnogi vlasnici prodaju svoje begluke da bi na taj način izbjegli agrarnu reformu, tako da se masovno vrši sramna trgovina beglucima na račun težaka. Zahtijeva se da se Uredba o zabrani otuđivanja i opterećivanja zemljišta velikih posjeda od 21. jula 1919. protegne od velikih begluka i na najmanje begluke do konačnog rješavanja tog pitanja.

c) Mnogi vlasnici isjekoše i prodadoše šume sa beglučkih zemalja, iako težak ima u njima pravo servituta. Time se težak lišava potrebne građe i goriva, i lišava se dobra koje je on dobrim dijelom odgojio i

očuvao. I ovo vlasnici čine da izigraju agrarnu reformu. Zahtijeva se da se zabrani sječa šume sa beglučkih zemalja do konačnog rješenja agrara, jer će se u protivnom beskorisno upropastiti mnoge šume.

3. Kako su mnogi begluci oteti težacima za vrijeme rata, u vrijeme dok oni nijesu bili kod svojih kuća, potrebno bi bilo da se ovo ispravi i da se begluci vrate u stanje u kome ih je rat zatekao. Pošto je ovo već učinjeno sa kmetskom zemljom, traži se da se isto učini i sa beglučkom.

U predstavci se još traži da se odobrenih 7 miliona kruna za krajeve koji su u ratu postradali i pogorjeli odmah pošalju u te krajeve — kako bi se do zime mogle izgraditi kuće za stanovanje, kao i da se otpiše neplaćeni porez za ratne godine u pogorjelim i postradalim predjelima. Zatim da, iako je predviđeno da će država preuzeti na sebe dug kmetova za otkupljenu kmetsku zemlju, privatne banke i dalje traže od bivših kmetova dug i to egzektivnim putem. Moli se da se zabrani privatnim bankama naplata duga.

Na kraju predstavke se kaže da konačno rješenje agrarnog pitanja ne trpi više odlaganja, jer odugovlačenje podržava stare i stvara nove sukobe. Pošto je u ovom pitanju zainteresovano 90% stanovništva BiH, neophodno bi bilo da se ono što prije riješi. Težački odbor posebno ističe da se nada povoljnom rješenju agrarnog pitanja — zbog toga što je na čelu vlade Davidović: »Poznajuci Vas kao istinskog prijatelja naroda, i kao državnika, koji moć i slavu države zasniva na sreći mase naroda, nadamo se da ćete ovu našu predstavku uvažiti jer se i ona osniva na istim načelima i da ćete nas otpremiti braći težacima sa dobrim glasom«.¹⁶⁷⁾

Raspravljajući o predstavci Težačkog odbora za rješavanje agrarnog pitanja u BiH od 3. novembra 1919, ministarski savjet je delegirao ministra za socijalnu politiku Vitomira Koraća da otputuje u Sarajevo i da se kod zainteresovanih, u prvom redu kod Težačkog odbora i Udruženja zemljoposjednika, informiše o svim detaljima i momentima važnim za agrarnu reformu. Korać je delegiran zbog odsustva ministra za agrarnu reformu Poljaka, koji se nalazio na liječenju. Po dolasku u Sarajevo, ministra Koraća je 16. novembra 1919. intervjuisao urednik lista **Glas naroda** — o svrsi njegovog dolaska, o stavu demokratsko-socijalističke vlade prema agrarnom pitanju u BiH i o tome na koji način vlada misli da riješi pitanje begluka i odštete zemljoposjednicima. Korać je izjavio da je u posljednje vrijeme predsjedniku vlade i minis. za agr. ref. poslano mnogo predstavki težaka BiH o pitanju haka za ovu godinu i uopšte o pitanju begluka, kao i da su se i dobrovoljci obraćali lično njemu radi rješavanja njihovog pitanja. Pošto bi bilo neizvodljivo da i u jednoj i u drugoj stvari pozove stotine ljudi u Beograd na konferencije, smatrao je da je bolje da sa stručnjacima dođe u Sarajevo — pa da na licu mjesta raspravi ova pitanja. U pogledu opšteg stava prema agrarnoj reformi, vlada će se pridržavati temeljnog načela da zemlja mora pripasti onome ko je obrađuje i da niko ne može imati više zemlje nego što je sam sa svojom porodicom može da obradi. Međutim, ovo načelo se neće moći odmah provesti. Korać smatra da je agrarno pitanje u BiH najlakši problem na polju agrarne reforme. Nema problema u parcelizaciji, jer

¹⁶⁷⁾ A BiH, ZV, Prez. br. 1526/1920; Težački pokret, br. 1 od 15. februara 1920.

se zna šta ko obrađuje. Problem je samo u tome da se vidi šta će biti s onima koji su se do sada izdržavali zemljišnom rentom. Govoreći o odšteti, Korać je rekao da je kao socijalista načelni protivnik odštete, ali pošto je Prethodnim odredbama obećana odšteta, onda to treba riješiti zakonom koji bi se donio tek poslije izbora, pošto se sam narod o tome izjasni. Po mišljenju Koraćevom, između kmetske i beglučke zemlje, gledano sa socijalno-ekonomskog stanovišta, nema nikakve razlike, već je ta razlika samo pravne prirode.¹⁶⁸⁾

17. novembra 1919. godine ministar Korać je u svečanoj sali Zemaljske vlade BiH u Sarajevu održao sastanak (zvanično anketa o agrarnom pitanju) sa Težačkim odborom za rješavanje agrarnog pitanja u BiH. S Koraćem su na anketi bili i stručnjaci (načelnici, savjetnici i referenti) iz minis. za agrarnu reformu, minis. za socijalnu politiku, Agrarne direkcije, povjereništva ZVBiH za šume i rude, odjeljenja ZVBiH za pravosuđe i poljoprivredu i delegacije minis. finansija. U svojstvu eksperata anketi su prisustvovali dr Stjepan Kukrić, sekretar »Prosvjete« Vasilj Grđić, fra Jozo Markšić, sekretar Saveza srpskih zemljorad. zadruga Đoko Perin, dr Lujo Novak, dr Živko Nježić, dr Milan Srškić, dr Nikola Stojanović i dr Dušan Vasiljević. Od strane Težačkog odbora bila su prisutna 24 težaka sve tri konfesije: Srba 12, Hrvata 7, Muslimana 5. Težaci iz Krajine nisu bili zastupljeni. Vjerovatno da zbog udaljenosti nisu mogli doći. Predsjedavajući Korać je otvorio anketu i zamolio prisutne da mirno i s punom odgovornošću raspravljaju o veoma važnom pitanju koje je na dnevnom redu. Istakao je da će o svemu što bude raspravljano na anketi referisati ministarskom savjetu, koji će na osnovu toga izgraditi svoj stav prema beglučkom pitanju.

Prije nego se prešlo na raspravu, pročitana je predstavka Težačkog odbora predsjedniku vlade od 3. novembra 1919, koja će biti temelj rasprave na anketi. Zatim je Đoko Perin pročitao izjavu težaka BiH: »Težaci Bosne i Hercegovine žale:

1. što ni poslije godine dana od oslobođenja ne vide rješenje agrarnog pitanja;

2. što se od ovog pitanja, za koje ima samo jedno rješenje, a to je da se težak oslobodi robstva i da mu se stvori prilika, da uživa plodove svoga truda i rada, prave razne kombinacije na račun državnih, privrednih i socijalnih interesa zemlje;

3. što smo mi težaci, koji smo uvijek imali pred očima opšte narodne interese i borili se za njih, silom prilika prinuđeni, da kao jedna klasa stupimo u javnost;

4. što se mi težaci, najdržavotvorniji elemenat na kome se može zdati moćna i napredna država, gonimo na put koji se može pretvoriti u stranputicu.

Žaleći ovo, tražimo da se današnje nesnosno agrarno stanje što prije uredi, jer to zahtijevaju najveći državni i narodni interesi.«¹⁶⁹⁾

¹⁶⁸⁾ Glas naroda, List Demokratske stranke BiH, Sarajevo, br. 118 od 17. novembra 1919.

¹⁶⁹⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 1526/1920, Zapisnik ankete, koja je o predmetu rješavanja agrarne reforme održana 17. novembra 1919. u Sarajevu sa Težačkim odborom za rješavanje agrarnog pitanja, str. 7.

Nakon pročitane izjave, Korać je zamjerio Težačkom odboru što prijeti nemirima: »I u predstavi i u ovoj izjavi, a i inače prečesto se govori o nekim nemirima i stranputicama. Gospodo, nemojte tako! jednako kao i Vama leži i odgovornim faktorima u državi brzo rješenje agrarnog problema na srcu. Mora se uvažiti, da država još nije potpuno organizovana, te nije još mogla da konačno riješi ovo pitanje. Nigdje u novo stvorenim državama nijesu još napredovali u tom pogledu kao mi. Jednim aktom, naredbom, ne čekajući na narodno predstavništvo, kmetovi su oslobođeni. Dakle, mi smo napregnuli sve sile, da pravedno i brzo riješimo ovo pitanje. Nemiri su posve nepotrebni, pa ako do njih dođe, bit će samo na vašu štetu. Naši protivnici izrabit će takve nemire. Ti bi se nemiri, — kako reko, — u prvom redu osvetili na samim širokim narodnim slojevima«.¹⁷⁰⁾

Rasprava na anketi se vodila, uglavnom, o zahtjevima koje je iznio Težački odbor u predstavi od 3. novembra 1919. Najprije se raspravljalo o beglucima i davanju haka sa beglučke zemlje u 1919. godini. Svi težaci, učesnici u diskusiji, zauzeli su stanovište da u suštini nema nikakve razlike između kmetske i beglučke zemlje i da pri izvođenju agrarne reforme ove dvije kategorije zemlje moraju imati isti tretman. A što se tiče davanja haka sa beglučke zemlje u 1919, Težački odbor je kategorički na anketi iznio stav da težaci neće davati hak niti će ih ko na to moći da prisili. Govoreći o beglucima, Đoko Perin je rekao da se begluci u izvođenju agrarne reforme kod nas još uvijek tretiraju kao veliki kapitalistički posjedi, što je sasvim pogrešno i neodrživo. Tako će najveći dio beglučke zemlje biti izuzet od agrarne reforme, ako se na begluke bude primjenjivala Uredba o zabrani otuđivanja i opterećivanja zemljišta velikih posjeda od 21. jula 1919. Po toj Uredbi određene su veličine posjeda (maksimumi) preko kojih će se smatrati kao veliki posjedi i podvrći svrhama agrarne reforme. U krajevima gdje su najveći begluci (sjev. Bosna) maksimum je 150 i 200 ha obradivog zemljišta, tako da ispada da će vrlo mali broj begluka doći pod udar agrarne reforme. On je iznio podatke iz kojih se vidi da su u pojedinim predjelima (gdje je plodnija zemlja) begluci isto tako važni za težake kao i kmetska zemlja. Na primjer, u Brusnici kod Dervente je 4500 dunuma kmetske i 5000 dunuma beglučke zemlje ili u opštini Obudovac, kotar Brčko, je 9500 dunuma kmetske naprama 8500 dunuma beglučke zemlje. Sva beglučka zemlja u Obudovcu vlasništvo je četvorice begova i, prema Uredbi od 21. jula 1919. godine, 200 težačkih porodica koje obrađuju te begluke — ostalo bi bez zemlje. Govoreći o nastanku begluka, Perin je rekao da ih je najveći broj nastao poslije okupacije 1878. godine. Na primjer, u Poljavnica, kotar Bos. Novi, bilo je prije austrougarske okupacije 16 dunuma begluka, a danas ima 9500 dunuma ili u Srnicama, kotar Gradačac, bilo je prije okupacije 500 dunuma begluka, a danas ima 5000 dunuma. Svi ovi begluci su nastali prisvajanjem kmetske zemlje, ispaše i državne zemlje.¹⁷¹⁾

U toku diskusije na anketi došlo je do sukoba između Milana Srškića i Nikole Stojanovića, odnosno između predstavnika Radikalne i De-

¹⁷⁰⁾ Isto, str. 8—9.

¹⁷¹⁾ Isto, str. 12—13; Đoko Perin, *Ekonomski razvitak sela od 1878. do 1928...*, str. 294—295.

mokratske stranke. Predstavници demokrata (Vasiljević, Stojanović, Nje-
žić), koji su u radu ankete učestvovali kao eksperti, bili su u svojim istu-
pima veoma radikalni u odnosu na agrarno pitanje i u svemu su se slagali
s Težačkim odborom. Ovim se htjelo da pokaže kako će demokrati, koji
su na vlasti, izaći u susret zahtjevima težaka. Demokrati su se nadali da
će pomoću agrarnog pitanja moći da pridobiju za svoju stranku seljačke
mase u BiH. Međutim, i predstavnik Radikalne stranke na anketi, Srš-
kić, podržao je zahtjeve Težačkog odbora, izuzev u pitanju odštete zem-
ljoposjednicima. Demokrati su mu prigovorili da on na anketi govori
jedno, a da njegova stranka radi drugo, i da je njegov istup sračunat
samo na pridobijanje težaka za svoju stranku. Srškićevo stanovište zna-
tno se razlikovalo od stanovišta Radikalne stranke koje je izraženo u
rezoluciji o agrarnom pitanju koju je usvojio zbor Radikalne stranke 9.
novembra 1919. u Sarajevu.¹⁷²⁾

Na anketi se, osim raspravljanja o beglucima i davanja haka sa beg-
lučkih zemalja, raspravljalo i o: šumama na beglučkom zemljištu, o po-
moći seljacima kojima su kuće porušene i popaljene u ratu, o otpisiva-
nju neuplaćenog poreza za ratne godine za krajeve koji su postradali u
ratu i o obustavi utjerivanja duga od težaka koji su se prije rata oslo-
bodili kmetstva kreditima privatnih novčanih zavoda.¹⁷³⁾

Na anketi ministra Koraća s Težačkim odborom jednoglasno je za-
ključeno da se zamoli ministarski savjet da donese uredbu po kojima bi
se sa beglucima postupilo isto tako kao i sa kmetskom zemljom, kao i
da se težaci oslobode davanja haka sa beglučke zemlje u 1919. godini i u
prirodu i u novcu. Izraženo je mišljenje da bi hak sa begluka za 1919.
zemljoposjednicima trebalo da plati država, i da bi se do novca za tu
svrhu moglo doći oporezivanjem ratnih bogataša.

Završavajući anketu sa predstavnicima težaka, ministar Korać je is-
takao da je neopravdan strah težaka da se neće riješiti agrarno pitanje
u BiH: »Ono se mora riješiti, jer je zrelo za rješenje, došla ova ili ona
vlada, — svaka ga mora da riješi, jer ga rješava vrijeme. Ja Vas, gospodo,
pozdravljam i nadam se, da ćete biti zadovoljni s rješenjem agrarnog
pitanja. Uzđajte se u to, da je takav duh vremena i da se s toga agrarna
reforma mora da riješi. Bilo je tečajem ankete i malih nesuglasica i inci-
denata, ali »gdje ima vatre, ima i dima«. Kad se vratite svojim kućama,
kažite seljacima, da s punim pouzdanjem prate rad vlade. Naša je država
u organizaciji i u sređivanju, ali to je pitanje, koje se rješava već sada i
riješit će se.«¹⁷⁴⁾

Dan kasnije, 19. novembra 1919, ministar Korać je sa svojom ekipom
stručnjaka obavio anketu i sa Udruženjem zemljoposjednika BiH. Tom
sastanku sa zemljoposjednicima prisustvovali su i predstavnici JMO: dr
Mehmed Spaho i dr Halidbeg Hrasnica. Otvarajući sastanak, Korać je
upoznao zemljoposjednike o svrsi ankete. On ih je upoznao i sa predstavl-
kom Težačkog odbora za rješenje agrarnog pitanja u BiH od 3. novembra
1919, u kojoj težaci zahtijevaju da se u provođenju agrarne reforme beg-
lučke zemlje u svemu izjednače sa kmetskim i da se obustavi davanje
haka sa beglučke zemlje, kao i da se to davanje haka prenese na državu.

¹⁷²⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 1526/1920, str. 14—25.

¹⁷³⁾ Isto, str. 33—49.

¹⁷⁴⁾ Isto, str. 51—52.

Upoznao ih je i sa sastankom koji je održao sa težacima. Naveo je i razlog zbog čega je održao poseban sastanak za Težackim odborom: »Bojao sam se pozvati zajedno težake i zemljoposjednike, jer znam kakove opreke postoje među vama. Za to sam vas pozvao na posebnu anketu, da možete bez smetnji prikazati vaše gledište.«¹⁷⁵⁾

Predsjednik Udruženja zemljoposjednika Nurudin Azabagić upoznao je ministra Koraća o stavu zemljoposjednika prema agrarnoj reformi i o veoma teškom položaju zemljoposjednika u kome su se oni našli poslije prevrata 1918. godine. Kad smo saznali da se imaju ukinuti kmetski odnosi uz pravednu odštetu, mi smo se rado pokorili želji regenta Aleksandra, naglasio je Azabagić, očekujući da će vlada zakonitim putem pravedno riješiti agrarno pitanje. Međutim, vlada je od početka izvođenja agrarne reforme postupala s nama bespravno i slobodno raspolagala našom imovinom. Vlada je bez saradnje sa Narodnim predstavništvom izdala Prethodne odredbe po kojima su nam oduzete kmetske zemlje, zatim je izdala Uredbu po kojoj je pravo vlasništva u gruntovnici s nas preneseno na kmetove — prije nego nam je isplaćena odšteta. Isto tako nam je oduzet hak u naturi sa beglučkih zemalja i određeno je da se taj hak daje u novcu, prema paušalu koji je utvrđen još 1906. Što se tiče haka sa kmetskih zemalja za 1918, vlada je obećala da će to platiti država po maksimalnim cijenama iz 1918, koje je cijene odredila jedna tuđa država, usljed ratnih nevolja, i koje ni izdaleka ne odgovaraju današnjim cijenama na tržištu. Azabagić je izrazio i negodovanje što se zabranjuje otuđivanje beglučkih zemalja koje su slobodne i ničim opterećene zemlje. On je obavijestio Koraća da su zemljoposjednici na svojoj skupštini 1. septembra 1919. godine osporili pravo vladi da rješava tako važno pitanje kao što je agrarna reforma i zauzeli stanovište da to pitanje može rješavati samo narodno predstavništvo koje narod na izborima izabere. Ako bi vlada forsirala i nepravedno riješila to pitanje: »dok smo živi mi, a iza nas naša djeca tražićemo reviziju i nećemo mirovati, dok se ne popravi ono, što je protuzakonito učinjeno«. Odmah poslije ove ankete otići će jedna naša delegacija u Beograd koja će lično predati memorandume zemljoposjednika regentu Aleksandru i vladi. Što se tiče zahtjeva težaka, naglasio je Azabagić, tu ne može biti kompromisa, jer mi ostajemo pri tome da mi slobodno raspoložemo beglucima. Ako nam se oduzmu begluci, to bi za nas bila katastrofa.¹⁷⁶⁾ Odgovarajući Azabagiću, ministar Korać je rekao da sve to što je do sada preduzeto u izvođenju agrarne reforme ima privremen karakter i da je to urađeno iz gole nužde. Svi ti propisi, koje je vlada izdala, doći će naknadno pred ustavotvornu skupštinu, i ona će ih sigurno odobriti, pa će oni definitivno postati zakon. Agrarna reforma je nešto što ne zavisi od volje vlade, već je to problem koji je donio duh vremena i vrijeme je takvo da se ono mora na ovakav način rješavati.¹⁷⁷⁾

U toku rada ankete najviše se raspravljalo o teškom materijalnom stanju u kome su se našli zemljoposjednici poslije 1918. i o načinu kako

¹⁷⁵⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 1526/1920. — Zapisnik ankete, koja je o predmetu rješavanja agrarne reforme održana 19. novembra 1919. sa Udruženjem zemljoposjednika u svečanoj dvorani Zemaljske vlade u Sarajevu, str. 2.

¹⁷⁶⁾ Isto, str. 3—5.

¹⁷⁷⁾ Isto, str. 7.

da se to stanje bar donekle ublaži. Za ogromnu većinu feudalnih zemljoposjednika u BiH hak je bio glavni, a za neke i jedini izvor prihoda. Pošto su seljaci Prethodnim odredbama oslobođeni davanja haka sa kmetških selišta, obećano je da će država platiti u novcu odštetu za hak sa kmetške zemlje za 1918. godinu i privremenu rentu za 1919. Međutim, ta odšteta nije plaćena ni do novembra 1919. Još u maju 1919. vlada i PNP su odobrili 20,000.000 kruna na ime plaćanja haka za 1918. Od te sume za BiH je dato 12 miliona, a Sandžak, Kosovo i Makedoniju 8 miliona. Od sume koja je određena za BiH imalo je da se podijeli zemljoposjednicima 10 miliona, a za izvanredne slučajeve da se ostavi 2 miliona kruna. Zemljoposjednici su na anketi kritikovali spor način utvrđivanja odštete za hak 1918, kao i postupak vlasti pri tom utvrđivanju, gdje se nastojalo na sve načine da se zemljoposjednicima umanjí odšteta. Zamjera se što je država primila obavezu da plati hak kad za to nije imala sredstava. Ta sredstva su obezbijedena tek u jesen 1919.¹⁷⁸⁾ Zemljoposjednici su na anketi zatražili da se sredstva za hak 1918. povećaju. Iznijeto je i niz primjera bijednog stanja zemljoposjednika. Zatraženo je da se zemljoposjednicima odmah isplati akontacija na ime odštete za kmetšku zemlju, kako bi se mogli početi baviti trgovinom ili nekom drugom djelatnošću.

Na anketi je izražen opšti stav zemljoposjednika: da su beglučke zemlje njihov slobodan i ničim opterećen posjed, te da se one ne mogu podvrći mjerama agrarne reforme. Oni su izjavili da će većina zemljoposjednika od sada sami obrađivati beglučke zemlje, jer su izgubili kmetške. Izraženo je mišljenje da nema potrebe da se izdaje zabrana sječe beglučkih šuma, jer te šume nisu ugrožene prekomjernom sječom, kako su to težaci izjavili. Težaci imaju pravo servituta, tj. pravo korišćenja tih šuma za vlastite potrebe i to im pravo niko od zemljoposjednika nije osporio.¹⁷⁹⁾ Rečeno je da težaci koji obrađuju beglučku zemlju uopšte ne daju hak, ni u naturi ni u novcu. Ima težaka koji bi taj hak dali, ali ne smiju od Težačke organizacije. Zahtjeva se da davanje haka sa beglučke zemlje ostane i dalje kako je to odranije bilo uobičajeno, i da vlasti u tom pogledu poštuju privatno-pravne ugovore. U toku ankete Spaho je zamjerio što je Srbija izuzeta od agrarne reforme i što je ministar Korać u izjavi uredniku lista **Narod** prije ankete jasno dao do znanja javnosti da je protiv zahtjeva zemljoposjednika, a Hrasnica je zamjerio vladi što se svakoj predstavi i žalbi težaka izlazi u susret, što najbolje pokazuje i ova anketa, a na mnoge zahtjeve zemljoposjednika se oglasuje i što je agrarna reforma u BiH, bez obzira na to što to nije bila namjera vlade, uperena protiv Muslimana u BiH, u cjelini.¹⁸⁰⁾ Završavajući anketu sa zemljoposjednicima, Korać je naglasio da vlada ne može zanemariti zahtjeve naroda, tj. težaka. Bolje je djelomično izaći u susret zahtjevima težaka nego izazvati nemire i prolivanje krvi. On je obećao da će, čim dođe u Beograd, ministarskom savjetu iznijeti želje zemljoposjednika i da će se postarati da se pomogne zemljoposjednicima da prebrode

¹⁷⁸⁾ Isto, str. 15—17.

¹⁷⁹⁾ Isto, str. 19—21.

¹⁸⁰⁾ Isto, str. 6—11.

materijalnu krizu davanjem odštete za hak i akontacije na ime odštete za kmetsku zemlju.¹⁸¹⁾

Za vrijeme Koraćevog boravka u Sarajevu i Savez dobrovoljaca za BiH održao je sastanak (18. novembra 1919. godine) sa delegatima dobrovoljaca. Na njemu su izneseni zahtjevi, prijedlozi i želje dobrovoljaca iz BiH i, u vidu memoranduma, predani ministru Koraću. U memorandumu se ističe da dobrovoljci — težaci zahtijevaju hitno rješenje agrarnog pitanja i da se u tom pogledu u potpunosti solidarišu sa Težačkom organizacijom.¹⁸²⁾

Anketa u Sarajevu dala je ministru Koraću i ministarskom savjetu neophodne podatke za rješavanje beglučkog pitanja. U vladi se Korać lično založio da se pri rješavanju ovog pitanja uvažavaju zahtjevi težaka.¹⁸³⁾

Tokom 1919. godine pokazalo se da je neriješeno pitanje beglučke zemlje problem koji stalno izaziva sukobe između obrađivača begluka — beglučara i zemljoposjednika. Ti sukobi su za vlast predstavljali veliki teret i prijetila je opasnost od nemira širih razmjera u krajevima gdje su se nalazili veći begluci. To se najbolje vidi iz izvještaja okružnih oblasti, kotarskih ureda i kotarskih ispostava, u kojima se iznose učestali sukobi oko beglučke zemlje. Pošto Prethodnim odredbama nije riješeno pitanje beglučke zemlje na način kako je to urađeno sa kmetskom, već u proljeće 1919. obrađivanje beglučke zemlje izaziva teške sukobe. Zemljoposjednici su smatrali da su begluci, naročito poslije ukidanja kmetstva, njihov slobodan posjed i da sa njima mogu slobodno raspolagati, te odmah poslije donošenja Prethodnih odredaba otkazuju obrađivanje begluka dotadašnjim obrađivačima — beglučarima. Ovakav postupak zemljoposjednika izazvaće reakciju seljaka, te oni bez sporazuma sa vlasnicima pristupaju obradi beglučke zemlje, smatrajući da ta zemlja, pošto su je oni i ranije obrađivali, pripada njima. Da bi se obrađivanje beglučke zemlje u proljeće 1919. koliko-toliko regulisalo, Zemaljska vlada u Sarajevu je 22. marta 1919. preporučila svim kotarskim uredima da u svim slučajevima gdje bi beglučka zemlja ostala neobrađena, a koju su seljaci odranije obrađivali i na nju imaju izvjesna prava, da se bez prejudiciranja prava vlasništva dade seljacima na obrađivanje, odnosno u privremeni zakup. Ovim zemljoposjednici nisu gubili pravo vlasništva na begluke, nego ih kotarski ured samo upućuje da izdaju zemlju onim seljacima koji su tu zemlju odranije obrađivali i koji na tim zemljama imaju izvjesna prava. Očekivalo se da će preporuku vlasti zemljoposjednici prihvatiti, jer su takve zemlje zemljoposjednici i ranije izdavali pod zakup napoličarima. Na temelju ove preporuke Zemaljske vlade kotarski predstojnik u Brčkom dr Milorad Kostić izdao je proglas seljacima 3. aprila 1919. U proglasu se kaže da seljaci mogu i dalje privremeno obrađivati begluke koje su i ranije obrađivali, kao i sve zemlje koje bi inače mogle ostati neobrađene. Međutim, nar. poslanik Suljaga Salihagić je u PNP 23. maja 1919. izjavio da je postupak Kostićev izazvao u brčanskom kotaru haos i nered u vlasništvu nad zemljom, da su seljaci sami razdijelili begluke i da su zemljoposjednici u tom kotaru lišeni prava vlasništva nad

¹⁸¹⁾ Isto, str. 22—24.

¹⁸²⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 1084/1920. — Memorandum dobrovoljaca iz BiH, predat 18. novembra 1919. ministru Koraću.

¹⁸³⁾ Vitomir Korać, Borba za agrarnu reformu..., str. 20—21.

beglucima, što nije u skladu sa Prethodnim odredbama. On je tražio od ministra Poljaka da mu odgovori: da li mu je postupak Kostićev poznat i šta misli da preduzme protiv takvog i sličnih nezakonitih postupaka. U odgovoru ministar Poljak je uzeo u zaštitu kotarskog predstojnika u Brčkom, izjavivši da je on »učinio samo jedan razuman predvidljiv akt, sa kojim je s jedne strane umirio kmetove, kojima je dao zemlju ne u vlasništvo, nego u privremeni zakup, kao što se to događa u čitavoj našoj državi, a s druge strane nije ničim tangirao pravo begova na to zemljište i nije učinio nikakav prejudic«. On je dalje izjavio da zemljoposjednik, bilo kako da se zvao, koji nije u stanju da sam ili u vlastitoj režiji obrađuje zemlju, nego je iz godine u godinu izdaje drugom u zakup, samim tim pokazuje da nema pravog osnova da i dalje ostane vlasnik te zemlje.¹⁸⁴⁾

Od mnoštva sukoba do kojih je došlo u proljeće 1919. oko obrađivanja beglučke zemlje navešćemo samo nekoliko slučajeva iz kojih se vidi da je beglučko pitanje u 1919. godini najteži problem u okviru rješavanja agrarnog pitanja u BiH.

U izvještaju Okružne oblasti Banja Luka o političkoj situaciji za maj 1919. navodi se sukob do koga je došlo oko obrađivanja begluka Izidora Vezilića u Junuzovcima, kotar Gradiška, u kotaru u kome je agrarno pitanje dominiralo nad svim ostalim. Naime, Izidor Vezilić koji je u Bosnu doselio prije deset godina, kupio je begluk od 3500 dunuma u Junuzovcima u septembru 1918. od Munibbega Kapetanovića za 600.000 kruna. Vezilić je Kotarskom uredu u Bos. Gradiški 23. maja 1919. prijavio da je njegov junuzovački begluk sav uzoran i posijan, a da on nikako nije u stanju da dozna imena ljudi koji su to učinili. Kada je kotarski predstojnik sa vlasnikom begluka izašao na lice mjesta, posredstvom seoskog kneza i zainteresovanih težaka utvrđeno je da je Vezilićev begluk bez njegovog pitanja obradilo 49 težaka, među kojima ima takvih koji su te zemlje po prvi put obradili, pa onda takvih koji tu zemlju drže od 2 do 50 godina, a zatim i takvih slučajeva gdje su jedni težaci oteli drugima tu zemlju na koju su ovi čak polagali kmetsko ili pridržničko pravo. Pošto se stvar iskomplikovala, riješeno je da Izidor Vezilić prizna sve one težake iz Junuzovaca koji su obradili njegov begluk kao zakupnike za 1918/1919. godinu, s tim da mu oni na jesen na ime zakupa daju u naravi 4/10 od bruto prihoda. Zatim je odlučeno da težaci krajem oktobra 1919. predaju Veziliću zemlju na slobodno raspolaganje, a oni koji misle da imaju u smislu Prethodnih odredaba neka prava na zemlju — prijaviće to nadležnoj vlasti, koja će o tome donijeti odluku. Dalje, u kotaru Bos. Gradiška pitanje begluka se komplikovalo i time što su težaci neke begluke (npr. begluk Hadži-Mustafe Gušića u Donjim Kijevcima) pretvorili u pašnjak više sela, pa na taj način od jednog begluka napravili problem čitavog područja.¹⁸⁵⁾ Do još većeg sukoba došlo je oko obrađivanja begluka dra Alibega Džinića u kotaru Bos. Dubica. Posebnim naređenjem ministra za agrarnu reformu od aprila 1919. odobreno je da se Džinićev begluk dodijeli na obrađivanje u privremeni zakup za jednu godinu seljacima iz sela Draksenić, Demirovac i Gradina Dol. Podjelu zemlje izvr-

¹⁸⁴⁾ Stenografske beleške PNP, knj. II, str. 633—636.

¹⁸⁵⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 5831/1919.

šio je odbor od 15 lica za svako selo, koji su izabrali kmetovi pomenutih sela pod nadzorom kotarskog predstojnika, a zakupnu cijenu utvrdio je odbor od 5 lica, koji su sela izabrala. Odbor je utvrdio prosječnu zakupninu nešto više od jedne krune po dunumu. Ova cijena je bila minimalna i nije mogla zadovoljiti vlasnika begluka. Međutim, kada su sabrani plodovi sa zemlje, zakupninu je donijelo samo selo Demirovac u iznosu 965 kruna i 50 helera za 690 dunuma zemlje, dok druga dva sela ne misle platiti zakupninu. Pošto je Džinić u jesen 1919. dobio odobrenje da sam obrađuje begluk, počeo je njegov zastupnik Ahmet Redžepović u Drakseniću da ore zemlju. Kad su to saznali seljaci iz Draksenića, došli su 8. decembra 1919. u Džinićev čardak i pozvali Redžepovića da obustavi oranje, jer će oni tu zemlju obrađivati. Seljaci su izjavili da je to njihova zemlja, pošto su tu nekad bila njihova kmetska selišta koja je beg bespravno pobjeglučio. Do prolivanja krvi nije došlo samo zbog toga što su ubrzo došli žandari.¹⁸⁶⁾

U telegramu koji Zemaljska vlada iz Sarajeva šalje ministru unutrašnjih djela Sv. Pribičeviću 15. jula 1919. o sukobima oko beglučke zemlje kaže se, između ostalog, i ovo: »U banjalučkom okrugu učestaju u zadnje vrijeme prijave zemljoposjednika, da im kmetovi nasilno kose beglučke zemlje i sijeno odnose, a sve to s razloga, jer se raširilo mnijenje, da će se sve od okupacije pobjeglučene zemlje opet povratiti kmetovima. Okružna oblast Banja Luka javlja, da je to rezultat rada nesavjesnih agitatora, te se boji, da će ovakovo samovoljno postupanje za vremena žetve zauzimati većega maha. U tom pogledu će se oblastima izdati potrebite direktive«.¹⁸⁷⁾

Da bi se spriječili sukobi oko obrađivanja beglučke zemlje, minis. za agrarnu reformu je, na zahtjev seljaka i vlasti, davalo odobrenja za beglučke posjede da se dadnu seljacima koji su ih ranije obrađivali u privremeni zakup na jednu godinu. Međutim, ova mjera nije odgovarala zemljoposjednicima, pošto su oni smatrali da beglucima kao slobodnim posjedima mogu slobodno raspolagati. Suljaga Salihagić u interpelaciji upućenoj ministru za agrarnu reformu Franji Poljaku 30. maja 1919. zatražio je da mu se da objašnjenje na osnovu čega je dato odobrenje od 2. maja 1919. da seljaci sela Ražljevo, kotar Brčko, mogu obrađivati slobodan posjed braće Zaimovića koji ne prelazi maksimum posjeda predviđen Prethodnim odredbama (čl. 10). Salihagić ističe da su braća u taj posjed uložila veliki kapital i da ga sada žele obrađivati i da nema nikakve zakonske osnove rješenje koje je izdao ministar za agrarnu reformu.¹⁸⁸⁾

I u jesen 1919. godine dolazi do učestalih sukoba oko sabiranja plodova sa beglučkog zemljišta i oko toga što seljaci žele da i u 1919/1920. obrađuju begluke. Zatim dolazi i do paljenja i pljačkanja čardaka i sakupljenih plodova na beglucima. Na begluku Mehmedbega Kapetanovića u prijedorskom kotaru 29. oktobra 1919. došlo je do sukoba oko branja kukuruza između vlasnika begluka i njegovih radnika, s jedne, i težaka Stevana Bubnjevića i težaka koji su došli sa njim da beru kukuruz, sa druge strane. Kad je došlo do sukoba, agini berači su pucali tako da je poginuo težak Đuro Savić. Do sukoba je došlo zbog toga što je težak

¹⁸⁶⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 8247/1919; ABiH, ZV, Prez. br. 404/1920.

¹⁸⁷⁾ ABiH, Telegrami, br. 447/1919.

¹⁸⁸⁾ Stenografske beleške PNP, knj. II, str. 757.

Stevan Bubnjević bez odobrenja u proljeće 1919. uzorao zemlju i zasijao kukuruz, a vlasnik je kasnije tužbom dobio parnicu. Ovaj sukob je među seljacima izazvao veliku uzrujanost i negodovanje.¹⁸⁹⁾ Poslije ovoga sukoba oko 300 seljaka opljačkalo je i uništilo čardak Mehmedbega Džinića u Omarskoj, kotar Prijedor.¹⁹⁰⁾

Predsjednik Zemaljske vlade u Sarajevu, u telegramu ministru unutrašnjih djela od 17. novembra 1919, javlja o teškim agrarnim prilikama u kotaru Bos. Gradiška: »U pogledu agrarnog pokreta u Bos. Gradišci, o kojemu sam već izvijestio, javlja kotarski ured, da su težaci u četiri sela izdijelili među siromašne težake oko 3000 dunuma begluka Izidora Vezilića, Umihanume Džinić, Zejnehanume Džinić, banjalučke biskupije, Danice Popović i Đorđa Đurića. Dimenzije toga pokreta su još uvijek takve da preti opasnost, da bi se mogao pokret proširiti na cijeli kotar, u kojemu su agrarne prilike uopšte nesređene...«¹⁹¹⁾

Navešćemo i nekoliko primjera napada seljaka na beglučke posjede u kotaru Bijeljina. Krajem septembra 1919. seljaci su zapalili sijeno, slamu i šupu Muharembega Pašića u Čadavici. Krajem istog mjeseca razorili su i raznijeli čardak Džani-hanume Preljubovičke u Dragaljevcu. Početkom oktobra 1919. seljaci su zapalili oko dva vagona slame Arifbega Ljubovića i Brodca. U avgustu i septembru 1919. seljaci su isjekli šumu Senije Salihbegovičke u Obarskoj.¹⁹²⁾

Kada se svemu ovome doda i činjenica da ni zemljoposjednici ni seljaci nisu poštovali Uredbu o pobiranju (žetvi) prihoda u 1919. godini sa beglučkih ziratnih zemljišta u BiH od 22. jula 1919, jer su vlasnici otkazivali beglučarima obrađivanje beglučke zemlje, a seljaci u većini nisu pristajali da daju hak za beglučke zemlje ni u prirodu ni u novcu, uvidjelo se da je neophodno riješiti beglučko pitanje.

Nakon održanih sastanaka ministra Koraća i ekipe stručnjaka sa Težačkim odborom i Udruženjem zemljoposjednika u Sarajevu 17. i 19. novembra 1919, u javnosti se očekivalo da će demokratsko-socijalistička vlada jednom uredbom riješiti beglučko pitanje. Predosjećajući da bi se beglučko pitanje moglo riješiti nepovoljno po zemljoposjednike, Udruženje zemljoposjednika je ubrzo poslije odlaska Koraćevog iz Sarajeva posredstvom posebne delegacije predalo svoje memorandume regentu Aleksandru, predsjedniku vlade, ministru unutrašnjih djela i ministru za agrarnu reformu. U delegaciji koja je predala memorandume bili su: predsjednik Udruženja zemljoposjednika BiH Nurudin Azabagić, potpredsjednici: Aristotel Petrović, Konstantin Kostić i Hasanbeg Pašić, član Centralnog odbora Rifatbeg Sulejmanpašić i izaslanik Mjesnog odbora u Mostaru Salihbeg Bakamović. Odluka o slanju memoranduma regentu Aleksandru donesena je na Skupštini Udruženja zemljoposjednika 1. septembra 1919. U rezoluciji koja je usvojena na toj skupštini (tački 8.) kaže se da se zaključuje da Centralni odbor u što kraćem roku izradi memorandum koji će sadržavati »naše minimalne decidirane zahtjeve«, koji će se posredstvom delegacije predati regentu Aleksandru. U memorandumu, koji je predan regentu 28. novembra 1919, izneseni su osnovni zahtjevi

¹⁸⁹⁾ ABiH, Telegrami, br. 560/1919.

¹⁹⁰⁾ ABiH, Telegrami, br. 607/1919.

¹⁹¹⁾ ABiH, Telegrami, br. 627/1919.

¹⁹²⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 841/1920.

zemljoposjednika u BiH u odnosu na provođenje agrarne reforme. Pošto smo već upoznali te osnovne stavove i zahtjeve zemljoposjednika, ukratko ćemo iznijeti sadržaj memoranduma. Već na početku memoranduma regentu Aleksandru ističe se da bi u interesu reda, mira i narodnog i državnog jedinstva, bilo neophodno da se već jednom obezbijedi: »sigurnost života i imetka i potpuna ravnopravnost za sve podanike, bez razlike vjere, narodnosti i klase...« Među važne i teške zadatke koje je nametnuo istorijski preobražaj uvršteno je i agrarno pitanje. Izjavljujući da su se pokorili želji regenta da se likvidiraju feudalni odnosi, zemljoposjednici dodaju da im je odmah bilo jasno »da će tako nagla i tako dalekosežna promjena naših ekonomskih prilika već sama po sebi biti skopčana s ogromnim našim štetama i žrtvama«. Međutim, ono što oni nisu očekivali — to je da će vlada postupati sa njima nasilno i nepravedno kao da su bespravni i kao da ne stoje pod zaštitom zakona. Sve mjere vlade na dotadašnjem izvođenju agrarne reforme okarakterisane su kao nezakonite i nepravedne. U memorandumu se kaže da je vlada ukinula kmetški odnos i hak od zemlje pod kmetovima administrativnim putem, tj. bez saradnje i odobrenja Privremenog narod. predstavništva. Kmetstvo je ukinuto a da nije riješeno pitanje odštete za kmetšku zemlju. Nadoknada za ukinuti hak 1918. ni izdaleka ne odgovara stvarnoj vrijednosti proizvoda koje su zemljoposjednici dobivali u vidu trećine. Prije nego je riješeno pitanje odštete, vlada je odredila gruntovni prenos prava vlasništva za kmetške zemlje sa zemljoposjednika na kmetove: »Ovim je apsolutističkim postupkom vlada pogazila princip vlasništva i uništila vrijednost i sigurnost gruntovnice koja je državna institucija i kojoj je glavna svrha, da ustanovi i štiti nepokretno vlasništvo«. U pogledu beglučke zemlje vlada nas je lišila prava da slobodno raspolažemo beglucima i odredila da seljaci koji obrađuju beglučke zemlje mogu zakupninu davati u novcu koja se ima ustanoviti na osnovu desetinskog paušala koji je ustanovljen u vrijeme kada nije bilo razlike između krune u zlatu i krune u papiru. Danas je ta razlika 16:1. Ovakvim odredbama o beglučkoj zemlji vlada negira privatno-pravne ugovore i lišava zemljoposjednike ugovorenog prihoda i poklanja ga seljacima. Posebno se ističe da su zemljoposjednici zapali u veliku bijedu i nevolju, da ih je na stotine dotjerano do prosjačkog štapa i da na hiljade zemljoposjednika prodaje komad po komad pukućstva i nakita — da bi se mogli prehraniti. Zatim da zemljoposjednici nemaju dovoljno pravne zaštite ni u onim pravima koja su im preostala poslije prevrata, a da na drugoj strani sve vlasti, počev od vlade pa do kotarskih ureda, izlaze u susret neopravdanim i pretjeranim zahtjevima seljaka. Na kraju memoranduma se kaže da su do sada iznevjerene sve nade zemljoposjednika u pravedno izvođenje agrarne reforme, kako je to bilo i obećano, ali da im je ostala jedina nada, koja sigurno neće biti uzaludna, a to je »nada u pravdoljublje i pomoć Vašeg Kraljevskog Visočanstva«. I dalje, moli se regent Aleksandar da »blagoizvoli narediti, da se opozovu sve protuzakonite i nepravedne naredbe protiv nama, da se uspostave i poštuju naša prava i da se agrarno pitanje riješi pravedno i zakonitim putem, tj. po predstavništvu, koje će narod izabrati i sa sankcijom Vašeg Kraljevskog Visočanstva«. ¹⁹³⁾

¹⁹³⁾ Zavičajni muzej u Prijedoru, Inv. br. 249, Memorandum Udruženja zemljoposjednika, Memorandum regentu Aleksandru, str. 1—10.

U drugom memorandumu koji je delegacija zemljoposjednika predala predsjedniku vlade, ministru unutrašnjih djela i ministru za agrarnu reformu — uglavnom je ponovljeno sve ono što je rečeno i u memorandumu regentu, s tom razlikom što su stavovi i zahtjevi zemljoposjednika u ovom drugom memorandumu nadugo i naširoko izneseni i što su dati konkretni prijedlozi za rješavanje pojedinih vidova agrarnog pitanja u BiH. Za razliku od prvog, u ovom drugom memorandumu se ističe specifičnost bosanskog agrarnog problema, koji nije samo socijalno-ekonomski problem, već problem koji duboko zadire i u nacionalne i vjerske odnose u BiH. Govori se da nije tačno da su Muslimani anacionalni element. Muslimanska inteligencija je sva nacionalno opredijeljena. Što se tiče ostale muslimanske mase, i ona ima narodnu svijest, ali je ona latentna: da su Muslimani anacionalni, ne bi kroz toliko vijekova, pod tuđom upravom, sačuvali svoj jezik i mnoge svoje narodne običaje. Muslimane od ostale braće rastavlja samo vjera. Vjera je faktor koja se lako može izlučiti iz nacionalnog, političkog i ekonomskog života. »Usljed toga razlika u vjeri ne bi ni najmanje smetala muslimanima da se sa konacionalnom braćom drugih vjera stope u jednu kompaktnu narodnu cjelinu«. I ovdje zemljoposjednici operišu sa mogućnošću nacionalne opredijeljenosti Muslimana ukoliko bi se agrarno pitanje riješilo »pravedno«, tj. onako kako bi to njima odgovaralo. Oni napominju da će agrarna reforma imati velikog uticaja na sve Muslimane: »Nepravedno rješenje toga pitanja proizvelo bi kod muslimana dojam, da su namjerno zapostavljeni i to samo radi toga što su muslimani, otuđilo bi ih i odvratilo od nacionalne ideje i stvorilo od njih mnogobrojan ekonomski, socijalni i politički proletarijat, neku vrst nepomirljivih nezadovoljnika, koji bi u velikoj mjeri smetali konsolidovanju narodnog i državnog jedinstva i općem napretku.«.

U memorandumu se opširno govori o tome kako su nastali kmetski odnosi, kako Osmanlije nisu ništa mijenjali u BiH, nego su zatečeno stanje zadržali i kako je položaj kmetova u BiH, za razliku od drugih naših oblasti, bio povoljan. Austro-Ugarska je namjeravala da ukine kmetske odnose, ali kad je vidjela da je to teško izvodljivo i da je položaj kmetova povoljan, odustala je od toga. Ovi argumenti zemljoposjednika predstavljaju iskrivljavanje dobro poznatih i utvrđenih historijskih činjenica.

Svoje zahtjeve, koji su neumjereni i nerealni, zemljoposjednici su formulisali i podijelili u nekoliko grupa: kmetska zemlja i odšteta za tu zemlju, neplaćeni hak za 1918—1919, slobodni posjedi (begluci), naknada šteta koja je pričinjena zemljoposjednicima u prevratu i pravna zaštita zemljoposjednika. Posebno su interesantni prijedlozi zemljoposjednika — kako da se likvidiraju kmetski odnosi. U pogledu kmetske zemlje zemljoposjednici zahtijevaju: prvo, da se vlasnicima kmetskih selišta, koji se žele baviti poljoprivredom, a nemaju nikakvog ili nemaju slobodnog posjeda, dodijeli primjerna površina zemlje iz njihovog čitluka uz istodobnu komasaciju na njihov zahtjev; drugo, da se selišta kmetova, koji imaju toliko vlastite zemlje koliko im je za ekonomski opstanak i razvitak potrebno ili koji se nikako ne bave poljoprivredom, uz primjernu odštetu njihovog prava, predaju zemljovlasnicima u slobodno vlasništvo; treće, da se šume, šikare i pašnjaci (ograde i zimski pašnjaci u Hercegovini) podijele između vlasnika i kmetova na pola, bez ikakve odštete za

jednu ili drugu stranu, kao i da se to isto učini sa zemljama koje se zbog svog položaja (pošto se nalaze blizu gradova, fabrika, željez. stanica, banja itd.) mogu upotrijebiti za intenzivnije obrađivanje ili u građevinske i industrijske svrhe; četvrto, da kod vinograda, gdje je zemlja begluk a loza seljakova, ostane i dalje na snazi dosadašnji ugovor i običaj ili da se na zahtjev jedne stranke vinograd podijeli na dva jednaka dijela; peto, da se za ostalu izvlašćenu zemlju vlasnicima plati odšteta u novcu; šesto, da se zemljovlasnicima za kmetske zgrade, koje su njihovo vlasništvo isplati odšteta po prometnoj vrijednosti; sedmo, da se one zgrade, koje su zemljovlasnici na kmetskim selištima za svoju vlastitu upotrebu napravili, ostave i nadalje u njihovom slobodnom vlasništvu ako su im potrebne, a ako im nisu potrebne da im se isplati odšteta po prometnoj vrijednosti; osmo, da se zemljovlasnicima povрати sjeme i poljopr. alat, koji su po ugovoru davali kmetovima i deveto, da se kod plaćanja odštete za kmetsku zemlju uzme kao baza za procjenu katastralna procjena od 1916, ali po predratnoj valuti, računajući za svakih 20 kruna jedan zlatni napoleon, izuzev slučajeva gdje je prometna vrijednost mnogo puta veća od katastralne. Tu bi se odšteta imala platiti po stvarnoj prometnoj vrijednosti. Zahtjevi u pogledu haka sa kmetske i beglučke zemlje za 1918. i 1919. i u pogledu tretmana begluka poznati su iz dosadašnjeg izlaganja.¹⁹⁴⁾

Težačka organizacija je od prvog dana svoga konstituisanja stajala na stanovištu da sva kmetska i beglučka zemlja, bez ikakvih izuzetaka, treba da pripadne seljacima, i da se ne daje nikakva naknada bivšim feudalcima ni za kmetsku ni za beglučku zemlju, već samo da se zakonom reguliše na koji će se način pomoći onim bivšim vlasnicima koji su ostali bez sredstava za život, a nesposobni su za samostalan rad. Međutim, političke stranke su se različito prema ovom pitanju odnosile. Dok su se u prvom pitanju, da li sva zemlja na kojoj postoje kmetski i kmetstvu slični odnosi treba da pripadne seljacima, uglavnom slagale sve političke stranke, dotle su u drugom, u pitanju naknade, postojale različita mišljenja. Jedne stranke su smatrale da za ukinuta feudalna prava ne treba dati nikakvu naknadu, druge su usvajale ovo mišljenje, s tim da se ipak vlasnicima manjih feudalnih posjeda da neka naknada, a treće su tražile da se bivšim feudalcima dade puna odšteta. Zbog neodređenih stavova većine političkih stranaka prema načelnim pitanjima agrar. reforme u BiH, Odbor Težačke organizacije BiH je na sjednici od 21. novembra 1919. odlučio da pošalje pismo Demokratskoj zajednici, Radikalnoj stranci, Jugoslovenskoj pučkoj stranci, Narodnom klubu, Hrvatskoj težačkoj stranci i Jugoslovenskoj socijaldemokratskoj stranci. U pismu se zahtijeva da se ove stranke jasno i određeno izjasne, u vidu stranačke obaveze, kakvo stanovište zauzimaju prema sljedećim pitanjima: prvo, da li sva zemlja pod kmetskim pravom treba da ostane kmetu; drugo, kome će pripasti begluci i treće, da li treba zemlju platiti, ako treba ko će to snositi, država ili težaci? Dalje se kaže da će se odgovor očekivati do 10. decembra 1919, a ako se do tog datuma ne odgovori, smatraće se da je dotična stranka protiv stanovišta Težačke organizacije. Na kraju se napo-

¹⁹⁴⁾ Isto, Memorandum Udruž. zemlj. predsjedniku vlade, ministru unutrašnjih djela i ministru za agrar. reformu, str. 10—39.

minje da, ako stranke zauzmu stanovište da se agrarno pitanje riješi protivno interesima težaka, u tom slučaju ništa više neće vezati Težačku organizaciju da na izborima za Ustavotvornu skupštinu ne istupi sa samostalnim kandidatima. Na ovo pismo odgovorile su Demokratska zajednica i Jugoslovenska socijaldemokratska stranka, usvajajući u potpunosti gledište Težačke organizacije sadržano u rezoluciji i memorandumu od 25. avgusta 1919. i u pismu od 21. novembra 1919. godine. Narodni klub i Jugoslovenska pučka stranka izjasnili su se za odštetu zamljoposjednicima. Ostale stranke nisu odgovorile.¹⁹⁵⁾

Beglučko se pitanje krajem 1919. i početkom 1920. godine nalazilo u haotičnom stanju. Zakonskih odredaba koje bi jasnije regulisale ovo pitanje nije bilo, izuzev Uredbe od 22. jula 1919, koje se niko nije pridržavao, pa čak ni vlasti. Demokratska zajednica je nastojala da, dok je na vlasti, riješi beglučko pitanje onako kako je to zahtijevala Težačka organizacija iz BiH. Povoljnim rješenjem beglučkog pitanja Demokratska zajednica je željela da za sebe pridobije težačke mase u BiH. Na ovo je vođstvo Dem. zajednice podsticano i od svojih poslanika iz BiH. Naime, od 42 poslanika iz BiH u PNP — najveći je broj pripadao demokratima. Klub Demokratske zajednice je na svojim plenarnim sjednicama 26. i 29. novembra 1919. raspravljao o agrarnom pitanju u BiH na osnovu rezolucije i memorandumu usvojenih na Težačkoj skupštini u Sarajevu 24. i 25. avgusta 1919. i pisma Tež. organiz. od 21. novembra 1919. godine. Klub je, u saglasnosti sa demokratskim poslanicima iz BiH, načelno usvojio zahtjeve sadržane u dokumentima tež. organiz. i zadužio novog ministra za agrarnu reformu, dra Hinka Krizmana, da održavajući stalnu vezu sa demokratskim poslanicima iz BiH, u najkraćem vremenu pripremi definitivno rješenje beglučkog pitanja u skladu sa zahtjevima Težačke organizacije. Na sastanku Kluba Dem. zajednice 22. januara 1920. zaključeno je da vlada u toku mjeseca februara izda uredbu kojom bi se riješilo beglučko pitanje u smislu težačkih zahtjeva. Prije izdavanja ove uredbe ministar Krizman je dolazio u Sarajevo da sa stručnjacima i poslanicima pretrese pripremljenu Uredbu o beglucima.¹⁹⁶⁾

Da bi se spriječila prodaja beglučkih zemalja od strane vlasnika, i na taj način ove zemlje izvukle iz dohvata agrarne reforme, ministarstvo za agrarnu reformu je, u sporazumu sa ministarstvom pravde, svojim rješenjem od 30. januara 1920, u cilju osiguranja rješenja beglučkog pitanja, izdalo jednu odredbu kojoj je svrha sprečavanje špekulacija sa beglučkom zemljom. Ovom odredbom se zabranjuje otuđivanje i opterećivanje svih beglučkih zemalja, pod kojima se ima smatrati sve slobodno, kmetskim pravom neopterećeno zemljište, ako ga vlasnik ne obrađuje ni sam ni u vlastitoj režiji. Otušivanje ili opterećivanje ostalih beglučkih zemalja, to jest onih koje vlasnik obrađuje sam ili u vlastitoj režiji, dozvoljeno je uz prethodno odobrenje agrarne direkcije u Sarajevu. Od ove zabrane izuzeti su gradski objekti, naime kuće sa baštom uz kuću, gospodarske zgrade i gradilišta u gradskim katastarskim opštinama. Obustavljaju se sve parnice koje se tiču posjedovnih i vlasničkih prava na beglučkim zemljištima. Ujedno se obustavlja i izvršenje osuda izrečenih

¹⁹⁵⁾ Težački pokret br. 1 od 15. februara 1920; Todor Kruševac, Bosanski agrar . . . , str. 296—297.

¹⁹⁶⁾ Težački pokret br. 1 od 15. februara 1920.

u takvim parnicama. Spomenute parnice dozvoljene su nadalje gdje se one odnose na begluke, koje vlasnik obrađuje sam ili ih je posljednjih deset godina sam ili u vlastitoj režiji obrađivao. Na kraju, u odredbi se posebno podvlači da se obustavljaju otkazi zakupnih ugovora, koji se odnose na beglučka zemljišta. Predsjednik Zemaljske vlade za BiH upoznao je s ovom odredbom sreske sudove i sredska i gradska načelstva, pozivajući ih da se nje u radu striktno pridržavaju.¹⁹⁷⁾

Dva dana prije donošenja Uredbe o beglucima Centralni odbor Udruženja zemljoposjednika uputio je predstavku nadležnim ministarstvima i predsjedniku vlade, gdje se najviše govori o beglučkom pitanju. U predstavci se kaže da su mnogi političari, a naročito vođe i pristaše Demokratske stranke, zatrovali seljake skrajnjim »agrarnim boljševizmom« i usadili im u glave da po demokratskim načelima i po prirodnom pravu sva zemlja koju obrađuju, pa i begluci, pripadaju njima. Ističe se da su već u jesen 1918. i u proljeće 1919. godine seljaci uzurpirali znatan dio slobodnog posjeda (begluka) a da ostatku, usljed rovarenja nesavjesnih političara, prijeti ista sudbina. Zemljoposjednici u predstavi traže: da se poništi naredba Zemaljske vlade u Sarajevu od 31. januara 1919. kojom je zabranjena prodaja beglučkih šuma, da se odredba o zabrani prodaje beglučke zemlje ukine i da vlasti pruže pravnu zaštitu vlasnicima begluka, da se odmah isplati hak za 1918, i to po tržišnim cijenama kakve su bile u jesen 1918. godine, da se odmah isplati hak za 1919, i to računajući za svaki dunum oranice i kosanice prosječno po 40 kruna, kao i da se dozvoli da se mogu voditi parnice i vršiti ovrhe zbog neplaćenog haka iz vremena prije 1918.¹⁹⁸⁾

V

Na insistiranje Demokratske zajednice, a pod pritiskom zahtjeva i agitacije Težačke organizacije iz BiH, demokratsko-socijalistička vlada je 14. februara 1920. godine donijela Uredbu o postupanju s beglučkim zemljama u Bosni i Hercegovini. (To je bilo istog dana kada je ova vlada odlučila da podnese ostavku regentu Aleksandru). Prema ovoj Uredbi, svrhama agrarne reforme u BiH imaju se podvrći sve beglučke zemlje, koje vlasnici trajno ne obrađuju ni sami ni u vlastitoj režiji. Naseljeni begluci, na kojima postoje kmetstvu slični odnosi tzv. pridržnika, prioraca, prisjevnika, četvrtara itd. — imaju se tretirati kao kmetški odnosi, ako težaci zemlju neprekidno drže i obrađuju 10 godina, računajući od 25. februara 1919. unazad, i ako je njihova egzistencija vezana uz to zemljište. Isto će se tako prosuđivati i u čitluk (kmetško selište) pretvoreni begluci, iako kmetški odnos nije u gruntovnici upisan. Svi poslije godine 1878. pobeglučeni čitluci i njihovi dijelovi smatraju se kao zemlja pod kmetom, ako kmetška zadruga nije za brisanje kmetskog prava dobila protuvrijednost, i ako na ovo zemljište nije treća osoba stekla jača prava poslije pobeglučenja, a prije 25. februara 1919. godine.

Naseljene beglučke zemlje i u čitluk pretvoreni begluci prelaze u sopstvenost težaka, koji ih obrađuju. Pobeglučeni čitluci, odnosno njihovi dijelovi, vraćaju se u sopstvenost i posjed onih koji su ih izgubili, ako

¹⁹⁷⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 404/1920; ABiH, ZV, Prez. br. 1085/1920.

¹⁹⁸⁾ Pravda br. 18 od 19. februara 1920.

već nisu naseljeni na drugom mjestu kao kmetovi ili samostalni težaci, i ako te zemlje nisu prešle u ruke drugih težaka, koji ih trajno obrađuju.

Ona beglučka zemljišta na kojima ne postoji kmetstvu sličan odnos, a koja težaci već 10 godina kao zakupci drže i obrađuju, prelaze prisilnim otkupom u sopstvenost ovih zakupaca (čl. 6.). Svi ostali begluci, koje sopstvenici od 1910. nisu obrađivali niti sami niti u vlastitoj režiji, oduzimaju se za potrebe agrarne reforme u korist onih težaka koji nemaju dovoljno ili nikako nemaju svoje zemlje, a u prvom redu u korist težaka dobrovoljaca iz BiH i onih beskućnika kmetova, kojima se njihova nekađašnja kmetska selišta ne bi mogla povratiti (čl. 7.).

Isto će se tako postupati i sa beglucima koji su nastali prisvajanjem seoskih ispaša. Ukmećene krčevine pripašće bivšim kmetskim selištima, ukoliko su ovi begluci nastali nakon sastava gruntovnice.

Novi vlasnici zemlje — težaci plaćaće sami ranijem vlasniku samo one begluke na kojima nisu imali nikakvih prava sličnih kmetskim pravima, i to kako se nagode. Ako se ne mogu nagoditi, onda po državnoj procjeni i na otplatu dugog roka. Hoće li, i kako će, država da nadoknadi štetu drugim posjednicima begluka — o tome Uredba ne govori. Naime, stavljeno je u izgled da će država otkupiti svu beglučku zemlju koju težaci obrađuju od 1910.

Ako je neko kupio kmetske i beglučke zemlje zajedno, poslije uvođenja gruntovnice (Misli se na kmetodere — primjedba M. G.), i ako se beglučke zemlje nalaze još u njegovoj ruci te ako ih sam ne obrađuje, one će se oduzeti za potrebe agrarne reforme uz naknadu investicija i po njemu dokazane kupovine, ukoliko je veća od kupovne dobiti za kmetske zemlje. Naime, bilo je više slučajeva da su pojedinci kmetoderi posljednjih godina pokupovali kmetske i beglučke zemlje zajedno, pa su docnije kmetovima preprodali njihova selišta uz takvu cijenu — da su im begluci ostali badava.

Promjene koje su nastale u držanju i obrađivanju beglučke zemlje u toku rata ne uvažavaju se.

Ministar za agrarnu reformu ovlašten je da za realizaciju ove Uredbe izda neophodne provedbene naredbe.¹⁹⁹⁾

Ovo bi bile najvažnije odredbe Uredbe od 14. februara 1920, koju su sa oduševljenjem primili težaci u BiH, jer bi njenim provođenjem bilo zadovoljeno 95% težaka — beglučara. Oko ove Uredbe vodiće se nekoliko mjeseci ogorčena borba od strane Težačke organizacije — za njeno provođenje, a sa strane Udruženja zemljoposjednika i JMO — za njenu reviziju.

Beglučka uredba od 14. februara 1920. donesena je u vrijeme kada se demokratsko-socijalistička vlada nalazila pred padom i kada se sigurno znalo da je ona neće provoditi. Demokrati su ovo učinili da bi pridobili seljačke mase u BiH.

Ni poslije obrazovanja druge Davidovićeve vlade, 18. oktobra 1919, nisu se održavale sjednice Privremenog narodnog predstavništva, pošto vlada nije imala ni kvoruma ni većine. Opozicija, koju su sačinjavali radikali, Narodni i Jugoslovenski klub, onemogućila je rad vladi u PNP.

¹⁹⁹⁾ Uredba o postupanju s beglučkim zemljama u BiH od 14. februara 1920, Zbornik Zakona za BiH, godina 1920, Sarajevo 1921.

Takvo nenormalno stanje trajalo je do 15. decembra 1919, kada je PNP odgođeno do 15. februara 1920, na osnovu člana 52 Ustava Kraljevine Srbije. Davidović je smatrao da je PNP nesposobno za bilo kakav konstruktivan rad, zbog zloupotreba opozicije, pa je predložio regentu Aleksandru da se raspusti PNP i da vlada odmah raspiše izbore za Ustavotvornu skupštinu. Kada se regent Aleksandar s ovim nije složio, Davidović je podnio ostavku vlade 14. februara 1920, izjavivši da je rad sa PNP ne samo nemogućan nego i štetan.²⁰⁰⁾ Na prijedlog predsjednika PNP, mandat za sastav nove vlade regent je povjerio Stojanu Protiću. Ni Protić nije uspio da obrazuje širu koalicionu vladu. On je 19. februara 1920. obrazovao novu vladu od radikala, Narodnog i Jugoslovenskog kluba, jednog dijela liberala sa Stojanom Ribarcem i od jednog dijela crnogorske grupe. Međutim, ni ova vlada nije imala sigurne većine i kvoruma u PNP. Demokratska zajednica organizovala je oštru opoziciju protiv vlade Stojana Protića u PNP.²⁰¹⁾ S obzirom na raniji stav Protićev prema provođenju agrarne reforme, a posebno prema beglučkom pitanju, Težačka organizacija u BiH je s pravom posumnjala u dosljedno provođenje Beglučke uredbe pod Protićevom vladom, Uredbe koju joj je u nasljeđe ostavila demokratsko-socijalistička vlada. Kada je Stojan Protić 5. marta 1920. na 71. redovnom sastanku PNP iznio program rada svoje vlade, on nije ništa rekao o agrarnoj reformi. Zbog toga je narodni poslanik Živko Nježić 10. marta 1920. uputio pitanje ministru za agrarnu reformu dru Ivanu Krnicu — da mu odgovori što će biti sa Beglučkom uredbom od 14. februara 1920. Govoreći o beglučkom pitanju, Nježić je rekao da je demokratsko-socijalistička vlada izašla u susret težacima u BiH donošenjem Uredbe o beglučcima. Međutim, odmah poslije donošenja ove Uredbe oborena je demokratsko-socijalistička vlada, a Protić je formirao vladu oko koje su se okupili begovi, ne bi li ovu Uredbu ukinuli ili izmijenili. »Pitam ministra za agrarnu reformu da mi odgovori da li je voljan provesti odmah Uredbu od 14. februara o.g. i ako ne, zašto ne?« U svom odgovoru ministar Krnic je istakao da je ta Uredba donesena 14. februara 1920, i to onoga dana kada je Davidovićeva vlada podnijela ostavku i kada je bilo sigurno da je neće provoditi u život. On je dalje rekao da treba sačekati dok vlada razmotri i prouči to pitanje, kao i sve ono što joj je u nasljeđe ostavila pređašnja vlada. Prema njegovom mišljenju, to je veoma teško pitanje koje se ne može tako lako i brzo rješavati kao što Nježić misli.²⁰²⁾ Prilikom diskusije o deklaraciji Protićeve vlade, narodni poslanik Vitomir Korać je zamjerio što u deklaraciji nije ništa rečeno o agrarnoj reformi. Na tu i ostale Koraćeve primjedbe Stojan Protić je 11. marta 1920, između ostalog, odgovorio: »Deklaracija vlade je (jasna. Jasan je zadatak i ovoga Parlamenta i vlade koja pred njim stoji. Ovo je vlada — tako da kažem — ad hoc, vlada kratkog veka i Parlament kratkog veka. I vlada i Parlament imaju da svrše zadatak koji se naročito mora svršiti da bi se što pre došlo do Ustavotvorne Skupštine. Kakvog onda ima smisla u deklaraciji da kažemo, kako ćemo rešavati

²⁰⁰⁾ Dr Ivan Ribar, Politički zapisi I, Beograd 1948, str. 19, 79; Stenografske beleške PNP, knj. IV, str. 219.

²⁰¹⁾ Dr Ivan Ribar, Politički zapisi I, Beograd 1948, str. 19—20, 80—82; Narodno jedinstvo, br. 35 od 21. februara 1920.

²⁰²⁾ Stenografske beleške PNP, knj. IV, str. 256.

agrarnu reformu? (Tako je! Pljesak.) To nema smisla. To ima utoliko manje smisla, što mi nismo nepoznati jedan drugome. Mi se znamo i mi smo kazali svaki svoje u toj stvari. Sada jedino što bismo mogli reći, to jest ovo: ako i koliko budemo mogli u tako kratkom vremenu dokle smo ovde oko toga posla raditi mi ćemo popravljati ono što su naši prethodnici pogrešili i naopako uradili. (Buran pljesak — Poslanik dr Živko Nježić: Bojim se ja vaših popravaka.) To verujem da se bojite! (Smeh).²⁰³) Drugog dana (12. marta 1920) u PNP Živko Nježić je protestovao protiv ovakvog Protićevog stava: »Ja hvatam ovu priliku, da protestujem protiv odgađanja provođenja uredbe od 14. februara 1920. godine i da protestujem protiv eventualne promjene njene, koja je deklaracijom gospodina Protića juče naglašena.«²⁰⁴)

Zemljoposjednici u BiH su s ogorčenjem reagovali kada je objavljena Uredba o beglucima. Oni su je shvatili kao posljednji, smrtni udarac koji im je zadala demokratsko-socijalistička vlada u posljednjem danu svoje vladavine. Čim je Uredba objavljena, Udruženje zemljoposjednika je poslalo predstavku predsjedniku vlade i ministru za agrarnu reformu, zahtijevajući da se Uredba od 14. februara 1920. ukine.²⁰⁵)

Zatim je Centralni odbor Udruženja zemljoposjednika za BiH, na osnovu zaključaka vanredne glavne skupštine od 11. marta 1920, uputio Protićevoj vladi opširnu predstavku u kojoj se, između ostalog, zahtijeva: »Na temelju rečenog molimo iznova da se ukinu sve odredbe, kojima su naša prava glede slobodnog posjeda ograničena a naročito uredba od 31. januara 1920. i od 14. februara 1920. i da se ta naša prava potpuno uzpostave i osiguraju.«²⁰⁶) U ovoj predstavi je uglavnom ponovljeno sve ono što je rečeno i u predstavci od 12. februara 1920.

Kada se jasno vidjelo da Protićeva vlada ne želi da provede Beglučku uredbu od 14. februara 1920, već da će je, čak, izmijeniti tako da se u suštini neće mijenjati ranije stanje u odnosu na beglučke zemlje, Težачka organizacija u BiH pristupa energičnoj akciji kako bi suzbila namjere Protićeve vlade. Ova neizvjesnost i neprovođenje Beglučke uredbe dovešće do veoma teške situacije na selima u BiH. U izvještajima okružnih oblasti i kotarskih ureda za mart 1920. ističe se da vlasti s velikim naporom uspijevaju da u pogledu vlasništva nad zemljom održe jedno stanje koje bi koliko-toliko bilo slično pravnom stanju. Težaci uopšte ne respektuju vlasništvo na zemlju onih koji se ne bave zemljoradnjom i koji tu zemlju ne obrađuju. Glasovi da se Uredba o begluci-

²⁰³) Stenografske beleške PNP, knj. IV, str. 310.

²⁰⁴) Stenografske beleške PNP, knj. IV, str. 331.

²⁰⁵) U predstavi se kaže: »Protestujemo najodlučnije proti novom očevidnom nasilju koje nam se nameće Uredbom od 14. februara 1920. »Demokratska« vlada upotrijebila je zadnje časove pred svojim sigurnim padom, da posjednicima BiH zada zadnji smrtni udarac, da sa zadnjim ostacima našeg posjeda pridobije pristaše za svoju stranku, da poveća haos, kojega je u svim granama državnog i narodnog gospodarstva proizvela, pa da tako otešča položaj i zadaću nove vlade. Molimo da se ova uredba odmah opozove i nadamo se, da će nova vlada popraviti sve nepravde koje nam je dosada prijašnja vlada učinila, i koje su većinu posjednika, osobito muslimana, upropastile i u skrajnjem očajnost dovele. Oni gladuju i umiru od gladi, a drugi uživaju sa njihovim imetkom. Naši opravdani zahtjevi označeni su u našem memorandumu od 28. novembra 1919. i u našoj predstavi od 12. februara 1920.« — Pravda, br. 23 od 2. marta 1920.

²⁰⁶) Pravda br. 31 od 20. marta 1920.

ma neće provoditi, da će se, čak, i ukinuti, stvaraju kod težaka nepovjerenje i netrpeljivost prema lokalnim vlastima. U očekivanju da se počne rješavati pitanje begluka, među težacima dolazi do sukoba, svađe i tuče oko beglučke zemlje. Jedan takav sukob među težacima oko beglučke zemlje u jajačkom kotaru završio se smrću jednog i povredama dvojice težaka. Težaci su smatrali da će nasilno uzetu i obrađenu zemlju moći zadržati u svojim rukama i da će se takvo stanje sankcionirati kad se pitanje beglučke zemlje bude definitivno rješavalo.²⁰⁷⁾

Zbog pojave preotimanja beglučke zemlje među težacima, Odbor Težačke organizacije u BiH skrenuo je pažnju težacima da se to ne čini ni po koju cijenu, već da svako ko ima pravo na beglučku zemlju mirno sačeka zakonsko rješenje.²⁰⁸⁾ Nesređenost u zemljišnom posjedu bila je pogoršana i time što je neizvjesnost oko provođenja Beglučke uredbe došla u vrijeme proljetne sjetve, tako da su seljaci samovoljno, bez znanja vlasti, dijelili i orali beglučku zemlju. Zatim, javljaju se nasilja i paljevine teže prirode. Na primjer, u brčanskom kotaru, u selu Obudovcu, dvadeset naoružanih seljaka je napalo i opljačkalo noću 17/18. marta 1920. konak Mehmedbega Salihbegovića. Nakon pet dana zapaljen je žitni magazin istog bega.²⁰⁹⁾ Kasnije, seljaci su 3. maja 1920. opljačkali i razorili u Obudovcu pet begovskih čardaka i jedan u neposrednoj blizini u selu Donji Žabar. Vlasnici ovih čardaka nalazili su se u Brčkom, Gračanici, Gradačcu i Bijeljini. Tih dana oštećeni su i opljačkani i drugi begovski čardaci u brčanskom kotaru. Zbog svega što se dogodilo u Obudovcu vlasti su uhapsile 151 seljaka. Prilikom saslušavanja seljaci su pravdali svoj postupak time što je bivše Narodno vijeće u Brčkom stavilo na te čardake natpise »Narodno dobro«, te da su oni zbog toga te čardake sa gospodarskim zgradama smatrali ne više vlasništvom begova nego naroda, koji ih je svojim trudom i znojem podigao. Kad su vidjeli da begovi odnose stvari iz čardaka, odlučili su da se to ne dozvoli. Smatrali su da je bolje da oni to između sebe podijele. Knez iz Obudovca je na saslušanju izjavio da je znao da će čardaci biti opljačkani i uništeni, ali da to nije smio prijaviti, jer kad je ranije prijavio jedan sličan slučaj, seljaci su mu zaprijetili i rekli da će mu kuću zapaliti.²¹⁰⁾ Do pljačke, nasilja i ubistva zbog beglučke zemlje dolazi u rogatičkom i cazinskom srezu, a inicijatori toga su seljaci-dobrovoljci.²¹¹⁾

Na sjednici koju je Težački odbor za rješavanje agrarnog pitanja u BiH, sada kao Glavni odbor Težačke organizacije za BiH, održao 13. i 14. marta 1920. zaključeno je, između ostalog, da se vladi u Beogradu i Zemaljskoj vladi u Sarajevu pošalju hitne predstave u kojima će se tražiti da se što prije počne provoditi Uredba o beglucima od 14. februara 1920, kao i da se zbog očitog vladinog otezanja provođenja Uredbe održe što prije protestne skupštine težaka po svim kotarevima u BiH. Zatim je saopšteno da Težačka organizacija smatra svojim političkim neprijateljima one stranke koje joj nisu odgovorile na njen upit od 21. novembra 1919. — kakav je njihov stav prema najvažnijim pitanjima

²⁰⁷⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 4736/1920; ABiH, ZV, Prez. br. 3036/1920.

²⁰⁸⁾ Težački pokret br. 2 od 1. marta 1920.

²⁰⁹⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 4736/1920.

²¹⁰⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 2467/1921.

²¹¹⁾ Pravda br. 3 od 6. januara 1920. i br. 39 od 10. aprila 1920.

agrarne reforme u BiH, kao i one stranke čiji odgovor nije u skladu sa težačkim zahtjevima.²¹²⁾

Na inicijativu Težačke organizacije u više mjesta održavaju se protestne težačke skupštine za provođenje Uredbe o beglucima koje vanredno uspijevaju. Glavni odbor Težačke organizacije održao je protestnu skupštinu u Sarajevu 28. marta 1920. sa 3.000 težaka sarajevskog kotara. Uz izvještaj Policijske direkcije s ove skupštine, koji se upućuje ministru unutrašnjih djela, predsjednik Zemaljske vlade za BiH dr Milan Srškić dodaje: »Iz govora i rezolucije možete razabrati, kolika je opasnost po budućnost stranaka današnjeg režima i uopšte po javni red i mir u zemlji, ako se ne pristupi što brže provođenju agrarne uredbe. Potrebno je da naredba o provođenju izađe što prije, jer nema snage, koja bi mogla zaustaviti samovoljno dijeljenje i preoravanje beglučkih zemalja, koje je već u nekim krajevima otpočelo i imalo za posljedice strašne sukobe među samim seljacima. (...) Primjećujem da kod ovih samovoljnih dioba seljaci idu dalje nego što im Uredba daje i dijele svu zemlju, što će kasnije znatno otežati stvar, jer će stavljati agrarne komisije pred gotova fakta. Zato je potrebno, da se čas prije provođenjem uredbe dade istoj i zakonska sankcija.«²¹³⁾ Osim Sarajeva, protestne težačke skupštine u aprilu i maju 1920. održane su u Mostaru, Konjicu, Donjem Vakufu, Visokom, Maglaju, Bileći, Prijedoru, Bosanskom Brodu, Bosanskom Novom, Bihacu, Ljubinju, Doboju, Rogatici, Nevesinju, Gradačcu i još u nekim drugim mjestima.²¹⁴⁾ Cilj protestnih težačkih skupština bio je da se Protićeva vlada primora da poštuje Uredbu o beglucima, koju je donijela demokratsko-socijalistička vlada, i da je počne provoditi.

U toku najžešće borbe za provođenje Beglučke uredbe Težački odbor za rješavanje agrarnog pitanja u BiH podnosi 10. aprila 1920. godine predsjedniku vlade Stojanu Protiću predstavku u kojoj energično zahtijeva provođenje Uredbe o beglucima od 14. februara 1920. U predstavi se ističe da se u pitanju begluka radi protiv naroda, a u interesu zemljoposjednika i pojedinih partija. Novoj vladi, koja je na vlasti blizu dva mjeseca, najvažnije je da ništa ne učini na daljem provođenju agrarne reforme i da onemogući provođenje Beglučke uredbe. Prikazujući nesređeno stanje koje je nastalo zbog neprovođenja Uredbe, i koje ugrožava javni red i mir u BiH, Težački odbor skida sa sebe odgovornost za takvo stanje, pošto samo od vlade zavisi da li će se uzroci takvog stanja otkloniti ili neće.²¹⁵⁾

Da bi smirila ogorčenje težaka i dala im dokaze da je na njihovoj strani, Zemaljska vlada za BiH izdala je sredinom aprila 1920. Naredbu prema kojoj treba odmah da se pristupi izboru kotarskih i seoskih agrarnih komisija koje bi, kad se da dozvola od vlade iz Beograda za provođenje Beglučke uredbe, istu provodile u život.²¹⁶⁾

Međutim, ni zemljoposjednici ne miruju. Oni su, okupljeni u svom staleškom udruženju i u JMO, uspjeli da pridobiju vladu, i naročito Protića, da se odloži rješavanje beglučkog pitanja. Protić i radikali su pri-

²¹²⁾ Težački pokret br. 4 od 1. aprila 1920.

²¹³⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 2576/1920.

²¹⁴⁾ Težački pokret br. 5, 6 7 i 8 od 1920.

²¹⁵⁾ Težački pokret br. 6 od 1. maja 1920.

²¹⁶⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 3283/1920.

hvatili njihov stav po kome begluci nisu isto što i kmetsko zemljište, već slobodan i ničim ograničen posjed sa kojim vlasnici treba slobodno da raspolažu. Ukoliko bi se begluci i upotrijebili u svrhe agrarne reforme, onda bi se to moglo uraditi samo u sporazumu sa vlasnicima i uz plaćanje zemlje po prometnoj vrijednosti. U ovo vrijeme zemljoposjednici posebno ističu kako je Težačka organizacija spremna i da diže revoluciju kada joj se samo u jednom pitanju, u pitanju begluka, nije izašlo u susret, a da se zemljoposjednici, iako su stalno od prevrata 1918. trpjeli nasilja i nepravde, u odbrani svojih zakonitih prava nikad nisu služili prijetnjama i nelegalnim sredstvima, već su, naprotiv, mirno podnosili tešku sudbinu, uzdajući se u pravičnost onih koji su na čelu nove države. S ovim su htjeli da stave na znanje mjerodavnim faktorima kako su zemljoposjednici miran, lojalan i konstruktivan element i da na njihovu podršku novi režim može računati, ukoliko se izađe u susret nekim njihovim opravdanim zahtjevima. Jedan od značajnijih istupa zemljoposjednika BiH, u vrijeme borbe oko Beglučke uredbe, jeste protestna skupština Mjesnog odbora Udruženja zemljoposjednika grada Sarajeva, koja je održana 14. maja 1920. uz prisustvo oko 1.500 zemljoposjednika. Nakon govora Atifa ef. Soče, Halidbega Hrasnice, Hadži-Salihage Bičakčića, Ibrahima Baščajuševića, Ahmetbega Kulenovića i Sejd Alibega Filipovića na skupštini je usvojena rezolucija zemljoposjednika grada Sarajeva. U rezoluciji se od vlade u Beogradu traži: da se kmetsko pitanje rješava na temelju sporazuma sa zemljoposjednicima, uz potpunu i pravednu odštetu bilo u zemlji ili u novcu, da se obustavi svaki grunтовni prenos sa zemljoposjednika na bilo koga drugog dok se ne postigne potpuni sporazum i dok vlasnici ne daju dozvolu za taj prenos, da vlada odmah zvanično povuče Uredbu o beglucima od 14. februara 1920. kao i zabranu o prodaji i iskorišćavanju beglučkih šuma, da se uspostavi dosadašnji ugovorni odnos u pogledu begluka i da se povuku sve uredbe koje tome stoje na putu, da se odmah pravedno ustanove i isplate hakovi od kmetskih zemalja za godinu 1918. i 1919. i to po tržišnim cijenama, da se makar i prisilnim putem naplate prihodi za 1919. od uzurpiranih beglučkih zemljišta i to po ugovorima ili po mjesnim običajima ako ugovora nije bilo, da se daje hak od kmetskih selišta sve dotle dok se ne postigne sporazum sa zemljoposjednicima za otkup zemlje i da se povuku naređenja data sudovima u pogledu prenosa vlasništva kmetskih selišta na kmetove. Kod ovih zahtjeva primijenjeno je pravilo: tražiti mnogo da bi se bilo šta od toga dobilo. Interesantno je istaći da je predsjedavajući Atif ef. Sočo zaključio skupštinu ovim riječima: »Uzdajmo se u ljude u Beogradu i u Srbijance. Nijesu svi Srbi ovdje. Uzdajmo se u Regenta Aleksandra i dinastiju.«²¹⁷⁾

Borba oko Beglučke uredbe završava se njenom izmjenom. Protićeva vlada je zbog svog stava prema beglučkom pitanju, a i pod pritiskom zahtjeva zemljoposjednika i JMO, 11. maja 1920, nekoliko dana prije podnošenja ostavke, izvršila izmjenu najvažnijih članova (6. i 7) Uredbe o postupanju s beglučkim zemljama u BiH od 14. februara 1920. Prema ovim izmjenama, sada 6. i 7. član glase: »Ona beglučka zemljišta, na kojima ne postoje kmetstvu slični odnosi već koja težaci drže i obra-

²¹⁷⁾ A BiH, ZV, Prez. br. 4461/1920.

đuju kao zakupci, i oni begluci ili delovi begluka, koje su sopstvenici obrađivali ili ih obrađuju sami, ili u vlastitoj režiji, ostaju slobodni od agrarne reforme dotle dok se težaci, koji drže i obrađuju zemlju kao zakupci, a nemaju ili nemaju dovoljno svoje zemlje, ili težaci koji nemaju nikako ili nemaju dovoljno svoje zemlje, ili obezkućeni kmetovi ili zemljoradnici dobrovoljci iz BiH, koji nemaju ili nemaju dovoljno svoje zemlje, mogu podmiriti zemljom od državne ili javne zemlje».²¹⁸⁾

Dok su ranije, po članu 6. i 7. Uredbe o postupanju s beglučkim zemljama u BiH od 14. februara 1920. pod udar agrarne reforme spadali svi begluci na kojima ne postoje kmetstvu slični odnosi, a koja težaci rade posljednjih 10 godina kao zakupci, kao i svi ostali begluci koje sopstvenici nisu od 1910. obrađivali ni sami ni u vlastitoj režiji, sada se prema ovim izmjenama ti begluci izuzimaju od agrarne reforme, a težaci — beglučari i dobrovoljci koji nemaju dovoljno svoje zemlje — upućuju se na dobijanje državne i javne zemlje. Izmjenama Beglučke uredbe od 11. maja 1920. izuzima se dobar dio beglučke zemlje od agrarne reforme, što pogađa mnogobrojne težake-beglučare. Ove izmjene će dovesti do još većeg haosa i ogorčenja težaka, tako da na više mjesta dolazi do svađa i tuče oko beglučke zemlje. Težačka organizacija je za izmjenu Beglučke uredbe okrivila Radikalnu stranku zbog čega će ova stranka izgubiti mnogo svojih pristalica među težacima u BiH, što će se pokazati i na izborima za Ustavotvornu skupštinu. Zemljoposjednici u BiH su ovu izmjenu svesrdno pozdravili i taj uspjeh pripisali Radikalnoj stranci i njenom prvaku predsjedniku vlade Stojanu Protiću.

Ubrzo poslije izmjene Beglučke uredbe dolazi do pada Protićeve vlade. Protić je bio prisiljen da podnese ostavku zbog stanja u Privremenom narodnom predstavništvu. Vođstvo Demokratske zajednice organizovalo je najžešću opoziciju Protićevoj vladi i onemogućilo joj rad u PNP. Naime, poslanici Demokratske zajednice i Socijaldemokratske stranke nisu prisustvovali sjednicama u PNP, osim jednog, koji je zato bio određen i koji bi od predsjedavajućeg tražio da konstatuje — da li po poslovniku ima dovoljan broj poslanika za rješavanje. Pošto bi predsjedavajući utvrdio da nema dovoljnog broja poslanika, jer je poslovnik predviđao veliki kvorum, zaključio bi sjednicu i zakazivao je, sa istim dnevnim redom, za sljedeći dan. Ovo se ponavljalo iz dana u dan gotovo mjesec dana. Tako je, zbog opstrukcije demokrata i socijalista, došlo do ostavke Protićeve vlade sredinom maja 1920. Po želji regenta Aleksandra mandat za sastav nove koncentracione vlade svih stranaka povjeren je tadašnjem poslaniku u Parizu dru Milenku Vesniću. Vesnić je veoma brzo uspio da obrazuje vladu 17. maja 1920, u kojoj su bile zastupljene tadašnje glavne političke stranke (radikali, demokrati, Narodni klub i Korošček Jugoslovenski klub). Zadatak ove vlade je bio da što prije posredstvom PNP donese Zakon za izbore narodnih poslanika u Ustavotvornu skupštinu, kao i da pripremi vladin projekat Ustava.²¹⁹⁾

Iako u veoma kratkoj i jasno određenoj deklaraciji nove vlade, koju je podnio predsjednik Vesnić u PNP 26. maja 1920, nije ništa rečeno o

²¹⁸⁾ Izmene u Uredbi o postupku s beglučkim zemljama u BiH od 14. februara 1920, Zbornik zakona za BiH, godina 1920, Sarajevo 1921.

²¹⁹⁾ Dr Ivan Ribar, Politički zapisi I, Beograd 1948, str. 20—22, 80—82; Stenografske beleške PNP, knj. IV, str. 441, 466—467.

agrarnoj reformi, ali po tome kakav je stav kasnije zauzela Vesnićeve vlada prema beglučkom pitanju može se zaključiti da su demokrati svoj ulazak u vladu uslovlili, između ostalog, i ukidanjem izmjene 6. i 7. člana Beglučke uredbe od 14. februara 1920.²²⁰) Odmah po formiranju Vesnićeve vlade, ministar za agrarnu reformu, demokrata dr Hinko Krizman telegramom je obavijestio Zemaljsku vladu u Sarajevu da u beglučkom pitanju ostaju na snazi samo odredbe Uredbe o pobiranju (žetvi) prihoda u 1919. sa ziratnih beglučkih zemljišta u BiH, dok se konačno ne riješi beglučko pitanje. Prema tome, težači-beglučari i nadalje imaju pravo obrađivanja beglučke zemlje i u tome ih vlasnici ne mogu spriječiti niti mogu otuđivati ili opterećivati beglučku zemlju. Iz ovoga proizilazi da je stav Vesnićeve vlade bio da se ne provodi ni Uredba od 14. februara 1920. ni njene izmjene od 11. maja 1920, već da na snazi ostane samo Uredba od 22. jula 1919. sve dotle dok beglučko pitanje ne riješi Ustavotvorna skupština.²²¹)

Ovo odlaganje rješavanja beglučkog pitanja kao teškog problema koji treba da riješi Ustavotvorna skupština nije moglo zadovoljiti Težačku organizaciju u BiH. Zbog toga je Glavni odbor Težačke organizacije, na svojoj sjednici održanoj u Sarajevu 6. i 7. juna 1920, odlučio da Težačka organizacija istupi potpuno samostalno u borbi za težačka prava kao politička stranka pod nazivom Savez težaka u BiH. U obrazloženju ove odluke kaže se da je Težačka organizacija devet mjeseci podsticala političke stranke da pravedno riješe agrarno pitanje u BiH. Međutim, u tom nastojanju Težačka organizacija je doživjela teško razočaranje. Čak i Demokratska zajednica »koja je obećala štititi težaka, napustila ga je u posljednjem času, jer je voljela da dijeli vlast nego da održi obećanje«. Poslije ovakvog iskustva, težači u BiH ne mogu se uzdati u dosadašnje stranke, nego se moraju sami postarati za svoju sudbinu. Za razliku od ranijih zahtjeva, kada se insistiralo samo na radikalnom provođenju agrarne reforme, sada je program rada daleko širi. U rezoluciji od 7. juna 1920. kaže se: »Agrarno je pitanje samo jedan dio velikog seljačkog pitanja. Težački stalež je zanemaren i zapušten mimo ostale. On živi u neprosvijecenosti i u materijalnoj oskudici. Na selo se ne proteže blagodat savremene kulture: sela su bez škola, bez ljekara i bolnica, ne vežu ih drumovi, niti ih podižu ikakve savremene ustanove. Seljak je izvojevao ovu državu, on sačinjava 9/10 u njoj, i kakav on bude, takva će biti i država.«²²²)

Na drugoj strani, Udruženje zemljoposjednika je bilo zadovoljno odlaganjem rješavanja beglučkog pitanja, nadajući se da će u Ustavotvornoj skupštini preko poslanika JMO i uz pokazanu spremnost na kompromise od strane Radikalne stranke, moći lakše da se izbori za što veću odštetu za kmetske zemlje i za izuzimanje beglučke zemlje od agrarne reforme. Udruženje zemljoposjednika BiH održalo je 29. juna 1920. glavnu godišnju skupštinu, na kojoj je izabran novi radni i centralni odbor. Za predsjednika Udruženja je izabran Rifatbeg Sulejmanpašić iz Bugojna, za potpredsjednika Atif ef. Sočo iz Sarajeva i Hasanbeg Pašić iz Bijeljine,

²²⁰) Stenografske beleške PNP, knj. IV, str. 466—467; Narodno jedinstvo, br. 96 od 12. maja 1920.

²²¹) Težački pokret br. 8 od 1. juna 1920; ABiH, ZV, Prez. br. 5391/1920.

²²²) Težački pokret br. 9 od 15. juna 1920.

a za sekretare Sejd Alibeg Filipović i Hamidbeg Mutevelić iz Sarajeva. Za odbornike bez funkcije imenovani su dr Halidbeg Hrasnica i Ibrahimbeg Čengić iz Sarajeva.²²³⁾ Karakteristično je da sada u novo rukovodstvo Udruženja nije izabran niko od zemljoposjednika Srba i Hrvata. Na skupštini je konstatovano da je agrarno pitanje ušlo u najkritičniju fazu, te da je potrebno mnogo požrtvovanoga rada od strane zemljoposjednika da bi se koliko-toliko sačuvali od ekonomske propasti. Novo rukovodstvo je obećalo da će preduzeti sve moguće mjere kako bi se zaštitili interesi zemljoposjednika. Zatim je zaključeno da mjesni odbori što prije prikupe podatke o šteti koja je nanesena zemljoposjednicima u prevratu pa nadalje i pošalju ih Udruženju zemljoposjednika u Sarajevo.²²⁴⁾

I Vesnićeve vlada je ubrzo pretrpjela jednu krizu. Do krize je došlo kada se u PNP glasalo o članu 15 Prijedloga zakona o izborima za Ustavotvornu skupštinu. Kako vladin prijedlog člana 15 nije dobio većinu poslanika, Vesnić je 20. jula 1920. podnio ostavku vlade.²²⁵⁾ Kriza je riješena tako što je Vesniću ponovo povjeren mandat, jer se smatralo da zbog jednog člana izbornog zakona nije trebalo postavljati pitanje povjerenja vladi, i on je ponovo formirao vladu 18. avgusta 1920. godine. Po stranačkom i ličnom sastavu, kao ni po političkom programu ona se nije razlikovala od prethodne. Jedino je iz sastava vlade ispao Stojan Protić. U pregovorima za sastav vlade učestvovali su od strane radikala Vesnić i Ninčić, a od demokrata — Drašković i Pribićević. Iz savremene štampe se vidi da je najteže bilo postići saglasnost u pitanju agrarne reforme.²²⁶⁾ Izgleda da Protić nije mogao ući u drugu Vesnićeve vladu — zbog svojih pogleda na agrarnu reformu. Da je agrarna reforma bila predmet spora oko sastava vlade, dokazuje nam i vladina deklaracija koju je Vesnić iznio u PNP 31. avgusta 1920. Pored naglašavanja da je najvažniji vladin zadatak: obezbijediti što brže potpuno slobodne i ničim neometane izbore za Ustavotvornu skupštinu i donošenje Ustava, Vesnić je iznio i uzroke krize i probleme s kojima se njegova prva vlada borila. On je o agrarnoj reformi rekao: »Jedna od velikih teškoća, sa kojima je imala da se bori prošla vlada, kao i one, koje su joj prethodile, nalazila se u sređivanju agrarnih odnosa u našoj zemlji«. Vesnić je dalje izjavio da će se u agrarnom pitanju pridržavati obećanja koja je regent dao u svojoj proklamaciji 6. januara 1919. godine, sve dotle dok se to pitanje zakonskim putem definitivno ne riješi. On je podvukao da vlada na agrarno pitanje ne gleda kao na vjersko, već kao na socijalno i ekonomsko pitanje, te će, kao i u svakom drugom pitanju, naši državljani kod vlade naići na jednak postupak i zaštitu.²²⁷⁾

Nakon prebrođene krize prouzrokovane izbornim zakonom, Vesnićeve vlada je ubrzala rad u PNP na donošenju izbornog zakona. Konačno je na 118. redovnom sastanku PNP 2. septembra 1920. usvojen zakonski prijedlog o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu koji je podnijela vlada, odnosno ministar za konstituantu.²²⁸⁾ Pošto su ga pot-

²²³⁾ Pravda br. 71 od 15. jula 1920.

²²⁴⁾ Isto.

²²⁵⁾ Stenografske beleške PNP, knj. V, str. 297.

²²⁶⁾ Narodno jedinstvo br. 153 od 30. jula 1920.

²²⁷⁾ Stenografske beleške PNP, knj. V, str. 301—302.

²²⁸⁾ Stenografske beleške PNP, knj. V, str. 352.

pisali regent i vlada, Zakon o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kr. SHS proglašen je 3. septembra 1920. Izbori su zakazani za 28. novembar 1920, a Ustavotvorna skupština je sazvana za 12. decembar 1920. godine.²²⁹⁾

VI

Poslije raspisivanja izbora za Ustavotvornu skupštinu, sve političke stranke i grupe u BiH potpuno će se angažovati u izbornoj borbi. Glavni cilj je bio dobiti što više glasova i poslaničkih mandata kako bi se ostvario što veći uticaj pri donošenju ustava i pri rješavanju najvažnijih društveno-ekonomskih i političkih pitanja. Osnovna karakteristika političkog života u Bosni i Hercegovini, koja se ogledala u mnoštvu političkih stranaka i grupa zasnovanih uglavnom na nacionalno-vjerskoj osnovi, posebno će doći do izražaja na izborima 28. novembra 1920. Za izbore je prijavljeno 12 stranačkih lista. Nema sumnje, u BiH su nedostajale društveno-političke snage koje bi u političkom organizovanju prevazišle nacionalne i vjerske okvire.

Pristupajući organizacionim pripremama i izbornoj agitaciji, sve političke stranke su istakle svoje izborne programe. U tim programima dominiraju dva pitanja, a to su: oblik unutrašnjeg državnog uređenja i agrarna reforma. U pogledu oblika državnog uređenja u stranačkim programima su postojali različiti stavovi: od krutog centralizma, pa do federalizma. Isto tako zauzeti su i različiti stavovi prema agrarnom pitanju. S obzirom na to da je agrarno pitanje u vrijeme održavanja izbora bilo najaktuelnije društveno-ekonomsko i političko pitanje u BiH, nijedna politička stranka nije mogla da ga mimoide.

Po Zakonu o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kr. SHS biralo se 419 poslanika. BiH je trebalo da izabere 63 poslanika, i to: banjalučki okrug 13, bihački 8, mostarski 9, sarajevski 10, travnički 9 i tuzlanski 14 poslanika.²³⁰⁾ Na glasove birača u BiH pretendovale su sljedeće političke stranke i grupe: Jugoslovenska muslimanska organizacija, Narodna radikalna stranka, Savez težaka, Hrvatska težačka stranka, KPJ, Hrvatska pučka stranka, Jugoslovenska demokratska stranka, Srpska narodna organizacija, Muslimanska težačka stranka, Socijal-demokratska, Muslimanska nezavisna i Muslimanska narodna stranka.

²²⁹⁾ Službene novine Kr. SHS, Beograd, br. 195 od 6. septembra 1920.

²³⁰⁾ Izborni okrugi u BiH su se poklapali sa administrativnim, a izborne jedinice određivane su prema popisu stanovništva od 1910. godine. Na jednom mjestu nije moglo glasati više od 800 birača. Na 30 hiljada stanovnika birao se jedan poslanik, a višak od 17.000 stanovnika davao je pravo na jedan mandat. Svaki četvrti poslanik morao je biti kvalifikovan tj. da ima visokiu školsku spremu. Imao je pravo da glasa svaki muški državljanin sa navršenom 21 godinom. Žene, vojnici i oficiri bili su lišeni prava glasa. Izbori su se imali obaviti tajnim glasanjem pomoću kuglica. Za pojedince se nije glasalo nego za stranačke liste. Po završenom glasanju i prebrojavanju komisije su slale izborni materijal u sjedište okruga gdje je okružna komisija sabirala sve glasove. Dijeljenjem broja ukupno glasanih sa brojem poslaničkih mjesta, dobijao se tzv. količnik. Zatim se sabiralo koliko je svaka pojedina lista dobila glasova, pa se sa svake liste uzimalo onoliko poslanika koliko se puta sadrži količnik u glasovima te liste. Na ovaj način ostajalo je nekoliko nepopunjenih poslaničkih mjesta, koja su se onda dodjeljivala onim listama koje su imale ostatke najbliže količniku. Sa lista su se birali kandidati onim redom kako su napisani. — Zakon o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS, Službene novine Kr. SHS, Beograd, br. 195 od 6. septembra 1920.

Većina ovih stranaka predstavljala je dijelove širih srpskih, hrvatskih ili jugoslovenskih stranaka ili je sa njima bila usko povezana.

Za nas je ovdje od posebnog značaja da se prikaže kakav su stav imale pojedine političke stranke u izbornoj borbi i agitaciji prema agrarnom pitanju. Pošto su sve stranke pretendovale na seljačke glasove, u izbornim programima i izbornim parolama dato je značajno mjesto agrarnom pitanju, a kod nekih stranaka agrarna reforma bila je dominantna u njihovom programu.

Savez težaka, konstituisan kao Težačka vanstranačka organizacija, na Skupštini težačkih predstavnika 24. i 25. avgusta 1919, po odluci svojega Glavnog odbora od 6. i 7. juna 1920. istupa potpuno samostalno u borbi za težačka prava kao politička stranka pod nazivom Savez težaka u BiH. Imao je ambicija da okupi sve težake u BiH na klasnoj osnovi bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost, ali bez većeg uspjeha. On je uglavnom uspio da okupi veći dio srpskog seljaštva i jedan dio mlade i naprednije inteligencije. Glavne tačke izbornog programa Saveza težaka bile su: radikalno rješavanje agrarnog pitanja u BiH prema težačkim zahtjevima; državno jedinstvo i državna pomoć ratnim stradalnicima.²³¹⁾ Za razliku od svih političkih stranaka u BiH, Savez težaka je prema agrarnom pitanju imao stalno jasan, beskompromisan i nedvosmislen stav. Ovakav stav je zauzet još na Skupštini težačkih predstavnika avgusta 1919. i on je unesen u program stranke. Glavno načelo Saveza težaka je da je zemlja onoga ko je obrađuje i na njoj stalno živi, te da svaki težak mora imati dovoljno zemlje za obrađivanje. Svi kmetски i kmetstvu slični odnosi treba da se razriješe u korist kmetova bez ikakve odštete bivšim vlasnicima. Sva beglučka zemlja ima da se dodijeli težacima pošto je oni obrađuju.²³²⁾ Prema sporazumu od 15. oktobra 1920, Savez težaka, Demokratska stranka i Muslimanska težačka stranka trebalo je da nastupe jedinstveno na predstojećim izborima. Međutim, na okružnim skupštinama Saveza težaka ovaj sporazum nije prihvaćen jer su se demokrati kompromitovali u rješavanju beglučkog pitanja i odlučeno je da Savez težaka u izbore ide samostalno.²³³⁾ Od početka avgusta 1920, kada je u Beogradu (1. i 2. avgusta) održan Kongres zemljoradnika Kr. SHS na kome su prisustvovali i delegati iz BiH, Savez težaka se jače veže i saraduje sa Savezom zemljoradnika iz Srbije. Na tom skupu je načelno riješeno da se Savez težaka u BiH ujedini sa Savezom zemljoradnika iz Srbije, očekujući da će im se pridružiti i težačke organizacije iz Slovenije i Dalmacije. Na Kongresu Saveza težaka iz BiH, održanom u Sarajevu 5. decembra 1920, proglašeno je da se Savez težaka iz BiH ujedinjuje sa Savezom zemljoradnika iz Srbije pod imenom Saveza zemljoradnika sa željom da mu pristupe i ostale težačke stranke koje imaju ista ili slična načela.²³⁴⁾

Narodna radikalna stranka, koja se deklarirala kao jedina stranka koja štiti »srpske nacionalne interese« u BiH, pored toga što je okupila srpsku čaršiju imala je namjeru da privuče srpsko seljaštvo u cjelini. Da bi to ostvarila, ona je svoj stav prema agrarnom pitanju morala bar

²³¹⁾ Težački pokret br. 21 od 28. oktobra 1920.

²³²⁾ Težački pokret br. 11 i 12 od 1920.

²³³⁾ Težački pokret br. 20 i 22 od 1920.

²³⁴⁾ Težački pokret br. 12, 15 i 26 od 1920.

djelomično uskladiti sa težačkim zahtjevima i željama. Međutim, radikali su mnogo izgubili od svog ugleda među srpskim seljaštvom u BiH dolaskom na vlast 19. februara 1920, kada je formirana koaliciona vlada Stojana Protića. Tada je vlada Stojana Protića, da bi pridobila zemljoposjednike i JMO, revidirala najvažnije odredbe Uredbe o postupanju s beglučkim zemljama u BiH, koju je donijela demokratsko-socijalistička vlada 14. februara 1920. Zbog ove izmjene došlo je do oštrog sukoba između vođstva radikala u BiH i Glavnog odbora stranke u Beogradu, a posebno između Srškića i Protića.²³⁵) Vodeći računa o partijskim interesima u BiH, Srškić se energično založio za dosljedno provođenje Beglučke uredbe od 14. februara 1920. Kada je Uredba izmijenjena Srškić je čak podnio i ostavku na položaj predsjednika Zemaljske vlade za BiH.²³⁶)

Ulazeći u izbornu borbu sa velikim ambicijama, radikali su morali iznijeti i svoj stav prema agrarnom pitanju. Taj stav prema agrarnom i drugim pitanjima formulisan je na Zemaljskoj konferenciji Narodne radikalne stranke u Beogradu od 25. do 28. septembra 1920. Na toj konferenciji izvršena je revizija starog programa u cilju prilagođavanja novim uslovima. U pogledu državnog uređenja uglavnom su usvojena načela Krfske deklaracije. S obzirom na specifičan karakter agrarnih odnosa u BiH, u programu je tom problemu dato posebno mjesto. U programu se u odnosu na agrarnu reformu u BiH zastupa sljedeće stanovište: »Potpuno oslobođenje seljaka od feudalnih tereta i davanje seljaku u sopstvenost one zemlje, koju je on obrađivao kao kmet, ili koja mu je pripadala kao bivšem kmetu, te koju drži kao priorac ili pridržnik. Nadalje davanje u sopstvenost beglučke zemlje seljacima meštanima u koliko oni nemaju dovoljno zemlje za život, i ako spahija ovu zemlju nije do sada radio u vlastitoj režiji. Naknadu za uzetu beglučku zemlju i za oslobođenje kmetova platiće država.«²³⁷) Kompromisan stav prema agrarnom pitanju u BiH sračunat je na djelomično zadovoljenje feudalnih zemljoposjednika u BiH koji se ogleda u formulaciji o davanju naknade za oduzetu zemlju kao i u izuzimanju dobrog dijela beglučke zemlje od agrarne reforme. Ovakvim kompromisnim stavom radikali su mislili da će zadovoljiti i težake u Bosni i Hercegovini i muslimanske zemljoposjednike, a njihovim posredstvom pridobiti i jedan dio muslimanskog stanovništva. Međutim, na izborima će se pokazati da je ovakav stav nanio radikalima veliku štetu, jer je neznatan dio Muslimana glasao za radikale, a dobar dio Srba-težaka se opredijelio za Savez težaka.

Stav Demokratske stranke prema agrarnom pitanju u BiH uglavnom se podudara sa stavovima Težačke organizacije sve do ulaska demokrata u koalicionu vladu Milenka Vesnića koja je formirana 17. maja 1920. od radikala, demokrata, Narodnog i Jugoslovenskog kluba. Tada su se demokrate odrekli Beglučke uredbe od 14. februara 1920, a time izgubili i podršku Težačke organizacije. Ovakav stav demokrata bio je razlog za stvaranje težačke političke stranke Saveza težaka u BiH 7. juna 1920. U proglasu povodom formiranja ove stranke ističe se kako su težaci

²³⁵) Tomislav Kraljačić, Narodna radikalna stranka u BiH na izborima za Ustavotvornu skupštinu, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, br. 5, 1969, str. 202—203.

²³⁶) Narodno jedinstvo br. 100 od 18. maja 1920.

²³⁷) Srpska riječ, list radikala u BiH, Sarajevo, br. 201 od 8. oktobra 1920.

izgubili i podršku Demokratske stranke koja je više voljela da dijeli vlast sa radikalima, nego da se bori za interese težaka u BiH. Zbog prelaska sa radikalnog stava prema agrarnoj reformi na kompromisni stav, demokrati nisu mogli više računati na veću podršku seljaštva na izborima. S obzirom na to da su se demokrati u proteklom periodu nalazili na vlasti i u centralnoj vladi u Beogradu i u Zemaljskoj u Sarajevu, oni su optuživani u izbornoj agitaciji od svih stranaka, naročito od strane JMO, za sve poslijeratne nevolje (oskudicu, skupoću, glad, razbojništvo, bogaćenje pojedinaca i neravno prava položaj Muslimana itd.).

Početak priprema Demokratske stranke za izbore predstavlja Pokrajinska konferencija održana u Sarajevu 4. i 5. septembra 1920. kojoj su prisustvovali demokratski ministri u Vesnićevoj vladi Ljuba Davidović, Kosta Stojanović i dr Hinko Krizman. U rezoluciji, usvojenoj na konferenciji, zastupa se stanovište državnog i narodnog jedinstva na bazi pune ravnopravnosti. U pogledu agrarnog pitanja kaže se da stranka i dalje ostaje vjerna načelu da »zemlja pripada onom ko je obrađuje« i da će tražiti da se agrarna reforma u BiH što prije provede. Ulazak u vladu sa radikalima i »privremeno« odustajanje od Beglučke uredbe od 14. februara 1920. opravdava se sadašnjom parlamentarnom situacijom koja se ogleda u tome što se »bore dve podjednako jake političke grupe, jedna za rešenje agrarnog pitanja, u smislu i po želji težačkih slojeva (misli se na demokrate — primjedba M. G.), druga protiv njih (radikali, Narodni i Jugoslovenski klub — primjedba M. G.), čime je momentano dospelo na mrtvu tačku«. Dalje se ističe da Demokratska stranka traži da se u Konstituenti »uzme rešavanje agrarnog pitanja kao najhitnije« kao i da stranka ne odstupi od svog ranijeg stava prema beglučkoj zemlji.²³⁸)

Pored Narodne radikalne stranke, Saveza težaka i Demokratske stranke, na podršku srpskog stanovništva računala je i Čokorilova Srpska narodna organizacija. Kako je SNO-i bila glavna preokupacija Velika Srbija i isključivi velikosrpski separatizam, a agrarno pitanje tek u drugom planu, ona kod srpskog seljaštva nije uhvatila jačeg korijena.

Za razliku od srpskog stanovništva koje se opredijelilo za više političkih stranaka, muslimansko stanovništvo se u BiH u ogromnoj većini okupilo oko Jugoslovenske muslimanske organizacije. Koristeći se vješto svim faktorima koji su izazvali nezadovoljstvo Muslimana, vođstvo JMO je uspjelo da stvori kod muslimanskih masa predstavu o identičnosti interesa svih klasa i slojeva muslimanskog stanovništva. Od svih političkih stranaka u BiH JMO je ušla u izbornu borbu najspremnije i najorganizovanije. Na glavnoj skupštini JMO, koja je počela sa radom u Sarajevu 21. oktobra 1920, izneseni su stavovi JMO prema najvažnijim pitanjima i pozvano muslimansko stanovništvo da glasa za JMO i da najozbiljnije »shvati izbore, jer od uspjeha na izborima zavisi opstanak Muslimana u BiH«. Govoreći o pitanjima državnog uređenja i novog ustava, Spaho je, između ostalog, rekao: »Mi smo za jedinstvo države, ali u isto vrijeme za široke autonomije. Mi smo za monarhiju i za narodnu dinastiju Karađorđevića kako je to i u našem programu rečeno. Protivni smo plemenskim autonomijama; a za autonomiju smo pokrajina, po dosa-

²³⁸) Glas naroda br. 317 od 7. septembra 1920.

dašnjim geografskim granicama«.²³⁹) Dakle, tražila se autonomija BiH, jer se smatralo da će se u tom slučaju lakše očuvati interesi vodećih slojeva muslimanskog stanovništva. O stavu JMO prema agrarnom pitanju ranije je govoreno. U svom govoru o socijalno-ekonomskim pitanjima Hranica je na Skupštini rekao da stranka stoji na stanovištu da kmetove treba osloboditi, ali da istovremeno bivšim vlasnicima treba dati punu odštetu. U pogledu beglučke zemlje rečeno je da su to slobodne i ničim opterećene zemlje i da one ni u kom slučaju ne mogu doći pod udar agrarne reforme.²⁴⁰)

Kao rezultat nastojanja Demokratske i Radikalne stranke da oslabe isključivi uticaj JMO-a na muslimansko stanovništvo i umanje njen uspjeh na izborima, svoje izborne liste su istakle: Muslimanska težačka stranka i Muslimani radikali oko lista »Domovina«. Svoju listu je istakla i Muslimanska narodna stranka, koja je zastupala interese bivših feudalaca. Ova grupa je predstavljala neznatan broj zemljoposjednika. Međutim, uticaj ovih grupa na muslimansko stanovništvo bio je neznatan što će se najbolje pokazati na izborima.²⁴¹)

Hrvatsko stanovništvo u BiH na izborima za Ustavotvornu skupštinu predstavljale su dvije političke stranke: Hrvatska težačka stranka (HTS) i Hrvatska pučka stranka (HPS). Stavovi ovih stranaka prema najvažnijim pitanjima su gotovo istovetni, a manje razlike su taktičke prirode. HTS je orijentisana prema Zagrebu kao političkom centru i zajedno sa Hrvatskom zajednicom istupa na izborima. U pogledu državnog uređenja zastupa federalističko i autonomističko uređenje države. Dok je HPS okupljala mase na osnovi katolicizma, HTS to čini na bazi hrvatstva i tije sne saradnje sa Hrvatima preko Save. HPS se veže za Ljubljanu kao politički centar. Zajedno sa Slovenskom ljudskom strankom i Bunjevačko-šokačkom sačinjava Jugoslovenski klub na čijem se čelu nalazio dr Antun Korošec. Jugoslovenski klub se zalagao za federativno uređenje i u svom nacrtu ustava predvidio je podjelu zemlje na šest pokrajina.²⁴²) Hrvatska težačka stranka je za radikalnu likvidaciju feudal. odnosa u BiH, s tim da se provede tako da se seljaku ne nametne dug, nego da država isplati pravednu odštetu vlasnicima. Stranka iznosi da u BiH, s obzirom na broj stanovništva, procentualno ima najveći broj Hrvata-kmetova te da i zbog toga mora zauzeti takav stav prema kome će kmetovi dobiti zemlju, a vlasnici odgovarajuću naknadu od države. U pogledu beglučke zemlje tražilo se takvo rješenje kakvo je bilo dato Beglučkom uredbom od 14. februara 1920.²⁴³) Isto tako i Hrvatska pučka stranka je zahtijevala ukiđanje kmetskih i beglučkih odnosa uz pravednu naknadu vlasnicima. Međutim, HPS se u okviru Jugoslovenskog kluba zalagala za zaštitu crkvenih posjeda.

²³⁹) Pravda br. 110 od 26. oktobra 1920.

²⁴⁰) Pravda br. 111 od 28. oktobra 1920.

²⁴¹) Atif Purić, Formiranje JMO..., str. 419—420.

²⁴²) Tomislav Išek, Hrvatska republikanska seljačka stranka prema BiH i orijentacija Hrvata BiH do 1923. godine, Prilozi Instituta za historiju radničkog pokreta — Sarajevo, br. 2, 1966, str. 109—113; J. Horvat, Politička povijest Hrvatske (1918—1929) Zagreb 1938, str. 251—252.

²⁴³) Hrvatska sloga br. 24 od 22. oktobra 1919; br. 226 od 23. oktobra 1920; ABiH, ZV, Prez. br. 10.039/1920.

U pogledu naknade bivšim feudalcima ni HTS ni HPS nisu željele doći u sukob sa JMO i uopšte se može reći da su vodile računa da zbog agrara i pitanja državnog uređenja ne dođu u konflikt sa JMO. Karakteristično je i držanje Hrvata-kmetova i beglučara u vrijeme agrarnih nemira krajem 1918. i početkom 1919. godine. Zemljoposjednici se nikad nisu žalili na ponašanje hrvatskih seljaka u prevratu. Nigdje nije zabilježeno da je hrvatsko seljaštvo učestvovalo u paljenju i pljačkanju begovske imovine niti je ono vršilo bilo kakva nasilja nad feudalcima i muslimanskim stanovništvom. Političko vođstvo hrvatskih stranaka je nastojalo da ne pokvari svoje odnose sa JMO, jer se plašilo uticaja srpskih građanskih stranaka i njihove saradnje sa Muslimanima koja je mogla dovesti do toga da se JMO više okrene Beogradu nego Zagrebu što bi dovelo do preovladavanja srpskog uticaja u Bosni i Hercegovini. Otuda i osuda sporazuma između vlade i JMO od 15. marta 1920. od strane HPS ne zbog njegovog sadržaja nego zbog straha da se ovom nagodbom Muslimani potpuno ne orijentišu prema Srbima i Beogradu.²⁴⁴) Iz navedenih razloga HTS i HPS nikad nisu zaoštravale pitanje agrarne reforme. Za njih je pitanje oblika državnog uređenja daleko važnije nego agrarno pitanje i njemu posvećuju punu pažnju u vrijeme izborne borbe a naročito u vrijeme borbe za donošenje Ustava.²⁴⁵)

Malobrojna radnička klasa u BiH, koju su najviše pogodile poslijeratne nevolje, kao skupoća, nestašica životnih namirnica i niske nadnice, nalazila se u revolucionarnom vrenju. Kada je svojim akcijama počela da ugrožava i temelje buržoaskog sistema, jedinstveno će joj se suprotstaviti buržoazija, koja je inače u svemu drugom bila nejedinstvena. Radničku klasu BiH na izborima će predstavljati KPJ i Socijaldemokrati (Zvonaši). Komunisti u BiH su od početka borbe za rješavanje agrarnog pitanja imali dosljedan stav. U tom pogledu su se u potpunosti slagali sa zahtjevima Saveza težaka. Oni su u svom listu **Glas slobode** posvećivali dosta prostora agrarnom pitanju iznoseći svoj stav i upozoravajući javnost na težinu i ozbiljnost ovog problema. KPJ se vrlo često obraća Muslimanima da ne idu za agama i begovima i da ne dozvole da se pomoću njih štite aginski interesi.²⁴⁶) U izbornoj agitaciji komunisti u BiH su se u odnosu na agrarno pitanje pridržavali Rezolucije o agrarnom pitanju donesene na Kongresu ujedinjenja 20. aprila 1919. u kojoj se zahtijeva »bespoštedno i bezobzirno« ukidanje svih ostataka feudalizma. U Rezoluciji se feudalnim zemljoposjednicima osporava pravo na bilo kakvu naknadu a zahtijeva da se bivšim kmetovima obezbijede besplatna sredstva za podizanje kuća, poljoprivrednih zgrada i kupovina poljoprivrednog inventara.²⁴⁷)

Na izborima narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kr. SHS političke stranke i grupe u BiH dobile su sljedeći broj glasova i poslaničkih mandata: Jugoslovenska muslimanska organizacija 110.895 glasova i 24 mandata, Narodna radikalna stranka 59.443 glasa i 11 mandata,

²⁴⁴) ABiH, ZV, Prez. br. 3.084/1920.

²⁴⁵) Hrvatska sloga, Glasilo Hrvatske težačke stranke, Sarajevo, br. 208 od 2. oktobra 1920; Hrvatske pučke novine, Glasilo Hrvatske pučke stranke za Bosnu br. 1 od 5. januara 1920.

²⁴⁶) Glas slobode br. 7 od 13. januara 1920.

²⁴⁷) Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd 1950, str. 21—23.

Savez težaka 54.506 glasova i 12 mandata, Hrvatska težačka stranka 38.400 glasova i 7 mandata, KPJ 18.074 glasa i 4 mandata, Hrvatska pučka stranka 20.774 glasa i 3 mandata i Demokratska stranka 17.980 glasova i 2 mandata. Ostalih 5 stranaka i grupa prema broju dobijenih glasova nisu mogle imati poslaničke mandate.²⁴⁸⁾

Iz izvještaja okružnih načelnika upućenih ministarstvu unutrašnjih djela, odnosno Zemaljskoj vladi za BiH, vidi se da su izbori protekli u oštroj stranačkoj političkoj agitaciji. Međutim, konstatuje se da su izbori obavljani u redu i miru uz puno poštovanje izbornog zakona. Činjenica da oko 30% birača nije izašlo na izbore tumači se nezainteresovanošću, nenaslaženjem u mnoštvu političkih stranaka, glasanjem za stranačke liste, a ne za kandidate, kao i lošim vremenom na sam dan izbora.²⁴⁹⁾ Prema izbornim rezultatima, može se konstatovati ogroman uspjeh JMO, iznenađujući uspjeh Saveza težaka kao i totalan poraz Demokratske stranke. Radikalna stranka je očekivala na izborima veći uspjeh. Presudan uticaj na izborni rezultat radikala imao je njihov kompromisni stav prema agrarnom pitanju. Agrarni program Saveza težaka bio je prihvatljiviji za srpsko seljaštvo. To seljaštvo se nije moglo zadovoljiti samo nacionalnom romantikom. Ono je zahtijevalo socijalno oslobođenje i poboljšanje svog ekonomskog položaja.

Prvi izbori u novoosnovanoj državi još više su zaoštrili nacionalno-vjerske suprotnosti i po prvi put uključili seljaštvo u aktivan politički život. Oko dva pitanja koja su dominirala u izbornoj borbi tj. oko pitanja položaja BiH u novostvorenoj državi i oko agrarnog pitanja povećalo se između građanskih stranaka iz BiH borba i u Ustavotvornoj skupštini. Izborna borba, u jesen 1920, potisla je u pozadinu sva druga pitanja, pa i agrarno. Međutim, kako agrarno pitanje u BiH nije bilo definitivno riješeno, svi zainteresovani su očekivali da ga Ustavotvorna skupština konačno riješi. Zbog toga od 12. decembra 1920. Ustavotvorna skupština postaje centar političkog života, a skupštinska sala mjesto odakle se očekivalo rješavanje najvažnijih pitanja novostvorene države.

VII

Od početka rada Ustavotvorne skupštine od 12. decembra 1920. pa do donošenja Vidovdanskog ustava 28. juna 1921. bosansko agrarno pitanje će stalno biti predmet pažnje i živog interesovanja. Slobodno se može reći da je od načina njegovog rješavanja zavisilo da li će poslanici pojedinih političkih stranaka glasati za ili protiv ustava, a samim tim i da li će se ustav uopšte moći izglasati i dobiti potrebnu većinu. I ovog puta, kao i za vrijeme austrougarske uprave u BiH, agrarno pitanje će poslužiti kao sredstvo za pogađanje i pridobijanje političkih stranaka i grupa.

Odmah na početku rada Ustavnog odbora, koji je prema Poslovniku najprije uzeo u pretres vladin nacrt ustava, u načelnoj debati je od strane predstavnika Saveza zemljoradnika i Socijaldemokratske stranke is-

²⁴⁸⁾ Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kr. SHS, izvršenih na dan 28. novembra 1920. godine, Beograd 1921. godine.

²⁴⁹⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 12.880/1920; ABiH, ZV, Prez. br. 12.913/1920; ABiH, ZV, Prez. br. 12.921/1920; ABiH, ZV, Prez. br. 12.931/1920; ABiH, ZV, Prez. br. 13.008/1920; ABiH, ZV, Prez. br. 13.026/1920; ABiH, ZV, Prez. br. 13.052/1920.

taknuto da se u vladinom nacrtu ustava regulišu samo politička pitanja i politički odnosi, a da se regulisanje socijalno-ekonomskih odnosa ostavlja zakonima. Predstavnik zemljoradnika Mihajlo Avramović i predstavnici socijaldemokrata Nedeljko Divac i Etbin Kristan su zatražili da u ustav uđu odredbe koje će regulisati društveno-ekonomske odnose. Ovaj zahtjev zemljoradnika i socijaldemokrata podržali su u Ustavnom odboru i predstavnici ostalih opozicionih stranaka (komunisti, republikanci, Jugoslovenski i Narodni klub).²⁵⁰⁾ Vladine stranke, Radikalna i Demokratska, uvažice zahtjev zemljoradnika i ostalih opozicionih stranaka i u Ustav će se, po uzoru na njemački i čehoslovački, unijeti čitav jedan odjeljak (treći) pod nazivom: Socijalne i ekonomske odredbe u kome će se pored ostalih regulisati i agrarno pitanje.²⁵¹⁾ Sa ovom izmjenom se vlada nadala da će obavezati poslanike Saveza zemljoradnika da glasaју za ustav. Tako će se član 12. u vladinom nacrtu ustava, u kome je samo stajalo da je svojina zajamčena, da se sadržina, obim i ograničenje privatne svojine određuje zakonom i da se ukidaju feudalni odnosi, proširiti u čitav jedan odjeljak sa 23 člana.²⁵²⁾

Bosansko agrarno pitanje postaće naročito aktuelno u Ustavotvornoj skupštini onda kada radikalno-demokratska vlada Nikole Pašića pristupi pregovorima sa pojedinim poslaničkim klubovima u cilju obezbjeđivanja potrebne natpolovične većine od ukupnog broja izabраниh poslanika, većine pomoću koje je trebalo da se na vrijeme osigura donošenje željenog ustava. Mali je broj stranaka bio sa kojima je Pašić mogao pregovarati i postići sporazum. Pošto vlada u pogledu državnog uređenja nije htjela da odstupa od centralizma u obzir za pregovore nisu mogli doći ni Narodni ni Jugoslovenski klub, jer su u svojim nacrtima ustava tražili autonomističko i federativno uređenje države. U obzir nisu dolazili ni komunisti, socijaldemokrati i republikanci iz dobro poznatih razloga. Radićeva Hrvatska republikanska seljačka stranka sa svojih 50 poslanika, odmah nakon izbora, donijela je odluku da bojkotuje rad Ustavotvorne skupštine. Prema tome, Pašićeva vlada je mogla da pregovara samo sa Savezom zemljoradnika, Slovenačkom kmetijskom strankom, Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom i Nacionalnom turskom organizacijom iz Makedonije (Džemijetom).

Već u prvim kontaktima sa Zemljoradničkim poslaničkim klubom i Poslaničkim klubom JMO vlada je uvidjela da će veoma teško pridobiti na saradnju oba kluba. Pridobijanje jednog kluba isključivalo je pridobijanje i zadovoljenje drugog. I jedni i drugi su insistirali na rješavanju agrarnog pitanja. Zemljoradnici su zahtijevali da se ne daje odšteta za kmetску zemlju i da se sve beglučke zemlje oduzmu, a JMO je tražila punu odštetu za kmetску zemlju i izuzimanje beglučke zemlje od agrarne reforme. Iako je zahtjevima zemljoradnika bilo lakše udovoljiti, Pašić je više insistirao na pridobijanju JMO-a. Vladi je najprije uspјelo da pridobije Samostalnu kmetijsku stranku iz Slovenije sa 9 poslanika, u kojoj su glavnu riječ vodili dr Bogumil Vošnjak i Ivan Pucelj. Na počet-

²⁵⁰⁾ Stenografske beleške, Rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kr. SHS, knj. I, str. 17—19, 48, 51—52, 144—145, 169; knj. III, str. 64.

²⁵¹⁾ Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kr. SHS, knj. I, sv. br. 7, str. 6—9.

²⁵²⁾ Stenografske beleške US, knj. I, sv. br. 3, str. 3.

ku rada Ustavotvorne skupštine ova je stranka parlamentarno-klupski bila povezana sa Savezom zemljoradnika. Povodom ovog sporazuma, Zemljoradnički klub je izdao poseban komunike u kome je osudio ponašanje Samostalne kmetijske stranke. U njemu se kaže da su slovenački kmetijci iznevjerili ideologiju i načela zemljoradničkog pokreta samo da bi riješili neka praktična pitanja i dobili jedno ministarsko mjesto u centralnoj vladi i nekoliko mjesta u Pokrajinskoj vladi u Ljubljani.²⁵³⁾

Nakon dužih pregovora i obostranog popuštanja, sporazum između vlade i JMO je postignut 15. marta 1921. godine. Prema zvaničnom saopštenju lista JMO **Pravda** vlada Nikole Pašića se obavezala da će u svoj nacrt ustava unijeti one odredbe iz nacrta ustava JMO koje se tiču zaštite i ravnopravnosti vjera, osiguranja vjersko-prosvjetne autonomije, šerijatskih sudova i izbornog sistema koji će štititi manjine, kao i odredba prema kojoj će se poštovati istorijske granice BiH, odnosno da će BiH ostati kompaktna. Kmetsko pitanje će se potpuno likvidirati plaćanjem naknade za kmetska selišta u ukupnom iznosu od 255 miliona dinara. Isplata će se vršiti pola u gotovom novcu, a pola u državnim obveznicama. Manjim i oskudnijim posjednicima će se sva suma isplatiti u novcu. Kao baza za isplatu poslužiće posljednja katastarska procjena. Naseljeni begluci će se dvostruko platiti u odnosu na kmetska selišta i u tu svrhu će vlada odobriti 50 miliona dinara. Beglučkim zemljama »hodalicama« sopstvenici će moći slobodno raspolagati. Beglučke zemlje koje su bespravno uzurpirane od strane težaka vratiće se posjednicima. Vlada se dalje obavezala da će pomoći Vakufsko-mearifsku upravu da sanira svoje finansije i da će narediti da se povrati olovo sa džamija koje se nalazi kod vojnih vlasti, a koje su austrijske vlasti uzele za vojne potrebe u toku prvog svjetskog rata. Nije bilo vremena da se ovo olovo transportuje i preradi nego je ostalo u vojnim skladištima. Ukoliko ovog olova ne bi bilo dovoljno, domiriće se iz rudnika. Pomoć države invalidima i ratnoj siročadi izjednačiće se u čitavoj zemlji.

Prema postignutom sporazumu, Muslimani će dobiti nekoliko važnijih mjesta u Zemaljskoj vladi BiH i dva ministarska mjesta u centralnoj vladi u Beogradu. Poslanički klub JMO je odmah odredio svoje predstavnike u vladi: dra Mehmeda Spahu da preuzme jedno privredno ministarstvo i dra Hamdiju Karamehmedovića za ministra narodnog zdravlja.²⁵⁴⁾

Vlada Nikole Pašića se odlučila za ovaj sporazum iz više razloga. Prvi i najvažniji je politička nužda i potreba. Naime, trebalo je obezbijediti glasove za donošenje ustava. Ranije smo rekli da vlada nije imala velikog izbora među strankama za pregovore ukoliko je željela da ostane vjerna principu centralističkog uređenja države i monarhističkog oblika vladavine. Dalje, vladi je bilo mnogo stalo do toga da za ustav pridobije predstavnike Muslimana iz BiH i slovenačke kmetijce kako bi se ublažili opravdani prigovori da je ustav srpski pošto za njega neće glasati ogromna većina hrvatskih i slovenačkih poslanika. I na kraju, pridobijanjem političkih predstavnika Muslimana u BiH, vladajuća srpska buržoazija se nadala da će time obezbijediti ekonomsko-politički uticaj u BiH i na

²⁵³⁾ Arhiv SFRJ u Beogradu, Fond Jovana Jovanovića — Pižona, kutija 32, str. 132—133.

²⁵⁴⁾ Pravda br. 30 od 17. marta 1921.

taj način riješiti sporno pitanje čija je BiH. Vođstvo JMO je u pregovorima znalo da iskoristi veoma težak položaj vlade. Stiče se utisak da je vlada bila spremna i na veće ustupke da bi obezbijedila donošenje ustava. JMO je sporazumom od 15. marta obezbijedila ustavnu zaštitu vjerskih propisa i običaja, odštetu za feudalne zemljoposjednike, izuzimanje većeg dijela beglučke zemlje od agrarne reforme, teritorijalnu kompaktnost BiH i svoje puno učešće u vlasti. Kao događaj od velikog političkog značaja sporazum između vlade i JMO izazvao je u jugoslovenskoj političkoj javnosti oštra reagovanja i različite komentare. Svi poslanici opozicionih stranaka koji su učestvovali u načelnoj debati o vladinom nacrtu ustava a i kasnije u specijalnom pretresu o pojedinim članovima, počev od komunista pa do poslanika Jugoslovenskog kluba, podvrgli su žestokoj kritici ovaj sporazum nazivajući ga nedopustivom trgovinom. Čak i pojedini poslanici Radikalne i Demokratske stranke su u ustavnoj debati osudili sporazum između vlade i JMO. Najviše su krtikovane one tačke sporazuma koje govore o rješavanju agrarnog pitanja u BiH i o teritorijalnoj kompaktnosti BiH, odnosno o administrativnoj podjeli BiH na oblasti samo u okviru postojećih granica.

Ovaj sporazum je najviše pogodio seljake u BiH, pošto je najveći dio beglučkih zemalja izuzet od agrarne reforme i pošto su obećanu odštetu zemljoposjednicima imali indirektno da plate kao najbrojniji poreski obveznici, a jedan dio beglučke zemlje su morali sami platiti. Otuda je sasvim razumljivo što je najjače i po vladu najneugodnije reagovao Savez zemljoradnika u BiH. Čim se saznalo za sporazum između vlade i JMO, Savez zemljoradnika je uputio seljacima u BiH proglas u kome ih je pozvao da održe protestne skupštine na kojima će osuditi sporazum »krštenih i nekrštenih begova« i da sa njih upute protestne telegrame Ustavotvornoj skupštini, vladi i Zemljoradničkom poslaničkom klubu u Beograd. Organizatori i govornici na ovim skupovima biće uglavnom poslanici Saveza zemljoradnika.²⁵⁵) Da bi spriječila održavanje protestnih zborova i moguće neredne, Zemaljska vlada za BiH izdaje »Obznanu« 27. marta 1921. u kojoj se kaže da Vlada, zbog agitacije Zemljoradničke stranke protiv sporazuma vlade i JMO, mora saopštiti svima da je sporazum zaključen pristankom stranaka zastupljenih u kraljevskoj vladi i da je isti »u cijelom javnom mnijenju naše zemlje povoljno primljen, kao stvar dobro proučene i promišljene potrebe«. Dalje se kaže da je posljedica sporazuma »potpuno osiguranje prijema Ustava tako potrebnog za zemlju, kao i potpuno osiguranje javne bezbednosti«. Zatim se posebno naglašava da će svaka agitacija za samovoljno zauzimanje zemljišta ma u kom vidu i svako samovoljno mijenjanje postojećeg zemljišnog odnosa biti u začetku spriječeno. Isto će se postupiti i sa zborovima i manifestacijama.²⁵⁶)

I pored objavljene »Obznane«, Savez zemljoradnika je održao protestne zborove seljaka u Sarajevu, Varcar Vakufu, Tešnju, Prijedoru, Ključu, Derventi, Banjoj Luci, Podnovlju i Bihaću sa kojih su poslani protestni telegrami Ustavotvornoj skupštini. Ovi telegrami su pročitani na 14. redovnom sastanku Ustavotvorne skupštine 14. aprila 1921.²⁵⁷) U

²⁵⁵) ABiH, ZV, Prez. br. 3.265/1921.

²⁵⁶) Narodno jedinstvo br. 62 od 29. marta 1921.

²⁵⁷) Stenografske beleške US, knj. I, sv. br. 7, str. 1—2.

BiH je krajem marta, u aprilu i početkom maja 1921. održan čitav niz protestnih zborova uz učešće velikog broja zemljoradnika na kojima je sporazum vlade i JMO podvrgnut žestokoj kritici kao sporazum koji seljake ponovo vraća nazad u »petvjekovno ropstvo«. Samo u Sarajevu na protestnom zboru održanom 27. marta 1921. prisustvovalo je oko 10.000 zemljoradnika.²⁵⁸) Savez zemljoradnika je mislio da će, kao i ranije u 1919. i 1920. godini, protestima i pritiscima moći uticati na vladu da vodi računa o seljačkim zahtjevima. Međutim, ovoga puta se to nije dogodilo. I pored ogorčenih protesta i prijetnji nemirima i nasiljem, sporazum je i dalje ostao na snazi. Za vladu je bilo važnije donošenje ustava nego rješavanje agrarnog pitanja u interesu seljaka u BiH. U znak protesta protiv ustava, Savez zemljoradnika je zakazao za Vidovdan 1921. (dan izglasavanja ustava) protestne seljačke skupštine u čitavoj BiH. U proglasu se, između ostalog, kaže da »Svi težaci, bez razlike ko je za koju stranku glasao prošlih izbora, treba da bratski pruže ruke i dođu na te skupštine, jer su teški i sudbonosni dani po hiljade težačkih porodica.«²⁵⁹) Međutim, ova inicijativa zemljoradnika izazvala je oštro reagovanje vlasti. Predviđajući da bi moglo doći do većih incidenata i poremećaja javnog reda i mira, načelnik okruga banjalučkog Jovo Todorović zabranio je održavanje protestne težačke skupštine u Prijedoru zakazane za 28. juni 1921. i o tome odmah obavijestio Zemaljsku vladu u Sarajevu tražeći odobrenje i podršku za svoj postupak. U vezi s tim je predsjednik Zemaljske vlade za BiH dr Nikola Đurđević obavijestio 25. juna 1921. ministra unutrašnjih djela u Beogradu da je odobrio mjere banjalučkog okružnog načelnika i da je naredio i ostalim okružnim načelnicima u BiH da i oni zabrane održavanje težačkih protestnih skupština zakazanih za 28. juni 1921. od strane Saveza zemljoradnika. Đurđević svoj postupak opravdava time što u akciji Saveza zemljoradnika vidi »jedan antidržavni akt, kome je tendencija da protestuje protiv člana 42 i 43 u Ustavotvornoj skupštini, već primljenog i izglasanog ustava i da na taj način u široke slojeve težačkog naroda unese borbu protiv državnog ustavu, koji se sa toliko teških muka i brojnih zapreka baš ovih sudbonosnih dana privodi kraju«. On smatra da se nikako ne bi smjelo, ni zbog unutrašnje a ni zbog spoljnopolitičke situacije, dozvoliti da Srbi u BiH, a oni su isključivo članovi Saveza zemljoradnika, prvi otpočnu borbu protiv ustava. Posljedice toga bi bile nedogledne, jer bi se pružio povod antidržavnim elementima da otpočnu davno najavljenju borbu protiv ustava i državne vlasti. On i u obrazovanju seoskih vijeća vidi »dobru dozu boljševičke orijentacije naših zemljoradnika.«²⁶⁰)

Poslije postignutog sporazuma sa vladom, vođstvo JMO, da ne bi bilo izigrano, strogo je vodilo računa da se odredbe sporazuma ostvare do donošenja ustava. Tako su 26. marta 1921. u vladu ušli predstavnici JMO dr Mehmed Spaho kao ministar trgovine i industrije i dr Hamdija Karamehmedović kao ministar narodnog zdravlja. Zatim je vlada 12. maja 1921. izdala Uredbu o finasijskoj likvidaciji agrarnih odnosa i Uredbu o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH.

²⁵⁸) Težački pokret br. 5, 6, 7, 8 i 11 od 1921.

²⁵⁹) Težački pokret br. 11, od 7. juna 1921.

²⁶⁰) ABiH, ZV, Prez. br. 7.064/1921.

Pitanje kmetske zemlje bilo je ranije riješeno Prethodnim odredbama od 25. februara 1919. kada su seljaci-kmetovi proglašeni za slobodne vlasnike kmetskih zemalja i Uredbom o upisu vlasništva bivših kmetova na kmetskim selištima u zemljišnim knjigama u BiH od 21. jula 1919. Uredbom o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH od 12. maja 1921. regulisano je samo plaćanje naknade bivšim vlasnicima za oduzetu kmetsku zemlju i za oduzeti dio beglučke zemlje. Po ovoj Uredbi država ima da za oduzetu kmetsku zemlju isplati bivšim feudalnim posjednicima 255 miliona dinara. Pošto se vodilo računa o malim zemljoposjednicima, bivši vlasnici su podijeljeni prema visini zemljarine (poreza) u 28 kategorija, pa je za svaku po regresivnoj skali određen faktor sa kojim će se množiti zemljarina pri utvrđivanju visine odštete. U najnižu kategoriju uvršteni su posjednici sa zemljarinom od 40 kruna koja se množi sa faktorom 1600, a u najvišu (sa faktorom 400) oni čija zemljarina prelazi 6.000 kruna. Po ovom sistemu obračunavanja oni posjednici koji su imali manje poreza dobijali su veću odštetu po jednom hektaru od onih koji su plaćali više poreza, odnosno koji su imali veću površinu kmetske zemlje. Posjednicima prve kategorije sva odšteta je odmah isplaćena u novcu. U prvu kategoriju uvršteni su i čisti vakufi, crkve, manastiri i druge kulturne ustanove. Ostalim kategorijama odšteta je isplaćivana na sljedeći način: dvije trećine u obligacijama (obveznicama), a jedna trećina u novcu, i to najkasnije do 15. juna 1922. godine.²⁶¹⁾ Prema ukupnoj svoti odštete za kmetske zemlje, vidi se da je ta odšteta bila niska. Prosječno po hektaru ona je iznosila oko 330 do 340 dinara. Međutim, ovdje treba uračunati i 42 miliona dinara plaćene privremene rente koju su zemljoposjednici dobili za kmetske zemlje od 1918. do 1921, a koja nije oduzimana od sume namijenjene za odštetu. Smatrajući da je odšteta za oduzetu kmetsku zemlju mala, bivši zemljoposjednici će kasnije tražiti da se to ispravi. Njihovom traženju će se udovoljiti 1933. kada je određeno da im se za šume, pašnjake i šikare bivših kmetskih selišta, za koje ranije nije bila data odšteta zbog toga što te površine nisu imale određenu zemljarinu, isplati po 70 dinara za dunum, do ukupne sume od 50 miliona dinara u 6% obveznicama čije će kamate teći od 1934.²⁶²⁾

Beglučko pitanje je regulisano Uredbom o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH od 12. maja 1921. U pregovorima sa vladom vođstvo JMO je nastojalo da se begluci izuzmu od agrarne reforme smatrajući ih za potpuno slobodne i ničim opterećene posjede. JMO je tražila da se begluci tretiraju kao veliki kapitalistički posjedi, a ne feudalni, i da se na njih primijene agrarni zakoni i uredbe kao i na ostale velike posjede, kao npr. u Vojvodini i Hrvatskoj. Kada u tome nije uspjela, onda je nastojala da površina beglučke zemlje koja će potpasti pod udar agrarne reforme bude što manja. Beglučkom uredbom od 12. maja 1921. preuzeti su uglavnom članovi iz Uredbe od 14. februara 1920. sa Izmenama koje je izvršila Protićeva vlada 11. maja 1920. Uredbom od 12. maja 1921. naseljeni begluci na kojima postoje kmetstvu slični odnosi deset godina, računajući od 25. februara 1919. unazad, prelaze otkupom u vlasništvo obrađivača pod uslovom da je egzistencija dotične porodice (beglučara)

²⁶¹⁾ Uredba o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH od 12. maja 1921, Službene novine, br. 111 od 20. maja 1921.

²⁶²⁾ Dr. Milivoje Erić, Agrarna reforma..., 440—443.

vezana za taj begluk i ako nije ugovoreno vrijeme trajanja tog odnosa. Otkup za ove naseljene begluke država će platiti dvostruku katastralnu vrijednost izraženu u dinarima (čl. 2 i 3). U kmetsko selište pretvoreni begluci tretiraće se kao kmetski odnosi i ako kmetski odnos nije u gruntovnici upisan (čl. 4). Na zahtjev zainteresovanih stranaka provešće se revizija presuda na osnovu kojih su kmetska selišta pretvorena u begluk, i to od sastava gruntovnice. Ukoliko se ustanovi nezakonitost presuda, sa takvim beglucima će se postupati kao i sa kmetskim selištima (čl. 5). Ona beglučka zemljišta na kojima ne postoji kmetstvu sličan odnos, a koja zemljoradnička porodica obrađuje već deset godina, računajući od 1919. unazad, prelaze prisilnim otkupom u sopstvenost zakupca. Na isti način postupiće se i sa beglučkim ogradama u Hercegovini. U ovim slučajevima gdje će se izvršiti prisilni otkup naknadu će platiti sami zemljoradnici pogodbom sa vlasnicima, a ako pogodba ne uspije, onda će se naknada utvrditi kod nadležnih organa prema vrijednosti i dohotku zemlje. Država će težacima olakšati plaćanje zemlje davanjem dugoročnog agrarnog kredita (čl. 7 i 9). Begluci koji su nastali prisvajanjem seoskih ispaša privode se svrhama agrarne reforme, a ukmećene krčevine pripadaju bivšim kmetskim porodicama, iako su u gruntovnici kao begluk unesene (čl. 8). Četvrtarski vinogradi prelaze prisilnim otkupom u vlasništvo obrađivača s tim što će bivšim vlasnicima platiti otkupnu cijenu utvrđenu na osnovu desetogodišnjeg čistog prihoda (čl. 10).²⁶³

Po Uredbi o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH za likvidaciju odnosa na beglučkim zemljama, odnosno za plaćanje naseljenih begluka po dvostrukoj katastralnoj vrijednosti, određena je suma od 25 miliona dinara s tim da se ona može povećati ako se ukaže potreba. Ostala beglučka zemljišta koja po Beglučkoj uredbi od 12. maja 1921. potpadaju pod udar agrarne reforme, plaćaće zemljoradnici — beglučari na temelju pogodbe sa vlasnicima. Prema ovoj Uredbi, dobar dio beglučkih zemalja ostao je u punom vlasništvu begova. To su takozvane zemlje hodalice koje su mijenjale obrađivače. Uredba o postupanju beglučkim zemljama od 12. maja 1921. nije zadovoljila zemljoradnike — beglučare, te će oni i dalje nastaviti borbu za dobijanje sve beglučke zemlje. Tako će se odmah osjetiti prijeka potreba za revizijom Beglučke uredbe od 12. maja 1921. godine.

Sporazumom između radikalsko-demokratske vlade i JMO od 15. marta 1921. prejudicirane su odredbe o likvidaciji feudalnih odnosa u budućem ustavu. Ustavni odbor je strogo vodio računa o odredbama ovog sporazuma prilikom formulisanja 42. člana vladinog nacrtu ustava u kome se govori o ukidanju feudalnih odnosa. U načelnoj diskusiji o vladinom nacrtu ustava, koji je prethodno prošao kroz Ustavni odbor, predstavnici Saveza zemljoradnika Vojislav Lazić i Risto Đokić su podvrgli kritici odjeljak Socijalne i ekonomske odredbe izjavivši da će poslanici Saveza zemljoradnika u načelu glasati za vladin nacrt ustava, ali da će se pri konačnom glasanju suprotstaviti ako u ustav ne uđu zahtjevi njihove stranke, naročito onih koji se odnose na rješavanje agrarnog pitanja u BiH.²⁶⁴) U specijalnom pretresu trećeg odjeljka: Socijalne i

²⁶³) Uredba o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH, Službene novine, br. 111 od 20. maja 1921.

²⁶⁴) Stenografske beleške US, knj. I, sv. br. 8, str. 20—25; sv. br. 13, str. 4—9.

ekonomske odredbe (čl. 22—44) vladinog nacrtu ustava od 27. maja do 2. juna 1921. u vezi sa rješavanjem agrarnog pitanja u BiH došlo je do burnog raspravljanja i međusobnog vrijeđanja između poslanika Saveza zemljoradnika i JMO. U toku ove opširne i žučne debate najviše se govorilo o 42. i 43. članu nacrtu ustava pošto se oni tiču agrarne reforme. Od strane zemljoradničkih poslanika i poslanika JMO iznesen je agrarni problem BiH sa čitavom svojom istorijom počev od srednjeg vijeka sa posebnim akcentom na sve ono što se događalo u rješavanju agrarnog pitanja od ujedinjenja 1918. Predstavници Saveza zemljoradnika su tražili: da se 42. i 43. član vrati u Ustavni odbor na izmjenu uz uvažavanje njihovih zahtjeva, da vlada ukine uredbe od 12. maja 1921, da se tačno odredi šta vlada podrazumijeva pod »kmetstvu slični odnosi«, da se jednako postupa sa kmetskom i beglučkom zemljom i da se jednako ne tretira feudalna i kapitalistička svojina. Oni su bili protiv naknade za kmetsku i beglučku zemlju ističući da su zemljoposjednici do tih zemalja silom došli i da su ih silom održavali. Prema njihovom mišljenju treba dati socijalnu pomoć samo onim zemljoposjednicima koji su nespособni za privređivanje. Zemljoradnički poslanici su upozorili vladu da će zemljoradnici u BiH prije proliti krv nego dozvoliti da se provedu uredbe od 12. maja 1921. Na drugoj strani, poslanici JMO su i ovog puta iznijeli sve nepravde koje su im učinjene od prevrata 1918, naročito u pogledu rješavanja agrarnog pitanja. Oni su odbili optužbe da su kupljeni, tvrdeći da su podnijeli veliku žrtvu da bi se već jednom riješilo agrarno pitanje, pitanje zbog koga su od svoje braće u BiH bili izvrgnuti neopravdano mržnji i neravnopravnom tretmanu. Izjavljujući da će glasati za članove ustava kojima se regulišu agrarni odnosi istakli su da im je krivo što se agrarna reforma ne provodi jednako u čitavoj državi i što vlada nije u potpunosti usvojila njihov zahtjev da se begluci tretiraju kao čisti privatni posjedi.²⁶⁵⁾

Interesantno je istaći da su, prilikom specijalne debate o trećem odjeljku, poslanici Radikalne stranke iz BiH dr Milan Srškić i Todor Lazarević u svojim govorima podvrgli kritici onaj dio sporazuma između vlade i JMO koji se odnosi na agrarno pitanje, kao i 42. član vladinog nacrtu ustava u kome se govori o ukidanju feudalnih odnosa. Odmah drugog dana ministar za agrarnu reformu Nikola Uzunović je u ime vlade i Radikalne stranke osudio »ispade« Srškića i Lazarevića i izjavio da iza njihovog mišljenja o sporazumu i agrarnim uredbama od 12. maja 1921. ne stoji ni vlada ni Poslanički klub radikala. On je njihova istupanja okarakterisao kao drastičan primjer partijske nediscipline.²⁶⁶⁾ Povodom istupa Srškića i Lazarevića, sastao se 1. juna 1921. Poslanički klub JMO i zaključio da ministri Spaho i Karamehmedović odmah podnesu ostavke na članstvo u vladi pošto »vlada nije ispunila velikog dijela sporazuma koji je sklopljen u martu o. g.«²⁶⁷⁾ Međutim, ovaj nesporezum je ubrzo otklonjen i ministri, predstavnici JMO će povući svoje ostavke. Još od izmjene Beglučke uredbe 11. maja 1920. dolazilo je do razmimoilaženja u stavovima oko agrarne reforme između bosanskih radikala na čelu sa Srškićem i vođstva Radikalne stranke u Beogradu.

²⁶⁵⁾ Stenografske beleške US, knj. II, sv. br. 32, 35, 36 i 37.

²⁶⁶⁾ Stenografske beleške US, knj. II, sv. br. 36, str. 19—23, 33—36, 41—47.

²⁶⁷⁾ Pravda br. 60 od 7. juna 1921.

Srškić je dobro znao da kompromisni stav radikala prema agrarnoj reformi nisu odobravali zemljoradnici u BiH. Karakteristično je pismo Milana Srškića od 2. februara 1921, tada još predsjednika Zemaljske vlade za BiH, dru Lazaru Markoviću u kome zamjera vođstvu stranke što su u vladi uzeli ministarstvo za agrarnu reformu. U pismu se o tome kaže: »A zašto smo se otimali za agrarnu reformu, kad će baš ovoj vladi zapasti, da ovu reformu izvrši, a to će izazvati među mnogim seljacima zlu krv, sve kad bi bilo garancija, da će se ova reforma izvesti po načelima, na kojima mi mlađi stojimo. (...) Po novinama sudeći izgleda, da smo se otimali za ovaj portfelj, jer je to tražila JMO. Ako je to tačno, onda su vrlo strašne perspektive, jer ja i mnogo mojih drugova, ne želimo u tom pitanju praviti kompromise«.²⁶⁸)

Kada se vidjelo da vlada ne odustaje od odredaba sporazuma zaključenog sa JMO, ni od uredbi donesenih 12. maja 1921, kao ni od 42. i 43. člana u svom nacrtu ustava, i kada je bilo jasno da će to sve vladina većina sankcionisati ustavom, Savez zemljoradnika čini posljednje pokušaje da prisili vladu da usvoji njegove najminimalnije zahtjeve u pogledu rješavanja agrarnog pitanja obećavajući da će pri konačnom glasanju glasati za ustav. Vojislav Lazić je u ime Zemljoradničkog kluba 15. juna 1921. uputio vladi tri zahtjeva: prvo, da se odredbe u vladinom nacrtu ustava o agrarnom pitanju revidiraju prije nego se iznese na konačno glasanje i tako rediguju kako bi se zadovoljila pravda i stvorila solidna osnova za napredak i mirni razvoj zemljoradnika; drugo, da se u vezi sa tim odmah ukinu uredbe od 12. maja 1921. o agraru i donesu druge uredbe u duhu predloga Zemljoradničkog kluba i u dogovoru sa njim i, treće, da se sve odredbe u vladinom nacrtu ustava koje se odnose na političke slobode građana, kontrolu Skupštine nad radom vlade i uredbodavnu moć vlade izmijene u demokratskom duhu.²⁶⁹) Lazić je dalje izjavio da bi, ukoliko bi vlada prihvatila ove zahtjeve, poslanici Saveza zemljoradnika glasali za ustav. Međutim, pošto vlada nije reagovala na ponuđeni sporazum, predsjednik Zemljoradničkog kluba Vojislav Lazić je 24. juna 1921. uputio pismo predsjedniku vlade Nikoli Pašiću u kome posljednji put, neposredno pred konačno glasanje za ustav, iznosi minimalne zahtjeve svoje stranke i nudi podršku vladi pri glasanju za ustav ukoliko se prihvate zahtjevi. U tom se pismu traži da se u prelazna naređenja vladinog nacrtu ustava unesu sljedeće odredbe:

Da se sva beglučka zemljišta priznaju kao kmetstvu slična, bez obzira na to od kada ih seljak obrađuje, a i ona koja dosadašnji sopstvenici nisu obrađivali ni sami ni u sopstvenoj režiji. Prema tome, da se odmah povuku uredbe od 12. maja 1921. i da se zakonom odredi način na koji će se pomoći onima koji su raskidanjem feudalnih odnosa ostali bez sredstava za život a nemoćni su za rad. U isto vrijeme istim zakonom da se riješi i pitanje dobrovoljaca, invalida, ratne siročadi i svih koji su u ratu postradali.

Da se priznaju kao kmetstvu slični kolonatski i svi ostali težački odnosi u Dalmaciji.

²⁶⁸) Arhiv SFRJ u Beogradu, Fond dra Lazara Markovića, kutija 1.

²⁶⁹) Stenografske beleške US, knj. II, sv. br. 45, str. 3.

Da se pitanje odštete za ekspropriisane velike posjede ostavi odluci zakonodavne skupštine i u načelu i u pojedinostima.

Pored ovih zahtjeva koji se tiču agrarne reforme, u pismu su izneseni zahtjevi da se u nacrt ustava unesu i odredbe o punoj kontroli parlamenta nad radom vlade i o podjeli države na oblasti isključivo po privredno-geografskom principu bez ikakvog izuzimanja u tom pogledu BiH.²⁷⁰) Kako vlada nije prihvatila ni ovu ponudu za sporazum, poslanici Saveza zemljoradnika su odlučili da glasaju protiv vladinog nacrta ustava. Saznavši za ovu odluku, vlada će u posljednjem trenutku pridobiti Nacionalnu tursku organizaciju (Džemijet) pošto nije bila sigurna da je osigurana natpolovična većina od ukupnog broja poslanika. I za pridobijanje Džemijeta vladi je kao sredstvo poslužila agrarna reforma. Naime, Pašić je obećao isplatiti zamašnu odštetu begovima u Makedoniji i na Kosovu. Na sam dan glasanja za ustav, Poslanički klub Muslimana iz južnih krajeva dao je izjavu u kojoj se kaže da će, i pored toga što sve vladine stranke nisu odobrile njihov jučerašnji sporazum sa vladom, poslanici njihovog kluba glasati za ustav »jer smo uvereni da će gospodin Predsednik Vlade sa svojim drugovima održati datu reč i izvršiti pravdu prema nami i drugim delovima naših državljana«.²⁷¹)

Na Vidovdan 28. juna 1921. prije nego što je otpočelo glasanje za vladin nacrt ustava, predstavnici poslaničkih klubova: Saveza zemljoradnika, Socijaldemokratske stranke, Republikanske i Narodne socijalističke stranke iznijeli su razloge zbog kojih poslanici njihovih klubova neće glasati za predloženi nacrt ustava.²⁷²) Prije konačnog glasanja, Skupštinu su u znak protesta napustili komunistički poslanici, a zatim i poslanici Jugoslovenskog i Narodnog kluba. Ovako okrnjenoj Ustavotvornoj skupštini Trumbić je u svom govoru od 27. juna 1921. osporio pravo da donosi ustav.²⁷³) Od 419 izabranih poslanika glasanju je pristupilo 258 poslanika, od toga 223 za, 35 protiv a apstiniralo je 161 poslanik.²⁷⁴) Tako je konačno, nakon dvije i po godine od stvaranja Kraljevine SHS, donesen Vidovdanski ustav, kojim je ozakonjen monarhistički oblik vladavine i centralističko uređenje države. U Vidovdanskom ustavu je 41, 42. i 43. članom regulisano izvođenje agrarne reforme. Navodimo 42. član pošto se u njemu govori o likvidaciji feudalnih odnosa: »Feudni odnosi smatraju se pravno ukinuti danom oslobođenja od tuđinske vlasti. U koliko su gde pre toga roka počinjene nepravde razrešenjem feudnih odnosa ili njihovim pretvaranjem u privatno-pravne odnose, ima se zakonom provesti ispravka. Kmetovi (čivčije), kao i uopšte zemljoradnici koji obrađuju zemlju u kmetstvu sličnom odnosu, utvrđuju se kao slobodni sopstvenici državnih zemalja, ne plaćajući sami za to nikakvu oštetu, i imaju se ubaštiniti«. I u Ustavu kao i ranije u Prethodnim odredbama formulacija »kmetstvu slični odnosi« ostala je uopštena jer nije tačno precizirano koji se to odnosi smatraju kao »kmetstvu slični«. Tako je i dalje ostala mogućnost proizvoljnog tumačenja karaktera beglučkih zemalja u BiH. Ovaj član Ustava formulisan je tako da ne bi došao u

²⁷⁰) Stenografske beleške US, knj. II, sv. br. 54, str. 21.

²⁷¹) Stenografske beleške US, knj. II, sv. br. 55, str. 4.

²⁷²) Stenografske beleške US, knj. II, sv. br. 55, str. 2—4.

²⁷³) Stenografske beleške US, knj. II, sv. br. 54, str. 25—28.

²⁷⁴) Stenografske beleške US, knj. II, sv. br. 55, str. 8.

suprotnost sa uredbama od 12. maja 1921. Za sve uredbe koje je vlada donijela do proglašenja ustava a tiču se agrarnih odnosa u čl. 130 Ustava je rečeno da se one mogu mijenjati samo zakonodavnim putem tj. u Narodnoj skupštini. Ovom odredbom su se željele zaštititi uredbe od 12. maja 1921.²⁷⁵⁾

Nakon prikazivanja rješavanja agrarnog pitanja u BiH od propasti Austro-Ugarske i stvaranja Kraljevstva SHS 1918. pa do donošenja Vidovdanskog ustava 28. juna 1921. godine, navešćemo i rezultate agrarne reforme u likvidaciji feudalnih odnosa u BiH u ovom periodu. Prethodnim uredbama od 25. februara 1919, Uredbom o upisu vlasništva bivših kmetova na kmetskim selištima u zemljišnim knjigama u BiH od 21. jula 1919, Uredbom o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH od 12. maja 1921. i Ustavom od 28. juna 1921. (čl. 42), u potpunosti su likvidirani kmetski odnosi u BiH. Ministarstvo za agrarnu reformu nije nikada dalo zvanične i tačne statističke podatke o rezultatima agrarne reforme u BiH. Svi podaci koji se nalaze u literaturi, kao i oni koje su iznosili ministri za agrarnu reformu i narodni poslanici prilikom skupštinskih debata, interpelacija i polemika, moraju se uzeti kritički. Na osnovu statistike iz 1910. godine može se približno tačno utvrditi broj oslobođenih kmetskih porodica kao i površina zemlje koju su te porodice dobile na slobodna raspolaganja. Prema statistici iz 1910, bilo je čistih i djelomičnih (koje su imale pored kmetske i vlastite zemlje) kmetskih porodica 111.033, koje su obrađivale 7,752.339 dunuma zemlje. Od toga je bilo 5,660.763 dunuma obradive zemlje, 1,619.786 dunuma šume i 471.790 dunuma pašnjaka. Koristeći se Zakonom o fakultativnom otkupu kmetova, od januara 1912. do kraja 1913. otkupilo se svega 10.947 kmetskih porodica, a u istom vremenu stvoreno je diobom postojećih selišta 2.001 kmetsko selište uz odobrenje feudalaca. Pošto za vrijeme rata nije bilo znatnijeg otkupljivanja kmetova, sa sigurnošću se može zaključiti da je u BiH bilo 1918. godine oko 100.000 kmetskih porodica koje su obrađivale oko 7,000.000 dunuma kmetske zemlje. Dakle, u BiH je poslije prvog svjetskog rata agrarnom reformom oslobođeno kmetskog odnosa oko 100.000 kmetskih porodica, koje su dobile u slobodno vlasništvo oko 7,000.000 dunuma zemlje. Odnosi između članova kmetskih zadruga i njihovog prava na dio bivšeg kmetskog selišta u slučaju diobe i prodaje regulisan je Zakonom o bivšim kmetskim selištima i stečenim beglucima 17. maja 1928. godine.²⁷⁶⁾

Međutim, daleko je teže utvrditi broj seljačkih porodica koje su obrađivale beglučku zemlju, pošto austro-ugarska uprava nije vodila nikakve evidencije ni o beglučkoj zemlji ni o seljacima — obrađivačima te zemlje. Ona je te zemlje tretirala kao puno vlasništvo zemljoposjednika, a na odnose između vlasnika begluka i obrađivača gledala je kao na pri-

²⁷⁵⁾ Službene novine Kr. SHS, br. 142 od 28. juna 1921.

²⁷⁶⁾ Dr Đ. Bogojević, Agrarna reforma, Jubilanni zbornik života i rada SHS 1918—1928, I deo, Beograd 1928, str. 229—316; dr M. Nedeljković, Agrarna reforma u Kr. SHS, Godišnjak Kr. SHS, 1926, Beograd str. 152; L. Novak, Pravne i ekonomske posledice agrarne reforme u BiH, Nova Evropa br. 16, 1. juni 1923, str. 493; Todor Kruševac, Bosanski agrar posle 1918. god., Pregled, Sarajevo, novembar 1928, str. 224; Dr Obren T. Blagojević, Agrarne reforme u BiH, Pregled, Sarajevo, februar 1941, str. 68—81; Mlijo Mirković, Agrarna politika, Beograd 1940, str. 113—115; Dr Milivoje Erić, Agrarna reforma..., str. 484—485.

vatno-pravne odnose. Pošto austrougarska uprava obrađivače beglučke zemlje — beglučare nije unijela u gruntovnicu niti ih je u statistici prikazala, veoma je teško utvrditi tačan broj porodica koje su na osnovu Uredbe o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH od 12. maja 1921. dobile beglučku zemlju i kolika je površina te zemlje. Ranije smo istakli da ovom Uredbom nisu obuhvaćene sve beglučke zemlje nego samo one na kojima su beglučari bili trajno naseljeni i za koje je bila vezana njihova egzistencija, kao i one zemlje koje su beglučari, bez prekida, obrađivali duže od 10 godina. Smatra se da je ovom Uredbom blicu 50% beglučke zemlje pripalo seljacima — beglučarima. Na osnovu podataka koje su davali organi ministarstva za agrarnu reformu, kao i na osnovu podataka iz radova koji obrađuju agrarnu reformu poslije prvog svjetskog rata, približno se može utvrditi broj porodica koje su dobile beglučku zemlju kao i ukupna površina te zemlje. Prema ovim podacima, oko 50.000 težačkih porodica, koje su obrađivale beglučku zemlju, dobilo je na osnovu Uredbe o postupanju beglučkim zemljama u BiH od 12. maja 1921. godine oko 1,500.000 dunuma zemlje.²⁷⁷⁾

*

U našem razmatranju o rješavanju agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini poslije prvog svjetskog rata u periodu 1918—1921. godine obrađena je suština bosanskog agrarnog pitanja, tj. samo pitanje kmetske i beglučke zemlje, a izostavljeno je pitanje kolonizacije i sve što je s njom u vezi kao dobrovoljačko pitanje, zatim pitanje velikih kapitalističkih posjeda kojih je u BiH bilo malo i pitanje šuma, seoskih ispaša, državne i opštinske zemlje — iako i to sve spada u agrar.

Iz prikaza likvidacije kmetskih odnosa, kao i djelomičnog rješavanja beglučkog pitanja u BiH u periodu 1918—1921. mogu se izvući neke opšte karakteristike vremena u kome je rješavano agrarno pitanje, kao i načina na koji je to pitanje rješavano.

Agrarno pitanje je dugo godina bilo na dnevnom redu kao najteži društveno-ekonomski i nacionalno-politički problem većine stanovništva Bosne i Hercegovine. Bune i ustanci u XIX vijeku su imale mahom agrarno-revolucionarni karakter i cilj im je bio ekonomsko-socijalno i nacionalno oslobođenje. Turska nije ni pokušala da riješi agrarno pitanje, dok Austro-Ugarska to pitanje nije riješila iz dobro poznatih političkih razloga. Bosanskom težaku kmetski položaj je bio znak ropstva i opšte potčinjenosti. Taj osjećaj potčinjenosti i poniženosti bio je još jači zbog toga što je vlasnik zemlje bio druge vjere i što je bio oslonac jedne tuđe, osvajačke države. U seljaka se nikad nije ugasilo uvjerenje da je taj sistem nasilje i nepravda koja se mora ukloniti. Kako to pitanje nije riješila Austro-Ugarska, ostalo je uvjerenje da je to moguće riješiti tek nakon nacionalnog oslobođenja, te se tako želja za ekonomskim oslobođenjem tijesno povezuje sa željom za stvaranjem sopstvene države. Prema tome,

²⁷⁷⁾ Dr M. Nedeljković, *Godišnjak Kr. SHS, 1926, Beograd, str. 152*; Mijo Mirković, *Agrarna politika...*, str. 115; Dr Milivoje Erić, *Agrarna reforma...*, str. 484—488; L. Novak, *Pravne i ekonomske posljedice agrarne reforme u BiH...*, str. 494; Dr Hinko Krizman, *O agrarnoj reformi, Govori dra H. Krizmana, Zagreb, 1925, str. 8—10*; Đoko Penin, *Ekonomski razvitak sela...*, str. 296; *Stenografske beleške US, knj. II, sv. br. 36, str. 22.*

agrarno pitanje u BiH se ne pojavljuje prvi put kao neodložan problem 1918, već on kao takav egzistira još od sredine XIX vijeka.

Dugotrajni ratni napori, oskudica i bijeda koja je došla do izražaja na kraju prvog svjetskog rata i neposredno poslije njegovog završetka, propast Austro-Ugarske, rasulo stare vlasti, ideje oktobarske revolucije i opšti porast revolucionarnog raspoloženja u Evropi, u vrijeme stvaranja zajedničke države krajem 1918, dovode do zaoštrenih klasnih odnosa na selu u krajevima gdje su postojali feudalni odnosi, naročito u BiH. Seljaci u BiH krajem 1918. i početkom 1919. godine sami na revolucionaran način rješavaju agrarno pitanje. Oni uništavaju sve ono što predstavlja znake feudalnih odnosa na selu: obustavljaju davanje haka, pale čardake, odnose i uništavaju begovsku imovinu. U ovo vrijeme izbija na površinu nacionalna i vjerska netrpeljivost tako da pored napada na age i begove i njihovu poslugu ima i slučajeva gdje su napadima izloženi i seljaci — Muslimani. Svi pokušaji Glavnog odbora Narodnog vijeća za BiH i njegove vlade da posredstvom svojih organa spriječe agrarne nemire bili su bezuspješni. Jedino je dolazak srpske vojske spriječio da ovaj stihijski pokret preraste u agrarnu revoluciju.

Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Vojvodini su, nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra i formiranja prve vlade 20. decembra 1918, prisilili regenta i vladu da od prvog časa pitanje agrarne reforme postave kao neodložno pitanje opšte državne politike. U želji da suzbiju revolucionarne seljačke pokrete koji su stvarali anarhično stanje u krajevima gdje još nova vlast nije bila organizovana, regent Aleksandar je Manifestom od 6. januara 1919. obećao seljacima da će se odmah pristupiti izvođenju agrarne reforme ukidanjem feudalnih odnosa i parcelizacijom velikih posjeda i pozvao ih da mirno sačekaju da im država zakonskim putem preda zemlju. Zatim je prva vlada 25. februara 1919. izdala Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme kojima se definitivno ukidaju kmetski odnosi u BiH, Sandžaku, Kosovu i Makedoniji i kmetstvu slični odnosi (kolonat) u Dalmaciji. U Odredbama je takođe predviđena i razdioba velikih posjeda. Regent i vlada su donijeli Prethodne odredbe sa načelnim odredbama za rješavanje agrarnog pitanja prije nego se sastao privremeni parlament (Privremeno narodno predstavništvo) i prije nego je formirano posebno ministarstvo za izvođenje agrarne reforme. Takva žurba u rješavanju agrarnog pitanja bila je uslovljena političkom nužnošću. Cilj je bio da se zadovolji revolucionarno raspoloženo seljaštvo, stiša socijalno vrenje, odvoje seljačke mase od boljševičkih ideja, kao i da se putem agrarne reforme pridobiju seljaci i od njih stvori državotvoran elemenat.

Opšti uslovi za sistematsko i plansko izvođenje agrarne reforme u tek novostvorenoj državi Kr. SHS bili su veoma teški. Prije svega, ni državne granice nisu još bile utvrđene. Nova država nije bila međunarodno priznata ni od strane svih savezničkih zemalja. Nije se moglo znati ni kakvo će biti konačno uređenje države, jer Ustavotvorna skupština nije još bila ni sazvana. Sve je bilo privremeno, pa je čak i parlament bio privremen. Poreski sistem nije bio izgrađen i država nije imala novčanih sredstava ni za odštetu zemljoposjednicima, ni za kolonizaciju, ni za pomoć seljaštvu. Svi pravni propisi kojima se regulisala agrarna reforma imali su privremen karakter. Njima se omogućavalo da seljaci za-

drže već zauzetu zemlju. Pri tome su sva detaljna tehnička pitanja ostajala neriješena i neprečišćena.

Od početka provođenja agrarne reforme u Kr. SHS prioritet je dat rješavanju agrarnog pitanja u BiH. Prije svega, trebalo je ukinuti kmetstvo a zatim riješiti pitanje beglučke zemlje. Prethodnim odredbama od 25. februara 1919. ukinuti su kmetski odnosi u BiH. Bivši kmetovi su proglašeni slobodnim vlasnicima zemlje, a država je feudalnim posjednicima garantovala odštetu, čiju će visinu i način otplate naknadno odrediti posebnim zakonom. Prema tome, pitanje kmetskih odnosa u BiH je riješeno Prethodnim odredbama. Seljaci-kmetovi su dobili zemlju i oslobođeni su davanja haka. Ostalo je samo da se kmetsko zemljište unese u zemljišne knjige (gruntovnicu) kao vlasništvo kmetova. Međutim, Prethodnim odredbama nije riješeno pitanje beglučkih posjeda, koji su u suštini isto što i kmetsko zemljište, kao ni položaj obrađivača begluka — beglučara. Beglučko pitanje ostaće i dalje problem oko koga će dolaziti do teških sukoba između vlasnika begluka i beglučara (obrađivača) sve do njegovog konačnog rješenja. U prvi mah se begluci nisu tretirali kao feudalni, već kao slobodni posjedi. Oni će se kasnije pod pritiskom zahtjeva seljaštva podvrći agrarnoj reformi.

Provođenje agrarne reforme u BiH poslije prvog svjetskog rata je centralni društveno-ekonomski i nacionalno-politički problem koji jedno vrijeme dominira nad ostalim neriješenim pitanjima. Prema tome, provođenje agrarne reforme u BiH neće teći glatko i ono će se iskomplikovati i biti podložno političkim uticajima. Agrarno pitanje neće biti odjednom riješeno nego će se usljed različitih uticaja pustiti da uđe u fazu rješavanja. U političkom i društvenom vrtlogu poslije ujedinjenja u BiH će se uz agrarnu reformu vezati i pitanje Muslimana i njihovog položaja i tretmana uopšte. Tadašnje prilike i položaj Muslimana umnogome su omogućili feudalnim zemljoposjednicima i vođstvu JMO da revolucionarne akcije kmetova, kao i agrarnu reformu, protumače kao napad na Muslimane uopšte. Na činjenici da su od ukupnog broja feudalaca 91,15% bili muslimani, a od kmetova 95,41% hrišćani (Srbi 73,92%, Hrvati 21,49%) formiraće se u borbi za i protiv radikalnog rješavanja agrarnog pitanja u BiH dva dijametralno suprotna tabora: na jednoj strani srpsko seljaštvo — neslobodno i slobodno — i uz njega mlađa inteligencija i političke stranke i grupe koje su na to seljaštvo računale u predstojećim izborima za Konstituantu, a na drugoj strani — muslimanski feudalni zemljoposjednici i JMO, uglavnom sa čitavim muslimanskim stanovništvom uključujući tu i Muslimane — kmetove. Srpsko seljaštvo se u prevratu, a i kasnije najviše angažovalo u napadima na feudalne posjede i u pritiscima na odgovorne faktore da se agrarno pitanje riješi radikalno. Iako je i hrvatsko seljaštvo zahtijevalo likvidaciju feudalnih odnosa, ono nije kao srpsko seljaštvo učestvovalo u revolucionarnim akcijama.

Kako je vrijeme poslije prevrata odmicalo, tako se i agrarno pitanje u BiH sve više komplikovalo i postajalo predmetom političkog pogađanja između vladajućih faktora i zainteresovanih stranaka. To što je nova vlast htjela da se pri rješavanju agrarnog pitanja ide po redu i zakonu, i da se na tom važnom pitanju pridobiju predstavnici Muslimana za političku saradnju, seljaci u BiH nisu shvatili i nisu htjeli da shvate. Kada su vidjeli da se obećanja, data seljacima u svečanim proklamacijama

regenta i vlade, ne izvršavaju, i kada su osjetili da bi u političkoj igri oko agrarnog pitanja mogli biti oštećeni, seljaci u BiH u julu 1919. godine pristupaju organizovanoj političkoj borbi kako bi ostvarili svoje zahtjeve. Na Skupštini težačkih predstavnika od 24. i 25. avgusta 1919. konstituisana je Težačka organizacija BiH, koja će pokušati da seljake organizuje i okupi na klasnoj osnovi i da agrarno pitanje izdvoji iz vjerskog i nacionalnog okvira. Međutim, u tom nastojanju se nije uspjelo. U borbi za rješavanje agrarnog pitanja seljaštvo u BiH se nije okupilo na klasno-socijalnoj osnovi, već na vjersko-nacionalnoj. Težačka organizacija će se sve do juna 1920. godine, posredstvom Težačkog odbora za rješavanje agrarnog pitanja u BiH, boriti za radikalno rješavanje agrarnog pitanja, a posebno za rješavanje beglučkog pitanja u skladu sa zahtjevima težaka. Kada u svojim nastojanjima nije uspjela, Težačka organizacija se 7. juna 1920. pretvara u političku stranku pod nazivom Savez težaka BiH i od tada istupa samostalno u borbi za težačka prava. Zemljoradnici su zastupali stanovište da sva kmetska i beglučka zemlja, bez ikakvih izuzetaka, treba da pripadne seljacima, i da se ne daje nikakva naknada bivšim feudalcima ni za kmetsku ni za beglučku zemlju, već samo da se zakonom reguliše na koji će se način pomoći onim bivšim vlasnicima koji su ostali bez sredstava za život, a nesposobni su za samostalan rad.

Na drugoj strani feudalni zemljoposjednici, po prirodi konzervativni, okupiće se u Udruženju zemljoposjednika sa željom da se odupru radikalnom ukidanju feudalnih odnosa i da koliko-toliko sačuvaju svoj ekonomski položaj. Ne mogavši se oduprijeti zahtjevu vremena, zemljoposjednici su načelno pristajali na ukidanje kmetskih odnosa pod uslovom da im se za oduzetu kmetsku zemlju isplati puna odšteta. Zahtijevali su da se beglučke zemlje izuzmu od agrarne reforme i da im se plati odšteta za štete koje su im nanijeli seljaci za vrijeme i poslije prevrata. Zemljoposjednici su u svojim nastojanjima imali punu podršku JMO. Koristeći se vješto svim elementima koji su izazivali nezadovoljstvo muslimanskog stanovništva svojim položajem u novostvorenoj državi, zemljoposjednici i vođstvo JMO su uspjeli da kod muslimanskih masa stvore predstavu o identičnosti interesa svih klasa i slojeva muslimanskog stanovništva u BiH. Naime, feudalni zemljoposjednici su polazili od činjenice da oni sačinjavaju društveno-ekonomsku i političku elitu muslimanskog stanovništva i agrarnu reformu su prikazivali kao napad na sve Muslimane.

Nakon donošenja Prethodnih odredaba, vlade i ministri za agrarnu reformu su pod pritiskom zahtjeva seljaštva donijeli više uredaba i naredaba u 1919. i 1920. godini koje se odnose na provođenje agrarne reforme u BiH u želji da zadovolje seljaštvo i da ga odvrate od revolucionarnih akcija kao i da djelomično zadovolje zemljoposjednike. Opšta karakteristika pravnog regulisanja provođenja agrarne reforme u BiH u 1919. i 1920. godini sastoji se u sljedećem: izdato je više propisa koji su se često mijenjali, propisi nisu bili dovoljno jasni i dosljedni, tako da ih je u praksi bilo teško provoditi, osim toga međusobno su bili suprotni i protivuriječni. Nedosljednost i sporost u provođenju propisa zbog slabosti vlasti i organa koji su provodili agrarnu reformu i česte promjene vlada i ministara za agrarnu reformu dovodile su do čestih promjena i ukidanja postojećih i donošenja novih propisa.

Sve političke stranke i grupe u BiH su, kao i prema pitanju oblika unutrašnjeg uređenja države, zauzele svoje stavove i prema pitanju agrarne reforme. Međutim, ti stavovi nikad nisu bili stalni, jasni i određeni. Tu je veoma teško odrediti šta je politička strategija, a šta taktika. Sve je zavisilo od političkog momenta. U tom pogledu je sve bilo sračunato na pridobijanje seljačkih masa. Nijedna stranka se nije potpuno izjasnila protiv agrarne reforme, jer bi to bilo veoma nepopularno. Najveći uticaj na provođenje agrarne reforme u BiH su imale Demokratska i Radikalna stranka, pošto su se one u periodu 1918—1921. stalno smjeњivale na vlasti ili su činile vladinu koaliciju. Stav Demokratske stranke prema agrarnom pitanju u BiH uglavnom se podudara sa stavovima Težačke organizacije sve do ulaska demokrata sa radikalima u vladu Milenka Vesnića koja je formirana 17. maja 1920. Time su se demokrati odrekli beglučke uredbe od 14. februara 1920. usljed čega su izgubili i podršku težačke organizacije i seljaštva, što će se najbolje pokazati na izborima za Ustavotvornu skupštinu kada su demokrati u BiH dobili samo dva poslanička mandata.

Radikalna stranka je prema agrarnom pitanju od početka zauzela kompromisan stav. Ona je nastojala da zadovolji srpsko seljaštvo, ali i da pridobije feudalne zemljoposjednike a njihovim posredstvom i jedan dio muslimanskog stanovništva. Naročito se Protić pokazao predusretljiv prema zahtjevima zemljoposjednika. Kompromisan stav radikala prema agrarnom pitanju, sračunat na pridobijanje i srpskog seljaštva i muslimanskih zemljoposjednika, a njihovim posredstvom i jednog dijela Muslimana, nisu zdovaljili ni jedne ni druge, pa je više od polovine srpskog seljaštva na izborima za Ustavotvornu skupštinu glasalo za Savez težačka, a Muslimani gotovo u cjelini za JMO.

U toku rada Ustavotvorne skupštine Kr. SHS od 12. decembra 1920. pa do donošenja Vidovdanskog ustava 28. juna 1921. bosansko agrarno pitanje je stalno bilo predmet pažnje i živog interesovanja. Može se reći da je od načina njegovog rješavanja zavisilo da li će poslanici pojedinih političkih partija glasati za ili protiv ustava a samim tim i da li će ustav dobiti potrebnu većinu. I ovg puta, kao i za vrijeme austrougarske uprave u BiH, agrarno pitanje je poslužilo kao sredstvo za pogađanje i pridobijanje političkih stranaka i grupa. Ono će postati naročito aktuelno u Ustavotvornoj skupštini onda kada radikalsko-demokratska vlada Nikole Pašića pristupi pregovorima sa pojedinim poslaničkim klubovima u cilju obezbjeđivanja potrebne većine za vladin nacrt ustava. Pašiću je iz više razloga naročito bilo stalo do toga da za saradnju pridobije JMO. Nakon dužih pregovora i obostranog popuštanja, sporazum između vlade i JMO postignut je 15. marta 1921. godine. Ovim sporazumom je JMO obezbijedila ustavnu zaštitu vjerskih propisa i običaja, odštetu za feudalne zemljoposjednike, izuzimanje većeg dijela beglučke zemlje od agrarne reforme, teritorijalnu kompaktnost BiH i svoje puno učešće u vlasti. Na osnovu sporazuma od 15. marta, vlada je 12. maja 1921. godine izdala Uredbu o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH prema kojoj država treba da plati feudalnim zemljoposjednicima za oduzetu kmetSKU zemlju 255 miliona dinara i za oduzeti dio beglučke zemlje 25 miliona dinara, i Uredbu o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH prema kojoj se oduzimaju samo one zemlje na kojoj su beglučari trajno nase-

ljeni i za koje je vezana njihova egzistencija, kao i one zemlje koje su beglučari, bez prekida, obrađivali posljednjih 10 godina. Uredbom o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH definitivno su likvidirani kmetski odnosi, a oko 100 hiljada kmetskih porodica u BiH dobilo je u puno vlasništvo oko 7 miliona dunuma zemlje. Uredbom o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH blizu polovine beglučke zemlje pripalo je seljacima-beglučarima, pa je oko 50 hiljada porodica, koje su obrađivale beglučku zemlju, dobilo oko 1,5 milion dunuma zemlje. Kako težaci u BiH nisu bili zadovoljni rješavanjem beglučkog pitanja, i dalje će se nastaviti borba za njegovo rješavanje.

SOLUTION OF THE AGRARIAN QUESTION IN BOSNIA AND HERCEGOVINA 1918—1921

Summary

Over a long period of time the agrarian question, i. e. the question of the elimination of feudal relationships, received considerable attention as the most difficult socioeconomic as well as national and political problem for the majority of the population of Bosnia and Hercegovina. This question did not appear for the first time after the First World War, but had already existed since the mid-19th century.

The prolonged war troubles, the resulting poverty, the fall of the Austro-Hungarian Empire, the dissolution of old power, the ideas of the October Revolution along with a general increase of revolutionary spirit in Europe at the time of the creation of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (KSCS) brought about a straining of class relations in the rural areas where a feudal system was still in existence, especially in Bosnia and Hercegovina. In 1918—1919, the peasants of Bosnia and Hercegovina tried to solve the agrarian question on their own, by revolutionary methods. They destroyed everything which represented symbols of the feudal system: they refused to pay taxes, they burned the homes of the nobility, and plundered and destroyed the property of the beys. At the same time, national and religious intolerance came to the surface, with the result that not only the propertied nobility but also the destitute Moslem peasants suffered such attacks.

Immediately after the formation of the first government of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes in December of 1918, agrarian disturbances in Bosnia and Hercegovina, Croatia, Slavonia and Vojvodina forced the regent and the government from the outset to recognize the question of agrarian reform as an urgent problem of general state policy. In order to suppress the revolutionary peasant movements which were creating a state of anarchy in areas where the new government was not yet organized, regent Alexander, with the Manifesto of January 6, 1919 promised the peasants that agrarian reform would be started forthwith and called upon them to peacefully await the legal distribution of the land by the state. On February 25th, 1919, the government issued Preliminary Regulations for the preparation of agrarian reform abolishing serfdom in Bosnia and Hercegovina, Sandžak, Kosovo and Macedonia and putting an end to similar social con-

ditions in Dalmatia. The Regulations also foresaw the distribution of large estates.

From the beginning of the execution of agrarian reform in the KSCS, priority was given to solution of the problem in Bosnia and Hercegovina. Since the agrarian question was, after W. W. I, the central socioeconomic and national-political problem which for a time dominated all other unsolved problems, the execution of agrarian reform in Bosnia and Hercegovina was not to go smoothly and it was to be complicated and exposed to political influences. It was not to be solved in one blow but, as a result of various influences, was to be allowed to enter a phase of solution. In the political and social turmoil after the unification in Bosnia and Hercegovina the agrarian reform was to be connected with the Moslem question, i. e. the question of the situation and treatment of Moslems in general. Due to the fact that 91.15% of the landowners were Moslem and 95.41% of the serfs were Christian (73.92% Serbs, 21.49% Croats), two diametrically opposed camps formed in the battle for and against the radical solution of the agrarian question in Bosnia and Hercegovina: on the one side the Serbian free and bound peasantry, and with them the young intelligencia and political parties and groups who counted on this peasantry as their constituency in the upcoming elections, and on the other side the Moslem feudal landowners and the YMO, including most all of the Moslem population including the Moslem peasants.

In the course of the work of the Constitutional Assembly of the KSCS, and on the basis of an agreement between the radical-democratic government of N. Pašić and the YMO on March 15, 1921, serfdom was finally abolished in Bosnia and Hercegovina and a partial solution was set for the distribution of land. In accordance with this agreement, on May 12, 1921 the government issued the law on the financial liquidation of agrarian relations in Bosnia and Hercegovina according to which the state was to pay the feudal landowners 255 million dinars for the land taken from them and 25 million dinars for the land taken from the beys. At the same time a law was put into effect concerning the handling of the beys' land in Bosnia and Hercegovina by which only that land which had been permanently settled by the serfs and upon which they were dependent for their existence, as well as that land which had been regularly tilled by the serfs for the previous 10 years, was to be handed over to the serfs. By these ordinances about 100.000 serf families in Bosnia and Hercegovina obtained full ownership of about 7 million dunums of land and about 50.000 families who had worked on beys' land received about 1.5 million dunums of land. Since the peasants in Bosnia and Hercegovina were not satisfied with the solution of the beys' land problem, the struggle for a solution to that problem continued.

Nedim Šarac

Osvrt na politiku Komunističke partije u Bosni i Hercegovini pred Petu zemaljsku konferenciju 1940. godine

Značajke i glavni pravci političkih kretanja u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 1939. i tokom 1940. mogu se sažeto izraziti na ovaj način: početak drugog svjetskog rata i sporazum Cvetković—Maček intenzificiraju politička gibanja i vidno utiču na pregrupisanja i u tom dijelu Kraljevine Jugoslavije. Uspostavljanje Banovine Hrvatske, a napose prelazak HSS iz opozicije u vladu i niz drugih promjena u vezi s tim, unosi mnogo novih elemenata u politički život. S obzirom na to, da je iz nagodbe na Bledu 26. avgusta 1939. rezultiralo dalje cijepanje bosansko-hercegovačke teritorije, zatim novo razmještanje građanskih političkih frakcija u vladinoj koaliciji i izvan nje, kao i neposredno aktualiziranje nekih otvorenih kapitalnih pitanja u državi i društvu, u Bosni i Hercegovini nastaje osjetna promjena prilika, koja se prvenstveno ispoljavala u vidu razgaranja mnogostrukih nesuglasica i sukoba. Naime, neizbježna protivvrječna reagovanja političkih formacija na tekuće događaje i oštrija strujanja u nacionalnim i socijalnim strukturama unose izuzetan dinamizam u savremena zbivanja na tlu Bosne i Hercegovine. U tim burnim mijenama istaknuta uloga pripala je Komunističkoj partiji Jugoslavije.

Komunistička partija u cjelini u to doba prolazi kroz odlučujuću fazu opšte konsolidacije na pretpostavkama koje je sačinjavao skup pozitivnih tekovina i iskustava prethodne revolucionarne borbe. Obogaćujući tu racionalnu endogenu kontinuitetnost novim dimenzijama i inventivnijim sadržajima, jugoslovenski komunisti su prodirali u središte vrlo fluidne društvene scene i uzdizali se u red prvorazrednih političkih či-

nilaca. Oni su se u znatnoj mjeri emancipovali od dogmatskih formula i kreirali nezavisnu politiku koja — građena na premisama marksističkog pristupa nacionalnoj i klasnoj konkretnosti — dolazi u puniji sklad sa stvarnim odnosima u jugoslovenskom društvu i vitalnim težnjama njegovih radnih slojeva. KPJ je sticala renome priznate nacionalne stranke svih naroda Jugoslavije u upravnoj srazmjeri sa pomjeranjem radnih masa u lijevo i pod djejtvom sklopa objektivnih okolnosti koje su nastajale u kriznoj političkoj situaciji i ekonomskim poremećajima na unutrašnjem i međunarodnom planu. Ta sinhrona komplementarna kretanja u KPJ i masama reprodukuju revolucionarno-demokratski pokret, — sve uticajniiji faktor istorije jugoslovenskog naroda — koji u svom nastupanju otvara duboke procese sa dalekosežnim dometima u jugoslovenskom socijalnom i nacionalnom kompleksu.

Adekvatnim savremenim tokovima na području Bosne i Hercegovine takođe posreduje Komunistička partija Jugoslavije.

Nakon intervala zastoja usljed hapšenja njenih članova i razbijanja ćelija i foruma u 1936. godini, komunistička organizacija ovdje se od početka 1938. godine¹⁾ postepeno regeneriše i uzima smjer aktivnosti u duhu novog kursa KPJ. Pokrajinska konferencija u Mostaru polovinom 1938. godine²⁾ nosi pečat koordiniranih napora da se prevaziđe dugotrajani izolacionizam, unutrašnje nejedinstvo i doktrinarstvo, a kritička analiza tragova inercije u obnavljanim bosansko-hercegovačkim organizacijama i korekture njihove operativne taktike na savjetovanju pod Šmarnom Gorom³⁾ doprinose neutralisanju preostalih mahom nakalemljenih idejnih i drugih kočnica, tako da komunistički pokret Bosne i Hercegovine ulazi u 1940. godinu sa koncepcijama i društvenom podlogom koje mu otvaraju široke perspektive i daju srazmjerno velike potencije.

Cilj sljedećih redova je da ukaže na istorijsku fundiranost izrečenih konstatacija.

Poslije naglog uspona i značajne uloge u opštejugoslovenskom ljevičarskom radničkom pokretu prvih poratnih godina, Komunistička partija i druge revolucionarne organizacije u Bosni i Hercegovini tokom 20-tih i 30-tih godina kreću se izlomljenom putanjom. Tu krivulju uglavnom ocrta neravnomjerna ilegalna djelatnost zakonspirisanih grupa entuzijasta koje je grubi pritisak državne uprave, vlastita sektaška ortodoksija i antikomunizam socijalističke desnice zadržavao na marginama političkog života. Stvarna, a još manje latentna moć tih organizacija, koje su egzistirale nadasve zahvaljujući izuzetnom moralu njenih pripad-

¹⁾ Jedan partijski izvještaj od januara 1938. godine glasi: »Prema odluci od decembra u Bosni rade na obnovi organizacije tri čovjeka... U desetak mjesta u Bosni postoje partijske organizacije, ali među njima nema veza. Pojedine od njih vezane su za druge centre van Bosne, a većina ih živi svojim samostalnim životom. Neke od njih su vrlo dobro organizovale svoj rad i postale su rukovodeća snaga u radničkom pokretu«. (Institut za istoriju radničkog pokreta Jugoslavije (IRPJ) u Beogradu; Fond: Kominternu, kutija 6, omot 282 br. 107-7). — Stanje početkom 1938. znatno je nepovoljnije ocijenjeno na Pokrajinskoj konferenciji KPJ za BiH 1940. i u memoarskom prilogu U. Danilovića koji je jedan od trojice gore pomenutih partijskih opunomoćenika. Vidi: IRPJ, arhiv, dok. br. 140/V, 3—9/40. i Uglješa Danilović: Iz rada partijske organizacije u BiH 1938—40, str. 52—55, Zbornik Četrdeset godina, knj. 3, Beograd 1960.

²⁾ U. Danilović: cit. tekst, str. 52.

³⁾ Isto, str. 57.

nika, nije praktično dolazila do punijeg izražaja i zbog određenih propusta vrhova same Komunističke partije Jugoslavije. Najviši forumi Partije, zapravo, tih decenija očigledno nisu pokazivali dovoljno razumijevanja i pažnje urgentnim društvenim pitanjima Bosne i Hercegovine, pa ni partijskim punktovima na tom području, mada su tada kroz Centralni komitet KPJ prošli ili se nalazili u njegovoj neposrednoj blizini mnogi ljudi koji su poticali iz Bosne i Hercegovine ili se u njoj uzdigli kao komunisti (Đuro Đaković, Gojko Vuković, Mitar Trifunović, Ivan Krndelj, Alfred Bergman, Sima Miljuš, Antun Mavrak, Akif Šeremet, Ognjen Prica, Risto Samardžić, Josip Čižinski — Gorkić, Veselin Masleša, Đorđe Mitrović, Srđan Prica, Blagoje Parović, Rodoljub Čolaković i drugi). Da je tu zapostavljenost osjećalo i samo partijsko članstvo u Bosni i Hercegovini, svjedoče i izvjesni rijetki sačuvani dokumenti partijske provenijencije. U jednom pismu partijske organizacije iz Sarajeva 1926. bez uvijanja se prebacuje partijskom rukovodstvu: »To je kruna vašeg nehađa prema BiH«. ⁴⁾ Rezolucija okružne partijske konferencije u Tuzli 1928. povodom upućivanja Otvorenog pisma Kominterne sadrži i ovu rečenicu: »Dosadašnje pasivno držanje CK prema organizacijama u Bosni treba da se zamijeni organskim redovitim vezama«. ⁵⁾ Nekoliko mjeseci kasnije (10. septembra 1928. godine) i učesnici Pokrajinske konferencije KPJ za BiH uputili su direktnu kritiku »centralnom vodstvu Partije, koje je, i pored sve važnosti BiH, ovu pokrajinu potpuno zanemarilo«. ⁶⁾ Provincijalni tretman Bosne i Hercegovine — svojstven najvišim krugovima građanske politike — izgleda u ovom razdoblju nije bio posve stran ni prvacima Komunističke partije Jugoslavije.

Mijenjanje takvog odnosa vrhova KPJ s kraja 1937, odnosno od početka 1938. ogleđa se kako u pojačanom interesovanju i metodičnoj pomoći bosansko-hercegovačkoj partijskoj organizaciji, tako još više u nastojanju da se u sklopu svježije revolucionarno-demokratske programske orijentacije KPJ iznađu realistička rješenja za posebnu problematiku Bosne i Hercegovine. Umjesto agitacionih parola o državnoj samostalnosti Bosne i Hercegovine ⁷⁾ u kontekstu nedomišljenog izvana sugeriranog propagiranja dezagregacije monarhističke Jugoslavije 1928—1929 ⁸⁾ i njihove novelirane verzije 1934. u formi anticipacije »radničko-seljačke sovjetske vlade« i u BiH, ⁹⁾ sporadičnih usputnih pominjanja ili izrazitog zanemarivanja bosansko-hercegovačkog fenomena, sada je prvo 1937. i 1939. u javnim deklaracijama i apelima lijevo opredijeljenih studenata iz Bosne i Hercegovine ¹⁰⁾ — inspirisanih savremenim stavovima komunista — nagoviješteno, a i eksplicirano, a zatim 1940. na Pokrajin-

⁴⁾ Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu (IRPS), fond: Komunistička internacionala, mikrofilm br. 46/256—67.

⁵⁾ Bilten CK KPJ i SKOJ-a od juna 1928.

⁶⁾ Arhiv za radnički pokret Beograd, fond: KI, 1928/76—2.

⁷⁾ Interesantno je napomenuti da nijedan do sada poznati partijski letak ni drugi tekst koji je nastao u BiH u to vrijeme ne sadrži takvu parolu.

⁸⁾ IRPS, fond: Komunistička internacionala, mikrofilm br. 46/256—220; *Proleter* br. 6/I, od 1. XII 1929. i dr.

⁹⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom II, str. 266, Beograd 1950, izd. Istorijsko odjeljenje CK KPJ.

¹⁰⁾ N. Šarac—N. Babić: Kratak pregled razvoja i djelatnosti KPJ u BiH od 1919—1945 (*Prilozi*) str. 45, *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, sv. X, Sarajevo 1959. i IRPS, fond: RP II/315.

skoj i Zemaljskoj konferenciji ozvaničeno da je KPJ svoju revolucionarno-demokratsku strategiju dogradila respektujući realitet i realnosti bosansko-hercegovačke zajednice. Tada proklamovani zahtjev o »narodnoj autonomiji«,¹¹⁾ koji se oslanjao i na izvjesne odgovarajuće slobodarske tradicije, bio je krupan korak ka daljoj trajnoj afirmaciji partijske politike i prestiža komunistu na tlu Bosne i Hercegovine i izvan nje. Ta orijentacija je tim više konvenirala egzistencijalnim interesima i potrebama naroda ovoga područja (i ne samo njih), jer je bila antiteza buržoaskoj nacionalističkoj politici podjele Bosne i Hercegovine i istodobno predstavljala nužan principijelni korektiv autonomaštva Jugoslovenske muslimanske organizacije, s kojim su kalkulantski manipulirali muslimanski građanski krugovi u svrhu jačanja sopstvenih pozicija.¹²⁾ Obogaćujući tim konsekvantnim stanovištem svoju globalnu politiku, KPJ se na Petoj zemaljskoj konferenciji izjasnila »protiv pokušaja srpske i hrvatske buržoazije da međusobno dijele Bosnu i Hercegovinu i ne pitajući narode tih oblasti«, da bi odmah precizirala: »Mi komunisti smatramo da narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije ili slično.«¹³⁾ Tri godine kasnije revolucija u svom punom zamahu utemeljiće federativnu jugoslovensku državnu zajednicu u kojoj je Bosna i Hercegovina jedna od šest njenih ravnopravnih članica.

Dostignuća i programsku usmjerenost organizacije KPJ u Bosni i Hercegovini 1940. godine svakako najautentičnije je iskazala i dokumentovala Pokrajinska konferencija o kojoj je sticajem sretnih okolnosti — sačuvan jedan originalni dosta iscrpan izvještaj, a glavni dio njene rezolucije svojedobno je objavljen u trobroju **Proleter**. Korišćenje tih i ostalih primarnih izvora, uz konsultaciju memoarske građe omogućuje manje-više dostatnu rekonstrukciju Konferencije i svih drugih relativnosti u vezi s njom.¹⁴⁾ Treba pomenuti da su ovoj Konferenciji prethodile obimne pripreme u koje spadaju posebna partijska savjetovanja, pojedini regionalni sastanci i sl.

Konferencija je održana u Sarajevu 27—28. jula 1940. u stanu ing. Slaviše Vajnera uz učešće dvadeset delegata¹⁵⁾ iz Sarajeva, Tuzle, Banje

¹¹⁾ Odgovarajući dio rezolucije Pokrajinske konferencije KPJ za BiH glasi: »Narodna autonomija BiH jedino je pravilno rješenje koje je zajednički interes muslimanskih, srpskih i hrvatskih masa. Narodnu autonomiju BiH srpske i hrvatske mase mogu izvojevati samo u zajedničkoj borbi na čelu s radničkom klasom«. — *Proleter* — organ CK KPJ, br. 9—10—11/XV, oktobar—novembar—decembar 1940.

¹²⁾ Prije Pokrajinske i Zemaljske konferencije su generalni direktor KPJ Josip Broz u organu Kominterne *Die Welt* 1939. godine, a član Politburoa CK KPJ Edvard Kardelj u listu *Proleter* 1940. godine negativno ocijenili političku prirodu velikosrpske i velikohrvatske iredente u odnosu na BiH, te uskoklasni smisao politike konzervativnih vrhova JMO, a Prva konferencija KP Hrvatske 25. VIII 1940. rezolutno se postavila »protiv impenijalističkih prohtjeva hrvatske buržoazije (prema Bosni i Hercegovini i Vojvodini)...«. — Vidi: N. Babić: BiH u koncepcijama građanskih političkih snaga i KPJ do 1941, str. 40—41, *Prilozi*, br. 3, i IRPS Sarajevo 1967. i isti: KPJ i pitanje položaja BiH, str. 231 *Prilozi*, br. 4. Sarajevo 1968.

¹³⁾ *Komunist* — organ CK KPJ, br. 1, od oktobra 1946, str. 117.

¹⁴⁾ Vidi članak Dane Begić: Peta pokrajinska konferencija KPJ za BiH, *Prilozi* IRPS, br. 3, Sarajevo 1967, str. 145—165.

¹⁵⁾ Po sjećanju grupe učesnika to su bili: Bušatlija Mahmut, Danilović Uglješa, Dugonjić Rato, Đaković Stjepan, Engl Slavko, Goranin Pavle, Hen Franjo, Hrozniček Rudolf, Jošilo Živko, Jovanović Iso, Kazaz Muhamed, Kovačević Borisa, Ljujić

Luke, Mostara, Zenice i Bugojna, među kojima su bili članovi pokrajinskih komiteta KPJ za BiH i SKOJ-a za BiH, predstavnici oblasnih i mjesnih komiteta KPJ i sarajevskog mjesnog komiteta SKOJ-a. Od prisutnih jedanaest su bili radnici, a devet intelektualci; deset Srba, četiri Muslimana, tri Hrvata i tri Jevreja; devetnaest muškaraca i jedna žena; njihov prosječni partijski staž je iznosio šest godina.¹⁶⁾ Skup je organizovan u najstrožijoj ilegalnosti, a zasjedanje je, s kraćim odmorima, trajalo oko dvadeset četiri sata. Podnijeti su referati i izvještaji o političkoj situaciji, mreži i djelovanju čitave i pojedinih organizacija KPJ, funkcionisanju Narodne pomoći, radu sa omladinom i sa ženama, djelovanju na selu i dr. Obuhvaćene su bile sve sfere organizovane aktivnosti komunističke, s tim što je sindikalni pokret bio samo predmet diskusije, budući da je petnaest dana ranije priređeno specijalno partijsko savjetovanje o sindikatima. Mada nema integralnih tekstova uvodnih izlaganja i zapisnika, raspoloživi izvori daju dovoljno osnova za zaključak da je Konferencija protekla u izrazito radnoj atmosferi uz puno angažovanje i naglašen kritičko-analički prilaz svih učesnika. Sve govori da je na njoj vladala puna jednodušnost.

Po dokumentima Konferencije, u to vrijeme KPJ u Bosni i Hercegovini je imala 196 članova¹⁷⁾ u oko 40 gradova i sela,¹⁸⁾ od čega u Sarajevu 46, u Mostaru 37, a u ostalim mjestima Hercegovine 26, u Banjoj Luci 28, a u njenoj okolici 4, u Tuzli 14, a u tuzlanskom bazenu još 17, u Zenici 11, u Bugojnu 7 i u Travniku 3 člana.¹⁹⁾ U Sarajevu je oko 60 lica bilo okupljeno u tzv. vaspitno-pripremljene grupe.²⁰⁾

Konferencija je konstatovala da se osim ilegalne štampe i drugih publikacija, u 600 do 850 primjeraka redovno rasturaju ljevičarski zagrebački listovi **Naše novine**, **Glas (Glas sindikalno organizovanih radnika) i Radnički tjednik**.²¹⁾

Nerazvijenost baze Komunističke partije u industrijskim rejonima, sporost izgradnje uporišta na selu i, izuzimajući Sarajevo, odsustvo sistematskih napora da se Partija plasira i u redove žena²²⁾ — to su najviše isticane manjkavosti. Duža rasprava je vođena o suzbijanju recidiva grupišenja i pojedinačnih otpora novoj liniji KPJ.²³⁾

Iako je svoj dijapazon morala razliti po izuzetno razuđenoj savremenoj političkoj tematici, Konferencija je imala svoj fokus. Njeni učesnici su nastojanja i razmišljanja koncentrisali oko jedne suštinske fundamentalne tačke: oblika i metoda konstituisanja i razvoja masovnog

---

Vojo, Mandžić Pašaga, Mijatović Cvijetin, Milutin Velimir, Miškin Vaso, Papo Roza, Pašić Mujo i Popara Miro.

¹⁶⁾ IRPJ, Arhiv, dokumenat br. 140/V, 3—9/40.

¹⁷⁾ Isto. — U taj broj nisu uračunati komunisti iz pojedinih perifernih područja BiH, kao, na primjer, iz Livna koji su ostali u djelokrugu Komiteta KPJ u Splitu. (Sresko načelstvo u Livnu je aprila 1940. na spisku komunističkih vodilo četrnaest osoba — IRPS, RP II/457). Van evidencije je bilo i nekoliko desetina članova KPJ iz BiH koji su tada kao studenti djelovali pretežno u revolucionarnom pokretu na Beogradskom univerzitetu i na Zagrebačkom sveučilištu.

¹⁸⁾ U. Danilović: cit. tekst, str. 60.

¹⁹⁾ IRPJ, Arhiv, dok. br. 140/V, 3—9/40.

²⁰⁾ Isto.

²¹⁾ Isto.

²²⁾ Ukupno je bilo devet članica KPJ u BiH: 7 u Sarajevu i 2 u Zenici. — Isto.

²³⁾ Isto.

militantnog pokreta na prostranoj političkoj platformi koja je trebalo da vjerno održava i sublimira svakodnevne i trajnije potrebe radnih ljudi i njihove demokratske težnje, zbiljske nacionalne interese, opštejugoslavensku uzajamnost i proletersku internacionalnu solidarnost, patriotsko i antifašističko u tim strukturama, kao i sve ostale oslobodilačke tendencije. Pri tome je naročito istaknuto da »za svaku akciju radničke klase i seljaštva treba vezati i zahtjeve od općenarodnog značaja, kao što je odbrana i osiguranje nezavisnosti zemlje...«²⁴⁾ Konferencija je zaključila da Pokrajinski komitet »u svrhu razvijanja širokog pokreta saveza radnika i seljaka« pristupi štampanju odgovarajućeg lista.²⁵⁾

Učesnici konferencije su na kraju jednoglasno prihvatili rezoluciju koja je u petnaest tačaka fiksirala utvrđenu liniju i zadatke organizacije KPJ u Bosni i Hercegovini,²⁶⁾ a potom su izabrali novi pokrajinski komitet²⁷⁾ i pet delegata za predstojeću Zemaljsku konferenciju KPJ.²⁸⁾

U godini održavanja Pokrajinske konferencije, prije a naročito poslije tog skupa, komunisti Bosne i Hercegovine, izlažući se pooštrenim represalijama vlasti,²⁹⁾ svojim zgusnutim i raznovrsnim aktivitetom obezbjeđuju prisustvo i uticaje KPJ u društvenom životu. Osjetno je ojačao taj upliv u raznim udruženjima, a osobito u Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu (URSSJ).³⁰⁾ Sve brojniji aktivisti iz Komunističke partije i oko nje sužavali su teren nacionalnim buržoazijama i definitivno politički nadvladali lokalnu socijalističku desnicu, tako da se stalno uvećavao udio komunista u usmjeravanju rastućeg raspoloženja radništva za ekonomsku i političku borbu, što posvjedočava učestalost tarifnih akcija³¹⁾ i učešće proletarijata u antirežimskim i antifašističkim demonstracijama i drugim oblicima javnih protesta u Sarajevu, Mostaru, Banjaluci

²⁴⁾ Isto.

²⁵⁾ Isto.

²⁶⁾ *Komunist*, br. 9—10—11, god. XV, oktobar—novembar—decembar 1940.

²⁷⁾ Članovi PK su bili: Danilović Uglješa, Đaković Stjepan, Jovanović Iso, Kovačević Boriša, Mandžić Pašaga, Miskin Vaso, Pašić Mujo i Pucar Đuro. U. Danilović: cit. tekst, str. 62.

²⁸⁾ Đaković Stjepan, Jovanović Iso, Mandžić Pašaga, Pašić Mujo i Pucar Đuro. Isto.

²⁹⁾ Pored individualnih i grupnih hapšenja, u 1940. je počela kampanja interniranja komunista. Niži organi vlasti su na osnovu vladine Uredbe od decembra 1939. i primljenih instrukcija, od početka 1940. pravili spiskove komunista »koje je trebalo uputiti u skupno boravište« (IRPS, RP II/384) i vršili prva pojedinačna konfiniranja. Na primjer, iz Zenice je tada preko Beograda otpremljen u tek osnovani logor u Bileći Todor Vujasinović. (T. Vujasinović: Logor u Bileći, str. 363—364, Zbornik Četrdeset godina, knj. IV, Beograd 1960. Vidi: S. Cvetković: Bilećki koncentracioni logor, Istorija XX veka — Zbornik radova, sveska II, Beograd 1961). Početkom septembra 1940. iz Mostara je u Lepoglavu deportirano osam lica, a narednog mjeseca je za još šestoricom mostarskih komunista raspisana potjernica (IRPS, RP II/478 i RP II/489). U januaru 1941. oko 35 komunista iz Bosne je internirano u logor Medurečje kod Ivanjice. (D. Misirača: Koncentracioni logor kod Ivanjice, str. 377—378, Zbornik Četrdeset godina, knj. IV).

³⁰⁾ Vidi: A. Hadžirović: Borba KPJ za uticaj u sindikatima u BiH uoči drugog svjetskog rata, str. 87—97. *Prilozi IRPS*, br. 5, Sarajevo, 1969.

³¹⁾ Prema podacima Radničke komore u Sarajevu od novembra 1939. do novembra 1940. u BiH je vođen 61 tarifni pokret u kojima sudjeluje 39.312 radnika. (IRPS, RP II/381).

i Prijedoru.³²⁾ U 1939. na teritoriji Bosne i Hercegovine registrovan je 21 štrajk, a 1940. godine 44 puta je obustavljen rad u preduzećima.³³⁾

U partijskoj tehnici u Sarajevu od jula 1940. štampan je u dvomjesečnim sveskama **Glas saveza radnika i seljaka**,³⁴⁾ a odmah zatim je pokrenuto i glasilo SKOJ-a **Riječ bosansko-hercegovačke omladine**. To su nakon hapšenja i rasturanja redakcija sarajevskog **Komunista** i tuzlanske **Fabrike i njive** 1932. godine bile prve periodične ilegalne partijske publikacije koje su uređivane i izdavane u Bosni i Hercegovini.

Temeljno naučno ispitivanje i objašnjenje zaslužuje poznata činjenica da su tada uzajamni afiniteti KPJ i mlade generacije postali vrlo jaki i plodotvorni.

Tekući proces uspostavljanja i učvršćenja višestrukih spona komunističke partije sa svojom sredinom razarao je обруч oko KPJ, koji je decenijama izgrađivan politikom režima, građanskih partija i drugih konzervativnih snaga. Komunistička partija Jugoslavije je nominalno ostala van zakona, ali je prihvatana od strane onog dijela društva kome je u tom i nastupajućem istorijskom trenutku sudbonosnih alternativa bio potreban baš takav protagonist progresivne akcione politike.

³²⁾ N. Šarac—N. Babić: cit. članak, str. 16.

³³⁾ A. Hadžirović: Pregled štrajkova vodenih u BiH 1935—1941, str. 383—393. Prilozi IRPS, br. 2, Sarajevo, 1966.

³⁴⁾ Izdavanjem ovog lista provedena je jedna od pomenutih odluka Pokrajinske konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Od januara 1941. list je nosio naziv *Glas saveza radnog naroda BiH*.

THE POLICY OF THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA IN BOSNIA AND HERCEGOVINA BEFORE THE FIFTH NATIONAL CONFERENCE OF 1940

Summary

With the interwoven influence of internal factors and the international situation in the second half of 1939 and over the course of 1940, events in Yugoslavia became exceptionally dynamic and took on the character of social and political turmoil. The identity of the basic course of shifts and regroupings of the working masses within the framework of this turmoil, which are somewhat specific in Bosnia and Hercegovina, with the new course of independent policy of the Communist Party of Yugoslavia (CPY) is confirmed and embodied in a revolutionary-democratic movement of great potential.

After considerable oscillation during the previous two decades, the organization of the CPY — including its section in Bosnia and Hercegovina — was then going through a stage of definitive consolidation and began to constitute the most vital anti-fascist political current in the country. Considerably divested of dogmatism, the realistic treatment of the unsolved social problems, as well as the adoption of the view of »people's autonomy« of Bosnia and Hercegovina as part of the complex modernized revolutionary democratic concepts of the CPY, considerably strengthened the political prestige of the communists, inasmuch as such an orientation — as the principled negation of the bourgeois nationalist policy — suited the vital interests of the people of this area and of the entire Yugoslav community.

The regional party conference of July 27—28, 1940, represents an important event in the development of the CPY in Bosnia and Hercegovina. After thorough preparations, that gathering took place in Sarajevo, in strictest illegality. For nearly 24 hours the 20 delegates from Sarajevo, Tuzla, Banja Luka, Mostar, Zenica and Bugojno critically considered the activities of communists in all fields and, with a great deal of inventiveness, established adequate methods of further revolutionary work under the complex and delicate conditions of the prevailing social processes. The participants of the conference finally unanimously adopted a resolution which in 15 points established the direction of policy and operative tasks of the CPY in Bosnia and Hercegovina and then elected a new regional committee and 5 delegates to represent them in the national conference of the CPY.

With its program built and affirmed before the war, the CPY reached the level of a first class political power completely overshadowing the conformist socialist right and eliminating the previous monopoly of bourgeois elements over the leading positions in national movements. The acquired social power and influence of the Communist Party for all practical purposes debilitated the anti-communist law concerning the protection of the state. Identifying with the most progressive liberation movements in the society, communists were to acquire the mandate of history in the crucial events of 1941 to assume the decisive role in the actual revolutionary disentanglement of the crisis on the Yugoslav soil.

Rasim Hurem

Političke mjere okupatora i ustaša protiv ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1942. godine

Vojni historičari u Jugoslaviji dosta su pisali o tzv. drugoj i trećoj neprijateljskoj ofanzivi, koje su bile preduzete uglavnom protiv partizana u Bosni i Hercegovini.¹⁾ Oni su rekonstruisali i analizirali vojna dještva okupatora, ustaša i domobranstva NDH, a isto tako i dještva Vrhovnog štaba NOP i DV Jugoslavije i partizanskih jedinica protiv kojih su pomenute ofanzive bile preduzete. Utvrdili su da je postojala četnička kolaboracija sa njemačkom i italijanskom vojskom i sa domobranstvom NDH u borbama protiv partizana, kao i da je ta kolaboracija olakšala posao okupatorima. Ovi historičari su takođe dali ocjenu rezultata pomenutih vojnih dještava ali samo sa čisto vojnog stanovišta. Tu ocjenu prihvatili su i autori **Pregleda istorije SKJ**, koji su u konciznom opisu događaja na jugoslavenskom ratištu u 1942. godini mogli samo konstatovati da su pomenute vojne ofanzive protiv partizanskih snaga bile

¹⁾ S. Bobić, Neki podaci o borbama u Hercegovini od 1. januara do kraja aprila 1942. godine, VIG br. 4/1950, str. 63, 68, 69; M. Stepančić, Treća neprijateljska ofanziva u istočnoj Bosni, Crnoj Gori i Hercegovini gledana kroz neprijateljska dokumenta, VIG br. 3/1951; R. Bašić, Neprijateljska ofanziva na Kozaru juna 1942. godine, VIG br. 5/1952; Isti, Ustanak i bombe na Kozari 1941—1942, Beograd 1957, str. 173—252, 259—270; M. Zekić, Druga neprijateljska ofanziva, VIG br. 2—3/1956; A. Đonlagić — M. Leković, Druga etapa Druge neprijateljske ofanzive, VIG br. 4/1957; Isti, Njemačka ofanziva na istočnu Bosnu januar—februar 1942, Beograd 1962; Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, prva knjiga, Beograd 1957, str. 169—179, 199—211, 231—235.

preduzete.²⁾ O političkoj pripremi vojnih ofanziva vojni historičari nisu raspravljali. Izuzetak čine A. Đonlagić i M. Leković, koji su se osvrnuli na korake koje su Nijemci, pripremajući svoju ofanzivu na istočnu Bosnu, januara—februara 1942. godine, preduzeli sa ciljem da se povežu sa tamošnjim četničkim vođstvom (J. Dangić).³⁾ No, i taj je osvrst uslijed oskudice u izvorima ostao nedorečen i djelimično netačan.

Znatno manje je pisano o političkim mjerama, koje su okupacione sile i ustaški režim NDH preduzimali u to vrijeme protiv ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini. L. Hory i M. Broszat, raspravljajući o osnovnim pravcima njemačke i italijanske politike u NDH, osvrnuli su se na bitne razloge zbog kojih se njemačka okupaciona sila, napose njemački vojni krugovi u Beogradu, a i italijanska, u vrijeme kada je pripremala prve ozbiljne zahvate protiv partizanskog pokreta zapadno od r. Drine, opredijelila za izvjesne oblike saradnje sa četnicima u Bosni i Hercegovini.⁴⁾ F. Butić je u nekim svojim radovima⁵⁾ ukazala na pokušaj ustaških vrhova, prvih mjeseci 1942. godine, da povedu umjereniju politiku prema Srbima u NDH i na taj način oslabe otpor Srba režimu i doprinesu slabljenju narodnooslobodilačkog pokreta. Pisac ovih redaka analizirao je sporazume o saradnji između NDH i četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine, kao i dještvo tih sporazuma na proces slabljenja NOP-a u ovoj oblasti.⁶⁾ Napokon, neka pitanja iz ovog okvira (dogovaranja Nijemaca i Italijana o vojnim poduhvatima protiv partizana, osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve) usputno, raspravljajući najviše o njemačko-italijanskim odnosima, dotakao je S. Odić u svojoj knjizi: **Neostvoreni planovi.**⁷⁾

Namjera nam je da u ovom radu, koliko to stanje historijskih izvora dopušta, damo cjelovit prikaz političkih mjera njemačkog i italijanskog okupatora i ustaškog režima NDH — uključujući tu i političku pripremu oružanih akcija protiv partizana — preduzetih u cilju slabljenja, odnosno likvidacije ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini u kritičnoj, prvoj polovini 1942. godine.

Njemački okupator je imao mnogostruki interes u Bosni i Hercegovini. U budućnosti je Bosna i Hercegovina trebalo da uđe u sferu njemačkog uticaja. U toku rata njemačkog okupatora je privlačilo rudno i šumsko bogatstvo, industrijski kapaciteti, komunikacije i vojnostrateški položaj Bosne i Hercegovine. Da bi mogao da nesmetano vrši eksploataciju tih bogatstava, njemački okupator je želio da u Bosni i Hercego-

²⁾ Pregled istorije SKJ, Beograd 1963, izd. latinicom, str. 352, 354.

³⁾ A. Đonlagić — M. Leković, Njemačka ofanziva..., str. 51—53, 216—219.

⁴⁾ L. Hory — M. Broszat, Der kroatische Ustascha-Staat 1941—1945, Stuttgart 1964, str. 119—128.

⁵⁾ F. Butić — I. Jelić, Prilozi za proučavanje historije NDH u razdoblju 1942—1943. godine, Putovi revolucije 1—2/1963, str. 343—345; F. Butić, O nekim problemima proučavanja »Nezavisne Države Hrvatske«, Putovi revolucije 3—4/1964, str. 306; Ista, Ustaška »Nezavisna Država Hrvatska« u vrijeme Prvog zasjedanja AVNOJ-a, Prvo zasjedanje AVNOJ-a — zbornik radova naučnog skupa Bihać, 1966, str. 196—197.

⁶⁾ R. Hurem, Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne Države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo br. 2, Sarajevo 1966.

⁷⁾ S. Odić, Neostvoreni planovi, Zagreb 1961, str. 26—27, 53, 63—64.

vini vlada red i mir. Umjesto toga, on se ubrzo suočio sa narodnim ustankom u kojem su uglavnom zbog ustaškog terora i zločina nad srpskim narodom u najvećem broju učestvovali Srbi.

Sudbina srpskog naroda u Bosni i Hercegovini (kao i u Hrvatskoj) uzbuđivala je duhove istočno od Drine. U Srbiju su stizale vijesti o teroru i zločinima koje su ustaše vršile nad Srbima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, a osim toga su pristizale brojne izbjeglice iz Bosne i Hercegovine. Po mišljenju njemačkih krugova u Srbiji, položaj Srba u NDH je znatno otežavao napore vlade generala M. Nedića da u lojalnoj saradnji sa Nijemcima održi mir u Srbiji.⁸⁾

Izlazi da je interesovanje njemačkog okupatora za prilike u Bosni i Hercegovini bilo motivisano ne samo njegovim vojnoprivrednim i vojnostrateškim ciljevima u toj zemlji nego i njegovom željom da održi red i mir u Srbiji, koja je u vojnoprivrednom (rude, poljoprivredni proizvodi) i vojnostrateškom pogledu (centralni Balkan, komunikacije) za njega predstavljala područje od prvorazrednog značaja. Njemački krugovi u Srbiji su imali u vidu i jedan širi privredni i politički interes Rajha. General Paul Bader, komandujući general i zapovjednik Srbije vjerovao je da Treći Rajh treba da u srpskohrvatskom prostoru popuni prazninu nastalu rušenjem jugoslovenske države. On je smatrao da se privredni i politički aspekti rušenja Kraljevine Jugoslavije ne smiju posmatrati ni samo iz hrvatskog a ni samo iz srpskog ugla. Rješenje tih problema treba da na prvom mjestu polazi od interesa Trećeg Rajha. Pri tome treba imati u vidu da ovdje nije riječ samo o važnim privrednim interesima Rajha nego i o tome da će ugled Rajha kod stanovništva koje živi na području razorene države, kao i kod ostalih naroda biti doveden u pitanje ukoliko se u jugoslovenskim zemljama ne obezbijedi mir.⁹⁾

Pod hrvatskim prostorom gen. Bader je podrazumijevao uglavnom Bosnu i Hercegovinu, u kojoj žive »bosanski seljaci« Srbi — pogođeni, prevareni i iznevjereni. Bader je vjerovao da će ti seljaci biti razumni, tj. da će se vratiti svojim kućama i prihvatiti se korisnog posla čim njihovi životi ne budu više ugroženi, što će biti od značajnog interesa za Rajh.¹⁰⁾

Razmišljanja gen. Badera su zanimljiva i zbog toga što nam otkrivaju dva interesantna ugla posmatranja prilika u Bosni i Hercegovini:

1. po čvrstom uvjerenju njemačkih krugova u Beogradu i gen. Badera lično broj komunista među ustanicima u Bosni i Hercegovini je

⁸⁾ »...Es herrscht in diesem Lande jetzt Ruhe, und was das wichtigste ist, es wird überall fleissig gearbeitet. Neue Aufstandsbewegungen können sich hier auf diesem Boden nicht mehr entwickeln; Gefahren drohen nur von aussen. Aus diesem Grunde ist es unerhört wichtig, dass nunmehr auch jenseits der Grenzen eine endgültige Bereinigung erfolgt. Die Ruhe in Serbien ist weiterhin sehr viel davon abhängig, wie die 2 Millionen Serben in Kroatien behandelt werden. Solange der Flüchtlingsstrom aus Kroatien nach Serbien anhält, ist auch damit zu rechnen, dass die öffentliche Meinung in Serbien durch die Tatsache der Serbenverfolgung in Kroatien auf das höchste erregt ist« (gen. P. Bader — S. Kascheu, njem. poslaniku u Zagrebu 3. 5. 1942. Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd, Mikroteka, London) nadalje: London (N—7, 301637—43).

⁹⁾ Isto.

¹⁰⁾ »...Die Wiederherstellung von Ruhe und Ordnung — hauptsächlich im bosnischen Raum—liegt im höchsten Reichsinteresse« (Isto).

vrlo malen; u većini su ustanici otišli u šumu bojeći se da od strane ustaša ne budu ubijeni. Drugim riječima, to znači da se među ustanicima nalazi mali broj onih koji su to postali iz razloga ideološke prirode, već da se najveći broj ustanika odlučio za borbu zbog odnosa ustaških vlasti prema Srbima. Zaključak koji se na osnovu ovih premisa nametao bio je da se likvidacija ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini može postići prije svega promjenom dosadašnje politike ustaša prema Srbima i podizanjem njihove odgovornosti u vršenju uloge nosilaca državne volje na viši nivo;

2. njemačkim krugovima u Srbiji i Hrvatskoj nisu bile nepoznate srpskohrvatske protivrječnosti, koje su u uslovima rata poprimile nesvakidašnje razmjere. Ako su željeli da u srpsko-hrvatskom prostoru postignu red i mir, ti krugovi su morali da kreiraju takvu politiku koja bi, ako ne u potpunosti otklonila, ono bar u najvećoj mogućoj mjeri, ublažila, neutralisala sukob ekstremnog hrvatskog i srpskog nacionalizma.

Pokušavajući da pronađu takvu politiku, njemački krugovi u Beogradu i Zagrebu su pali u iskušenje da na srpskohrvatskom prostoru različito tumače jedinstvene interese Trećeg Rajha. Tako su odgovorni njemački krugovi u Beogradu, napose gen. Bader, zagovarali shvatanje srpskih krugova oko gen. M. Nedića. Nasuprot ovima, SA-Obergruppenführer Siegfried Kasche, njemački poslanik u Zagrebu smatrao je ustaški režim faktorom koji s najboljom voljom i stvarno radi za interese Trećeg Rajha. I dok je Bader ispoljavao nepovjerenje u ustaški režim i činio ga odgovornim za sve teškoće sa kojima se Treći Rajh susretao na srpskohrvatskom prostoru, Kasche je smatrao politički nesvrshodnim to što njemački faktori u Srbiji preuveličavaju i stalno ističu »srpske teškoće« koje dolaze sa hrvatske strane.¹¹⁾

Različiti uglovi posmatranja političkih prilika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i okupiranoj Srbiji od strane njemačkih krugova u Zagrebu i Beogradu uticali su na politiku tih krugova u odnosu na Bosnu i Hercegovinu u 1942. godini.

Njemački okupator počeo je da se neposrednije interesuje za prilike u Bosni i Hercegovini tek pošto se ustanak u ovoj zemlji razbuktao i, naročito kada je Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije, krajem 1941. godine, stigao u istočnu Bosnu. Do tog vremena okupator je uspio da uz pomoć četnika D. Mihailovića uspješno završi vojne operacije protiv partizanskih snaga u zapadnoj Srbiji (tzv. prva neprijateljska ofanziva), pa je Bosna postala područjem njegovog neposrednog operativnog interesa i djelovanja.

Njemački okupator je u januaru 1942. godine vojnički intervenisao protiv ustanika u istočnoj Bosni. Po vojnoj snazi koju je okupator u toj intervenciji angažovao, po teritoriji na kojoj je ona preduzeta i po rezultatima koje je postigla, ta intervencija je imala ograničeno dještvo. Mišljenje odgovornih njemačkih komandanata: gen. Badera i gen. Waltera Kuntzea, vršioca dužnosti zapovjednika oružanih snaga na Jugoistoku bilo je da je intervencija dala skromne rezultate iz razloga što su italijanske okupacione snage na demarkacionoj liniji dozvolile da se ustanici

¹¹⁾ Isto; S. Kasche — MIP-u 13. 4. 1942, AVII, Mikrotelka, Bon (nadalje: Bon) 4/976—977.

iz područja Romanije u većini sklone južno od demarkacione linije. Stoga su ustanici u istočnoj Bosni, smatrali su, samo privremeno rastjerani, pa se s njihovim postojanjem mora i dalje računati, kao i s tim da će njihove akcije ponovo uslijediti.¹²⁾

S obzirom na mršave rezultate vojne kampanje protiv ustanika, gen. Bader je sa skepsom gledao na razvoj prilika u istočnoj Bosni u bliskoj budućnosti. Njega je posebno zabrinjavao odnos ustaških vlasti prema Srbima nastanjenim u ovoj oblasti. Stoga je on želio da osigura svoj uticaj na rad civilnih i vojnih vlasti NDH u istočnoj Bosni. Ovo pitanje raspravljeno je na konferenciji njemačkih predstavnika gen. Bader, gen. Hugo von Glaise — Horstenau, njemački general u Zagrebu i S. Kasche) i predstavnika NDH (dr A. Pavelić, poglavnik NDH i maršal S. Kvaternik), održanoj u Zagrebu 23. januara 1942. godine, u vrijeme kada se vojne operacije u istočnoj Bosni nisu tako reći bile ni završile. Povelic i Kvaternik su prihvatili sve zahtjeve svojih sagovornika, pa je odlučeno da istočna Bosna — ograničena sa sjevera Savom, sa zapada Bosnom, sa juga demarkacionom linijom prema Italiji i sa istoka rijekom Drinom — i dalje ostane operativno područje pod zapovjedništvom komandujućeg generala i zapovjednika Srbije,¹³⁾ s tim što će suverenitet NDH u ovoj oblasti biti poštovan. Zapovjednik Srbije je prenio svoje nadležnosti na general-lajtnanta Johanna Fortnera, komandanta 718. pješadijske divizije, koja je stacionirana u gore označenom području istočne Bosne i čiji se štab nalazio u Sarajevu. Gen. Fortneru bile su neposredno podređene sve njemačke okupacione snage i oružane snage NDH (domobranske i ustaške formacije) stacionirane na označenom području. Osim toga, Fortner je bio ovlašten da izdaje naređenja o upotrebi i djeystvima žandarmerije i policije ukoliko to vojni položaj bude iziskivao.

Prema ovom dogovoru, dužnost gen. Fortnera bila je da se u sporazumu sa njemačkim generalom u Zagrebu i vladom NDH pobrine za ponovno uspostavljanje reda i mira u istočnoj Bosni, pri čemu tretman Hrvata, Srba i Muslimana kao punopravnih građana mora da bude njegov najvažniji princip.¹⁴⁾ Takođe je njegova dužnost bila da pomogne obnavljanje i izgradnju državne uprave NDH koju su ustanici bili uništili. U tom pogledu gen. Fortner je trebalo da sarađuje sa predstavnikom vlade NDH kod komandanta 718. pješadijske divizije, kojeg će ova — kako je dogovoreno — imenovati.¹⁵⁾

¹²⁾ Gen. W. Kuntze — OKW-u 29. 1. 1942, prema: E. Wisshaupt, Die Bekämpfung der Aufstandsbewegung im Südostraum, rukopis — prepis Međunarodnog vojnog suda u Nürnbergu, str. 112—113, AVII 70/Va—18/1; S. Odić, n. d., str. 26.

¹³⁾ Istočna Bosna je ostala u nadležnosti zapovjednika Srbije do oktobra 1942. g. Tada je formiran Štab njemačkih trupa u Hrvatskoj, u čiju je nadležnost spadala i istočna Bosna. Na čelu ovog štaba nalazio se general-major Rudolf Lüthers.

¹⁴⁾ »... Oberster Grundsatz muss sein, dass in den unter deutschem Einfluss stehenden Gebieten Kroaten, Serben und Muselmanen nebeneinander als vollberechtigte Bürger in Ruhe und Sicherheit leben können. Wer das Leben des anderen bedroht, verfällt schärfster Bestrafung auf Grund standrechtlicher Aburteilung« (Gen. Bader — štabu 718. pješ. divizije 18. 2. 1942, AVII 9/II-1/10).

¹⁵⁾ Isto; Zapisnik o saslušanju H. Fortnera 16. 1. 1947, AVII 9—34/10; E. Wisshaupt, str. 115—117.

A. Pavelić je odlučio da se za predstavnika vlade NDH u štabu gen. Fortnera a u svojstvu opunomoćenika ministra unutrašnjih poslova imenuje dr Šandar (Aleksandar) Benak, vladin sekretar.¹⁶⁾

Istovremeno je gen. Bader pokušao da sa Jezdimirom Dangićem, glavnim četničkim vođom u istočnoj Bosni nađe jedan modus vivendi. Uslovi za pregovore sa Dangićem stvoreni su tokom tzv. druge ofanzive. Kao što je poznato, Dangić i podređeni mu četnički oficiri nisu se oduprli njemačkim četama; štaviše, ti oficiri su javno izjavljivali da će udariti na partizane ukoliko se oni odupru njemačkoj vojsci u nastupanju. Sa svoje strane gen. Bader je naredio da se četnici, koji su u toku ofanzive pali u njemačko zarobljeništvo tretiraju kao ratni zarobljenici i da se s njima ne smije postupati kao sa odmetnicima.¹⁷⁾

Pregovori sa J. Dangićem vođeni su od 30. januara do 3. februara 1942. godine. Prvog dana Dangić je u razgovoru sa pukovnikom Kewischem, šefom štaba zapovjednika Srbije stavio ovome do znanja da je spreman da se sa svim svojim ljudima potčini njemačkoj komandi kako bi se komunisti u istočnoj Bosni uništili i mir održao. On bi takođe bio spreman da ostane na njemačkoj strani u slučaju da u proljeće ponovo dođe do ustanka. To je omogućilo da se 31. januara i 1. februara povedu stvarni pregovori u kojima su osim pukovnika Kewischa učestvovali i sam gen. Bader, zatim dr Felix Benzler, njemački poslanik u Beogradu, dr Georg Kiessel, vršilac dužnosti šefa vojne uprave, kao i predstavnik vlade gen. M. Nedića, J. Dangić je tražio da se za uzvrat ograniči vlast NDH u istočnoj Bosni u smislu da će se stvoriti uprava koja će voditi više računa o interesima istočnobosanskih Srba, među kojima i onih koji učestvuju u ustanku.¹⁸⁾

Izgleda da su gen. Bader i poslanik Benzler bili spremni da na osnovu Dangićevih obećanja i zahtjeva utanače s njim neki sporazum, vjerujući da bi Dangićeve ljude mogli iskoristiti za obezbjeđenje željeznice i industrijskih preduzeća u istočnoj Bosni. Ali su oni željeli da čuju mišljenje druge strane, pa su zamolili gen. Glaise-Horstenaua da se 2. februara, zajedno sa opunomoćenim izaslanikom vlade NDH priključi pregovorima sa Dangićem. Iz Zagreba su stigli i gen. Glaise-Horstenau i poslanik Kasche, a u ime vlade NDH dr Vjekoslav Vrančić, državni sekretar i pukovnik Fedov Dragojlov, šef operativnog odjeljenja generalštaba. Izaslanik vlade NDH odbio je da prihvati sporazum na ponuđenim osnovama. Predstavnici Trećeg Rajha došli su do zajedničkog zaključka da su broj Dangićevih ljudi i pouzdanje s kojim se njima može pričati neizvjesni. Sama Dangićeva ličnost nema nikakvu vrijednost. Ako bi se prihvatila Dangićeva formula za sporazum, njemačkoj strani ne bi preostala nikakva sredstva kao garancija da će Dangić i njegovi ljudi zaista imati držanje kakvo je obećano. Postojala je bojazan da Dangić ne iskoristi ovaj sporazum da bi svoje pristalice snabdio municijom i opre-

¹⁶⁾ Zapisnik o saslušanju H. Fortnera.

¹⁷⁾ A. Calisse, gen. konzul Kraljevine Italije u Sarajevu — MIP-u Rim 29. 1. 1942, AVII 153a—3/5—14.

¹⁸⁾ S. Kasche je u svom izvještaju MIP-u napisao da je Dangić kao protuuslugu zahtijevao povlačenje domobrana i ustaša iz pet istočnobosanskih srezova i stavljanje ovih srezova pod upravu sreskih načelnika, biranih iz reda domaćih Srba, a isto tako da bi Dangić želio da dobije municiju i snabdijevanje. S. Kasche — MIP-u 4. 2. 1942, Bon 4/852—853.

mom, obučio ih i reorganizovao. Stoga su ovi pregovori završeni bez rezultata. Dangić je za neuspjeh pregovora optužio predstavnike ustaške vlade i izjavio da mu ne preostaje ništa drugo nego da povede »borbu protiv Hrvata« u cilju da zaustavi uništenje srpskog naroda u Bosni.¹⁹⁾

Međutim, aranžman gen. Badera sa Pavelićom i Kvaternikom bio je privremena mjera čije je provođenje zavisilo i od trećih faktora (NOP). S druge strane, gen. Kuntze, vršilac dužnosti komandanta Jugoistoka nije odobravao započete pregovore sa J. Dangićem. On je gen. Baderu stavio do znanja da je J. Dangić Srbin i da će to ostati, a da je pregovore ponudio samo zato da bi prezimio i imao vremena da organizuje i obuči svoje efektivne, a osim toga da bi pripremio pripojenje istočne Bosne Srbiji. Smatrao je da bi sporazum sa Dangićem omogućio narastanje njegovih snaga, što nije u skladu sa njemačkom politikom. Gen. Kuntze je smatrao da je, budući da je riječ o državnom području NDH, pogrešno pregovarati sa Dangićem prije nego što za to ne dobije saglasnost vlade NDH. Zato je on ukazao gen. Baderu da je i dalje njegova zadaća da suzbija ustanički pokret i osigurava industrijske kapacitete i najvažnije saobraćajnice u Srbiji i istočnoj Bosni.²⁰⁾

U svom izvještaju o rezultatima tzv. druge ofanzive, koji je od njega zatražila Vrhovna komanda njemačke vojske (OKW) gen. Kuntze je zaključio da su intervencijom njemačke vojske u istočnoj Bosni ustanici samo privremeno rastjerani, ali da se s njihovim postojanjem mora i dalje računati, kao i s tim da će akcije ustanika opet početi. Gen. Kuntze je izrazio svoje uvjerenje da oružane snage NDH, koje su jednom bile pobijeđene u borbi sa ustanicima, neće moći da spriječe ove akcije ustanika. Te akcije biće moguće spriječiti i ustanike uništiti samo ako se odnosne teritorije čvrsto zaposjednu, što je moguće jedino u povoljnijim vremenskim uslovima. Za jedno takvo zaposjedanje bilo bi potrebno — po mišljenju gen. Kuntzea — da njemačke trupe na njemačkom okupacionom području bitno ojačaju, a osim toga da se u akciji protiv ustanika pored njemačkih angažuju italijanske okupacione trupe i oružane snage NDH, i to pod jedinstvenom glavnom komandom. Ta akcija morala bi se preduzeti uglavnom istovremeno protiv svih centara ustanka na teritoriji NDH kako bi se ustanicima onemogućilo da se, izbjegavajući udarce u jednom području povuku u drugi kraj NDH. Gen. Kuntze je dodao da bi Italijani morali da se uključe u aktivnu borbu protiv ustanika, a ustaše da se odreknu svake vrste terora i vršenja zločina nad narodom.²¹⁾

I druge vojne ličnosti, a naročito njemački general u Zagrebu, izvještavali su OKW o nezadovoljavajućem razvoju prilika u Jugoslaviji. Najzad se OKW odlučila za zajedničku njemačkoitalijansku akciju. Generalfeldmaršal Wilhelm Keitel, načelnik štaba OKW obratio se general-pukovniku Ugu Cavalleru, načelniku generalštaba italijanskih oružanih snaga s prijedlogom da njemačke i italijanske okupacione snage preduzmu zajedničke mjere za uništenje partizana na teritoriji NDH.²²⁾

¹⁹⁾ Isto; E. Wisshaupt, str. 113—115; Vidi i moj rad: Sporazumi o saradnji..., str. 289—290.

²⁰⁾ E. Wisshaupt, str. 115.

²¹⁾ Isto, str. 112—113.

²²⁾ S. Odić, n. d., str. 26—27.

Pošto je postignuta saglasnost o potrebi zajedničke akcije širih razmjera, sastali su se najviši predstavnici njemačke i italijanske okupacione sile u Jugoslaviji sa ciljem da razmotre vojne i političke aspekte predstojeće akcije protiv ustanika. Na putu za Opatiju, gdje su vođeni razgovori sa italijanskom stranom, njemačka delegacija se sastala u Zagrebu 27. februara 1942. godine, i tu definisala svoj stav u odnosu na predmet predstojećih razgovora.²³⁾ Gen. Kuntze je izložio da su u pitanju dvije ustaničke grupacije od kojih jedna na potezu od Save do Dubrovnika (istočna Bosna i Hercegovina i dijelovi Crne Gore) a druga u zapadnoj Bosni, u širem prostoru oko Prijedora. On misli da bi za savladavanje ustanika u istočnoj Bosni trebalo da se angažuju njemačke snage, a u području Goražda i Foče i italijanske. Potom bi ove posljednje trebalo da se vrate i preduzmu akcije čišćenja »na crnogorskoj granici do Kotora«.²⁴⁾ Stalo se na stanovište da su predstojeći vojni razgovori sa predstavnicima Kraljevine Italije i NDH korisni, ali da ih treba voditi oprezno. Vojne akcije protiv ustanika treba koliko je moguće više olakšati političkim sredstvima, posebno s obzirom na odnose između NDH i Nedićeve Srbije. U tom smislu treba podstaći produženje kontakata između A. Pavelića i M. Nedića na dosadašnjem nivou, a ako se s time saglasi ministarstvo inostranih poslova, podići ih na viši nivo. Predstojeća vojna akcija u istočnoj Bosni ne bi smjela da izazove nikakve teškoće za vladu gen. M. Nedića. Italijanske okupacione trupe upotrijebiće se sjeverno od demarkacione linije samo u operativne svrhe a ne i za zaposjedanje novih teritorija. Jednoglasno je utvrđeno da vojna akcija može razbiti ustaničke centre i slomiti njihovu udarnu snagu ali da ne treba računati sa njihovim savlađivanjem za kratko vrijeme.²⁵⁾

Sastanak u Opatiji održan je 2. i 3. marta 1942. godine. Sa njemačke strane bili su prisutni gen. Kuntze, gen. Bader, gen. Glaise-Horstenau i general-lajtnant Enno von Rintelen, njemački general pri italijanskoj vrhovnoj komandi, a sa italijanske: general Vittorio Ambrosio, načelnik italijanskog generalštaba, general Mario Roatta, komandant Druge italijanske armije i general Antonio Gandini, načelnik operativnog odjeljenja italijanske vrhovne komande.²⁶⁾ Razgovorima je prisustvovao i predstavnik hrvatskog domobranstva general-lajtnant Vladimir Laxa. Dogovoreno je da jedna operativna grupa pod komandom gen. Badera, a pod vrhovnim zapovjedništvom gen. Roatte, preduzme akciju za uništenje ustanika u istočnoj Bosni.²⁷⁾

Tokom razgovora došla su do izražaja različita gledišta jedne i druge strane u pogledu izbora sredstava koja će se primjenjivati u borbi protiv ustanika. Italijanska strana, na prvom mjestu gen. Roatta, zalagala se za odvojen tretman četnika i partizana. Roatta je još krajem januara mjeseca, pozivajući se na pozitivna iskustva i rezultate, koje su u tom pogledu postigle potčinjene mu komande, ukazivao na mogućnost

²³⁾ U zagrebačkim razgovorima učestvovali su: gen. W. Kuntze, gen. P. Bader, F. Benzler, gen. H. von Glaise-Horstenau, S. Kasche i jedan major. S. Kasche — MIP-u 28. 2. 1942, Bon 4/867—870.

²⁴⁾ S. Kasche — von Ribbentropu 27. 2. 1942, Bon 3/86—87.

²⁵⁾ S. Kasche — MIP-u 28. 2. 1942, Bon 4/867—870.

²⁶⁾ S. Odić, n. d., str. 53

²⁷⁾ Protokol o razgovorima vojnih predstavnika u Opatiji, Bon 4/883—886.

šireg sporazumijevanja sa srpskim stanovništvom, ako zatreba i na štetu NDH, kao na način na koji bi bilo moguće da se nejak, a istureni italijanski garnizoni održe bez borbe. Gen. Kuntze nije se slagao sa Roattinim gledištem, koje je po njegovom mišljenju zasnovano na devizi »ne boriti se«. Pozivajući se na iskustvo da se milosrdem i popuštanjem prema ustanicima ne može postići željeni cilj, gen. Kuntze je energično odbio Roattine ideje o pregovorima sa četnicima. Mišljenje gen. Kuntzea je prevagnulo pa je odlučeno da se sa četnicima kao ni sa partizanima neće pregovarati. Utvrđen je jednoobrazan postupak obiju strana prema ustanicima i prema stanovništvu. Određeno je da ustanici koji budu uhvaćeni sa oružjem moraju biti strijeljani, a isto tako i svaki onaj koji se nalazi u njihovoj pratnji ili ih pomaže. Sela u kojima se nađe oružje i municija ili koja ustanike bilo gdje i na bilo koji način budu pomagala biće spaljena. Za vrijeme i poslije operacije trupe će »pravično i sa puno razumijevanja« postupati sa narodom. Vlada NDH će preduzeti mjere za ponovno uspostavljanje pravnog poretka. Osim toga, ona će odmah donijeti privremene zakonske mjere koje su potrebne da regulišu život naroda.²⁸⁾

Međutim, pitanje da li sa četnicima na području planiranih operacija pregovarati ili ne, ubrzo je ponovo zaokupilo pažnju zainteresovanih. Povod za to dala je vlada NDH. Ona je u martu mjesecu stupila preko dra Vjekoslava Vrančića, državnog sekretara i predstavnika vlade NDH u štabu Druge italijanske armije u pregovore sa četnicima u Hercegovini u cilju iznalaženja jednog modus vivendia. Kao osnovu za pregovore, vlada NDH je predložila da četnike u Hercegovini snabdije oružjem, s tim da se oni bore protiv komunista i brane granicu NDH prema Crnoj Gori.²⁹⁾

Na vijest o ovim pregovorima reagirala je, svaka na svoj način, i njemačka i italijanska strana. Von Ribbentrop je stao na stanovište da jedan takav pokušaj zaslužuje pažnju, jer je značajan za pripremanje planirane vojne akcije protiv ustanika. Njemu je bila bliska ideja da se vojničko savladavanje ustanka pripremi i političkim sredstvima u smislu pokušaja da se ustaničke vođe prije početka akcije pocijepaju i izazovu jedni protiv drugih. Pri tom je Von Ribbentrop mislio da tu ideju treba provoditi na način koji neće dopuštati nikakvu sumnju u odlučnost Trećeg Rajha da vojnim sredstvima slomi oružani ustanak. On je takođe imao u vidu mogućnost, ako se pregovori vlade NDH sa četnicima pokažu kao korisni, da se nagovori M. Nedić da i on sa svoje strane utiče na ustanike da postanu lojalni građani. Ipak, njemačko ministarstvo spoljnih poslova nije željelo da u pitanjima pregovora sa četnicima utiče na bilo koji način na A. Pavelića, niti da o tom pitanju zauzme svoj stav prije nego što bude upoznato sa motivima koji su Pavelića opredijelili za pregovore i ciljevima koje ti razgovori treba da postignu.³⁰⁾

Za razliku od von Ribbentropa gen. Kuntze je stajao čvrsto na stanovištu da pregovori sa četnicima ne mogu da se uzmu u obzir, već da treba insistirati na odredbama Opatijskog protokola.³¹⁾

²⁸⁾ Isto; E. Visshaupt, str. 125—126, 136.

²⁹⁾ E. Visshaupt, str. 157.

³⁰⁾ Von Ribbentrop — S. Kasche-u 18. 3. 1942, Bon 4/917—918.

³¹⁾ W. Kuntze — OKW-u 7. 4. 1942, AVII 44—F—4/1—17—18.

Gen. Roatta je mislio da sama činjenica da vlada NDH pregovara sa četnicima daje u tom pogledu odriježene ruke Nijemcima i Italijanima, te da je odredba Opatijskog protokola, koja se odnosi na to pitanje postala ništavna. To mišljenje gen. Roatta je sa posebnim naglaskom iznio na konferenciji sa gen. Baderom i šefom njegovog štaba, održanoj u Ljubljani (28. i 29. marta) prije nego što je Operativni štab gen. Badera prenio svoje sjedište iz Beograda u Sarajevo. Gen. Roatta se trudio da dokaže da, ako se već vode pregovori sa četnicima u Hercegovini, nema nikakvog razloga da se takvi pregovori ne povedu i sa četnicima u istočnoj Bosni. Smisao njegove ideje sastojao se u želji da putem pregovora isključi iz borbi »nacionalnosrpske ustanike u istočnoj Bosni«. Za vrijeme dok operacije traju četnici bi mogli da se i fizički udalje. Pošto partizani budu savladani, moglo bi se računati s tim da se četnici u ovom kraju uklope u osovinski sistem.³²⁾

Objasnujući svoj stav gen. Roatta je polazio od činjenice da se četnici bore protiv komunista i da je osnovni cilj njemačke i italijanske okupacione sile da savlada komuniste. Stoga, smatrao je on, nije svrsishodno da okupacione snage nastupaju istovremeno i protiv partizana i protiv četnika. Umjesto da ih na taj način prinudno tjeramo u isti tabor — govorio je Roatta — biće bolje da iskoristimo njihovo međusobno neprijateljstvo. U principu Roatta je smatrao da se i pitanje četnika može u pogodnom trenutku pobliže razmotriti i konačno riješiti. Sada, pak, u prvoj fazi, u fazi savladavanja komunista trebalo bi računati na njihovu pomoć, ako nikako drukčije ono u vidu njihove pasivizacije u predstojećim borbama. Činjenica je, pak — nastavio je Roatta — da četnici, iako, doduše, neprijatelji NDH, nisu i neprijatelji sila osovine. Stoga ne znači da se sa njima ne bi moglo razgovarati, naravno uz pristanak vlade NDH.³³⁾

General Laxa je izrazio spremnost da od vlade NDH izdjejstvuje saglasnost da se sa četnicima povedu pregovori. Gen. Baderu, i pored toga što je znao kakvo mišljenje o tome ima gen. Kuntze, nije preostalo ništa drugo, ukoliko nije želio da borbena grupa Bader ostane bez jedinstvene operativne komande, nego da se makar i preko volje saglasi sa namjerom gen. Roatte da povede razgovore sa četnicima. Odlučeno je i to da se civilne vlasti NDH u području operacija priznaju i uvažavaju. Vlada NDH za vrijeme dok operacije budu trajale biće zastupljena u štabu gen. Badera preko već određenog opunomoćenika (dr Sead Kulović).³⁴⁾

Vlada NDH formalno nije se složila s tim da se pregovara sa četnicima u istočnoj Bosni. Ona se unaprijed ogradila od takvih pregovora i od odgovornosti skopčane sa politikom pregovaranja. Stvarno, vlada NDH nije odbijala rezultate ljubljanskih razgovora. Ona je samo sumnjala da će dogovori u Ljubljani biti izvodljivi. Ipak, željela je da ostane u toku događaja, pa je svojim saveznicima stavila do znanja da na eventualne pregovore sa četnicima želi da uputi svog neslužbenog posmatrača.³⁵⁾

³²⁾ Isto; S. Kasche — MIP-u 3. 4. 1942, Bon 4/959.

³³⁾ E. Wisshaupt, str. 157—159.

³⁴⁾ S. Kasche — MIP-u 31. 3. 1942, Bon 4/934—935.

³⁵⁾ R. Hurem, Sporazumi o saradnji ..., str. 293.

S. Kaschea su mučile ozbiljne brige. On je vidio opasnost u tome što će možda četnici izvući iz pregovora veće koristi nego sam Roatta. S. Kasche je i u dotadašnjim odnosima između Italijana i četnika nalazio razloge za sumnju da se u ovom slučaju vodi dvostruka igra. No, i pored svih sumnji on je držao da su pregovori put kojim se može ići ka cilju. Po njegovom mišljenju, pregovore sa četnicima trebalo bi da vode zajedno predstavnici Trećeg Rajha i Kraljevine Italije. Pri tom bi se morala onemogućiti svaka veza istočnobosanskih četnika sa četnicima iz Srbije kako četnici u istočnoj Bosni ove veze ne bi iskoristili da u uslovima kada se pregovara ojačaju svoje snage i svoje pozicije.³⁶⁾

Ali se gen. Kuntze, prihvatajući rezultate ljubljanskih razgovora u pogledu vođenja operacija, i dalje suprotstavljao namjeri da se pregovara sa četnicima. Gen. Kuntze je sutradan po svršetku razgovora u Ljubljani zatražio od njemačkog generala kod Glavnog štaba italijanske vojske u Rimu da poradi na tome da se spriječi namjera gen. Roatte da započne razgovore sa četnicima. On je ujedno zatražio mišljenje OKW koju je smatrao kompetentnom da riješi ovo pitanje. Sa svoje strane predložio je Vrhovnoj komandi wehrmachta da se posredstvom Commando supremo nastoji da Roatta odustane od namjere da pregovara sa četnicima. Ostane li gen. Roatta čvrsto pri svojoj namjeri, gen. Kuntze je mislio da bi OKW u tom slučaju morala ovlastiti gen. Badera da i on pregovara sa četnicima.³⁷⁾

Pitanje pregovora postalo je predmetom kojim su se bavile i vrhovne komande njemačke i italijanske vojske.

Na ovom mjestu treba reći da su u pozadini njemačko-italijanskog neslaganja u pogledu odnosa prema četnicima u istočnoj Bosni stajali protivrječni interesi Trećeg Rajha i Kraljevine Italije u ovom dijelu Bosne i Hercegovine. Planom o sadjejestvu italijanskih divizija protiv ustaničkih snaga na teritoriji čiji centar je bila Foča pružala se mogućnost italijanskoj armiji da zaposjedne teritorij sjeverno od demarkacione linije. U tom cilju Roatta je podvlačio potrebu da u operacionom području sjeverno od demarkacione linije ostavi iza sebe jake posadne trupe. Takođe je insistirao na pravu italijanskih i, naravno, njemačkih vojnih komandanata da u području operacija vrše stvarnu vlast, a isto tako na isključivom pravu štaba Druge italijanske armije da ocijeni kad prestaje potreba daljnjeg održavanja vojne uprave.³⁸⁾ Nijemci su se s razlogom bojali da Italijani ne prošire svoj uticaj u središnjem dijelu Bosne i Hercegovine podrazumijevajući tu i Sarajevo. Razumljivo je što je Kasche u više navrata insistirao na tome da se italijanske trupe upotrijebe sjeverno od demarkacione linije samo u okviru operacija, a ne i kao posadne trupe poslije završenih operacija.³⁹⁾

Jedva da je potrebno naglasiti da se ovom planu gen. Roatte suprotstavljala vlada NDH, koju je on uvjeravao da zavođenje vojne uprave neće značiti atak na suverenitet NDH.

³⁶⁾ S. Kasche — MIP-u 3. 4. 1942, Bon 4/959.

³⁷⁾ E. Wisshaupt, str. 160—161.

³⁸⁾ Isto, str. 157; S. Kasche — MIP-u 16. 4. 1942, Bon 3/142—143.

³⁹⁾ Vidi Kascheov izvještaj MIP-u od 31. 3. 1942, Bon 4/934—935 i 16. 4. 1942, Bon 3/142—143.

Gen. Roatta je računao na negativan stav vlade NDH i poslanika Kaschea u odnosu na plan zavođenja vojne uprave — njemački vojni komandanti izgleda da su bili skloni da taj plan prihvate — pa je odlučio da se istovremeno posluži Jezdimirom Dangićem. Nezadovoljan ishodom razgovora koje je u periodu od 30. januara do 3. februara vodio sa predstavnicima Trećeg Rajha u Beogradu, Dangić je već 20. februara stupio u pregovore sa Italijanima. Italijanskoj komandi je išlo naruku i to što je ustaška »Crna legija«, jačine tri bataljona, prije nego što je trebalo da otpočnu operacije protiv ustanika u istočnoj Bosni, samovoljno, 31. marta, preduzela napad iz Han Pijeska u pravcu istočne granice NDH i za svega nekoliko dana prodrla na Drinjaču, zauzela Vlasenicu, Bratunac i Srebrenicu i tako izbila na Drinu. Tom prilikom ustaše su zadale težak udarac Dangiću, i to svega mjesec dana nakon što su mu sličan udarac zadali bataljoni prve i druge proleterske brigade u okviru pohoda protiv četničkih punktova u istočnoj Bosni. Računajući sa teškoćama u koje je Dangić zapao, italijanska vrhovna komanda mu je sugerisala da hitno pošalje jednu predstavku u kojoj će, pozivajući se na razvitak prilika u Bosni, zahtijevati da italijanske trupe odmah umarširaju u ovo područje. Rečeno je da će zaposjedanje ovog dijela Bosne od strane italijanskih trupa uslijediti 48 časova poslije prispjeća ove predstavke u Mostar, jer su za ovu svrhu već pripremljene odgovarajuće trupe.⁴⁰⁾

Nijemci su na ovu akciju sa italijanske strane reagirali tako što su uhapsili Dangića i ubrzo potom odveli ga u internaciju. Kasche je to iskoristio za konstataciju »da u takvoj situaciji ne treba pregovarati« nego svim sredstvima udariti po ustanicima.⁴¹⁾ U međuvremenu OKW je uspjela da se Commando supremo saglasi sa stanovištem da se treba pridržavati tačke deset Opatijskog protokola, kojom se isključuje mogućnost pregovora sa četnicima.⁴²⁾

Treba reći da se insistiranje gen. Kuntzea i OKW da se ne pregovara sa četnicima temeljilo isključivo na operativnim razlozima. Gen. Kuntze je u ovom slučaju postupao kao vojnik. Međutim, gen. Bader, kome je palo u dužnost da komanduje operacijama imao je, kao što je već rečeno, više razumijevanja za kombinovanje vojnih i političkih sredstava. On je čvrsto vjerovao da su većina ustanika u istočnoj Bosni, nacionalisti po ubjedenju, skloni mirnom životu, ali su se zbog ustaškog terora morali odmetnuti u šumu. Baderova sklonost da pregovara postala je još izrazitija kada se vlada NDH poslije ljubljanske konferencije u stvari složila sa pregovorima, prepuštajući rizik Nijemcima i Italijanima. U tom trenutku Kasche nije mogao ostati »veći katolik od Pape«, pa je i sam dopustio magučnost pregovora. Von Ribbentrop se nije protivio tome da se razgovori povedu, ali pod uslovom da razgovori ne dovedu u dilemu politiku u pogledu likvidacije ustanka.

Može se, dakle, reći da su odgovorni faktori Trećeg Rajha prihvatili ideju o kombinovanju vojnih i političkih metoda u savlađivanju ustanka tako što bi se primjenom drastičnih metoda protiv komunista i političkim pogađanjem sa četničkim starješinama još više podstakao rascjep

⁴⁰⁾ Zapovjednik Sipo i SD Beograd — RSHA-u Berlin 12. 4. 1942, London N—6, 301025—26.

⁴¹⁾ S. Kasche — MIP-u 13. 4. 1942, Bon 4/976—977.

⁴²⁾ S. Kasche — MIP-u 16. 4. 1942, Bon 3/142—143; E. Wisshaupt, str. 161.

u ustaničkim redovima — rascjep do kojeg je došlo nezavisno od politike okupatora prema ustaničkom pokretu. Samo su razlozi operativne prirode rukovodili komandanta Jugoistoka i OKW da u prvi mah otkloni mogućnost saradnje sa četnicima. Međutim, ove visoke komande su ubrzo izmijenile svoj stav i prihvatile pregovaranje sa četnicima kao korisno.⁴³⁾

Što se tiče Commando supremo, izvjesno je da je ona samo pod pritiskom OKW pristala da Roatti uskrati dozvolu da pregovara. To potvrđuju dvije važne činjenice: prvo, Roatta je i prije toga, već od početka ustanka, bez ikakve smetnje od strane vrhovne komande politički saradivao sa jednim dijelom srpskih građanskih političara u krajevima anketiranim od strane Italije i u onom dijelu NDH koji se prostirao u italijanskoj okupacionoj zoni. Kao što je poznato, ta saradnja je ubrzo evoluirana do oružane saradnje italijanske okupacione vojske i četničkih odreda protiv NOP-a; drugo, Roatta je 13. aprila, dan prije početka operacija, saopštio da Commando supremo zabranjuje pregovore sa ustanicima, a samo dva dana ranije, 11. aprila, on je u razgovoru sa gen. Glaise-Horstenauom u Zagrebu izjavio da je od Italijanske vrhovne komande dobio odriježene ruke za pregovore sa četnicima i da on bez obzira na to kako će Nijemci postupiti u svojoj zoni namjerava da putem pregovora odvoji četnike od partizana, naročito u Hercegovini, i tako sebi stvori slobodno zaleđe za operacije na sjeveru. On tom prilikom nije isključivao mogućnost da i same četnike, ako oni potvrde svoju vjernost, angažuje u borbi protiv partizana.⁴⁴⁾ Nema, znači, nikakvog osnova za vjerovanje da je Commando supremo za svega dva dana izmijenila svoje stvarno mišljenje o tako važnom pitanju kao što je politika savladavanja ustanka u Jugoslaviji.

Izlazi da su i njemački i italijanski faktori u vrijeme pripremanja tzv. treće ofanzive, kao, uostalom, i ranije, zastupali političko mišljenje da se ustanak u Bosni i Hercegovini (u ovom slučaju u istočnoj Bosni i Hercegovini) može savladati ako se postigne to da ustaški režim prihvati politiku tolerisanja Srba u NDH tj. ako se srpskom narodu u ovim krajevima omogući da živi u relativnom miru i sigurnosti. U skladu sa ovim stanovištem gen. Roatta i gen. Bader obratili su se prije početka operacije stanovništvu i ustanicima u istočnoj Bosni i Hercegovini s pozivom da odustanu od dalje borbe i da se posvete mirnom životu i radu. Oni su izjavili da su predstojeće akcije italijanske, odnosno njemačke vojske motivisane isključivo željom za zavođenje reda, mira i pravičnosti u ovim krajevima. Stoga da će se njihove trupe boriti samo tamo gdje budu naišle na otpor. Istovremeno su nagoviještene energične mjere (kažnjavanje smrću, spaljivanje kuća i gospodarskih zgrada i dr.) protiv onih koji budu nastavili borbu ili na bilo koji način pomagali ustanike, kod kojih se bude našlo oružje, ili koji budu bježali ispred italijanskih, odnosno njemačkih trupa. Osim toga, gen. Bader je u ime vlade NDH obećao jednakost pred zakonom i zajamčio zaštitu života i imetka svima onima »koji državu Hrvatsku iskreno priznaju«, bez razlike na vjeru i narodnost. Gen. Bader je takođe obavijestio narod i usta-

⁴³⁾ E. Wisshaupt, str. 182.

⁴⁴⁾ S. Kasche — MIP-u 16. 4. 1942, Bon 3/142—143.

nike da vlada NDH poziva na saradnju sve mirne građane, kao i da su već preduzete mjere za obnovu postradalih krajeva.⁴⁵⁾

General Bader je zaista želio da u što većem obimu ispuni obećanja data u svoje ime i u ime vlade NDH. On je za vrijeme razgovora sa predstavnicima wehrmachta (gen. Glaise-Horstenau, gen. Fortner i puk. Pfaffenroth, načelnik Štaba borbene grupe »Bader«) i funkcionerima NDH (gen. Ivan Prpić, šef štaba Glavnog stana poglavnika, dr M. Lorković, ministar spoljnih poslova, E. Kvaternik, državni sekretar za policiju, dr S. Benak, opunomoćenik vlade NDH za istočnu Bosnu u političkim pitanjima i ustaški p.pukovnik J. Francetić), koje je vodio u Sarajevu 19. i 20. aprila 1942. godine, insistirao na potrebi što brže izgradnje hrvatske državne uprave u području sa kojeg su ustanici potisnuti i tražio od predstavnika vlade NDH da se pokaže puno razumijevanje i pruži podrška naporima za plansku izgradnju srpskih naselja u istočnoj Bosni. Takođe je gen. Bader za vrijeme ovih razgovora pokrenuo pitanje ustaša i njihovog držanja kao prepreke za smirenje naroda, prije svega u istočnoj Bosni.⁴⁶⁾

Ima indicija da je gen. Bader u toku operacija sjeverno od demarkacione linije dijelio narodu zaplijenjenu stoku i zaplijenjene zalihe hrane.⁴⁷⁾

General Bader je upoznao stanovništvo istočne Bosne sa naporima koje je ulagao kod vlade NDH u cilju da ova podupre »rad oko smirivanja i podizanja ovog kraja«. On je obavijestio narod da će se odgovorni faktori NDH pobrinuti da se svaki gest samovolje i svaki prekršaj koji budu učinili službeni organi vlasti savjesno ispita i najstrožije kazni. Dodao je da će njemačke trupe u istočnoj Bosni pod njegovim vrhovnim zapovjedništvom i nadalje štiti pravdu i bdjeti nad ravnopravnošću i sigurnošću svih lojalnih građana.⁴⁸⁾

Ustaški režim je početkom 1942. godine počeo da shvata da će morati da mijenja svoj odnos prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. S jedne strane, na njega su vršili snažan pritisak njemački vojni krugovi u Jugoslaviji — koji su upravo u politici Pavelićeve garniture i njenog odnosa prema srpskom narodu vidjeli glavni uzrok nemira u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini — a s druge strane narodnooslobodilački pokret u Hrvatskoj — u čisto hrvatskim krajevima — sve više se razvijao, a ustaški režim sve više kompromitovao svojom unutrašnjom i spoljnom politikom. Ustašama je postalo jasno da ne mogu da se konfrontiraju istovremeno sa svim svojim protivnicima i oponentima i da je stoga neminovna revizija njihove dotadašnje politike.

Mada je izvjesno da se ustaški režim u suštini nije odricao plana o likvidaciji Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, on je morao da taj svoj cilj privremeno zapostavi i da prioritet dadne suzbijanju narodnooslobodilačkog pokreta. U to vrijeme interesi njemačkog i italijanskog okupatora u NDH takođe su nalagali da se sve raspoložive snage usmjere protiv NOP-a, odnosno njegovog komunističkog vodstva. U samom

⁴⁵⁾ Proglas komandanta 2. italijanske armije i komandanta borbene grupe »Bader«, AVII 27—3/2.

⁴⁶⁾ E. Wisshaupt, str. 166—167.

⁴⁷⁾ W. Kuntze — OKW-u 7. 5. 1942, AVII 44—F—3/1—23.

⁴⁸⁾ Proglas gen. Badera, AVII 50—A—2/16.

pokretu uveliko je bio odmakao proces političke diferencijacije, koji se ispoljavao kao nemogućnost saradnje ustanika sa četničkom i narodno-oslobodilačkom političkom orijentacijom. Protagonisti četničkog pokreta u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj nisu u to vrijeme skrivali da najopasnijeg svog protivnika vide upravo u narodnooslobodilačkom pokretu, a osim toga pokazivali su spremnost da u borbi protiv NOP-a potraže saveznike. Zbog svega toga ustaški vrhovi su početkom 1942. godine pokušali da vode umjereniju politiku prema Srbima.⁴⁹⁾

Zaokret u politici ustaškog vođstva ilustruje sazivanje Hrvatskog državnog sabora. Sam Sabor nije odražavao narodnu volju. Poslanici Sabora nisu bili birani nego su imenovani iz reda režimu poćudnih ljudi. Oko tog određivanja je bilo dosta nesporazuma zbog toga što je Pavelić nastojao da se zaobiđu neki istaknuti ljudi iz Hrvatske seljačke stranke, u stvari vođstvo stranke, i dr.⁵⁰⁾ Zasjedanje sabora, u kome je bilo i nekoliko Srba održano je posljednjih dana februara. Na tom zasjedanju, kao i na kasnija dva (u aprilu i decembru 1942. g.), Sabor nije donio nijednu odluku od značaja za narodni život.

U svom govoru u Saboru, održanom 28. februara, A. Pavelić je nagovijestio osnivanje tzv. Hrvatske pravoslavne crkve. Ideju za to dao mu je S. Kasche, njemački poslanik u Zagrebu.⁵¹⁾ Kasche je uvidio da se pitanje Srba u NDH, s obzirom na njihov broj i oružani otpor, ne može riješiti njihovim fizičkim uništenjem ili preseljavanjem, pa je sugerisao Paveliću da formalnom izmjenom statusa Srba u NDH pokuša da ih pretvori u lojalne građane svoje države. Kasche je mislio da bi bilo mudro kada se u buduće ne bi govorilo o Srbima u NDH, što je po tada važećim normama u NDH značilo o ljudima izvan zakona nego o pravoslavnim državljanima Nezavisne Države Hrvatske.⁵²⁾ Pavelić je prihvatio Kascheovo rezonovanje s tom napomenom da on nije želio da pravoslavna crkva u NDH bude »korteš velesrpstva«, što je ona »postala putem sv. Save«. Pavelić je tvrdio da se pravoslavna crkva u NDH mora depolitizirati i služiti isključivo »prvotnom pozivu vjere«. Iz ovih razloga Pavelić nije želio da za poglavara hrvatske pravoslavne crkve postavi crkveno lice iz redova Srba u NDH. Ukratko, Pavelić je želio da osnivanjem Hrvatske pravoslavne crkve doprinese smirivanju Srba u NDH. Mada je govorio o njenoj depolitizaciji, Pavelić je imao u vidu pravoslavnu crkvu koja će poslužiti njegovim političkim ciljevima.⁵³⁾

Trećeg aprila 1942. g., u jeku priprema za ofanzivu protiv ustanika u istočnoj Bosni i Hercegovini, donesena je »Zakonska odredba o hrvatskoj pravoslavnoj crkvi«. Petog juna iste godine donesen je »Ustav hr-

⁴⁹⁾ F. Butić, O nekim problemima proučavanja »Nezavisne Države Hrvatske«, str. 306.

⁵⁰⁾ Izjava S. Kvaternika na saslušanju 23. 10. 1946, AVII 9—6/2—1—104.

⁵¹⁾ »Nur auf einn sachlichen Tatbestand möchte ich mit allem Nachdruck hinweisen: Die Gründung der Kroatischorthodoxen Kirche, ist auf meine Veranlassung durch den Poglavnik erfolgt« (S. Kasche — MIP-u 28. 12. 1942, London N—9, 302768—70).

⁵²⁾ S. Odić, n. d., str. 63—64.

⁵³⁾ »Nai me radi se samo o jurističkom uređenju, nego i o jednom političkom pitanju. Volja je poglavnika da se nađe baza kako bi se moglo omogućiti i pravoslavlju život, a prvi je uvjet tome da se uspostavi crkva, i to crkva koja odgovara interesima države...« (Vinko Krišković u Odboru za pravosuđe i bogoslovlje Sabora, prema: F. Butić — I. Jelić, n. d., str. 343).

vatske pravoslavne crkve«, a arhiepiskop Germogen, ruski emigrant imenovan je mitropolitom zagrebačke mitropolije Hrvatske pravoslavne crkve sa sjedištem u Zagrebu. Nekoliko dana docnije ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja vlade NDH dalo je upute o osnivanju hrvatskih pravoslavnih župa (parohija).⁵⁴⁾

Raspoloživi podaci o djelovanju takozvane Hrvatske pravoslavne crkve vrlo su oskudni. Iz njih se može zaključiti da su Germogen i njegov zamjenik posjećivali krajeve NDH u kojima su bili nastanjeni Srbi radi otvaranja pravoslavnih crkava i obnavljanja bogoslužjenja. Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH je zahtijevalo od velikih župa, kotarskih oblasti i kotarskih ispostava da mitropolitu Germogenu prilikom njegovog obilaska crkava poklone dužnu pažnju i na svaki način olakšaju njegovu misiju. Pravoslavni sveštenici u parohijama počeli su da vrše službu božiju, a neki od njih, koji su dotle bili u zatvoru pušteni su na slobodu. Takođe se iz ovih oskudnih podataka vidi da je reakcija pravoslavnih Srba na otvaranje njihovih crkava i puštanje na slobodu pojedinih sveštenika, mada Srbi nisu imali povjerenja ni u poglavnika NDH ni u njegovog mitropolita, ipak bila pozitivna. Svi raspoloživi podaci se slažu u tome da je osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve naišlo na povoljniji prijem kod Srba u gradovima, kod trgovaca, zanatlija i privatnih namještenika, zatim kod seljaka u selima gdje je postojala i osjećala se vlast NDH, dok su Srbi u onim selima u koja nisu dopirale kompetencije režima ostali prema instituciji Hrvatske pravoslavne crkve uglavnom indiferentni.⁵⁵⁾

Vlada NDH je prihvatila sve aranžmane dogovorene u Opatiji i Ljubljani u prisustvu njenog predstavnika gen. Prpića sa izuzetkom formalnog prihvatanja odluke da se u toku vojnih operacija u istočnoj Bosni i Hercegovini pregovara sa četnicima. Pavelić je već 2. aprila 1942. g. imenovao dra Šandora Benaka, vladinog sekretara za opunomoćenika ministra unutrašnjih poslova za područje velikih župa Usora i Soli, Vrhbosna i Hum, tj. za područje istočne Bosne i Hercegovine (bez Posavine i Semberije), sa sjedištem u Sarajevu. Cilj ove mjere bio je da se civilna vlast u ovim krajevima koncentriše u jednoj ličnosti sa velikim ovlaštenjima, koja će se u skladu sa zahtjevom okupacionih sila postarati da se u navedenim župama što prije uspostavi jedinstvena, solidna i efikasna državna uprava.⁵⁶⁾

Mjesec dana docnije rasformirana je Vojna krajina, koja je zahvatala granično područje NDH prema Srbiji i Crnoj Gori.⁵⁷⁾

Sredinom aprila, istovremeno sa početkom ofanzive u istočnoj Bosni i Hercegovini, Pavelić je propisao način na koji će se postupati u područjima u kojima se preduzimaju vojne akcije protiv ustanika. Sa stanovišta uticaja koji su Pavelićeve odredbe mogle imati na držanje sta-

⁵⁴⁾ *Narodne novine* od 7. 4. 1942; *Nedeljne vijesti* od 8. 6. 1942; AVII 141—1/3—3.

⁵⁵⁾ AVII 52—40/1—3—22; 70—17/4; 164—31/2—1; 174—16/6—1, 24/6—1—2.

⁵⁶⁾ AVII 60—14/2. — Jedanaestog jula 1942. g. vlast opunomoćenika ministra unutrašnjih poslova za velike župe Vrhbosna, Hum i Usora i Soli proširena je i na župu Posavje, što znači i na Bosansku posavinu i Semberiju. AVII 71—50/6.

⁵⁷⁾ AVII 146—44/2—5.

novništva, posebno srpskog interesantne su stavke koje određuju opseg kompetencija vojnih i civilnih organa NDH u toku operacija i inače. Te stavke određuju:

1. da ubuduće niko nije ovlašten da na svoju ruku preuzima bilo kakvu vojničku akciju osim u slučajevima odbijanja iznenadnog protivničkog napada ili ugušivanja nemira, odnosno pobuna, dakle u slučajevima koji traže hitno samoinicijativno djelovanje. Domobranske i ustaške jedinice koje izvršavaju određene im operativne i taktičke zadatke ne mogu niti smiju vršiti nikakvu drugu službu, kao što je, npr., sabiranje i prevoz zaplijenjenih materijalnih dobara i sl.;

2. prije svake vojne akcije treba, po pravilu, na prikladan način pozvati stanovništvo da se vrati svojim kućama i obnavljanju svakodnevnih poslova i garantirati mu bezbjednost života i imetka i punu zakonsku zaštitu. U toku operacija treba poštediti žene i djecu i ostaviti ih na miru u njihovim domovima. u načelu treba ostaviti na miru i muškarce koji se zateknu kod kuća bez oružja i koji ne budu pružali otpor. Kuće po selima i seoska imanja ne smiju se u toku operacija oštetiti;

3. zabranjuje se svaka samovoljna štetna djelatnost kao što je ubijanje, pljačka, paljenje, krađa i drugi načini uništavanja imovine. Svaki onaj ko se u tome pogledu ogriješi biće izveden pred prijeki sud i najstrožije kažnjen. Za svaki prestup u gornjem smislu suodgovorni su pretpostavljene starješine.⁵⁸⁾

U odredbama je posebno naglašena zabrana vršenja bilo kakvih akcija bez naređenja viših komandi ili viših organa vlasti, kao i zabrana vršenja ubistava, pljačke, krađe, paljevine i drugih načina uništavanja imovine.

Donoseći ove odredbe, Pavelić je očigledno imao u vidu političke želje vojnih komandanata dviju okupacionih sila, prije svega njemačkih. Njegovi predstavnici na razgovorima u štabu gen. Badera u Sarajevu, 20. aprila, ponovo su izrazili punu spremnost da u pitanju odnosa prema srpskom narodu i funkcionisanja i odgovornosti državnih organa NDH udovolje svim njemačkim željama. Sa svoje strane Pavelićevi emisari su insistirali jedino na tome da pomoću ustaških bataljona p.puk. J. Francetića zatvore granicu prema Srbiji.⁵⁹⁾

Praksa je pokazala da je ustaško vođstvo pokušalo da ostane pri svojim obećanjima i proklamacijama. Ono je uspjelo da se ustaški funkcioneri i komandanti u istočnoj Bosni u toku tzv. treće ofanzive donekle pridržavaju izdatih naređenja u pogledu odnosa prema narodu. Kao što je poznato, uloga ustaških bataljona bila je ograničena uglavnom na područje Romanije na istoku do rijeke Drine. Jedan dio srpskog naroda iz ovog kraja, bojeći se ustaških zločina, bježao je prema Drini sa željom da se skloni u Srbiju. U selu Miloševićima ustaše su izvršile pokolj srpskog naroda. Ali, stigavši nekoliko dana kasnije u selo Stari Brod, ustaše, na veliko iznenađenje mještana i izbjeglica, nisu izvršile nikakvo nasilje nad uplašenim i prestravljenim srpskim narodom. koji se tu nalazio u zbjegu očekujući da bude prebačen preko Drine u Srbiju. Štaviše, jedan od ustaških funkcionera, po svoj prilici sam p.puk. Francetić, održao je

⁵⁸⁾ Odredbe poglavnika NDH za postupak prigodom podhvata (akcija) za čišćenje pobunjeničkih područja. AVII 180—19/8—2.

⁵⁹⁾ E. Wisshaupt, str. 166—167.

narodu govor u kome se okomio na partizane, a narod pozvao da se vrati svojim kućama, da obrađuje zemlju i obavlja druge poslove. On je narodu garantovao slobodu izjavivši da »niko nikoga neće smjeti dirati«. Staviše, govornik je pozvao muškarce sposobne za vojsku da stupe u ustaše i da se bore protiv partizana koji su jedini krivi za sve njegove nedaće. Nakon toga narod se povratio svojim kućama. Prema nekim podacima⁶⁰⁾ ustaše u toku preostalog dijela 1942. godine, izuzimajući dva izolovana slučaja samovolje, nisu na užem području Romanije vršili nikakva nasilja. Ustaški puk. Stipković, koji se nalazio u Sokocu kažnjavao je ustaše za najmanji ispad prema narodu, sprečavao pljačku od strane ustaša i preduzimao niz mjera da odnos ustaša prema narodu bude korektan. Narod je gotovo bez ikakve kontrole od strane ustaških vlasti mogao da se kreće kuda je želio.

Prema kazivanju Gruje Novakovića, vlasti NDH na Romaniji i Glasicu izmijenile su u proljeće 1942. godine politiku prema srpskom stanovništvu. Pozvan je cio narod da se povrati svojim kućama i obećano mu da će se ustašama zabraniti da vršljaju po selima. Ustaše su zagararale mir. Svakom ko bi se prijavio njihovoj komandi davali su propusnice sa kojima su oni nesmetano mogli ići u svoja sela. Pričalo se da nisu tražili ni to da im narod preda oružje.⁶¹⁾

U toku marta mjeseca ustaški režim je pokušao da nađe neki sporazum sa četničkim starješinama u Hercegovini i Novicom Kraljevićem, Radmilom Grđićem i Dobroslavom Jevđevićem. U isto vrijeme on se energično suprotstavljao svakom kontaktu u cilju pregovora sa četnicima u istočnoj Bosni. Objašnjenje vlade NDH da je ona željela da putem pregovora sa navedenim četničkim starješinama obezbijedi granicu prema Crnoj Gori samo je djelomično tačno. Razlog za njen donekle različit prilaz četnicima u Hercegovini i istočnoj Bosni u to vrijeme treba tražiti prije svega u različitom odnosu dviju okupacionih sila prema NDH. Njemački okupator je nastojao da održi fiktivni suverenitet te države, pa se u svojoj politici rukovodio načelom da na njenoj teritoriji ne preduzima ništa mimo vlade NDH, makar se radilo i o tako važnoj stvari kao što je izbor sredstava za likvidaciju ustanka. Za razliku od njemačkog, italijanski okupator je određivao svoju politiku u okupiranom području ne vodeći računa o interesima Pavelića. Sam Pavelić, iako predstavnik italijanskog dijela ustaške emigracije, pošto je došao na vlast, sve više se u svojoj politici oslanjao na vojnički i ekonomski snažniji Treći Rajh. To je vremenom umanjilo njegov značaj kod Italijana. S druge strane, Pavelić je u vrijeme izbijanja ustanka predao italijanskoj armiji civilnu i vojnu vlast u Drugoj, te vojnu vlast u Trećoj okupacionoj zoni. Ove okolnosti stimulisale su i omogućile Italijanima da lako i brzo ostvare dodir sa političkim ličnostima iz redova Srba u Hercegovini, a zatim i odnos saradnje sa tamošnjim četničkim odredima u borbi protiv partizana. Italijani su snabdijevali četnike hranom i opremom, a četnici su za uzvrat priznavali italijansku komandu. Na taj način je Milizia

⁶⁰⁾ S. Bilić, *Križa ustanka na Romaniji 1942. g.*, prilog za ediciju: »1942. u sjećanjima učesnika NOR-a« — sjećanje.

⁶¹⁾ S. Pređa, *Romanijjski udarni bataljon*, prilog za ediciju: »Istočna Bosna u NOB-i« — sjećanje.

volontaria anticommunista (MVAC), kako su Italijani nazvali ove četnike, postala dio sistema italijanske okupacije.

U ovim uslovima uticaj organa vlasti NDH u istočnoj Hercegovini, naročito u selima bio je ništavan. Može se uzeti kao vrlo vjerovatno da se ustaški režim odlučio za miroljubive pregovore sa hercegovačkim četnicima u želji da tamo ojača svoj uticaj na štetu Italijana. Režim se, u stvari, plašio da Italijani ne pripoje istočnu Hercegovinu svom Guverneru u Crnoj Gori.⁶²⁾ Taj strah je porastao poslije pregovora J. Dangića sa Nijemcima u Beogradu, krajem januara i početkom februara 1942. g., kojom prilikom je Dangić tražio vlast u istočnoj Bosni, odnosno pripojenje istočne Bosne Srbiji. Pokušaj ustaškog režima da se dogovori sa četničkim starješinama u Hercegovini — preduzet u vrijeme kada se u Opatiji odbacivala svaka mogućnost pregovora sa četnicima — nije dao željene rezultate. Ali su Italijani u tom pokušaju vidjeli presedan koji su iskoristili za diverziju opatijskog protokola. Kao što je rečeno, pod utiskom Roattine argumentacije u Ljubljani morala je i njemačka strana da revidira svoj odnos prema četnicima. I vlada NDH svojom izjavom od 31. marta 1942. stvarno je prihvatila soluciju da se sa četnicima pregovara i pored toga što joj se formalno protivila.

Svoju odluku da prizna četnike sjeverno od demarkacione linije i da se samo upusti u pregovore s njima, ustaško vođstvo je donijelo odmah poslije ljubljanskih razgovora, a svakako u prvoj polovini aprila mjeseca. Vjerovatno je na donošenje te odluke uticala i inicijativa samih četnika, koji su, energično se boreći za spas srpskih duša od komunizma, nalazili da se isplati pokušati podijeliti vlast sa ustašama. Zna se da su pojedini četnički komandanti (na Majeveci, Trebavi, Ozrenu) početkom aprila mjeseca nudili pregovore domobranskim i njemačkim komandantima. Osim toga, prodorom ustaške Crne legije iz Han Pijeska prema Drini, početkom aprila, i nastupom njemačkih i ustaško-domobranskih snaga sa Romanije prema njemačko-italijanskoj demarkacionoj liniji, sredinom aprila 1942. g., otpočele su vojne operacije protiv partizanskih snaga u istočnoj Bosni. Za vrijeme ovih operacija četnici su svojim držanjem dokazivali da nemaju namjeru da se poput partizana bore protiv okupatora i da su skloni saradnji i sporazumijevanju sa okupatorom i NDH. Sve to, dakle, imalo je uticaja na odluku ustaša da u okviru revizije svoje unutrašnje politike prvih mjeseci 1942. g. pristupe i političkom pregovaranju sa četnicima.

Tokom proljeća i ljeta (april—juli) 1942. g. državni organi NDH stupili su u pregovore sa više četničkih vojvoda i oficira koji su zastupali pojedine četničke odrede ili manje četničke jedinice, odnosno teritorije pod kontrolom četnika. Prihvatajući politiku sporazumijevanja, koja je nužno pretpostavljala i politiku djelimičnih ustupaka, ustaško vođstvo je tražilo da četnici priznaju suverena prava NDH. Sa svoje strane, ovo vođstvo je prihvatilo soluciju da se Srbima omogući da uglavnom nesmetano žive na teritorijama na koje bi se sporazumi odnosili. Na ovoj osnovi, sklopljeni su sa nekim četničkim vođama: Urošem Drenovićem (Mrkonjić Grad), Cvijetinom Todićem, Cvijetinom Đurićem i Brankom Stakićem (Ozren dobojski), Savom Božićem, Petrom Arnautovićem i Đu-

⁶²⁾ V. Vrančić, *Urota protiv Hrvatske*, Zagreb 1943, str. 57.

rom Miloševićem (Trebava) i Golubom Mitrovićem (Zenica) formalni sporazumi kojima su regulisani međusobni odnosi strana ugovornica. Prema tim sporazumima, četnici iz navedenih područja priznali su suverena prava NDH i kao njeni državljani izrazili joj privrženost a njenom poglavaru lojalnost i odanost. Po slovu sporazuma, četnici prekidaju sva neprijateljstva prema vojnim i građanskim vlastima NDH, koje će na teritorijama na koje se sporazumi odnose uspostaviti svoju redovnu vlast i upravu u čemu će je četnici u svakom pogledu pomoći. Komandanti četničkih odreda, odnosno opštinske vlasti koje će oni imenovati vršiće samoupravnu vlast na odnosnom području, a pod kontrolom vlasti NDH. U cilju vođenja zajedničke borbe protiv partizana, četnici će zadržati svoje oružje, a ako se pokaže potreba, državne vlasti NDH će ih snabdjeti municijom. Sporazumi sadrže i odredbe po kojima se četnici, koji budu ranjeni u borbama sa partizanima mogu liječiti u bolnicama i ambulancama, kao i pripadnici oružanih snaga NDH, da četnici, ako se istaknu u borbi, mogu dobiti nagrade i odlikovanja, da se porodicama četnika poginulih u borbi protiv partizana dodijeli potpora od strane države. Takođe je određeno da stanovništvo navedenih područja ima u pogledu ishrane ista prava kao i ostali državljani, da mu se, ako zato ima preporuku četničkih komandanata, dozvoli zaposlenje na državnim i drugim javnim radovima, kao i kretanje i razmjena dobara. Preostale odredbe ovih sporazuma regulišu način na koji će se kontrolisati bespravno nošenje oružja, zatim materijalnu zaštitu porodica čiji se hranioци nalaze u njemačkom zarobljeništvu a nisu pripadali partizanima, vraćanje ljudi odvedenih u logore i izdavanje potpore njihovim porodicama, vraćanje izbjeglica svojim kućama, te eventualna zamjena novca.⁶³⁾

Pregovori su vođeni i sa Radivojem Kerovićem, Vukašinom Subotićem, Đurom Bižićem, Acom Medunićem, Ilijom Gajićem, Ivanom Petrovićem i Mirkom Đuranovićem (Majeвица—Semberija—Posavina), Savom Derikonjom (Ozren sarajevski, istočni obronci pl. Zvijezde i zapadni obronci pl. Romanije), Radivojem Kosorićem (Rogatica — Han Pijesak), kao i još nekim manje poznatim četničkim vođama. Mada sa ovim četničkim starješinama nisu sklapale formalne sporazume, vlasti NDH su im praktično priznale sva prava kao i onim četničkim vođama koji su takve sporazume potpisali.⁶⁴⁾

Ovim aranžmanima NDH se praktično odrekla vlasti u onim područjima u kojima su četnici dotad uspjeli da stvore svoju vlast. Postignutim sporazumima, ta vlast četnika je i formalno priznata. Sve funkcije državne vlasti na navedenim područjima preuzeli su da vrše četnički komandanti ili od njih imenovane opštinske vlasti. Značaj ove činjenice nije umanjivala okolnost da su četnički komandanti i njihovi organi vlasti (opštine) formalno priznavali suverenitet NDH.

Iz ovako regulisanih odnosa sa Nezavisnom Državom Hrvatskom proistekle su i znatne ekonomske koristi za četnike i narod, a naročito za četničke štabove. Samoupravna prava koja su četnici uživali na osnovu sporazuma u praksi su značila pravo na iskorištavanje prirodnih bogatstava dotičnog područja, odnosno pravo ubiranja taksa za njihovo korištenje, zatim pravo da slobodno trguju, pravo ubiranja poreza i sl.

⁶³⁾ R. Hurem, Sporazumi o saradnji..., str. 297—300.

⁶⁴⁾ Isto, str. 300—303.

Brojni su primjeri koji pokazuju da su četnici znali da iskoriste mogućnosti koje im je pružala stvarna situacija a i zaključeni sporazumi.⁶⁵⁾

Sporazumima o saradnji i ugovorima o primirju prekinuta su neprijateljstva između oružanih formacija NDH i četničkih odreda. Na taj način su njihove snage, do zaključenja sporazuma paralisane u međusobnim sukobima, oslobođene za zajednički istup protiv narodnooslobodilačkog pokreta i njegove oružane sile.

Sklapanjem sporazuma, postignut je relativan mir i izbjegnute su masovne represalije ustaša nad srpskim narodom. Ostavivši srpskom stanovništvu mogućnost oružane zaštite od ustaškog terora, kao i mogućnost više manje normalnog privređivanja i razmjene dobara, okupator je uspio da ovo stanovništvo, koje je sačinjavalo najveći dio ustaničke mase u 1941. g., u priličnoj mjeri pasivizira. Ovo stanovništvo je počelo da obnavlja svoje domove i da se prilagođava novoj situaciji u kojoj nije bilo toliko izloženo fizičkom uništavanju, kao što je to bio slučaj u vrijeme dizanja ustanka 1941. godine. Prihvatanje odnosa koji su ovim sporazumima uspostavljeni izgledalo je dobrom dijelu srpskog naroda kao najsigurniji put do obezbjeđenja i zaštite egzistencije. Ovom uvjerenju najviše su doprinijeli sami četnici čiji su komandanti, objašnjavajući narodu smisao i ciljeve sporazuma, isticali da su partizani ti koji izazivaju nered, a koje Nijemci reaguju odmazdama nad srpskim narodom, što izaziva nepotrebne žrtve srpskog naroda, a da oni — četnici žele mir i prosperitet srpskom narodu.

Istovremeno je vladi NDH pošlo za rukom da se ponovo domogne odgovornosti u Drugoj i Trećoj okupacionoj zoni, kojih se zbog vlastite nemoći bila prisiljena odreći krajem avgusta 1941. godine u korist italijanske okupacione sile. O tome je 19. juna 1942. g. potpisan sporazum sa vladom Kraljevine Italije, tzv. Zagrebački sporazum. Tim sporazumom NDH je dobila pravo da u Trećoj zoni uspostavi građansku i vojnu vlast a u Drugoj zoni samo građansku vlast uz izvjesna ograničenja. Nezavisna Država Hrvatska je garantovala da će poštovati obaveze koje su italijanske vojne komande preuzele u ime italijanske vlade, da se neće vršiti nikakve represalije niti nasilja nad srpskim stanovništvom i da će na najcjelishodniji način osigurati javni red i mir. Ove obaveze podrazumijevale su i priznanje »dobrovoljne protukomunističke milicije« (MVAC), koju su osnovale italijanske vojne vlasti, tj. četnika koji su bili u saradnji sa italijanskim okupatorom. Za uzvrat MVAC je priznala suverenitet, zakone i organe vlasti NDH. Sporazumom je određeno da i hrvatske vlasti mogu u Trećoj zoni osnivati »protukomunističke družine« koje bi bile pod vojničkom i političkom kontrolom NDH. Takve družine mogle su hrvatske vlasti osnivati i u Drugoj zoni, ali u sporazumu sa Vrhovnom komandom oružanih snaga Slovenija—Dalmacija (Supersloda). NDH se sporazumom obavezala da će uložiti sve snage za ugošenje narodnooslobodilačkog pokreta u spomenutom području.⁶⁶⁾

Na ovaj način vlada NDH je došla u odnos prema četnicima u južnom dijelu istočne Bosne i u Hercegovini (italijanska okupaciona zona)

⁶⁵⁾ Isto, str. 306—310.

⁶⁶⁾ V. Vrančić, n. d., str. 70—71; F. Butić — I. Jelić, n. d., str. 345; Raspis VOZ-a od 30. 6. 1942, AVII 145—13/9—2.

sličan onom koji je imala sa četnicima u Bosni (njemačka okupaciona zona) poslije potpisivanja sporazuma. Preuzimajući odgovornosti, vlada NDH je namjeravala da i u ovim krajevima osigura i zajamči mir i porredak i učini što je potrebno za smirivanje i sređivanje prilika. Ove mjere vlada NDH je mislila da ostvari, prije svega, obezbjeđenjem mira i zakonske zaštite srpskom stanovništvu (»izpravnom i lojalnom pravoslavnom pučanstvu«) nastanjenom u ovim krajevima.⁶⁷⁾

Sredinom 1942. g. vlada NDH je stala na stanovište da se u državnu službu mogu primiti »lojalni pravoslavci«, bivši činovnici, s tim da se rješenja o prijemu donose individualno od slučaja do slučaja. Rješenja o ponovnom prijemu u službu bivših službenika Srba donosilo je Ministarstvo unutrašnjih poslova na obrazloženi prijedlog velikih župana.⁶⁸⁾

Navedene mjere okupatora i ustaša, naročito sporazumi sa četnicima (Bosna), odnosno priznanje od strane NDH njihovog statusa koji je nastao kao rezultat ranijih aranžmana sa italijanskim okupatorom (istočna Hercegovina), djelovale su u pravcu smirivanja pobunjenog naroda. Veliki broj Srba, koji su učestvovali u ustanku nalazio je da je u novonastalim uslovima mudrije baviti se svojim poslovima nego nastavlјati borbu i podnositi žrtve. Odnos snaga u istočnoj i centralnoj Bosni i istočnoj Hercegovini mijenjao se na štetu narodnooslobodilačkog pokreta. Paralelno su u ovim oblastima jačale pozicije NDH i, naročito, četnika.

Sporazumima sa okupacionim silama i Nezavisnom Državom Hrvatskom četništvo je izvojevalo priznanje da predstavlјa srpski narod. Okupacione vlasti i NDH priznale su mu to i ne hoteći. Ovim sporazumima četnički pokret se potpuno uklopio u sistem okupacije i otpao kao ustanički faktor. Buduća rješenja, u osnovi politička, očekivao je na svjetskim frontovima. Ostalo je jedino pitanje koliko će četnički pokret moći da sa ove političke pozicije zadrži svoje pristalice i svoje borce.

THE POLITICAL MEASURES OF THE OCCUPIERS AND THE USTAŠA AGAINST THE UPRISING AND PEOPLE'S LIBERATION MOVEMENT IN BOSNIA AND HERCEGOVINA IN THE FIRST HALF OF 1942

Summary

The German occupation forces in Yugoslavia began to take a direct interest in the events in Bosnia and Hercegovina only after it had successfully concluded military operations against the Partizan forces in western Serbia in November of 1941. In the meantime, the uprising in Bosnia and Hercegovina was flourishing, so that Bosnia became the area of its direct operative interests and activity.

At the same time, the process of political differentiation of the forces in the uprising developed. In this regard, the occupation forces, and under their pressure the Ustaša regime of the Independent State of Croatia, decided in favor of an attempt to split the uprising forces and, by means of various steps, to win over the »national« uprising element and thus more

⁶⁷⁾ Raspis VOZ-a od 6. 7. 1942, AVII 145—13/9—1.

⁶⁸⁾ AVII 150a—52/16.

easily overcome the »communist« element. The Commando Supremo and the OKW, in preparing military operations against insurgents in Bosnia and Hercegovina accepted negotiations with the Četniks as a useful thing. The Ustaša regime, for its part, had begun to change its position towards Serbs in the Independent State of Croatia (ISC) and to take a more moderate stand towards them. This turn in the policy of the Ustaša leadership is illustrated by the convention of the Croatian State Assembly, the founding of the so-called Croatian Orthodox Church and the conclusion of an agreement with the Četnik leaders stipulating a division of power in the appropriate areas of the ISC and joint action against the People's Liberation Movement.

The author gives an exhaustive analysis of these measures whose effectiveness was aided by the fact that the insurgents and the people who supported them were becoming fatigued from the battle and satiated with the war, as well as the fact that the German and Italian occupying forces and Ustaša troops, with the assistance of the Četniks, were conducting at that time a considerable military operation against the Bosnian and Hercegovinian partizans.

In conclusion the author points out that the measures undertaken by the occupiers and Ustaša forces, especially the agreement with the Četniks in Bosnia, i. e. the recognition on the part of the ISC of their status which came about as a result of earlier arrangements with the Italian military powers of eastern Hercegovina, acted in the direction of pacifying the rebellious peoples. The Serbian population began to accommodate itself to the situation in which it was not exposed to the physical annihilation it had faced earlier (in the first months of the existence of the ISC). A large number of Serbs who had participated in the rebellion found it wiser in the new conditions to occupy themselves with their own business rather than to continue to struggle and sustain the losses. The relationship of the forces in eastern and central Bosnia and eastern Hercegovina changed unfavorably for the People's Liberation Movement. Concurrently the positions of the ISC and of the Četniks were strengthened in these areas.

By means of agreements with the occupying forces and with the ISC, the Četniks extracted reluctant recognition of their organization as the representative of the Serbian people. With these agreements the Četnik movement became fully integrated in the system of the occupation and ceased to be an insurgent factor. It awaited future political solutions on the world front. The single question remained whether and to what degree the Četnik movement would be able to maintain its adherents and troops having taken this political position.

Veselin Đuretic

Organi narodne vlasti u Bosni i Hercegovini između Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a

Kraj 1943. i prva polovina 1944. godine ispunjeni su neprekidnim vojnim akcijama koje predstavljaju grčevita nastojanja okupatora i kvivlinga da povrate poljuljane pozicije u evropskim i balkanskim razmjerama. Približavanje savezničkih armija Hitlerovoj evropskoj tvrđavi, a posebno njihovo približavanje Balkanu, ugrožavalo je sa istoka i zapada njemačke vojne koncentracije. Jugoslovensko ratište dobija poseban značaj u planovima zaraćenih strana. Narodnooslobodilačke snage čvrsto drže svoje pozicije; Nijemci su uz velike napore čuvali samo glavne saobraćajnice. Komandu Jugoistoka najviše je zabrinjavala situacija u istočnoj Bosni i Sandžaku, gdje su brojne jedinice narodnooslobodilačke vojske pripremale prodor u Srbiju radi ugrožavanja komunikacija koje vode iz srednje Evrope ka Albaniji, Grčkoj, Bugarskoj i Turskoj. Zato je Vrhovna komanda njemačke oružane sile odlučila da njene trupe na Balkanu izvedu niz operacija u toku zime 1943/44. godine i razbiju glavne snage NOV i grčke i albanske partizane. Na osnovu ove odluke, Vrhovna komanda Jugoistoka povjerala je štabu druge oklopne armije da izvede ofanzivne operacije protiv glavnine NOVJ u centralnom dijelu zemlje, između jadranske obale, Kupe, Save, Drine i Lima. Ova armija je dobila pojačanje iz Grčke, Italije i Austrije.¹⁾ Njoj se suprotstavljaju jake narodnooslobodilačke snage²⁾ kojima Vrhovni štab izdaje direktivu da ne ulaze u odsudne sukobe, već da manevrom i aktivnošću usporavaju nadiranje neprijatelja i nanose mu gubitke.

¹⁾ Tada je na tlu Jugoslavije bilo oko 450.000 okupatorskih i preko 350.000 kvivlinških vojnika. Vlado Strugar, Jugoslavija 1941—1945, Beograd 1970, str. 221.

²⁾ Prema dru Vladu Strugaru, u ovo vrijeme u operativnim jedinicama, u jedinicama i ustanovama pod vojnopozadinskim komandama i među aktivistima anti-fašističkih organizacija bilo je oko 320.000 naoružanih boraca. (Isto, str. 219).

Ofanziva je počela 3. decembra i obuhvatila dio Sandžaka i istočnu Bosnu. Treći korpus na teritoriji istočne Bosne vještim manevrima svojih jedinica uglavnom je izbjegao direktne sukobe. Neprijateljske operacije u srednjoj Dalmaciji samo su se djelimično odvijale na bosanskoj teritoriji, oko Bosanskog Grahova, Imotskog, Duvna i Livna. Iako je zauzeo neke centre, neprijatelj je zaustavljen na Cincar planini, a uskoro su se i njegove glavne snage povukle prema moru. Vrhovni štab je 10. decembra naredio svim jedinicama da prelaskom u napad vežu njemačke i kvislinske trupe u svojim područjima. U tom cilju Peti korpus organizuje napad na Banjaluku 31. decembra uveče, a Treći korpus napad na Tuzlu 16. januara 1944. godine. Iako ovi napadi nisu uspjeli, oni su pokazali visoku borbenu spremnost narodnooslobodilačkih snaga.

Početak januara 1944. godine njemačke snage preduzimaju napade radi zauzimanja komunikacija koje vode iz doline Save preko srednje i zapadne Bosne ka jadranskoj obali. Prodor je bio munjevit, ali je iza sebe ostavljao prazan prostor koji su narodnooslobodilačke snage već krajem januara popunile.³⁾

Čitava prva polovina 1944. godine ispunjena je borbama manjeg ili većeg obima, uglavnom oko komunikacija. Napori NOP u istočnom dijelu zemlje, vođeni mišlju Vrhovnog štaba radi prodora u Srbiju, doveli su do koncentracije jakih snaga na graničnim prilazima, uz rijeku Drinu. U periodu od 20. marta do 20. maja prodorom Druge i Pete divizije do Ibra ispitana je upornost okupatorske odbrane. Radi prodora u Srbiju u istočnoj Bosni su formirane nove jedinice: Štab trećeg korpusa je 3. marta formirao 38. diviziju, a u maju jednu novu brigadu; u isto vrijeme od tri vojvođanske brigade formirana je 36. divizija, koja je sa 16. divizijom 1. jula obrazovala 12. korpus.

Već 14. marta 1944. godine Treći korpus je imao da izdrži napad 13-te SS »Handžar« divizije i sve do početka maja angažovao njene jedinice u svakodnevnim borbama.

Radi prodora u Srbiju i Drugi korpus, stacioniran u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini, vršio je intenzivna prestrojavanja svojih snaga. U primorskom pojasu, u zahvatu važnog pravca koji od Skadra preko Podgorice, Nikšića i Bileće vodi prema Mostaru, 29-ta divizija i Primorska operativna grupa (formirana 25. februara) vrše snažan pritisak na sve komunikacije. Prisustvo ovih snaga bilo je značajno i zbog jasnih namjera četnika da ovdje dočekaju očekivani anglo-američki desant. Noću, 4. marta, sjeverno od Cetinja, a nekoliko dana kasnije jugoistočno od Bileće četnici su odsudno potučeni i još više prinuđeni da se stave pod njemačku zaštitu.

Sve su ove borbe predstavljale nastojanja neprijatelja da održi stare pozicije u iščekivanju još sudbonosnijih dana. Ništa osobito nije postignuto; njihove brze motomehanizovane kolone presijecale su slobodnu teritoriju, osvajale gradske centre, ne nailazeći na direktan otpor. Njihovim prolaskom narodnooslobodilačke snage su brzo vraćale stare pozicije. 25. maja neprijatelj je izvršio neuspjeli desant na Drvar. Tada je Bosanska krajina doživjela još jedno veliko vrenje.

³⁾ Prikaz vojnih prilika uzet je iz knjiga *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, Beograd, 1965, str. 11—41 i n. d. V. Strugara, str. 217—230.

Ovi burni događaji u znaku velikog raspleta određivali su karakter svih društveno-političkih kretanja. Plime i oseke vojnog procesa nisu više stari usponi i padovi, optimistička ushićenja i malodušna razočaranja. Borac ovog doba nije samo patriota ustaničkog nadahnuća, on je sada sve više nosilac nove idejno-političke misije, on se uklapa u idejne okvire pokreta koji predstavlja klasno-političku negaciju starog stanja. Uspjesi antihitlerovske koalicije učvršćuju njegov optimizam; on više nije mnogo osjetljiv na lokalne konjunktore, više nego ranije sagledava cilj borbe. Domaći protivnik je pokoleban, njegov stari »nacionalni kapital« istrošen, njegove mase sve više shvataju poziciju slijepih eksponenata. Počinje veliko osipanje prookupatorskih snaga. Samo mali dio očekuje milost zapadnih saveznika, ali i taj dio je prinuđen da jasno definiše svoje pozicije, da ih odredi svojim klasno-političkim interesima. Građanski obračun sve više postaje klasni.

Prvim zasjedanjem ZAVNOBiH-a narodnooslobodilačke snage u BiH su jasno formulisale svoj državno-pravni cilj. Stalne borbe, međutim, onemogućavaju sistematsku aktivnost na njegovom realizovanju. Vijećnici i članovi Prezidijuma ZAVNOBiH-a nisu mogli iz jednog mjesta usmjeravati ovu aktivnost, u ovo vrijeme oni se često sele sa vojnim jedinicama. Hiljade odbornika svih stepena prihvatili su svoje dužnosti na frontu, većina je produžila da radi u permanentno ugroženoj pozadini.

Mi ćemo ovu aktivnost prikazati u okvirima još u ustanku formiranih regiona: Bosanskoj krajini, istočnoj Bosni i Hercegovini. S obzirom na to da je prilikom obrade ranijeg perioda u razvitku narodne vlasti posebna briga posvećena njenom organizacionom razvitku, sada ćemo obratiti pažnju samo na nedovršene elemente tog procesa i posebno na razvoj njegove državno-pravne svrsishodnosti.

Organizaciono-politički razvitak NOO u Bosanskoj krajini krajem 1943. i u prvoj polovini 1944. godine odvijao se u uslovima većih ili manjih borbi sa kvislinzima. Međutim, teški uslovi nisu mnogo poremetili već dosta stabilizovanu aktivnost narodne vlasti. Stvaranjem okružnih NOO za Kozaru (krajem jula), Podgrmeč (avgusta), Drvar (septembra), centralnu Bosnu (novembra), Ključ—Mrkonjić (krajem 1943) i posebno Oblasno NOO za Bosansku krajinu (26. septembra 1943. godine), široka mreža organa narodne vlasti je čvrsto povezana. Istina, do kraja 1943. godine ta veza je bila često presijecana aktivnošću neprijateljskih garnizona u dolini Sane, zbog čega su okružni NOO bili relativno samostalni na svom području. Oslobođenjem Sanskog Mosta i Ljubije, krajem oktobra, povezuju se široka područja Travnika, Jajca, Banjaluke, Ključa, Glamoča, Livna, Prozora i Donjeg Vakufa. Prvi bosanski korpus koji je djelovao na ovoj teritoriji, najviše je doprinio vojno-političkoj konsolidaciji NOP-a.

Organi narodne vlasti u zapadnoj Bosni krajem 1943. godine uspješno rade. Česte ofanzive i kontraofanzive nisu mnogo narušavale ustaljeni red, može se reći, čak, da su još više pojačavale njihovu aktivnost na prehrani vojske i izbjeglica. Sreski NOO održavaju sastanke jedanput nedjeljno, opštinski mjesečno, a okružni po potrebi. Sreski NOO, osim svojih redovnih sastanaka, organizuju zborove građana na kojima se pretresaju razna tekuća pitanja. Opštinski, sreski i okružni NOO djeluju putem dosta izgrađene unutrašnje organizacione strukture, koju čine

zdravstveni, privredni i kulturnoprosvjetni odsjeci, a s vremena na vrijeme i razne komisije — za sjetvu, žetvu, prikupljanje dobrovoljnih priloga itd. Vremenom se ta struktura još više usavršava obuhvatajući i druge oblike djelatnosti. Tako Sreski NOO Drvar upozorava (16. oktobra) opštinske odbore da ne šalju više šturo izvještaje o radu i dostavlja im upitnik na koji treba odgovoriti. On je predviđao sljedeće odsjeke: upravno-administrativni, gospodarski, prometno-tehnički, agitaciono-propagandni, kulturno-prosvjetni i socijalno-zdravstveni.⁴⁾ Na sličan način bili su koncipirani izvještaji ostalih odbora.

Mnogobrojni podaci govore da je taj rad bio dosta plodan, naročito poslije kapitulacije Italije, kada je trebalo prehraniti hiljade novih boraca. Tada se popravljala situacija i u ranije često nestabilnoj srednjoj Bosni; formiraju se nove jedinice, a početkom oktobra, po naređenju Vrhovnog štaba, ovdje dolazi Prva proleterska divizija i Dvanaesta slavonska brigada. U više mjesta izabrani su NOO i vojnopozadinski organi.⁵⁾

Krajem 1943. godine Oblasni NOO za Bosansku krajinu objedinjavao je rad sljedećih okružnih i sreskih NOO-a:

a) Okružni NOO-i:

1. Kozara
2. Podgrmeč
3. Drvar
4. Centralna Bosna
5. Ključ—Mrkonjić.

b) Sreski NOO-i:

1. Bosanski Novi
2. Prijedor
3. Bosanska Dubica
4. Bosanska Gradiška
5. Bosanski Novi (podgrmečki dio)
6. Bosanska Krupa
7. Sanski Most
8. Ključ
9. Mrkonjić
10. Jajce
11. Glamoč
12. Kupres
13. Kotorvaroš
14. Prnjavor
15. Duvno
16. Travnik
17. Cazin
18. Prozor
19. Bosanski Petrovac
20. Bugojno
21. Bihać
22. Livno
23. Drvar.

⁴⁾ MRS, Inv. br. 12.434—52.

⁵⁾ AIRPS, kat. br. 1826, str. 4.

Svi NOO-i bili su povezani po horizontalnoj i vertikalnoj liniji. Tako je na teritoriji Okružnog NOO-a Ključ—Mrkonjić (pred njegovo formiranje početkom decembra 1943. godine) djelovala 2 sreska, 18 opštinskih i 97 sreskih NOO-a.⁶⁾ Aktivnost organa narodne vlasti podvrgnuta je ratnim kriterijumima; ona je u prvom redu usmjerena na snabdijevanje vojske i izbjeglica. Ovo vrijeme donijelo je nova osvježenja i nove organizaciono-političke tekovine u razvitku NOO-a. Uvećava se slobodna teritorija, a time i mreža organa narodne vlasti. Poslije kapitulacije Italije ona zahvata i ranije nepristupačne krajeve srednje Bosne i Cazinjske krajevine. Okružni komitet KP za Prnjavor izvještava 5. maja 1944. godine Oblasni komitet KP za Bosansku krajinu da se poslije tzv. šeste ofanzive stanje znatno popravilo, na šta su, prije svega, uticale savezničke pobjede, uspjesi naše vojske i odluke AVNOJ-a.⁷⁾ Iz »Glasa NOP-a za Bosansku krajinu« od 1. maja saznajemo da su dolaskom jedinica NOV u centralnu Bosnu formirana dva okružna NOO-a; Prnjavorski i Banjalučki.⁸⁾ Tih dana je formiran i Okružni NOO za Livno—Glamoč.⁹⁾ Svuda je upotrebljavan stari metod u uspostavljanju kontrole nad novooslobođenim područjima; uporedo sa organizovanjem nove vlasti, uspostavljeni su i drugi elementi revolucionarno-demokratskog sistema: partijske i skojevske organizacije i vojnopozadinski organi. Sve je to bilo propraćeno intenzivnom propagandno-političkom aktivnošću. Ona je tih dana karakterisala pripreme za izbor Okružnog NOO-a za Prnjavor.¹⁰⁾ Slično je bilo i na novooslobođenim područjima Konjica i Prozora, gdje su uporedo sa formiranjem partijskih i drugih organizacija formirani jedan sreski i 4 opštinska NOO-a. Karakteristično je da oni ne polaze kroz duge početničke faze svog konstituisanja nego se organizuju u duhu uhdane prakse sa svim odjeljenjima i komisijama.¹¹⁾

Po mišljenju predsjedništva ZAVNOBiH-a sredinom 1944. godine NOO u Bosanskoj krajinu u svom organizacionom razvoju dostigli su takav stepen »da se već ozbiljno postavlja pitanje stvaranja novih oblika« i da su se viši organi narodne vlasti »po svom spoljnom obliku počeli oformljivati kao organi državne vlasti. U okviru Oblasnog, okružnih, pa čak i kod većine sreskih odbora stvoreni su začeci organa javne uprave.¹²⁾

* * *

Na teritoriji istočne Bosne u periodu između Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a razvitak organa narodne vlasti razvijao se u sjenci intenzivnih vojnih akcija. To je onemogućilo da se početkom 1943. godine započeti a krajem iste godine intenzivirani organizacioni i reorganizacioni proces u razvitku NOO-a dovede do kraja.

Poslije oslobođenja Tuzle, početkom oktobra 1943. godine, pa do decembarske neprijateljske ofanzive ova oblast bila je centar široke ak-

⁶⁾ AIRPS, kat. br. 2088, str. 4.

⁷⁾ AVII, 9/1—5, F—22, k. 1966.

⁸⁾ AIRPS, kat. br. 4587.

⁹⁾ Isto, kat. br. 3057, str. 1—2.

¹⁰⁾ Isto.

¹¹⁾ Isto, reg. br. 6/2—21, K—1966, 1—2. Povjereništvo OKRUŽNOG komiteta KP za Konjic — Prozor Obl. kom. B. krajina, 3. marta 1944.

¹²⁾ ZAVNOBiH, I, str. 142.

tivnosti narodnooslobodilačkih snaga. Jedinice Trećeg korpusa uspješno su izvršile zadatak njenog oslobođenja, koji im je 10. avgusta 1943. godine postavio Vrhovni štab. Odmah je bila uspostavljena široka mreža organa narodne vlasti i vojnopozadinskih organa. Dobro organizovani izbori NOO-a u septembru obuhvatili su ne samo novooslobođene krajeve nego su reizabrani i svi stari odbori, koji su bili formirani na brzinu.

U novembru 1943. godine u oslobođenoj Tuzli formiran je Inicijativni oblasni NOO za istočnu Bosnu, koji je odmah postavio pred sebe sljedeće zadatke:

1. političke i tehničke pripreme za oblasnu konferenciju za izbor oblasnog NOO-a, i

2. učvršćenje već formiranih NOO-a.

Uz pomoć Inicijativnog oblasnog odbora formirani su inicijativni okružni NOO za Majevicu (novembra 1943. godine, a izabran je u februaru 1944), Posavsko-trebavski okružni NOO (postavljen novembra 1943. godine, a izabran početkom sljedeće godine), tuzlanski (postavljen novembra 1943) i vlasenički (postavljen početkom decembra 1943. godine). Romanijski okružni NOO formiran je krajem 1943. ili početkom 1944. godine, ali se zbog teških vojnopolitičkih prilika njegov rad dugo nije osjećao.¹³⁾

Krajem 1943. godine u istočnoj Bosni radili su sljedeći sreski NOO-i:

1. Sreski (inicijativni) NOO za Bijeljinu

2. Sreski NOO Modriča

3. Sreski NOO Brčko

4. Sreski NOO Vlasenica.

Sjedišta sreskih i okružnih odbora često su se mijenjala, a Oblasni NOO dugo vremena nije radio u kompletnom sastavu, niti je imao stalno sjedište. To je naročito karakteristično za kraj 1943. i početak 1944. godine, kada su vojnopolitičke prilike onemogućavale svaki organizovan život i rad.

Kratak period brzog uspona NOP-a koji traje od septembra do decembra 1943. godine stvorio je dosta solidne društveno-političke osnove za razvoj NOO-a koje kasnije ofanzive nisu uspjele da unište. On je obilježio početak ne samo nove organizaciono-političke nego i socijalno-psihološke plime, koja je sve akcije osmišljavala vjerom u pobjedu. U ovo vrijeme dolazi do masovnog pristupanja Muslimana i Hrvata u narodnooslobodilačke redove. Pod uticajem Sedamnaeste brigade stvoren je Muslimanski bataljon, a kasnije i brigada. Tada se počinje raditi na stvaranju prve bosanske hrvatske brigade. Neki muslimanski i hrvatski prvaci pristupaju pregovorima radi uspostavljanja saradnje sa NOP-om.

I četnici izvlače zaključke iz najnovijih događaja. Jedan dio ozrenskih četnika traži od Štaba trećeg korpusa da ih primi u redove NOV, neke njihove jedinice doživljavaju rasulo ili bježe u Srbiju.¹⁴⁾

Uzaludni su bili svi pokušaji da se izvrši objedinjavanje svih protivnika NOP-a, na čemu je naročito radio Draža Mihailović. U ovo vrijeme oni se obraćaju i Muslimanima i Hrvatima pozivajući ih u zajedničku borbu protiv komunista. Ova nastojanja izazvala su samo manje re-

¹³⁾ AVII, k—1968, reg. br. 2/3.

¹⁴⁾ Ročko (u ime PK) — CK KPJ, 14. 10. 1943. AIRPB, CK KPJ, br. 245/43, str. 1—4.

akcije među mačekovcima, koji nikada nisu postali ozbiljnija politička snaga.¹⁵⁾ U jednom izvještaju sa teritorije Gradačca koji je 1. decembra 1943. godine bio upućen Oblasnom komitetu KP za istočnu Bosnu ističe se da su poslije napušanja Tuzle svi prikriveni neprijatelji istupili protiv NOP-a, da je muslimanski prvak Pjano formirao »zeleni kadar« i održao sastanak sa četničkim vođom popom Savom, da se po svim hrvatskim selima stvara milicija.¹⁶⁾ Međutim, sve su to bili ograničeni potezi kojima su okupatorske ofanzivne akcije davale prolazni dah. Ovo novo političko raspoloženje jasno ilustruje jedan izvještaj Partijskog povjereništva za okrug Sarajevo, koji je 5. novembra 1943. godine upućen CK KPJ, u kome je iznesena situacija u novooslobođenim mjestima: Kiseljaku, Kreševu, Fojnici i Busovači. Tu se ističe da se simpatije Muslimana okreću prema NOP-u (mada još nema aktivnog prilaska), da su pravoslavni 50% za NOP, a 50% za četnike, dok su katolici još uvijek u većini protiv NOP-a (85%), mada su sad česti slučajevi prihvatanja narodnooslobodilačkog pokreta i među njima. Ističe se, dalje, da mobilizacija u NOV nije problem nego je problem nedostatak oružja. Na kraju se dodaje da je na ovoj teritoriji komanda mjesta u zajednici sa pozadinskim radnicima formirala NOO.¹⁷⁾

Decembarska ofanziva na istočnu Bosnu usporila je razvitak organa narodne vlasti. Mnoge od njih ona je zatekla nespremljene da joj se organizovano suprotstave blagovremenim sklanjanjem ljudi i namirnica na bezbjedna mjesta, iako su bili na vrijeme upozoreni. Poslije ofanzive, ovim pitanjima posvećuje se još veća pažnja. U **Frontu slobode** od 2. januara 1944. godine objavljen je članak **NOO i ofanziva**, u kome su dati sljedeći zadaci organima vlasti u vrijeme ofanziva:

— da učine sve kako neprijatelj prilikom zaposjedanja određene teritorije ne bi naišao na gotove namirnice (stoku, žito itd);

— da ga blagovremeno liše mogućnosti dobijanja ma kakvih obavještenja o našim jedinicama;

— NOO-i treba da organizuju sklanjanje stanovništva u unaprijed određena skloništa;

— da organizuju svoju obavještajnu službu.¹⁸⁾

Sigurno je da su ova uputstva doprinijela da se početkom 1944. godine ne ponove grube greške iz decembarske ofanzive, ali ipak NOO-i još uvijek nisu bili dovoljno konsolidovani. Prije svega, ni Inicijativni oblasni NOO za istočnu Bosnu nije uspio da se stabilizuje na određenom području i uspostavi sigurne i stalne veze sa okružnim odborima. O tome govori njegov izvještaj od 5. marta u kome se podvlači da ranije postavljeni zadaci nisu mogli biti u potpunosti ispunjeni. Saznajemo, dalje, da ovaj odbor dotada nije bio u stanju da organizuje ni svoju oblasnu izbornu skupštinu (pripreme za nju bile su u toku) i da je slična situacija i kod okružnih NOO-a.¹⁹⁾ Dalje se kaže da je razvitak organa narodne vlasti u ovom periodu tekao neravnomjerno, u zavisnosti od vojno-političkih prilika, pa se daje široka analiza stanja organa narodne vlasti:

¹⁵⁾ Isto, 261/43, str. 1—2.

¹⁶⁾ AIRPS, kat. br. 2057, str. 1—4.

¹⁷⁾ AIRPB, CK KPJ, 274/43, str. 1—2.

¹⁸⁾ MRS, inv. br. 10983, str. 7.

¹⁹⁾ ZAVNOBiH, I, 99/100.

najbolja je bila situacija u majevičkom okrugu, posebno u srezu bijeljinskom, gdje su NOO »uspjeli da riješe sve zadatke i da se u narodu afirmišu kao organi istinske narodne vlasti«. ²⁰⁾ U srezu brčanskom, naprotiv, zbog jakog četničkog uticaja rad NOO-a bio je onemogućen. Iako je inicijativni okružni odbor dobio zadatak da aktivira organe narodne vlasti u majevičkom srezu (Jablanica, Mačkovac), on, kako se kaže u izvještaju, to do sada nije mogao uraditi. Bolja je bila situacija u posavsko-trebavskom okrugu, gdje su narodnooslobodilačke jedinice bile uspjele da razbiju »zeleni kadar« i uspostave NOO-e i u muslimanskim selima. U tuzlanskom okrugu, poslije pada grada u ruke neprijatelja, nastalo je teško stanje, jedan dio NOO-a prestao je sa radom zbog strahovlade koju je zaveo »Zeleni kadar« i samo je mali dio oko Srebrenika produžio sa sporadičnom aktivnošću. Sada se radi na formiranju novih NOO-a. I u vlaseničkom okrugu zbog četničkog uticaja Inicijativni okružni odbor nije uspio da svuda uspostavi svoju kontrolu. U Birču rade samo seoski odbori, dok su u Srebrenici postavljeni opštinski sa zadatkom da formiraju seoske NOO-e. Na kraju izvještaja se kaže da na Romaniji postoji samo nekoliko odbora koji zbog teške vojničke situacije nisu pokazali gotovo nikakvu aktivnost. ²¹⁾

I u ovom izvještaju, kao i u drugim dokumentima, naglašeni su nesporedni sporazumi do kojih je dolazilo u odnosima između NOO-a i vojnopozadinskih organa, uglavnom u pitanjima nadležnosti.

Ofanzivni talas iz prve polovine 1944. godine, kako vidimo, nije prekinuo organizacionopolitički razvitak narodne vlasti. Na konferenciji vijećnika AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a iz istočne Bosne i predstavnika Trećeg korpusa, održanoj 25. juna u oslobođenoj Vlasenici, istaknuto je da je »posljednja ofanziva doživjela krah«. Tu se zatim govori o značaju odluka AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a i sporazuma Tito—Šubašić i naglašava važnost predstojećeg Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a. ²²⁾ Pri kraju ovog perioda, uoči Drugog zasjedanja, narodnooslobodilačke snage vrlo brzo uspostavljaju predofanzivni poredak proširujući ga novim ogranima vlasti i drugim elementima revolucionarno-demokratskih sistema. 21. juna Oblasni inicijativni odbor NOO za istočnu Bosnu raspravlja o tome da promjena odnosa snaga na svjetskom i domaćem ratištu u korist NOP-a omogućava da se razmišlja o stvaranju državne zajednice i narodne vlade, da se NOO-i usmjere ka rješavanju kompleksnih pitanja koja stoje pred pravim državnim organima.

U tom cilju on pred njih postavlja sljedeće zadatke:

1. Svi NOO-i moraju imati svoje prostorije i sjedišta; Sjednice se održavaju jednom u 15 dana, niži NOO-i podnose izvještaj višim.
2. U zajednici sa omladinskim i ženskim organizacijama NOO-i se moraju brinuti o smještaju i ishrani jedinica.
3. NOO-i moraju posvetiti veću brigu političkom radu: održavanju zborova i konferencija i rasturanju štampe.
4. Po selima treba organizovati radne čete, bataljone i brigade.
5. NOO-i vode brigu o pomoći postradalim u ratu i sirotinji.
6. Pri svim NOO-ima treba organizovati zdravstvene sekcije. Okružni i sreski NOO-i po mogućnosti treba da otvaraju ambulante i bolnice.

²⁰⁾ Isto.

²¹⁾ Isto, 101.

²²⁾ AVII, reg. br. 5/1—4, F—3, K—1968.

Opštinski i sreski odbori preko svojih sekcija treba da zavedu stalno krećenje domova, kopanje nužnika, uništavanje vaši itd.

7. Pošto konstatuje da su ofanzive prekinule rad na otvaranju škola i analfabetskih tečajeva, inicijativni oblasni NOO nalaže da se formiraju kulturno-prosvjetne sekcije, otvore škole za djecu od 7 do 14 godina, da se formiraju diletantske grupe, pjevački horovi, zidne i usmene novine, da se održavaju predavanja iz raznih oblasti itd.

8. Na kraju, upozoravaju se NOO-i na mogućnost ubacivanja neprijateljskih špijuna.²³⁾

Ovim preporukama iniciran je mnogo širi i organizovaniji rad NOO-a. Na mjesto dotadašnje dosta jednostrane aktivnosti u službi stalno aktivnog fronta, sada je istaknuta potreba kompleksnijeg rada koji treba da se odvija putem podjele po sektorima.²⁴⁾ O tome će biti riječi kasnije, u okviru posebne analize ove aktivnosti.

* * *

Aktivnost NOP-a u Hercegovini u drugoj polovini 1943. godine ispunjena je raznim političkim i vojnim mjerama čiji je cilj bio da povrate dosta izgubljeno povjerenje seljačkih masa. Ovaj proces bio je proprćen i sistematskim radom na uspostavljanju novog revolucionarno-demokratskog sistema na mnogo široj idejnopoličkoj osnovi nego ranije. Poslije bitke na Sutjesci, dolaskom 10. hercegovačke brigade na ovaj teren, počinje intenzivna politička aktivnost. Odmah je obnovljen Oblasni komitet KPJ, koji je formirao privremene sreske komitete za Gacko, Nevesinje, Bileću, Trebinje, Stolac, Ljubinj i Konjic. U oktobru su stvorena i dva okružna komiteta — za sjevernu i južnu Hercegovinu. Na partijskom savjetovanju 1. i 2. novembra ukazana je potreba za stvaranjem masovnih organizacija i narodne vlasti.²⁵⁾

Poslije kapitulacije Italije, situacija postaje mnogo povoljnija. 17. novembra po naređenju Vrhovnog štaba formirana je 29. divizija od tri udarne grupe bataljona od kojih su kasnije formirane tri brigade: 10, 11. i 12. u sastavu 29. divizije Drugog udarnog korpusa, pod čijim su uticajem stvoreni sjeverno i južno hercegovački odred, a uskoro poslije toga mnoge druge jedinice. Sve one dobivaju zadatak da na svom teritoriju stvaraju NOO-e »legalno tamo gdje ima uslova, a ilegalno gdje nema«. Tom radu u prvom redu pristupili su sreski komiteti KPJ pod zaštitom partizanskih odreda. On se provodi u isto vrijeme kada i mobilizacija novih boraca. Vrlo često je NOO-e birao narod na svojim zborovima, dok su ih potvrđivali vijećnici AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a iz Hercegovine.²⁶⁾

Krajem 1943. godine mreža NOO-a prekrila je svu oslobođenu teritoriju. Osim seoskih i opštinskih, formirani su i sreski (inicijativni) NOO-i za Bileću, Gacko, Nevesinje, Stolac i Ljubinj.²⁷⁾ Ovi odbori su

²³⁾ AIRPS, kat. br. 3201, str. 1—6.

²⁴⁾ U diskusiji Steve Popovića na sastanku vijećnika AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a iz istočne Bosne koji je održan u Vlasenici 25. juna 1944. godine istaknuto je da u dotadašnjem radu NOO-a nije bilo podjele po sektorima. (AVII, reg. br. 5/1—4, F—3, k—1968).

²⁵⁾ AIRPS, kat. br. 1913, str. 7.

²⁶⁾ Arhiv Istorijiskog instituta Crne Gore, reg. br. 10.488/IV, 2a—131/43.

²⁷⁾ AVII, K—1968, reg. br. 14/4, AIRPB, 269, str. 5, Istorijiski institut Crne Gore, Inv. br. 4570/VI, 3—4 (43).

početkom 1944. godine javno izabrani. U trebinjskom srezu, gdje je situacija bila naročito teška, prvo su formirani opštinski NOO-i u Lastvi, Arandelovu, Vučji, Orahovcu i Jasenu, koji će tek poslije tzv. 6-te neprijateljske ofanzive (decembarske) početkom 1944. godine biti izabrani zajedno sa Sreskim NOO-om za Trebinje.²⁸⁾ U ovo vrijeme pod uticajem obnovljenog Mostarskog bataljona formirani su seoski i opštinski NOO-i na teritoriji konjičkog sreza, na desnoj obali Neretve.²⁹⁾ Do veće aktivnosti na ovom planu doći će početkom 1944. godine u vezi sa radom na mobilizaciji novih boraca. U ovo vrijeme NOO-i su nosioci široke aktivnosti na popularisanju odluka AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a.³⁰⁾

Krajem 1943. godine dolazi do formiranja seoskih i opštinskih NOO-a u nekim mjestima zapadne Hercegovine pod uticajem hercegovačkih i dalmatinskih jedinica. Od decembra 1943. godine na tom zadatku posebno se angažuje novoformirano Okružno povjereništvo za zapadnu Hercegovinu.³¹⁾

Krajem 1943. godine formiran je i Privremeni oblasni NOO za Hercegovinu. Iz izvještaja Oblasnog komiteta KPJ od 10. novembra CK KPJ saznajemo da je on formiran od ljudi koje je Oblasni komitet bio odredio za skupštinu ZAVNOBiH-a. Međutim, iz njegovog izvještaja od 1. januara 1944. godine saznajemo da su tek vijećnici Drugog zasjedanja AVNOJ-a iz Hercegovine, po svom povratku, 20. decembra u selu Dramešini formirali Privremeni oblasni NOO za Hercegovinu. Od devet njegovih članova sedmorica su bili u Izvršnom odboru.³²⁾ Inicijativni oblasni odbor odmah je počeo sa pripremama za oblasnu skupštinu.³³⁾

U tzv. 6. ofanzivi mnogi organi vlasti prestali su sa radom ili su prešli u ilegalnost. Situaciju izazvanu stalnim vojnim akcijama jasno sagledavamo iz izvještaja Oblasnog komiteta KP za Hercegovinu Pokrajinskog komitetu KP BiH od 24. februara. Tu se kaže da su teško stanje naročito iskoristili četnici širenjem glasina o tome da će saveznici u danom trenutku podržati njih; oni pridobijaju na svoju stranu dio naroda koji zajedno sa njima bježi u njemačke garnizone ili se zavlači u škrupove i pećine. Najveći dio naroda, kaže se dalje u izvještaju, bio je pasivan i u iščekivanju velikog raspleta. Zatim se ističe da NOP u Hercegovini nema slobodne teritorije na koju se može slobodno osloniti; njegov uticaj je najjači u bilečkom, stolačkom, većem dijelu ljubinskog sreza i gradu Mostaru, a najslabiji u trebinjskom srezu.

---

²⁸⁾ Isto i MRS, MG, K—X, br. 11689/52, str. 2.

²⁹⁾ Arhiv Hercegovine, Mostar, fond HONO, 550/46.

³⁰⁾ Sreski komitet KPJ za Konjic, Oblasnom komitetu KP za Hercegovinu (AIRPS, kat. br. 23—53, str. 3).

³¹⁾ AIRPS, MG, inv. br. 9737, str. 3—5.

³²⁾ To su bili: Bjelica ing. Janko, Mastilović Novak, Zirojević Marko, Nazečić Salih, Babić ing. Simo, Ljubibratić Dragoslav i Miskin Vaso. Za predsjednika je izabran Novak Mastilović, za potpredsjednike Janko Bjelica i Marko Zirojević a za sekretara Simo Babić. (AVII, k—1968, reg. br. 6/4).

³³⁾ Uputstvima se predviđa: Prvo, da u toku januara svi opštinski NOO-i sazovu konferencije; drugo, da se izbor delegata vrši javno dizanjem ruku; treće, da mogu biti izabrani samo prijatelji NOB; četvrto, da izabrani delegati dobiju punomoćja od opštinskih NOO; peto, izborima rukovodi izvršni dio opštinskog NOO-a na čelu sa delegatom Sreskog NOO-a; šesto, svaka opština bira 5—7 delegata; sedmo, opštine sa pomiješanim stanovništvom biraju predstavnike svih na-

Međutim, ništa nije moglo spriječiti dalji organizacioni raz-vitak pokreta. Početkom 1944. godine intenziviraju svoju aktivnost par-tijske organizacije na čelu sa Oblasnim komitetom KP za Hercegovinu, koji djeluje putem okružnih komiteta za sjevernu i južnu Hercegovinu i njihovih sreskih komiteta, te posredstvom okružnog povjereništva za srezove Čapljinu, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg. Uključuju se u rad i novoformirana skojevska rukovodstva. Pod uticajem svih ovih faktora, obnavlja se i brzo razvija aktivnost organa narodne vlasti.³⁴⁾

Početkom 1944. godine postignute uspjehe na planu izgradnje na-rodne vlasti u Hercegovini najbolje sagledavamo iz izvještaja Privreme-nog oblasnog NOO-a ZAVNOBiH-u od 21. februara. U njemu se kaže da su u Gacku u doba ofanzive prestali da rade mnogi NOO-i, među njima i Inicijativni sreski odbor. Oni su sada dijelom obnovljeni: postoji jedan sreski, dva opštinska i četrnaest seoskih odbora. U Nevesinju je obnov-ljen Sreski NOO i 14 seoskih, u bilećkom srezu nedavno je imenovan Sreski NOO i dva opštinska, dok na terenu radi 28 seoskih odbora. I u trebinjskom srezu su nedavno imenovani: sreski, dva opštinska i 28 seo-skih NOO-a. U stolačkom srezu sreski NOO je izabran i odmah je uspo-stavio kontrolu nad 4 opštinska i 45 seoskih NOO-a. U ljubinjском srezu izabran je Sreski NOO, 3 opštinska i 25 seoskih. U Mostaru aktivno radi nedavno formirani mjesni ilegalni odbor. U ljubuškom srezu (uključuju-jući Čapljinu, Posušje i Imotski) radi 50 ilegalnih NOO-a. I ako nema podataka za konjički srez, pretpostavlja se da je i tamo rad organa na-rodne vlasti uznapredovao.³⁵⁾

Prema izvještaju Oblasnog komiteta za Hercegovinu od 24. februara, na teritoriji oblasti djelovalo je pored Privremenog oblasnog NOO-a, 6 sreskih, 14 opštinskih i preko 200 seoskih NOO-a.³⁶⁾

Teške vojnopolitičke prilike vladale su u toku čitave prve polovine 1944. godine. Četnička propaganda o obećanoj pomoći zapadnih savezni-ka i o proljećnoj njemačkoj ofanzivi, s jedne, i vjera oslobodilačkih snaga u čvrstinu antihitlerovske koalicije, s druge strane, prisutne su u rez-onovanju svakog čovjeka i u najzabitijem selu. Kroz njegovu svijest prelamaju se međunarodni odnosi u skladu sa njemu svojstvenom prag-matikom. Ta atmosfera iščekivanja dosta je paralisala entuzijazam prema svakom djelu i ideji. Zadržavanje jakih narodnooslobodilačkih snaga i rukovodstava NOP-a (među njima i Privremenog oblasnog NOO-a za Hercegovinu) na graničnim predjelima Crne Gore još više je povećalo tu nesigurnost.³⁷⁾ Iz izvještaja Okružnog komiteta KP za sjevernu Herce-govinu od 5. juna Oblasnom komitetu vidimo da je u odborima bilo dosta neprijateljskih elemenata i da su mnogo odbornici i tada odlazili

---

rodnosti; osmo, borcima treba osigurati odgovarajući broj delegatskih mjesta: bri-gadi 10, a sjeverno i južnohercegovačkom odredu i mostarskom bataljonu po 3 mje-sta (AVII, reg. br. 12/1—2, F—4, k—1968).

³⁴⁾ AIRPS, kat. br. 2608, str. 1—9.

³⁵⁾ AVII, reg. br. 14/1—4, F—4, k—1968.

³⁶⁾ AIRPS, kat. br. 2608, str. 9.

³⁷⁾ Privremeni Oblasni NOO za Hercegovinu je odmah poslije svog osnivanja otišao sa vojnim jedinicama na teritoriju Crne Gore i tamo ostao do sredine marta 1944. godine. Po svom povratku organizovao je veliki zbor u dabarskom srezu kome je prisustvovalo oko 1600 ljudi i sa koga su upućeni pozdravni telegrami AVNOJ-u, Vrhovnom štabu, Nacionalnom komitetu, Maršalu Titu i ZAVNOBiH-u. (ZAVNOBiH I, 115).

u četnike. Poslije četničke ofanzive od 25. aprila do početka maja i povlačenja narodnooslobodilačkih snaga prema Bileći i Gacku neki odbornici šire glasine »da partizani neće više dolaziti«.³⁸⁾

Do popravljavanja vojnopoliitičke situacije dolazi u maju, kada se i pristupa sistematskom radu na uspostavljanju sistema narodne vlasti. Članovi Oblasnog NOO obilaze niže odbore, stiču uvid u njihov rad i na bazi toga im upućuju pismo u kome ukazuju na razne nedostatke. Članovi Oblasnog NOO-a održali su i sastanke sa članovima svih NOO-a (osim u gatačkom srezu), u vezi sa konkretnim pitanjima i zadacima. Odmah su počele pripreme za organizovanje kursa za sekretare sreskih NOO-a, što je dalo korisne rezultate.³⁹⁾ U pismu Oblasnom NOO-u za Hercegovinu od 10. aprila Predsjedništvo ZAVNOBiH-a kritički se osvrće na opštu aktivnost narodnooslobodilačkih snaga i ističe da se nije dovoljno uključilo na obuhvatanju svih nacionalnosti u pokret, da se nije vodila efikasna borba protiv muslimanske, hrvatske i srpske reakcije. Pledira se za tim da NOO-i »moraju da postanu osnovni oblik okupljanja masa«, jer oni danas nisu samo politički organi ili pomoćni organi vojske »već u isto vrijeme nosioci osnova nove državne organizacije«. Naglašava se da Oblasni NOO još uvijek ima karakter političkog predstavništva i da nema izgrađenu unutrašnju organizacionu strukturu kao državni organ. Zato Predsjedništvo nalaže da se pri njemu formiraju ekonomski, zdravstveni i prosvjetni odsjeci.⁴⁰⁾

Tako, dok su u Bosanskoj krajini organi vlasti bili dostigli visok stepen u svom razvoju, u Hercegovini su još uvijek prolazili kroz fazu organizacionog sređivanja. Širina koja je pratila njihovo formiranje krajem 1943. godine imala je za posljedicu njihovu političku nestabilnost. Zato se mnogo govori o raznim neprijateljskim elementima u NOO-ima i preduzimaju čišćenja njihovih rukovodstava. Tako su u maju 1944. godine očišćeni odbori u bilečkom i nevesinjskom srezu, a u Sitnici su umjesto 5 seoskih NOO-a imenovana 4 povjerenika.⁴¹⁾ To je vrlo brzo pokazalo dobre rezultate. Iz izvještaja Sreskog komiteta za Bileću od 2. juna saznajemo da u srezu djeluje 26 seoskih NOO-a, 9 povjerenika i 3 opštinska odbora.⁴²⁾ Okružni komitet za južnu Hercegovinu izvještava 12. juna Oblasni komitet da su neki seoski odbornici u dabarskoj opštini smijenjeni zato što su štitili svoje seljake od raznih davanja i nisu htjeli da otvore škole.⁴³⁾ Isti odbor 29. juna oštro kritikuje sreske NOO-e koji ne pružaju dovoljnu pomoć nižim organima vlasti ili kontakte sa njima održavaju samo pismenim putem. Zbog toga se njihov rad odvijao dosta neorganizovano; neki su prvo obrađivali svoju zemlju, a tek onda zemlju mobilisanih boraca. Komisije za oranje postojale su samo na papiru. U izvještaju se konstatuje da još nije provedena direktiva o odlasku članova KP u seoske odbore, koja je bila donesena tih dana.⁴⁴⁾ Inače u Hercegovini je aktivnost organizacija KP na stvaranju NOO-a naročito prisutna od dolaska Desete hercegovačke brigade iz bitke na Sutjesci,

³⁸⁾ AIRPS, kat. 3129, str. 1—3.

³⁹⁾ ZAVNOBiH I, 114—115.

⁴⁰⁾ Isto, 117—118.

⁴¹⁾ AIRPS, kat. br. 3129, str. 4.

⁴²⁾ Isto, 3261, str. 2.

⁴³⁾ Isto, 3154, str. 4.

⁴⁴⁾ Isto, 3233, str. 3.

a u 1944. godini ona je glavni nosilac svih društveno-političkih akcija. Na sastanku Oblasnog komiteta KP za Hercegovinu od 15. juna ovo pitanje je bilo u centru pažnje. Kritikovani su članovi koji se naredbodavno odnose prema organima vlasti i istaknuto je da je njihov zadatak da pojačaju autoritet NOO-a u narodu. Zaključeno je da sekretari opštinskih odbora obavezno budu članovi dotičnih partijskih komiteta, a da u seoskim odborima radi po jedan član dotične partijske organizacije.⁴⁵⁾

Cilj svih ovih mjera bio je brzo prevazilaženje zastoja u razvitku narodne vlasti. Formalno demokratski metodi u organizovanju NOO-a nisu mogli biti svuda primijenjeni jer je opšti razvoj iziskivao brzinu, zato su kao i u ustanku partijski i vojni forumi bili najuticajniji. U ovo vrijeme, međutim, nove forme nije trebalo pronalaziti i u praksi provjeravati, one su u drugim oblastima bile akciono prisutne. Trebalo ih je samo prenijeti i prilagoditi specifičnim uslovima. Krajiško iskustvo i u istočnoj Bosni i u Hercegovini vrlo često je naglašavano kao uzor.

Uoči Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a najveći dio Bosne i Hercegovine bio je pod kontrolom narodnooslobodilačkog pokreta. U Bosanskoj krajini organi vlasti su sistematski djelovali, u istočnoj Bosni i Hercegovini ponovo su bili postavljeni na zdrave noge.

DJELATNOST ORGANA NARODNE VLASTI U BiH IZMEĐU PRVOG I DRUGOG ZASJEDANJA ZAVNOBiH-a

Iako su ofanzive i kontraofanzive za čitavo vrijeme, od kraja 1943. do sredine 1944. godine, potresale i rastrzale Bosnu i Hercegovinu, aktivnost organa narodne vlasti nije prestajala. Istina, vojne akcije su u nekim krajevima izazvale privremenu dezorganizaciju i dezorijentaciju. Veći dio pokrajine, naprotiv, nastavio je život i rad na ustaljeni način.

Vojna situacija ipak je onemogućila novoformiranom ZAVNOBiH-u da brzo uspostavi čvrstu kontrolu nad svim organima vlasti. Ali, bez obzira na mogućnost realizovanja, sada njegova uputstva i odluke, prije ili kasnije, dolaze u sve krajeve BiH, postajući osnovni orijentiri u njenom političkom objedinjavanju. Mi ćemo tu široku aktivnost posmatrati u cjelini, posebno kroz aktivnost ZAVNOBiH-a odnosno njegovog Predsjedništva.

Iako je na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a proglašen za političko predstavništvo pokrajine, skupština je na njega prenijela ovlašćenja da vrši i funkcije narodne vlasti, kao njen najviši organ u BiH, pokrajini koja je po odluci Drugog zasjedanja AVNOJ-a tretirana kao posebna federalna jedinica u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji. Na Prvom zasjedanju u Mrkonjić-Gradu nije donesena odluka o razgraničenju i obimu nadležnosti između Vijeća, Prezidijuma i Predsjedništva, ali su ratni uslovi diktirali da na Predsjedništvo pređu sve naredbodavne i izvršne funkcije narodne vlasti najvišeg stepena u federalnoj jedinici, analogno funkcijama koje je AVNOJ prenio na NKOJ kao »najviši izvršni i naredbodavni organ narodne vlasti u Jugoslaviji, preko koga AVNOJ ostvaruje svoju izvršnu funkciju«. Predsjedništvo je svoju aktivnost usmjeravalo uglav-

⁴⁵⁾ Na sastanku su određeni sekretari sreskih NOO-a za Ljubinje, Stolac, Bileću, Nevesinje, Gacko i Konjic. Za Mostar je odlučeno da pri odboru ostane partijska ćelija. (Isto, 3169, str. 1—9).

nom na sljedeće zadatke: prvo, na snabdijevanje vojske, izbjeglica i siromašnog stanovništva, drugo, da posredstvom NOO-a organizuje prikupljanje podataka o opštem stanju stanovništva u cilju preduzimanja potrebnih mjera za rad na obnovi i podizanju proizvodnje, treće, da ustavi organizaciju pojedinih grana državne uprave za BiH, četvrto, da održava veze sa Nacionalnim komitetom i u saradnji sa njim usklađuje svoju djelatnost sa opštim principima državne uprave i, peto, da poveže i učvrsti organe narodne vlasti po vertikalnoj i horizontalnoj liniji.⁴⁶⁾ U okviru ovih zadataka odvijala se cjelokupna aktivnost NOO-a.

Organi narodne vlasti najviše su bili angažovani u radu na prehrani vojske i siromašnog stanovništva. U 1944. godini, poslije velikih ratnih razaranja, taj zadatak bio je znatno složeniji. Zimska ofanziva 1943/1944. godine još više je komplikovala i onako tešku prehrambenu situaciju. U izvještaju Predsjedništva ZAVNOBiH-a Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije od 3. marta ističe se da je neprijatelj sada jasnije ispoljio tendenciju da se snabdijeva na terenu. Na području Kozare, pored paljenja i uništavanja, on je opljačkao 527.473 kg kukuruza, 45.530 kg krompira, 7.269 kg pšenice, 220 ovaca, 117 volova i mnoge druge namirnice. Samo u crnoluškoj opštini grahovskog sreza opljačkao je 35.613 kg žita, 3.834 kg brašna itd., u glamočkom srezu 546 volova i krava, 326 junadi, 993 ovce, 378 krmadi itd. Slična stradanja doživjeli su kupreški srez i neki dijelovi centralne Bosne. U izvještaju se konstatuje da su rezerve hrane toliko male da se ni civilno stanovništvo do nove žetve ne može prehraniti (izuzetak čine Grmeč, Kozara i sjeverni krajevi centralne Bosne). Dalje se kaže da na oslobođenoj teritoriji Krajine živi 10.000 lica kojima je potrebna hitna pomoć. Pošto se taj broj svakim danom povećavao, traži se pomoć za 20.000 lica.⁴⁷⁾

Potpuniji uvid u ekonomsko stanje Bosanske krajine pružila je konferencija okružnih i sreskih NOO-a, koju je 14. marta 1944. godine organizovao Oblasni NOO, povodom pokretanja sjetvene kampanje. Konstatovano je sljedeće stanje:

- tegleća stoka je svedena na 20% predratnog stanja;
- drvarskom, glamočkom, grahovskom, ključkom, jajačkom, kupreškom i kotorvaroškom srezu treba hitna pomoć u sjemenu;
- ima mnogo napuštene zemlje: u Podgrmeču za 1000 dana oranja, u ključkom srezu za 5000 dana, prnjavorskom 25.000 i drvarskom okrugu za 29.496 dana oranja. Riješeno je da se napuštena zemlja prvo ustupi sirotinji i porodicama boraca, a tek onda ostalim;
- osjeća se veliki nedostatak radne snage, naročito u dubičkom srezu;
- hiljade porodica gladuju: u jajačkom srezu 3.000 ljudi, u ključkom 5.000, u drvarskom 5.000, u glamočkom 3.500, u kupreškom 2.590, a na Podgrmeču 11.320 ljudi.⁴⁸⁾

U zimu 1944. godine bila je slična situacija u istočnoj Bosni. U citiranom izvještaju Predsjedništva ZAVNOBiH-a konstatuje se da se oslo-

⁴⁶⁾ Anto Babić, Mjesto i uloga ZAVNOBiH-a u izgradnji državnosti Bosne i Hercegovine, Istorijske pretpostavke republike BiH, IRPS, Prilozi br 4, Sarajevo 1968, str. 321—322.

⁴⁷⁾ ZAVNOBiH I, 97—98, i AVII, reg. br. 12/1—12, F—2, k—1968.

⁴⁸⁾ Glas NOP B. krajine, od 26. 3. 1944. br. 16, AIRPS, kat. br. 4570.

bođeni dio oblasti, sjeverno od komunikacije Zvornik — Tuzla — Doboј, može ishraniti do nove žetve i pružiti pomoć postradalom vlaseničkom i rogatičkom sreзу. Međutim, samo uz uslov dobijanja hrane iz Srema moguće je prehraniti civilno stanovništvo i jedinice.⁴⁹⁾

U Hercegovini je ekonomska situacija bila još teža, s obzirom na to da je riječ o pasivnom kraju koji je u uslovima stalnih borbi morao da izdržava brojne narodnooslobodilačke snage. To stanje sagledavamo iz izvještaja Privremenog oblasnog NOO-a za Hercegovinu Predsjedništvu ZAVNOBiH-a od 4. aprila 1943. godine. Kaže se da i pored dobre prošlogodišnje žetve ova oblast nije u stanju da prehrani ni svoje civilno stanovništvo, a da gatačkom i bilečkom sreзу, gdje su se narodnooslobodilačke jedinice dugo zadržavale i snabdijevale, prijeti masovna glad. Od 8.450 stanovnika bilečkog sreza njih 1.835 nema žita, a u gatačkom sreзу od 6.425 stanovnika žita nema 4.340. Nevesinjski i trebinjski srez su u boljem položaju. Dalje se kaže da će brzo biti aktuelno pitanje prehrane dijela lјubinjskog sreza (Popovo polje) koji je u ofanzivi najviše postradao. U konjičkom sreзу problem predstavljaju neka popaljena sela. Oblasni NOO smatra da 9.000 lјudi u Hercegovini treba pružiti pomoć i da će se taj broj do nove žetve povećati do 25.000.⁵⁰⁾

O ovome teškom stanju treba dodati i slab prinos žitarica u 1943. godini na čitavoj teritoriji BiH. U Bosanskoj krajini sjetva se nije mogla planski obaviti zbog tzv. IV neprijateljske ofanzive, u istočnoj Bosni u najžitorodnijim krajevima vladala je suša, a u Hercegovini prinos je bio znatno slabiji nego prethodne godine.⁵¹⁾

U ovakvim uslovima problem prehrane vojske i stanovništva bio je osnovni zadatak organa vlasti. On je otežan činjenicom da je čitava pokrajina bila aktivno operativno područje mnogih jedinica, a hiljade izbjeglica i pogorjelaca bile su preplavile oslobođenu teritoriju. Prehraniti i smjestiti ove lјude bilo je gotovo nemoguće. Iz mnogih izvještaja NOO-a vidimo da su ta pitanja bila svakodnevno na dnevnom redu. U Bosanskoj krajini, gdje su organi vlasti najorganizovanije djelovali, prikupljanje namirnica vršilo se putem masovnih kampanja, koje se ponavljaju gotovo iz mjeseca u mjesec. Sreski NOO Drvar piše 15. januara Opštinskom NOO-u Prekaja da je kampanja koju je nedavno pokrenuo Oblasni NOO u potpunosti uspjela.⁵²⁾ Okružni NOO za Kozaru obavještava 31. januara Oblasni NOO za Bosansku krajinu da je »još uvijek glavni zadatak NOO-a prikupljanje namirnica«. Na tom planu bile su angažovane i društveno-političke organizacije, u prvom redu omladina.⁵³⁾ Kako je situacija postajala sve teža, problem ishrane nije više bilo moguće rješavati isključivo dobrovoljnim prilozima, pa se sve češće primjenjuju реквизиције i konfiskacije. Okružni NOO za Kozaru obavještava 30. aprila sve sreske odbore da su rezerve hrane iz kampanje nedovoljne za prehranu jedinica Petog korpusa, pa će se one hraniti posebnim prikupljanjima za dnevne potrebe od naroda. Odbor je izvršio raspored jedinica po

⁴⁹⁾ ZAVNOBiH I, 9899.

⁵⁰⁾ Isto, 111.

⁵¹⁾ Isto, 146.

⁵²⁾ MRS, inv. br. 5062, str. 1.

⁵³⁾ Okružni NOO Podgrmeč sreskim NOO-ima 10. 3. 1944. Traži da u zajednici sa antifašističkim organizacijama prikupe namirnice za Treću divizionu. (MRS, inv. br. 6882).

terenu. Međutim, sada prikupljanje najčešće vrše dotični NOO-i i vojno-pozadinski organi, dok su ranije dosta često to radile vojne intendature.⁵⁴⁾ 3. maja 1944. godine intendantura kozarskog područja dostavlja Okružnom NOO-u za Kozaru raspis o imenovanju članova za rekviziciju stoke za potrebe vojske.⁵⁵⁾ Već 8. maja je odlučeno da se od imućnih domaćina rekvirira: u prijedorskom srezu 30.000 kg mesa, u gradiškom 10.000 kg a u novskom 10.000 kg. Za rekviriranu stoku izdavane su priznanice.⁵⁶⁾

U krajevima Bosanske krajine gdje su prehrambene prilike bile još teže vojska je pri svom snabdijevanju pravila i grube greške. Okružni NOO za Drvar obavještava 21. jula Oblasni komitet KP za Bosansku krajinu da se jedinice 8. korpusa na teritoriji Grahova prilikom prikupljanja namirnica ne obraćaju NOO-u u pitanjima rekvizicije i mobilizacije konja; često su rekvirirale i posljednju kravu, čak i od partizanskih porodica. Ovdje je situacija bila teška i sa prehranom stanovništva. Velika većina duže vremena nije imala ni hljeba, zbog čega su NOO-i određeni broj stanovnika pomagali iz svojih fondova, a dio raspoređivali po imućnijim kućama. U vrijeme tzv. VII ofanzive situacija je bila još teža. Tada je samo drvarski srez dao 139.206 kg mesa za dva mjeseca.⁵⁷⁾

Pomoć pasivnim krajevima bila je nužna. 28. januara Oblasni komitet KPJ nalaže Okružnom komitetu za Podgrmeč da žito sa Kozare prebaci u pravcu Janja, Glamoča i Mrkonjića.⁵⁸⁾ U pasivnim krajevima šverc namirnicama bio je česta pojava. Da bi suzbio ovaj problem, Okružni NOO za Podgrmeč obavještava Komandu podgrmečkog područja da je formirao zadrugu za razmjenu dobara koja će po utvrđenim cijenama razmjenjivati sve vrste robe. Odbor moli komandu da o tome obavijesti komande mjesta i sve partizanske straže. Sa svoje strane on daje uputstva sreskim NOO-ima da otvore pijace radi razmjene.⁵⁹⁾

U članku **Današnji zadaci naše narodne vlasti** koji objavljuje **Front slobode** broj 4. od 10. marta nalaže se organima vlasti u istočnoj Bosni da organizuju razmjenu dobara putem seoskih i gradskih pijaca.⁶⁰⁾ Poslije tzv. VI neprijateljske ofanzive najteža je bila situacija u vlaseničkom i rogatičkom srezu, gdje je velikom broju familija bila potrebna pomoć. Inicijativni Oblasni NOO preduzeo je mjere da to pitanje riješi putem razmjene dobara sa bogatim krajevima. Održan je sastanak majevičkog i vlaseničkog Okružnog NOO-a i odlučeno da prvi dâ potrebnu količinu hranu koju će prebaciti vlasenički okružni odbor u zajednici sa Trećim korpusom. Na taj način bilo je riješeno pitanje prehrane siromašnih porodica Birča.⁶¹⁾ Na terenu su glavni sakupljači hrane bili NOO-i, a oni su bili i glavni organizatori zbrinjavanja izbjeglica i ratne siročadi.⁶²⁾

⁵⁴⁾ Isto, inv. br. 321b.

⁵⁵⁾ Isto, 112b.

⁵⁶⁾ Isto, 360b.

⁵⁷⁾ Arhiv Bos. krajine, Fond ONOO Drvar, 5/44, str. 1—3.

⁵⁸⁾ AIRPS, Kat. br. 2449, str. 1.

⁵⁹⁾ MRS, inv. br. 7763.

⁶⁰⁾ Isto, 8265/h.

⁶¹⁾ ZAVNOBiH I, 101.

⁶²⁾ Samo je u opštini Šeković za nekoliko dana prikupljeno 30 koza, 80 ovaca, 34 krave, 384 kg kukuruza, 780 kg zobi. (*Front slobode* br. 8 od 10. juna 1944). AIRPS, kat. br. 4606, str. 3—7.

U siromašnoj Hercegovini osnovni oblik snabdijevanja vojske i stanovništva predstavljale su rekvizicije i konfiskacije. Rekvizicija se organizovano provodila putem posebnih opštinskih komisija koje su ustanovljavale spiskove rekvirirane stoke i drugih namirnica. Za rekvirirane stvari i ovdje su izdavane priznanice.⁶³⁾ I ovdje su intendanti pravili stare greške radeći po navici bez odbora i komandi mjesta. Po mišljenju Privremenog oblasnog NOO-a razlozi leže u neiskustvu NOO-a, naročito seoskih, da sami uzmu u svoje ruke ovaj posao. U Hercegovini je i pored siromaštva vojska bila vrlo privilegovana. Na primjedbu Predsjedništva ZAVNOBiH-a da se vojska snabdijeva iznad mogućnosti kraja Privremeni oblasni NOO odgovara da je usvojen princip »da vojska ne treba da gladije dokle god traje (hrane — V. Đ.) kod narodnih neprijatelja i naroda«.⁶⁴⁾

Dio namirnica dobijen je od porodica koje su obrađivale napuštenu zemlju. Sreski NOO Bileća obavještava 18. jula Opštinski NOO Divin da je odlučeno da se uzme dio prihoda od onih koji su obrađivali muslimansku napuštenu zemlju: 50% od imućnih i 25% od siromašnih.⁶⁵⁾

Velik problem predstavljale su mnogobrojne izbjeglice koje je trebalo smjestiti i prehraniti. Samo je u podgrmečkom okrugu, koji je brojao 78.736 stanovnika, bilo 7.260 izbjeglica. Slično stanje vladalo je i u drugim okruzima. Najveći dio njih je izdržavan uz pomoć NOO-a, jedan dio je raspoređen po domaćinstvima dok je mali broj obrađivao napuštenu zemlju.⁶⁶⁾

Stalno akutna prehrambena situacija stavljala je u prvi plan poljoprivredu. Još od početka ustanka oslobođena teritorija živjela je u znaku raznih kampanja: za sjetvu, žetvu, oranje, prikupljanje sjemena itd. U prvoj polovini 1944. godine ovaj rad je išao uhodanim stazama. Istina, zimska ofanziva 1943/44. nanijela je veliku štetu poljoprivredi; ona je gotovo desetkovala radnu stoku i oruđa. To je znatno otežalo proljetnu sjetvenu kampanju. Zato su organi narodne vlasti morali preduzeti široke organizacione mjere. Tako je 14. marta Oblasni NOO za Bosansku krajinu organizovao konferenciju okružnih i sreskih NOO-a radi organizovanja proljetne sjetve. Konstatovano je veliko zaostajanje u čitavoj oblasti. Na teritoriji Podgrmeča bila je zasijana površina zemlje za koju je trebalo 15.890 dana oranja, a trebalo je zasijati još površinu od 59.070 dana oranja. Ovaj okrug bio je u stanju sam obaviti posao i pružiti kolektivnu pomoć sanskom srezu. Istaknuto je da će napuštenu zemlju dobiti na obrađivanje porodice boraca, siromašni i pojedinci, dok će preostali dio zasijati sami NOO-i.⁶⁷⁾ Na konferenciji je konstatovano teško stanje i u ostalim krajevima. Kupreški srez je bio pretrpio velike štete, stočni fond je u mnogome postradao a osjećao se i nedostatak sjemena. U prnjavorskom srezu stanje je bilo mnogo bolje i on je bio u stanju da pruži pomoć drugima. Međutim, ovdje su bile oslobođene samo 5, od ukupno 12 opština. U glamočkom srezu bilo je oko 25.000 dunuma napuštene zemlje a srez je bio preopterećen i davanjima za vojsku tako da nije

⁶³⁾ MRS, inv. br. 36463, str. 1.

⁶⁴⁾ Dnevni obrok je iznosio 2 do 2,5 kg hrane. ZAVNOBiH I, 113—114.

⁶⁵⁾ MRS, inv. br. 36467.

⁶⁶⁾ AVII, reg. br. 12/1—12, F—2, k—1968.

⁶⁷⁾ Isto.

bilo sredstava ni za prehranu ni za sjetvu. Na kozarskom okrugu od 78.000 stanovnika 12.000 nije bilo u stanju da obradi svoju zemlju; odbor se obavezuje da će to uraditi uz pomoć drugih opština okruga. Grahovski srez imao je mnogo napuštene zemlje, a izdržavao je 4.000 vojnika. Predviđa se da će biti u stanju da zasije svu zemlju. U srezu Mrkonjić-Grad oko 50% napuštene zemlje već je zasijano. Ovaj srez je u stanju da pruži pomoć drugima sa 200 plugova i svojim kovačima. Jajački srez ima mnogo neobrađene zemlje a nema dovoljno sjemena. I na teritoriji drvarskog okruga vlada oskudica: jedan dio bihačkog sreza nastradao je od grada, petrovački srez bio je prošle godine dugo vremena pod kontrolom neprijatelja, dok je drvarski srez preopterećen ishranom bolnica i vojnih jedinica a ima i mnogo napuštene zemlje. U ovom srezu bile su u toku šesta i sedma rekvizicija. U kotorvaroškom srezu poslije ofanzive ostalo je oko 1.500 dunuma napuštene zemlje koja će biti podijeljena narodu. Pripreme za proljetnu sjetvu su u toku, ali nema dovoljno sjemena.⁶⁸⁾

Na istoj konferenciji referat o provođenju sjetvene kampanje podnio je dr Vaso Butozan. U njemu su utvrđeni zadaci pojedinim okruzima i određena njihova uzajamna pomoć. Kozarski okrug dobio je zadatak da obradi zemlju dubičkog i dio gradiškog sreza i drugim okruzima pruži pomoć u sjemenu. Slične zadatke dobili su ostali okruzi i srezovi. Radi bolje organizacije ovog rada, po naređenju NKOJ, svi okružni NOO-i (odnosno sreski, gdje okružnih nije bilo) dobili su zadatak da formiraju poljoprivredne komisije za rukovođenje cjelokupnom ovom aktivnošću. Nešto kasnije ove komisije formirane su pri svim opštinskim i sreskim NOO-ima.⁶⁹⁾

U duhu navedenih preporuka pristupilo se obradi zemlje i sjetvi. Osim masovnih akcija koje su organizovali NOO-i i vojnopozadinski organi, u kampanji se angažovala i omladina putem radnih brigada. Dok je u 1943. godini u Bosanskoj krajini ona bila organizovala jednu, sada je radilo 11 omladinskih brigada, koje su samo za 3 mjeseca dale 200.000 radnih dana.⁷⁰⁾ Iz **Fronta slobode** od 10. juna 1944. godine saznajemo da su NOO-i u šekovičkoj opštini formirali radne čete i bataljone radi obrade zemlje.⁷¹⁾ I u Hercegovini je ovaj rad bio organizovan na sličan način.

Rezultati proljetne poljoprivredne kampanje bili su vrlo dobri. Okružni NOO za Drvar obavještava 14. maja Oblasni NOO za Bosansku krajinu da je do kraja aprila uzorano 75% cjelokupne obradive zemlje, da su na vrijeme popravljeni plugovi itd.⁷²⁾ Slična situacija bila je i na drugim područjima. Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a je istaknuto da je kozarski okrug zasijao 40% više zemljišta nego prošle godine, odnosno 340.000 dunuma, i da je izgrađeno 25 novih mlinova.⁷³⁾ Istom prilikom konstatovana je velika aktivnost NOO-a u prnjavorskom kraju. »Danas neku pomoć za vojsku, sirotinju ili partizanske familije možete

⁶⁸⁾ Isto.

⁶⁹⁾ Isto, reg. br. 12/16—21, F—2, k—1968.

⁷⁰⁾ Isto, reg. br. 12/1—12, F—2, k—1968.

⁷¹⁾ AIRPS, kat. br. 4606, str. 7.

⁷²⁾ MRS, inv. br. 18620, str. 1.

⁷³⁾ ZAVNOBiH I, 207, (Diskusija L. Lazića).

za skoro deset puta lakše skupiti nego prije godinu dana«, — istaknuto je u diskusiji predstavnika iz Prnjavora. Dalje se kaže da je sjetva potpuno uspjela i da ima krajeva koji su više zasijali nego u mirno doba. Slično je bilo u Hercegovini, čiji Privremeni oblasni NOO obavještava Predsjedništvo ZAVNOBiH-a 26. avgusta da je sjetva organizovano tekla i da je obrađena sve zemlja. Međutim, duga suša znatno je smanjila prinose.⁷⁴⁾

Stalne borbe onemogućile su sistematsku aktivnost u drugim granama privrede. Do nje će doći tek poslije Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Ipak, i u ovom nestabilnom periodu NOO-i i vojnopozadinski organi bili su glavni organizatori rada na obnovi porušenih domova i izgradnji novih, obnovi i izgradnji mlinova, raznih radionica, pilana, puteva itd. Međutim, taj rad nije bio uključen u neki širi plan; odvijao se sporadično, kao sastavni dio života na frontu. Tek od početka 1944. godine počinju opsežne pripreme za sistematski rad na ekonomskoj obnovi. One sada idu od vrha (NPOJ) i brzo se spuštaju do najniže instance.

Prvo su preduzete mjere radi sticanja uvida u zatečeno stanje. Početkom proljeća 1944. godine Predsjedništvo ZAVNOBiH-a dostavilo je Oblasnom NOO-u uputstvo o prikupljanju statističkih podataka o stanju privrede, zdravstva, prosvjete i opštih uslova života, kao i o mjerama koje treba preduzeti da bi se stanje popravilo i unaprijedilo. 16. marta Nacionalni komitet, odnosno njegovo Povjereništvo za ekonomsku obnovu izdalo je Uputstvo za rad, kojim određuje osnovne zadatke Povjereništva:

1. Organizovati rad Povjereništva, kao i rad organa za ekonomsku obnovu pri zemaljskim vijećima;

2. koordinirati saradnju ostalih povjereništava o pitanju proučavanja i stvaranja opšteg plana obnove i njegove realizacije;

3. organizovati prikupljanje posebnog materijala i podataka za rad Povjereništva;

4. izraditi opšti plan obnove na temelju prikupljenih i proučenih materijala i podataka;

5. organizovati evidenciju sredstava i kadrova potrebnih za ekonomsku obnovu;

6. organizovati kontrolu rada do najnižih instanci o pitanju održavanja linije plana.

Određeno je da se obnova izvodi u dvije etape: ratnoj i poslijeratnoj. U ratnu etapu dolaze radovi koji služe potrebama vojske i koji obezbjeđuju najniži minimum potreba stanovništva. Pošto ratni uslovi onemogućavaju stvaranje opšteg plana, radovi će se izvoditi u okviru užih planova. Prije svega obnoviće se najvažnija preduzeća koja predstavljaju osnovni uslov za obnovu popaljenih sela i gradova, u prvom redu kuća boraca, invalida, interniraca, nezbrinutih porodica vojnika i pozadinskih radnika. U poslijeratnoj etapi planom obnove mora biti obuhvaćen sav ekonomski život, sve privredne grane.

Uputstvom je predviđeno da se odmah pristupi prikupljanju podataka o stanju našeg ekonomskog života, prije svega da se ustanovi slika doratnog stanja privrede, a zatim da se evidentira stanje izazvano ratnim razaranjima po sljedećim privrednim granama: industrija, poljopri-

⁷⁴⁾ Isto, 328.

vreda, stočarstvo i vočarstvo. Posebno treba sakupiti podatke o izvorima sirovina i drugim sredstvima proizvodnje i potrošnje.

Uputstvo pledira na sistematičnost i temeljitost u obnovi. Prije svega, treba obnoviti ono što čovjeku obezbjeđuje stan, obuću i hranu. Što se tiče gradova i sela, istaknuta je potreba pripremanja planova za urbanistička i arhitektonska rješenja. Treba, zatim, prikupiti podatke o imanjima na kojima su u toku rata bili Nijemci, Mađari, Italijani itd. i ispitati mogućnost naseljavanja naših ljudi. Treba razmotriti mogućnost preorijentacije dijela industrije na izradu sredstava za potrošnju, prikupiti podatke o saobraćaju da bi se prišlo obnovi najvažnijih puteva. Dalje, treba ustanoviti stanje stručnih kadrova i najracionalnije ih iskoristiti. U Uputstvu je istaknuta potreba za preduzimanjem hitnih mjera za zaštitu i onih preduzeća koja sada ne rade. AVNOJ i NKOJ, kaže se u Uputstvu, moraju obezbijediti saradnju sa međunarodnim faktorima i zahtijevati pravo revizije eventualnih njihovih rješenja koja ne odgovaraju našoj zemlji. Na kraju se traži utvrđivanje organizacije radnih tijela pri Povjereništvu za ekonomsku obnovu, kao centralnom organu, koji radi posredstvom svojih odsjeka pri zemaljskim vijećima i putem raznih referenata.⁷⁵⁾

Do sredine 1944. godine nije mnogo urađeno na ekonomskoj obnovi, mada su izvršene opsežne pripreme za aktivnost koja će početi u drugoj polovini godine. U ovom periodu najviše je urađeno na prikupljanju statističkih podataka o stanju privrede, o učinjenoj šteti, zasijanoj zemlji, dobrovoljnim priložima itd.⁷⁶⁾

Osnovni pravci obnove u prvoj polovini 1944. godine obuhvatali su one aktivnosti koje su služile prehrani vojske i stanovništva i omogućavali normalno odvijanje života u ratnim uslovima. Kao i ranije, glavna pažnja se posvećuje osposobljavanju i održavanju mlinova, raznih radionica, pilana, saobraćaja. Tako Komanda podgrmečkog područja u cilju opravke pruge u sanskom srezu upoznaje (19. aprila) Okružni NOO za Podgrmeč da će se pristupiti formiranju tehničkog radnog bataljona od stručnog ljudstva na našem području.⁷⁷⁾ Iz mnogobrojnih dokumenata vidimo široke napore organa vlasti da se intenzivira rad u raznim manifestacijama.

Stalne borbe ometale su normalan rad organa narodne vlasti na kulturno-prosvjetnom planu. Ali u drugoj polovini 1944. godine ovaj rad postao je sastavni dio široke aktivnosti koja ide od NKOJ-a do najnižih instanci. 13. maja Povjereništvo za prosvjetu NKOJ-a donijelo je precizna uputstva o organizaciji prosvjete. Njima je predviđeno da se pri svim zemaljskim vijećima formiraju odjeljenja za prosvjetu sa odgovarajućim odsjecima i slični organi pri oblasnim, okružnim, sreskim i mjesnim NOO-ima.⁷⁸⁾

Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je nastojalo da svoju aktivnost u ovom pravcu svede u okvir smišljene i svrsishodne organizacije polazeći od činjenice da je BiH u pogledu pismenosti spadala u najzaostaliye jugoslovenske zemlje. Zato je težište stavljeno na osnovne oblike školovanja.

⁷⁵⁾ AIRPB, NKOJ, 8/44, str. 110.

⁷⁶⁾ Okružni NOO Podgrmeč sreskim NOO-ima, 9. 3. 1944. MRS, inv. br. 7470.

⁷⁷⁾ Isto, 6473.

⁷⁸⁾ AIRPB, NKOJ, 18/44.

Prva brigada bili su analfabetički tečajevi. Na inicijativu Predsjedništva pri okružnim NOO-ima postavljeni su referenti za prosvjetu sa zadatkom da vrše nadzor nad radom tečajeva. Mjesto starih, dosta neorganizovanih tečajeva, bez ujednačenog metoda, programa i plana, sada je utvrđen rok njihovog trajanja i izrađen jedinstven plan i program. Oblasni NOO-i dobili su zadatak da formiraju tečajeve za rukovodioce analfabetskih tečajeva i da organizuju rad osnovnih škola. Njihova aktivnost u prvoj polovini 1944. godine odvijala se uglavnom u tom pravcu. Međutim, samo je Oblasni NOO za Bosansku krajinu u ovo vrijeme bio postigao veće uspjehe. Početkom maja 1944. godine u Sanskom Mostu otvoren je dvomjesečni tečaj za spremanje kadrova za osnovne škole.⁷⁹⁾ U prvoj polovini godine sva tri oblasna odbora organizovala su tečajeve za rukovodioce analfabetskih tečajeva; ukupno je održano 15 kurseva sa 350 polaznika. Oni su na teritoriji Bosanske krajine radili na osnovu plana i programa koji je izradilo Prosvjetno odjeljenje Oblasnog NOO-a, dok su glavnu brigu o njima vodili okružni NOO-i.⁸⁰⁾ Tečajevi su bili organizovani pri mnogim sreskim odborima. Kako izvještava Okružni NOO za Kozaru Oblasni NOO za B. krajinu (31. 1. 1944) pri svim sreskim NOO-ima formirani su kulturno-prosvjetni odbori i održani kursevi za rukovodioce analfabetskih tečajeva.⁸¹⁾ U prvoj polovini godine organizovani su analfabetički tečajevi na području okružnih NOO-a: Kozare, Podgrmeča, Jajca, Livna, centralne Bosne, a u drugoj polovini godine i početkom 1945. u istočnoj Bosni i Hercegovini.⁸²⁾ Na terenu okruga Ključ—Mrkonjić radilo je 110 tečajeva kojima su rukovodili okružni NOO-i posredstvom stručnih referenata i odgovarajućih referenata pri sreskim NOO-ima. Predavači su većinom bili đaci srednje škole i kursisti.⁸³⁾

U Bosanskoj krajini za razliku od istočne Bosne i Hercegovine, Prosvjetno odjeljenje Oblasnog NOO-a radilo je na otvaranju mnogih osnovnih škola. Prvo je obnovljena škola u Ključu, gdje je poslije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a bilo sjedište Oblasnog NOO-a, a odmah zatim mnoge druge.⁸⁴⁾ Računa se da je krajem 1943. i početkom 1944. godine samo u Bosanskoj krajini radilo 25 osnovnih škola koje je pohađalo 2.200 učenika. Poslije konferencije prosvjetnih radnika u Sanici, sredinom maja, otvorene su mnoge nove škole u kojima se počeo primjenjivati nastavni plan i program koji je izradilo Prosvjetno odjeljenje Oblasnog NOO-a.

Uslovi rada u školama bili su teški: nedostajao je stručni kadar; učiteljsku dužnost nekada su vršile i pismenije seljanke. Nedostajao je i školski pribor; pisalo se na poleđini ispisanog papira. Stalne borbe

⁷⁹⁾ Anto Babić, n. č., str. 324.

⁸⁰⁾ Rad i organizacija na tečajevima odvijali su se na osnovu iskustva i uzora prvog tečaja za rukovodioce kulturno-prosvjetnog rada održanog u Mrkonjić-Gradu u novembru 1943. (Mate Zaninović, Djelatnost ZAVNOBiH-a u oblasti prosvjete, *Prilozi 4*, 1968. str. 394).

⁸¹⁾ AVII, reg. br. 12/1—3, F—8, k—1968.

⁸²⁾ Mate Zaninović, n. č. 395.

⁸³⁾ AIRPS, kat. br. 4587.

⁸⁴⁾ Tada su obnovljene škole u Jajcu, Sanskom Mostu, Lušci—Palanci, Benekovcu, Majkić—Japri, Srpskim Jasenicama, Hašanima i u nekim mjestima Kozare. Poslije toga su proradile škole u Livnu, Sajkoviću, Vrbici, Gubinu, Glamoču, Rorama, Drvaru, Bos. Petrovcu i dr. (M. Zaninović, n. č. 392).

činili su rad nesigurnim, pa su se pri školama izgrađivala skloništa za djecu.

Uoči Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a broj osnovnih škola i analfabetskih tečajeva znatno je porastao. Tada je samo na Kozari radilo 8 škola i 120 tečajeva.⁸⁵⁾

U Hercegovini i istočnoj Bosni rad na formiranju analfabetskih tečajeva odvijao se mnogo sporije. U Uputstvu Privremenom oblasnom NOO-u za Hercegovinu od 9. aprila Predsjedništvo ZAVNOBiH-a ističe da prosvjetni rad treba da se prilagodi mogućnostima; tamo gdje postoji stabilna slobodna teritorija treba pristupiti otvaranju škola, a tamo gdje to nije ostvarljivo, treba formirati analfabetske tečajeve. Zbog nedostatka stručnih kadrova oni treba da rade uz škole.⁸⁶⁾ U izvještaju od 26. avgusta Privremeni oblasni NOO ističe da su analfabetski tečajevi organizovani gotovo po svim oslobođenim srezovima; najviše na teritoriji bilečkog i stolačkog sreza. Dalje se ističe da će se uskoro pristupiti otvaranju osnovnih škola ali da za to ne postoje uslovi, jer su postojeće školske zgrade ruinirane i nema dovoljan broj učitelja. Iz izvještaja saznajemo da se kulturno-prosvjetni rad sa građanstvom odvija posredstvom raznih priredbi, a da je tu glavnu ulogu imala kulturno-umjetnička sekcija 29-te divizije.⁸⁷⁾

Sredinom 1944. godine pri svim sreskim NOO-ima u Hercegovini bili su formirani prosvjetni referenti i kulturno-prosvjetne sekcije. Njihovi glavni saradnici bile su društveno-političke organizacije, u prvom redu partijski, vojni i vojnopozadinski organi.⁸⁸⁾

U diskusiji na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a istaknuto je da u Hercegovini radi nekoliko škola i nekoliko putujućih učitelja.⁸⁹⁾

U istočnoj Bosni bilo je slično stanje. Inicijativni oblasni NOO za istočnu Bosnu tek 5. marta 1944. godine obavještava Predsjedništvo ZAVNOBiH-a da je preduzeo mjere za formiranje kulturno-prosvjetnog odsjeka. Međutim, do sredine godine aktivnost na kulturno-prosvjetnom planu u ovoj oblasti bila je dosta ograničena. 21. juna Oblasni inicijativni NO obavještava sve sreske i opštinske odbore da je kulturno-prosvjetni rad zamro, da se prestalo sa održavanjem analfabetskih tečajeva, da poslije sedme ofanzive nije otvorena nijedna škola. Nalaže sreskim i opštinskim NOO-ima da formiraju kulturno-prosvjetne sekcije i otvore škole tamo gdje ima uslova, a razrušene škole da što prije poprave. Osim toga, stavlja im se u zadatak da formiraju diletantske grupe i pjevačke horove, zidne i usmene novine i organizuju predavanja iz raznih oblasti.⁹⁰⁾

Rad na kulturno-prosvjetnom planu bio je zajednička briga NOO-a, vojnopozadinskih i vojnih organa i društveno-političkih organizacija.

⁸⁵⁾ ZAVNOBiH I, 267, diskusija L. Lazića.

⁸⁶⁾ Isto, 118.

⁸⁷⁾ Isto, 329, 330.

⁸⁸⁾ 28. juna 1944. godine Okružni komitet KP za sjevernu Hercegovinu obavještava Oblasni komitet KP da se analfabetski tečajevi nisu održavali pod rukovodstvom NOO. (AIRPS, kat. br. 3229, str. 3—4).

⁸⁹⁾ ZAVNOBiH I, 268, diskusija Salka Nazečića, koji je tom prilikom istakao: »Kada danas prođete kroz ta sela (odnosi se na sela u Hercegovini — V. Đ.), kroz ona sela u kojima se pričalo da neće prosvjeteti, kako neće nauke, kako su sama po sebi takva, jer to je bog stvorio, pa danas prođete, a ono djeca pitaju »Druže imaš li olovku, imaš li malo papira«.

⁹⁰⁾ AIRPS, kat. br. 3201, str. 6.

Kulturno-prosvjetne sekcije, s vremena na vrijeme, organizovale su ekipe koje su, obilazeći teren, održavale razne priredbe i predavanja.⁹¹⁾ Najaktivnije su bile ekipe vojnih jedinica.⁹²⁾

Do organizovanijeg kulturno-prosvjetnog rada u istočnoj Bosni doći će tek poslije Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a

Radi unapređenja nastave i boljeg organizovanja rada u školama i tečajevima od sredine 1944. godine održavaju se redovne sreske, okružne konferencije prosvjetnih radnika.

Rad na zdravstvenom sektoru do Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a odvijao se u ranijim organizacionim okvirima. Na teritoriji Bosanske krajine zdravstvene sekcije pri NOO-ima produžili su svoj dosta sistematski rad. U istočnoj Bosni i Hercegovini struktura ovih organa nije bila potpuno izgrađena, pa su vojni saniteti imali najistaknutiju ulogu.

Cjelokupna aktivnost zdravstvenih organa odvijala se na sljedećim zadacima:

1. borbi protiv zaraznih bolesti, a naročito likvidiranju ognjišta pjegavca i trbušnog tifusa;

2. učestvovanju u podizanju stambenih zgrada i poboljšanju higijenskih uslova stanovanja, i

3. podizanju zdravstvene prosvijećenosti.

Osnovne zdravstvene jedinice — zdravstvene sekcije djelovale su pri svim NOO-ima (njih su sačinjavali 1 član odbora i po 1 član antifašističkih organizacija žena i omladine). Zahvaljujući dobro organizovanom radu NOO-a na teritoriji Bosanske krajine zdravstvena aktivnost bila je najuspješnija. Organi vlasti su tijesno sarađivali sa vojnim sanitetom. Tako Četvrta NOU divizija obavještava 13. februara Okružni NOO za Podgrmeč da će ih njihov referent »pomoći u svakom pogledu« i predlaže da se u cilju bolje koordinacije rada 21. februara održi u Sanskom Mostu konferencija svih zdravstvenih sekcija i predstavnika vojnog saniteta.⁹³⁾ Konferenciji su prisustvovali predstavnici sa drvarskog, podgrmečkog i kozarskog okruga i iz ključkog sreza, kao i predstavnici vojnog saniteta. U referatu dra Vase Butozana istaknuto je da pri svim NOO-ima postoje zdravstvene sekcije, ali da nisu dovoljno učvršćene. Dalje se kaže da još ima dosta žarišta trbušnog tifusa, pjegavca, svraba i veneričnih bolesti. U gradiškom srezu ima 6 bolesnika od trbušnog tifusa, 9 od svraba; u dubičkom srezu 32 od pjegavca, a 80% od svraba; u novskom srezu od pjegavca 5, od trbušnog tifusa 1, od svraba 70%; u petrovačkom srezu od pjegavca 1, od trbušnog tifusa 14, od svraba 70%.⁹⁴⁾ Na konferenciji je odlučeno da se po okruzima organizuju zdravstvene ekipe koje će raditi na terenu: organizovati bolnice za civile, povećati broj ljekara i pomoćnog osoblja, napraviti komore i kupatila; pomagati nezbrinutu i siromašnu djecu diobom mlijeka itd.⁹⁵⁾

⁹¹⁾ Okružni NOO Podgrmeč Oblasnom NOO za B. krajinu i Štabu 4. divizije 5. korpusa, 21. 1. 1944. (MRS, inv. br. 5824 i 5782).

⁹²⁾ Isto, 8689.

⁹³⁾ Isto, 8503.

⁹⁴⁾ AVII, reg. br. 21/1, F—2, k—1968. Iz dokumenta se ne vidi da li su procenti dati u odnosu na ukupan broj bolesnih ili u odnosu na broj stanovnika dotičnog kraja. Vjerovatnija je druga alternativa iako je odnos dosta preuveličan.

⁹⁵⁾ AIRPS, kat. br. 4570, str. 6.

Okružni NOO-i organizovali su kurseve za osposobljavanje članova zdravstvenih sekcija. Iz referata dra V. Butozana podnesenog na Druhom zasjedanju ZAVNOBiH-a saznajemo da je samo u jednom okrugu B. krajine od 733 člana zdravstvenih sekcija njih 35 završilo kurs.⁹⁶⁾ Pojedine zdravstvene sekcije u ovoj oblasti bile su prerasle u prave zdravstvene centre koji su vodili brigu o svim zdravstvenim potrebama svoga mjesta i kraja, pazili na higijenske uslove života i rada, na kreiranje bolesti, na potrebe u lijekovima i ljekarima. Putem zdravstvenih ekipa koje se u ovo vrijeme češće organizuju provođene su obimne higijenske mjere, kao što su poboljšanje higijenskih uslova stanovanja (kreiranje), razušavanje putem široke mreže partizanskih buradi, sanacija izvora i bunara, građenje kupatila i suvih komora, izgradnja zahodskih jama i zahoda. Butozan dalje ističe da je u jednom okrugu, gdje je 1943. harao pjegavac, ugušeno i posljednje žarište početkom 1944. godine. U Krajini su bile organizovane i narodne ambulante koje je ljekar posjećivao jedanput nedjeljno. Samo je u jednoj od njih (ne navodi se u kojoj) u aprilu pregledano 926 lica.⁹⁷⁾ Oskudica u ljekarima i sanitetskom materijalu bila je izrazita i u ovo vrijeme.

Oblasni NOO za Bosansku krajinu uspješno je usmjeravao aktivnost NOO-a na zdravstvenom planu; često im šalje razna uputstva o liječenju zaraznih bolesti, o zdravstvenom prosvjećivanju itd. Devetog aprila on obavještava Okružni NOO za Kozaru da u vezi sa predstojećom zdravstvenom konferencijom u Ključu treba da uradi sljedeće:

1. da organizuje zdravstveni tečaj na koji treba svaki srez da pošalje bar dva polaznika;
2. da organizuje zdravstvene ekipe u kojima treba da budu dva do tri bolničara, 1 dezinfektor i 1 zdravstveni propagandista;
3. da u svakom srezu nađe podesne prostorije za organizovanje sreskih ambulanti;
4. da pri Okružnom NOO-u organizuje centralnu ambulantu sa nekoliko kreveta za teže bolesnike;
5. da organizuje službu prijave zaraza;
6. da razvije zdravstvenu propagandu na širokoj osnovi;
7. da svakih 15 dana podnosi izvještaje o stanju zdravlja;
8. da osposobi zdravstvene sekcije za rad na suzbijanju ognjišta zaraza.⁹⁸⁾

Koliko je taj rad bio razgranat svjedoči izvještaj NOO-a za Podgrmeč Oblasnom NOO-u od 17. juna u kome se kaže da u okrugu rade: 1 ljekar i 8 bolničarki, da je pri Petom korpusu u Sanici održan kurs koji je prošlo 28 članova zdravstvenih sekcija, da postoji zdravstvena ekipa pri okružnoj ambulanti, da u okrugu ima 7 ambulanti (1 okružna i 5 seoskih), da postoje 4 izolacione stanice, da radi 6 kupatila.⁹⁹⁾

Dok su u Bosanskoj krajini pri Oblasnom i okružnim NOO-ima odranije radila zdravstvena odjeljenja, u istočnoj Bosni i Hercegovini ona

⁹⁶⁾ ZAVNOBiH I, 256.

⁹⁷⁾ Isto, 257.

⁹⁸⁾ MRS, inv. br. 4172, str. 1.

⁹⁹⁾ Arhiv Bos. krajine. ONOO Podgrmeč. 731/44.

su formirana znatno kasnije. Inicijativni Oblasni odbor za istočnu Bosnu obavještava tek 5. marta 1944. godine Predsjedništvo ZAVNOBiHa da su, koristeći se iskustvom Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu, pri svom odboru formirali zdravstveni odsjek.¹⁰⁰) Privremeni Oblasni NOO za Hercegovinu obavještava 4. aprila Predsjedništvo ZAVNOBiH-a da »u zdravstvenom pogledu odbori do sada nisu ništa uradili«.¹⁰¹) Predsjedništvo već 9. aprila šalje u Hercegovinu uputstvo za organizovanje zdravstvene službe.¹⁰²) Kako saznajemo iz izvještaja Privremenog oblasnog NOO-a od 26. avgusta, pri svim odborima formirane su zdravstvene sekcije, ali pošto nije bilo nijednog ljekara nisu mogle biti formirane ni zdravstvene ekipe, ni ambulante, ni stanice za degazaciju. Ambulantni pregled i dalje su vršili sanitetski referenti brigada. U izvještaju se ističe da je zimus bilo pjegavca, ali je epidemija uz pomoć vojnog saniteta odmah lokalizovana, da je malaričnih oboljenja bilo dosta i da još uvijek traju. Saopštava se da je u toku proljetnih mjeseci od saveznika primljen sanitetski materijal.¹⁰³)

Sudska aktivnost organa narodne vlasti odvijala se u ranijim okvirima. Vojni sudovi bili su dobro organizovani i rješavali su osim vojnih i razne građanske sporove vezane za borbu, kao što su pitanja mobilizacije, prikupljanja hrane za vojsku i bolnice itd. Najviše su, međutim, u civilnim sporovima bili angažovani sami NOO-i i vojnopozadinski organi.¹⁰⁴) 19. maja 1944. godine NKOJ (Povjereništvo za sudstvo) donosi »Prijedlog za formiranje narodnih sudova« ali će do primjene ovog uputstva doći tek poslije Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a.

Prvog januara 1944. NKOJ (Povjereništvo za unutrašnje poslove) donosi »Uredbu o organizaciji i dužnostima organa Povjereništva za unutrašnje poslove« koja će isto tako biti provedena tek u drugoj polovini 1944. godine. Dotada su dužnosti ovih organa vršile stare seoske straže pri NOO-ima i vojnopozadinski organi.

Period između Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a u razvitku narodne vlasti karakterišu sljedeće činjenice:

1. I pored usporavanja aktivnosti, izazvanog stalnim borbama, glavne odluke AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a postaju prisutne u svakom uglu BiH, ulaze u svijest širokih slojeva stanovništva. One se pojavljuju kao akcioni pandan starom monarhističkom i datom kvislinškom i liberalno buržoaskom stanju, koje obećavaju razne nacionalističke i separatističke garniture.

2. U ovo vrijeme izvršene su osnovne organizaciono-političke pripreme za izgradnju organa državne uprave i pripremljena je njihova široka aktivnost na raznim sektorima.

3. Izrazi »bosanskohercegovačka državnost« postaju široko poznati i aktuelni, iako je njihov sadržaj još uvijek osjenčen konjunktornom političkom logikom. Međutim, za običnog čovjeka oni su sinonimi novih pravednijih državno-pravnih rješenja i očigledne potvrde politike bratstva i jedinstva.

¹⁰⁰) ZAVNOBiH I, 101.

¹⁰¹) Isto, 114.

¹⁰²) Isto, 119.

¹⁰³) Isto, 331.

¹⁰⁴) MRS, inv. br. 5758, 9065, 8866.

BODIES OF THE PEOPLE'S GOVERNMENT OF BOSNIA AND HERCEGOVINA BETWEEN THE 1st AND 2nd SESSIONS OF THE NATIONAL ANTI-FASCIST PEOPLE'S LIBERATION COUNCIL

Summary

In the introduction a picture is given of the socio-political relations at the end of 1943 and in the first half of 1944, establishing it as a real area for a greater degree of construction of the legal system in Bosnia and Hercegovina. International conditions and optimism for success unveiled clear perspectives for the realization of the goals of local democratic and revolutionary forces. In the framework of such movements the construction of bodies of people's government appeared as the construction of the basic elements of the Bosnian—Hercegovinian government.

In the first section, the organizational-political development of People's Liberation committees is analyzed, in the difficult conditions of constant struggle against the occupiers and quizlings at the time of the so-called 6th and 7th offensives. In spite of a slow-down in the activities of the People's Liberation Committees, the decision of the Yugoslav and Regional Anti-fascist People's Liberation Councils became known in every corner of Bosnia and Hercegovina and became a part of the consciousness of the large majority of the people.

In this period basic organizational and political preparations were made for the establishment of bodies of state government in the region, and their activity was organized in various sectors. The expression »Bosnian-Hercegovinian government« became widely known although its meaning was still shaded with the political logic of the time. For the ordinary man it meant new governmental, legal, and socio-political solutions and a clear affirmation of political brotherhood and unity.

In the second part of the paper the activity of the bodies of people's government is described for various sectors (economic, educational, health, etc.) and their adaptability and effectiveness shown in the conditions of constant military and political changes.

Mr Muharem Kreso

Izmjene u aparatu Njemačke okupacione uprave u Jugoslaviji u prvoj polovini 1943. godine)

Neproučenost okupacionih sistema u drugom svjetskom ratu uopšte, pa i kod nas, prouzrokuje u istorijskim radovima o narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji mnoge jednostranosti. Posebno, tek, predstoje ozbiljna izučavanja njemačkog okupacionog sistema, kao ključnog problema okupacije Jugoslavije u drugom svjetskom ratu.

Zato je cilj našeg rada rekonstrukcija aparata koji je taj sistem, odnosno njemačku okupaciju, provodio. On će se, međutim, ograničiti na izmjene u tom aparatu u prvoj polovini 1943. godine, pošto su se u toku priprema velikih bitaka narodnooslobodilačkog rata u zimu i proljeće 1943. godine (Neretva i Sutjeska) i kao njihova posljedica odigrale najznačajnije promjene u njemačkom okupacionom aparatu u našoj zemlji u toku drugog svjetskog rata od njegovog uspostavljanja u 1941. godini.

Ovaj rad zasniva se u prvom redu na neobjavljenim dokumentima kojima raspolaže Vojnoistorijski institut u Beogradu. Na žalost i ta građa je u fazi sređivanja. Njen veći dio nalazi se na mikrofilmovima, dio građe još uvijek pristiže, a izrada obavještajnih sredstava je u toku. Rad na pripremi tih dokumenata za objavljivanje u Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda 1941—1945. godine, omogućio mi je upoznavanje građe bez čega bi pristup ovakvoj temi, u sadašnjoj fazi dostupnosti njemačkih arhivskih fondova, bio neracionalan.

---

¹⁾ Izmjene koje se odnose u prvom redu na sistem komandovanja i čine integralni dio ovog rada bile su predmet moga saopštenja na Simpozijumu »Neretva—Sutjeska 1943«, održanom u Sarajevu 1968. godine.

Njemačka dokumenta objavljena, obično kao prilog, u raznim publikacijama, bila su mi od manje pomoći, osim nekoliko onih koji se direktno odnose na ovaj problem i koji su objavljeni u knjizi W. Hubatsch: **Hitlers Weisungen für Kriegsführung 1939—1945**. Među historiografskim i publicističkim radovima, uglavnom opšteg karaktera, našao sam samo jedno koje direktnije tretira ovu temu (F. F. Siegler, **Die höheren Dienststellen der deutschen Wehrmacht 1933—1945**), ali djelimično.

Posebnu teškoću u obradi teme predstavlja ustanovljavanje adekvatnih prevodnih termina za pojedine okupacione ustanove i organe, odnosno funkcije i činove. Ova teškoća sastoji se u prvom redu u tome što su nazivi mnogih okupacionih ustanova i organa i u njemačkom originalu neadekvatni, često šifrovani ili su ustanove kamuflirane pod firmom na izgled bezazlenih ustanova. Konfuzno izražavanje i neodređenost upotrijebljenih termina u nazivima ustanova trebalo je da pojača tajnost sadržaja rada i suštinu međusobnih odnosa pojedinih ustanova. To je, pored osobenosti njemačkog jezika, posebno vojničkog, otežavalo zadatak u ovom smislu, tako da se tek iz sistematskijeg proučavanja sadržaja rada određene ustanove mogao naslutiti njen karakter. Zbog toga su nazivi njemačkih okupacionih ustanova i organa na srpskohrvatskom jeziku dati prema suštini njihovog karaktera, ali su zadržani i originalni njemački nazivi u izvornoj transkripciji.

S obzirom na izložene teškoće i uslove rada, ove redove treba shvatiti samo kao pokušaj sistematskije rekonstrukcije osnovnih poluga vrlo razgranatog, karakterističnog po mnogim protivrječnostima, uslovljenim organizacionom zbrkom isprepletenošću nadležnosti paralelnih službi i birokratskom glomaznošću okupacionog aparata Trećeg Rajha, sa kojim je narodnooslobodilački pokret, kao osnovnim protivnikom, vodio četvoro-godišnji oslobodilački rat.

Preispitivanje njemačke okupacione uprave u Jugoslaviji i stanje okupacionog aparata krajem 1942. godine

Neuspjesi njemačkih i drugih okupacionih snaga da u prvoj polovini 1942. godine ofanzivnim operacijama, započetim još u jesen 1941. godine, unište narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji i uspjesi NOP-a u drugoj polovini godine, krunisani stvaranjem prostrane slobodne teritorije i regularne vojske, natjerali su njemačko komandovanje da krajem godine pristupi ozbiljnom preispitivanju svoje okupacione uprave u Jugoslaviji i sistema njenog vojnog obezbjeđenja. U tom cilju u jesen 1942. godine održan je niz savjetovanja i izvršeno više inspekcijskih obilazaka okupacionih ustanova i jedinica vojnog obezbjeđenja.

Prva savjetovanja poslije preuzimanja dužnosti novog komandanta njemačkih trupa na Balkanu (Wehrmachtbefehlshaber Südost), general-pukovnika Aleksandra Lera,²⁾ održana krajem avgusta 1942. godine u

²⁾ Alexander Löhr, Generaloberst der Luftwaffe, ujedno komandant njemačke 12. armije. Maja 1945. g. zarobljen i kao ratni zločinac osuđen na smrt i strijeljan 16 februara 1947. godine.

Beogradu³⁾ prilikom njegove inspekcije okupacionih jedinica u Jugoslaviji, pokazala su nedoraslost postojećeg okupacionog aparata u njegovog vojnog obezbjeđenja u borbi sa rastućim narodnooslobodilačkim pokretom Jugoslavije. Poslije svestranog razmatranja situacije u toku septembra, izrađen je opsežan elaborat (sa 60 priloga) i predložene su mjere za saniranje situacije u njemačkoj okupacionoj zoni, posebno u njenom dijelu na teritoriji »Nezavisne Države Hrvatske«.

Između ostalog, u vezi s tim pitanjem su Ler i Glez-Horstenau,⁴⁾ njemački general u Zagrebu (Nezavisnoj Državi Hrvatskoj) u pratnji Pavelića išli na referisanje Hitleru u njegov Glavni stan.⁵⁾

Prvi rezultati tih savjetovanja i referisanja, pored planiranja krupnih operacija radi uništenja NOV i POJ, bili su razdvajanje funkcije komandanta njemačkih trupa u Srbiji i Hrvatskoj, koju je do tada vršio vojnoupravni komandant Srbije i formiranje nove ustanove — Komande njemačkih trupa u Hrvatskoj (Befehlshaber der deutschen Truppen in Kroatien), na čelu sa generalom pješadije Rudolfom Lüttersom⁶⁾ sa sjedištem u Slavonskom Brodu. General-major dr Edmund Glez-Horstenau dobio je položaj komandujućeg generala i zvanje opunomoćenog generala u NDH, čime je izjednačen sa dotadašnjim pretpostavljenim — opunomoćenim generalom u Srbiji — generalom artiljerije Paulom Baderom.⁷⁾ Ukidanje Upravnog štaba vojnoupravnog komandanta Srbije, čije su funkcije djelimično prenijete na opunomoćenika Ministarstva inostranih poslova Trećeg Rajha Benclera i komandanta SS-a i šefa njemačke policije i službe bezbjednosti u Srbiji SS-generalu Majnsneru⁸⁾ i formiranje mreže njemačkih policijskih ustanova uz već postojeće okupacione vojnoupravne oblasne, okružne i mjesne komande bio je sljedeći korak u tom pravcu.

Poslije ovih izmjena, struktura okupacionog aparata u njemačkoj okupacionoj zoni u Jugoslaviji bila je takva, da su njemačke okupacione ustanove na Balkanu, pa prema tome i u Jugoslaviji, bile još uvijek, manje-više, direktno potčinjenje svojim centralnim ustanovama u Trećem Rajhu, upućene na međusobno sadjejestvo samo od slučaja do slučaja. Samo u teritorijalnom pogledu one su bile potčinjene odgovarajućim vojnoupravnim komandantima. Sadjejestvo okupacionih ustanova u Sloveniji sa odgovarajućim instancama u ostalim dijelovima Jugoslavije išlo je uvijek preko centralnih ustanova i odvijalo se u ograničenom obimu. Sama Komanda Jugoistoka, pored direktne teritorijalne potčinje-

³⁾ U toku 28. i 29. 8. 1942. pored vojnoupravnog komandanta Srbije, opširne referate podnijeli su šef Upravnog štaba Harald Turner, komandant SS-a i policije August Majnsner, a zatim i predsjednik vlade Milan Nedić. AVII, NA, Mikroteka, T—501, R—248/572—93.

⁴⁾ Dr Edmund von Glaise und Horstenau, general-major njemačke kopnene vojske, avgusta 1944. godine smijenjen i povučen iz Jugoslavije. Proglašen ratnim zločincem, izvršio samoubistvo 20. jula 1946. g. u američkom zarobljeništvu.

⁵⁾ Primljeni su 23. 9. 1942. u Glavnom stanu »Wehrwolf« u Vinici. A. Hillgruber, Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht, Band II, Bernard und Graefe, Frankfurt am Main 1963, str. 758 i 1432.

⁶⁾ Rudolf Lütters, General der Infanterie, proglašen ratnim zločincem, umro 1946. g. u sovjetskom zarobljeništvu.

⁷⁾ Paul Bader, General der Artillerie, osuđen kao ratni zločinac.

⁸⁾ August Maysner, SS Gruppenführer, kao ratni zločinac izručen Jugoslaviji i 22. 12. 1946. godine osuđen na smrt vješanjem. AVII, NA, k. 27. br. reg. 2/5.

nosti vrhovnom komandantu njemačkih oružanih snaga (Oberbefehlshaber der Wehrmacht) u operativno-taktičkom pogledu bila je Vrhovnoj komandi potčinjena posredstvom komande Juga, tj. Komande njemačkih snaga na Sredozemlju, koju ulogu je vršila Komanda 2. vazduhoplovne flote, feldmaršala Alberta Keselringa sa štabom u Rimu. U mnogim, naročito organizaciono-personalnim pitanjima, Komanda Jugoistoka bila je ipak vezana za Komandu kopnene vojske (Oberkommando des Heeres).

Njemački okupacioni aparat u Jugoslaviji krajem 1942. godine nalazio se u fazi reorganizacije i dogradnje u vezi sa predstojećim velikim bitkama za uništenje Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Definitivnu fizionomiju dobiće tek Hitlerovom Direktivom br. 47 od 28. decembra 1942. godine o odbrani Balkana i regulisanju komandovanja na jugoistoku Evrope. Neke ustanove, u prvom redu civilnog i diplomatskog karaktera, zadržane su, međutim, u prvobitnom obliku, ali se i njima donekle promijenio sadržaj rada ili su im proširene nadležnosti, dok je povećanje obima poslova bilo opšte.

U međuvremenu u vrhovnom njemačkom komandovanju došlo je do dalje koncentracije vlasti u Hitlerovim rukama.⁹⁾ Hitler, koji je još od 24. decembra 1941. godine pored funkcije kancelara Trećeg Rajha, tj. šefa države, šefa nacističke partije i vrhovnog komandanta oružanih snaga Trećeg Rajha preuzeo i dužnost komandanta kopnene vojske zamijenio je dotadašnji sistem komandovanja posredstvom Vrhovne komande (Oberkommando der Wehrmacht), direktnim komandovanjem putem operativnih odjeljenja komandi vidova. Tako je, formalno ostavljajući sve po starom, Operativna uprava vrhovne komande oružanih snaga praktično svedena na Hitlerov lični vojni štab (Wehrmachtsführungsstab). Ova odjeljenja, dijelom odranije izdvojena iz svojih komandi, grupisana su u Hitlerovom Glavnom stanu (u »Vučjoj jami« »Wolfsschanze« u šumi Gerlic — Görnitz, kod Rastenburga), prateći Hitlera i pri njegovom povremenom boravku u skloništima Glavnog stana »Wehrwolf« u Vinici u Ukrajini. Njihove komande, kao i Vrhovna komanda oružanih snaga i Komanda mornarice ostale su, međutim, u Berlinu. Komandovanje kopnenom vojskom u to vrijeme podijeljeno je tako što je Komanda kopnene vojske rukovodila operacijama samo na sovjetskom frontu, dok su ostala ratišta u Evropi i sjevernoj Africi prepuštena Vrhovnoj homandi,¹⁰⁾ čija organizaciona šema je prikazana na strani 179.

Borba protiv partizana na okupiranim područjima, van vojišnih prostorija, bila je još odranije stavljena u nadležnost rajhsfirera SS i šefa njemačke policije Hajnriha Himlera, ali mu je još dugo osporavana, tako da je Himler¹¹⁾ i 1943. godine morao više puta, s pozivom na Hitlerova ponovna naređenja naglašavati da je to njegova isključiva nadležnost.¹²⁾

⁹⁾ Njemačka skupština (Rajhstag) je 26. aprila 1942. izglasala Zakon o odstranivanju i posljednjih ograničenja u oblasti zakonodavne, izvršne i sudske vlasti Hitlera, koji mu je omogućavao da sam mijenja sve zakone, a da se o tome ne diskutuje u Rajhstagu. Guderijan, Vojni memoari, Vojno delo, Beograd 1961. str. 313.

¹⁰⁾ W. Warlimont, Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht 1939—45, Bernard u. Graefe, Frankfurt am Main 1962, s. 187—193, 230, 275.

¹¹⁾ AVII, NA, Mikroteka, T—175, R—140/2668212.

¹²⁾ AVII, NA, Mikroteka, T—175, R—81/2601659.

VRHOVNI KOMANDANT NJEMAČKIH ORUŽANIH SNAGA (HITLER)	
NAČELNIK NJEMAČKE VRHOVNE KOMANDE ORUŽANIH SNAGA (KATTEL)	
OPERATIVNA UPRAVA (JODL 22. VIII 1939—8. V. 1945.)	Odjeljenje narodne odbrane (VARLIMONT 10. X 1938—6. IX 1944.)
Obavještajna i kontra-obavještajna uprava (KANARIS)	I GRUPA operacije KOV (LOSBERG) RM (JUNGE) VAZDUHOPLOVSTVO, (FALKENSTAJN)
OPŠTA UPRAVA (RAJNEKE)	
Obavještajna i kontra-obavještajna uprava (KANARIS)	II GRUPA ORGANIZACIJA (MINH) III GRUPA POSEBNA PITANJA IV GRUPA POZADINA (TEPELSKIRH) RATNI DNEVNIK (GRAJNER)
Uprava za vojnu pri- vrednu i na- oružanje (TOMAS)	ODJELJENJE ZA VEZU (JUPE) PROPAGANDNO ODJELJENJE (VEDEL) KOMISIJA ZA PRIMIRJA (ŠTIPLNAGEL) CENTRALNO ODJELJENJE (OSTER) INOSTRANO ODJELJENJE (BRIKNER) I ODJELJENJE (Obavještajno odjeljenje) (PIKENBROK) II ODJELJENJE (Diverz. i Peta kolona) (LAHOUSEN) III ODJELJENJE (Kontraobavještajno odjeljenje) (BENTIVENJI)
VOJNOPRIVREDNO ODJELJENJE (BEKER) ODJELJENJE ZA NAORUŽANJE (NEF) ODJELJENJE ZA SIROVINE (BEHT)	
CENTRALNO ODJELJENJE OKW (Komanda stana) PRAVNO ODJELJENJE (LEMEN) ISTORIJSKO ODJELJENJE (ŠERF) SPECIJALNI ŠTAB ZA PITANJA TROJNOG PAKTA GROS)	
Adutantsko odjeljenje pri vrhovnom koman- dantu oruž. snaga	KOV: ENGEL RV : BELOV RM : PUTKAMER

Šema organizacije Njemačke vrhovne komande

Reorganizacija vojnog obezbjeđenja njemačkog okupacionog područja na Balkanu

Ocjenjajući da situacija u Sredozemlju u doglednom vremenu čini napad na Balkan mogućim,¹³⁾ Hitler je 28. 12. 1942. godine izdao Direktivu broj 47 za odbranu Balkana i njome regulisao njemačko komandovanje u jugoistočnoj Evropi. Uzimajući u obzir da će taj napad podržati razvijeni narodnooslobodilački pokreti, posebno Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, čija je snaga i prostrana slobodna teritorija u zapadnom dijelu Balkana dovela u pitanje mogućnost njegove uspješne odbrane, komandantu Jugoistoka stavljeno je u zadatak da uporedo sa pripremom obalske odbrane zajedno sa talijanskom 2. armijom »konačno umiri pozadinu i uništi ustanike« — podvukao MK.¹⁴⁾

Ovom Direktivom je njemačka Komanda Jugoistoka osamostaljena, ojačana novim jedinicama i podignuta na stepen grupe armija, a komandovanje osovinskim snagama za slučaj invazije usredsređeno u njenim rukama za čitav Balkan. U pripremnom periodu naređenja za talijanske jedinice na Balkanu i bugarske, osim Srbije i Trakije, komandant Jugoistoka trebalo je da dostavlja posredstvom njemačke Vrhovne komande.¹⁵⁾

U Jugoslaviji, komandantu Jugoistoka, ujedno komandantu njemačke Grupe armija »E« general-pukovniku Leru potčinjene su sve njemačke jedinice sva tri vida oružanih snaga i okupacione ustanove na njemačkom okupacionom području, izuzev Slovenije. Njemačke jedinice i ustanove na teritoriji Slovenije bile su, međutim, potčinjene centralnim organima Trećeg Rajha preko odgovarajućih nadležstava i komandi čija su sjedišta bila uglavnom na teritoriji Austrije. Tako su vojne jedinice potčinjene njemačkom 18. vojnom okrugu u Zalzburgu (Salzburg), organi civilne uprave vladama Štajerske i Koruške u Gracu i Celovcu, SS formacije nadodsjeku »Alpenland« u Zalzburgu itd.

¹³⁾ S obzirom na to da neki zapadnonjemački historičari, uglavnom oslanjajući se na izjave tadašnjeg načelnika Odjeljenja narodne odbrane u Operativnoj upravi njemačke Vrhovne komande, Warlimonta, zabludu njemačke Vrhovne komande o tome da će zapadni saveznici po likvidaciji osovinskih snaga u sjevernoj Africi izvršiti napad upravo na Balkan pripisuju Hitlerovoj »intuiciji«, i da su izmjene u sistemu i režimu okupacije, te sistemu komandovanja okupacionim snagama i njihovoj jačini vršene uglavnom na bazi takve procjene ovdje je potrebno ukazati da je taj zaključak, formulisan u Vrhovnoj komandi 7. decembra 1942. godine, u prvom redu rezultat sagledavanja slabosti vlastitih pozicija na Balkanu, a naročito antibosovinskog držanja stanovništva i stepena razvoja tamošnjih ustaničkih pokreta, čime se povećavao njegov strategijski značaj. Mjere operativnog maskiranja daljih savezničkih namjera, koje su uslijedile uglavnom poslije sastanka u Kazablanki samo su utvrđivale njemačko komandovanje u tom ubjeđenju, do koga su kao što se iz dokumenata vidi nezavisno došle pored Vrhovne komande i njemačka obavještajna služba i što je naročito važno njemačka Komanda Jugoistoka, koja je upravo toga dana izdala naređenje o poošttravanju borbe protiv ustanika u zimu 1942/43. g. Vidi: A. Hilgruber, Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht, Bernard u. Graefe, Frankfurt am Main 1963. Band II, s. 1093; W. Warlimont, n. d. s. 293—4; Zapisnik sa štabne konferencije u Komandi Jugoistoka 7. 12. 1942. g.

¹⁴⁾ W. Hubatsch, Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939—1945, Bernard und Graefe, Frankfurt am Main 1962. s. 209—214.

¹⁵⁾ Andreas Hilgruber, Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht, Bernard u. Graefe, Frankfurt am Main 1963, Band II, s. 1157—1158.

Računajući ovdje i sve njemačke jedinice u Sloveniji, bez obzira na to kojoj instanci su bile neposredno potčinjene, na osnovu prethodnih i nepotpunih procjena dolazimo do zaključka da je na prelazu 1942. u 1943. godinu u Jugoslaviji bilo približno 150.000 pripadnika njemačkih oružanih snaga i drugih civilnih ustanova. Vidi pregled na str. 201.

Ne upuštajući se u sistem komandovanja njemačkim jedinicama u cjelini i ostavljajući za sada po strani prerogative njihove zakonodavne, sudske i izvršne vlasti, te trupnu i teritorijalnu nadležnost u odnosu na pripadnike njemačkih oružanih snaga svih vidova, te civilnih i poluvojnih organizacija, zadržaćemo se prvo na mehanizmu operativno-taktičke nadležnosti.

U operativno-taktičkom pogledu jugoslovensko ratište ostalo je u neposrednoj nadležnosti Vrhovne komande oružanih snaga.

Linija komandovanja od nje išla je u dva kanala — preko komandanta rezervne vojske za slovenački dio Koruške, Gorenjsku i Štajersku na njemački 18. vojni okrug sa sjedištem u Zalzburgu i preko komandanta Jugoistoka za ostali dio njemačkog okupacionog područja, koje, kao što je poznato, takođe nije bilo jedinstveno.

Kako je do ovog perioda na osnovu svoga položaja i Hitlerovih ovlaštenja za borbu protiv partizana, SS i policija dostigla značaj i snagu vida oružanih snaga, to ovdje imamo još jednu komandnu liniju koja od Hitlera kao vrhovnog komandanta oružanih snaga Trećeg Rajha ide preko rajhsfirera SS i šefa njemačke policije i njegovog komandnog štaba, a kasnije i specijalnog štaba za borbu protiv partizana na komandante SS-a i policije u pojedinim jugoslovenskim zemljama.¹⁶⁾

Zbog toga na početku 1943. godine na njemačkom okupacionom području u Jugoslaviji, koje u tom momentu zahvata površinu od 128.000 km² sa približno 10.000.000 stanovnika,¹⁷⁾ imamo četiri operativna centra, četiri operativne komande za borbu protiv NOP-a, odnosno NOV i POJ, i to:

1. Njemački vojnoupravni komandant Srbije ujedno komandant njemačkih trupa u Srbiji, pod naslovom komandujući general i komandant Srbije (Kommandierenden General und Befehlshaber Serbien) — general artiljerije Paul Bader — sa štabom u Beogradu. Pored jedinica organskog sastava 704. posadne (pješađijske) divizije i aparata vojne uprave u operativno-taktičkom pogledu bili su mu potčinjeni:^{17a)} jedinice i aparat njemačke policije jačine jednog puka i 5 samostalnih bataljona; 12. oklopna četa za naročitu upotrebu sa 14 vodova, 7 landesshizen (Landeschützen) bataljona i 11 oklopnih vozova; Ruski zaštitni korpus sastava: 1, 2. i 3. puk i samostalni bataljon Beograd. Projektovani 4. i 5. puk bili su još u formiranju, koje do sredine 1943. godine nije bilo završeno. Ukupno brojno stanje kretalo se oko 5.000; Dojče manšaft (Deutsche Mannschaft) jačine 7 bataljona,

¹⁶⁾ AVII, NA, Mikroteka, NAV—T—175, R—140/2668212 i 16—17.

¹⁷⁾ Podatak o broju stanovništva ovdje i na drugim mjestima, iz 1941. godine.

^{17a)} Ukupno brojno stanje aparata i vojnog obezbjeđenja pod komandom Vojnoupravnog komandanta Srbije krajem 1942, odnosno početkom 1943. g. S. Odić u saopštenju na Naučnom skupu Prvo zasjedanje AVNOJ-a — održano u Bihaću 4—6. 10. 1966. g. procijenio je na oko 80.000. Saopštenje je objavljeno u istoimеноm Zborniku radova u izdanju Muzeja AVNOJ-a i Pounja 1967. str. 83.

Srpska državna straža, formirana u odrede gradske, poljske i granične straže — 18.000 vojnika; Srpski dobrovoljački korpus jačine 4 bataljona sa izvjesnim brojem još nerasformiranih legalizovanih četničkih odreda Draže Mihailovića i preostalim odredima Koste Pećanca, i na kraju bugarski 1. okupacioni¹⁸⁾ korpus. Komandno područje (okrnjena uža Srbija i Banat) obuhvatalo je površinu od 59.500 km² sa 4,500.000 stanovnika.¹⁹⁾

2. Njemački vojnoupravni komandant u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pod nazivom opunomoćeni general u NDH (Bevollmächtigter General in Kroatien) — general pješadije dr Edmund fon Glez-Horstenau — sa štabom u Zagrebu. Njegova operativno taktička nadležnost naknadno je svedena na područje sjeverno od Save. Do 19. januara 1943. kao teritorijalnom komandantu bile su mu potčinjene sve njemačke jedinice u NDH, čiju ukupnu snagu u to vrijeme S. Odić cijeni na 75.000.^{19a)} Pored malobrojnih jedinica organskog sastava (nekoliko landesšicen bataljona i naknadno formirani Vojnoprivredni bataljon »Hrvatska«) bili su mu potčinjeni: Dojče manšaft jačine 6 bataljona; jedinice njemačkog štaba za osiguranje željeznica u Hrvatskoj, i novodoveđene rezervne jedinice 17. vojnog okruga od kojih je, uz dovođenje novih formacija do ljeta 1943. formiran 69. rezervni armijski korpus. Komandno područje (njemačka okupaciona zona u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj) imalo je površinu od 57.000 km² sa 4,300.000 stanovnika i od 19. januara gotovo simetrično podijeljeno sa komandantom njemačkih trupa u NDH. Po okončanju operacije »Švarc« (Schwarz) — 23. juna 1943. godine njemački opunomoćeni general oslobođen je neposredno operativno-taktičke nadležnosti²⁰⁾ u čemu ga je uskoro zamijenio Štab 69. rezervnog armijskog korpusa za naročitu upotrebu potčinjen komandantu njemačkih trupa u NDH.²¹⁾

3. Komandant njemačkih trupa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (Befehlshaber der deutschen Truppen in Kroatien) — general pješadije Rudolf Liters, sa štabom u Slavonskom Brodu, a potom u Sisku, Banja Luci i Sarajevu. Pored jedinica organskog sastava: 7. SS brdske lovačke dobrovoljačke divizije »Princ Eugen«, 714, 717, 718. i 369. pješadijske divizije u operativno-taktičkom pogledu bila mu je potčinjena u toku operacije »Vajs-I« (Weiss-I) jedna borbena grupa

¹⁸⁾ Termin je, po mom mišljenju, iz dva razloga neadekvatan. Prvo, to je neadekvatan prevod njemačkih termina »Besatzungskorps« i »Besatzungstrupps« koji u prvom redu znače posadni korpus, posadne trupe. Iz suštine zadatka korpusa koje mu je svojim smjernicama postavio komandant Jugoistoka upravo to i proizilazi, pošto korpus na svojoj teritoriji ne vrši okupaciju, koja i nije bugarska nego njemačka, nego zaposjeda određene garnizone i naročito objekte na željezničkim prugama u cilju osiguranja. Drugo, upotrebom u nazivu 1. korpusa ovakvog termina zamagljuje se uloga druge, krupnije, bugarske okupacione jedinice, naime, bugarske 5. armije koja stvarno vrši bugarsku okupaciju na znatno većoj teritoriji Makedonije i jugoistočnih dještava Srbije. Vidi, Smjernice komandanta Jugoistoka za upotrebu bugarskih jedinica u okupiranoj Srbiji, AVII, NA, Mikroteka, T-77, R-884/5. 633891-93. Detaljan sastav ovog Korpusa na početku 1943. godine vidi u navedenom članku S. Odića str. 89-94.

¹⁹⁾ AVII, NA, Mikroteka, T-78, R-344/6301580-82.

^{19a)} S. Odić, n. d. str. 84.

²⁰⁾ W. Hubatsch, KTB, Band III, s. 684.

²¹⁾ AVII, NA, Mikroteka, T-78, R-344/6301575-77.

187. rezervne brdske divizije 17. vojnog okruga, a u toku operacije »Švarc« 1. brdska iz rezerve Grupe armija »E«, glavina 104. lovačke divizije i dva puka bugarskog 1. posadnog korpusa iz Srbije, te jedan kombinovani puk »Brandenburg«. Komandno područje obuhvatalo je gotovo isključivo Bosnu do demarkacione linije.²²⁾

4. Zamjenik komandanta njemačkog 18. vojnog okruga — SS-general Ervin Rezener, ujedno komandant SS-nadodsjeka »Alpenland« (SS-Oberabschnitt »Alpenland«); Komandno područje obuhvatalo je okupirano područje Koruške, Gorenjsku i Štajersku sa površinom od 10.261 km² sa 798.700 stanovnika.

Borba protiv jedinica NOV i POJ na ovom području bila je, dakle, u rukama njemačke policije koja se sastojala od policijskih pukova (»Alpenland«, 14. i 19. žandarmerijskog), osam žandarmerijskih kapetanija potčinjenih komandantima žandarmerije Gorenjske i Štajerske, te jedinicama i ustanovama policije i službe bezbjednosti, s tim što su i lokalne granične jedinice — dijelovi 438. divizije za naročitu upotrebu sa štabom u Celovcu, te rezervna vojska i školske jedinice jačine 3 puka iz sastava, u ovoj godini formirane 188. rezervne brdske divizije angažovane u akcijama protiv NOV i POJ. Pored toga, Rezeneru su stajale na raspolaganju formalno samostalne oružane formacije »Vermannschaft« (Wehrmannschaft) Štajerskog domovinskog (Steirische Heimatbund) i Gorenjskog narodnog saveza (Kärntner Volksbund). S obzirom na to da je Rezener bio u svakom slučaju pretpostavljeni, ovdje je postojalo jedinstvo komande. Ono je donekle narušavano samo činjenicom što je policija porotka (javne bezbjednosti) u Štajerskoj bila samo indirektno potčinjena Rezeneru.

5. Operativno-taktička potčinjenost za vođenje rata u vazduhu i na moru takođe je donekle izmijenjena, ali, ovdje nije od šireg interesa. Treba samo naglasiti da je čitavo njemačko okupaciono područje u Jugoslaviji spadalo u cjelini u pogledu protivvazdušne odbrane teritorije i aerodromske službe u nadležnost 17. vazduhoplovne oblasne komande (Luftgaukommando XVII) sa sjedištem u Beču,^{22a)} pa su se sva pitanja sadještva morala rješavati preko Komande njemačkog vazduhoplovstva (Oberkommando der Luftwaffe) u Berlinu,²³⁾ dok je mornarica na teritoriji Jugoslavije za obezbjeđenje plovidbe Dunavom imala samo nekoliko brodova dunavske flotile (Donauflotte)^{23a)} i snabdjevačku bazu u Beogradu.

Avijacija za podršku kopnene vojske promjenljivog sastava i jačine nekoliko avio-grupa Komande njemačke avijacije u Srbiji i Hrvatskoj (Flügerführer Serbien-Kroatien) stajala je u početku zajedno sa avija-

²²⁾ AVII, NA, Mikroteka, NAV—T—78, R—344/5301578—79.

^{22a)} Infrastruktura njemačkog vazduhoplovstva (Bodenorganisation) obuhvatala je u to vrijeme aerodrome Brežica, Zagreba, Banja Luke, Sarajeva, Zemuna, Pančeva, Niša, Kraljeva i Skoplja, sa potrebnim aerodromskim službama, jedinicama obezbjeđenja, bazama za snabdijevanje i radionicama za opravke letilica; djelimično razvijenu službu javljanja i obavještanja, dok je protivvazdušna odbrana teritorije bila tek u početnoj fazi organizacije.

²³⁾ AVII, NA, Mikroteka, T—78, R—334/6301566—70.

^{23a)} Brodovi »Germot«, »Tronje«, »Alzey«, »Alexandra«. Povremenu ispomoc vršila je mađarska dunavska flotila. Težište obezbjeđenja ležalo je na njemačkoj policijskoj flotili za zaštitu voda Srbije. AVII, NA, Mikroteka, T—501, R—248/509.

cijom NDH pod komandom komandanta avijacije »Vajs«, potčinjenog komandantu njemačkih trupa u Hrvatskoj.²⁴⁾ Po završetku ciklusa operacija »Vajs« u drugoj polovini marta, njemačka avijacija u Srbiji i Hrvatskoj podijeljena je na dvije komande, ali je u toku operacije »Švarc« ponovo angažovana pod Literšovom komandom izvršivši 1.484 aviopoleta.²⁵⁾ Pored toga, u Zagrebu i Zemunu nalazile su se pilotske škole, a u Beogradu vazduhoplovno učilište veze.

6. Na prikupljanju podataka o narodnooslobodilačkom pokretu i njegovim snagama, kao bitnom elementu komandovanja angažovan je glomazan aparat sve tri njemačke obavještajne službe, koje su se uz to koristile rezultatima obavještajnih organa kolaboracionističkih formacija, kao i rezultatima obavještajnih službi, u okupaciji Jugoslavije angažovanih saveznika.

Obavještajnom i kontraobavještajnom službom na Balkanu rukovodilo je Obavještajno odjeljenje Komande Jugoistoka. Njegov kontraobavještajni odsjek vršio je obradu svih kontraobavještajnih pitanja i sve kontraobavještajne ustanove dostavljale su mu obavještenja neposredno bez obzira na potčinjenost.

Pored redovne, trupne vojnoobavještajne službe (Ajns C — Eins-C)^{25a)} unutar koje je kontraobavještajna služba (Abwehr) predstavljala sektor rada, tajne vojne policije (Geheime Feldpolizei)^{25b)} cenzure i specijalne jedinice za tehničko izviđanje sredstvima veze (jedan vod 4. samostalnog radio-izviđačkog odreda njemačke Vrhovne komande smješten u Beogradu, na Dedinju), postojala je mreža teritorijalnih ustanova kontraobavještajne službe. Centralna ustanova (Abwehrstelle, ASt) — Solun bila je pretpostavljena odgovarajućim ustanovama u Beogradu i Zagrebu, dok je obrada NOP-a u Sloveniji spadala u nadležnost ASt-a Beč i njemu potčinjenim ustanovama u Gracu i Celovcu.

ASt Beograd imao je ispostave u: Boru, Čačku, Donjem i Gornjem Milanovcu, Koviljači, Kragujevcu, Kosovskoj Mitrovici, Kruševcu, Leskovcu, Loznici, Ljuboviji, Negotinu, Nišu, Novom Pazaru, Pančevu, Podujevu, Požarevcu, Raškoj, Sjenici, Smederevu, Šapcu, Užicu (Titovo Užice), Valjevu, Vršcu, Zaječaru, Petrovgradu (Zrenjaninu) i van svoje teritorije u Debru, Prizrenu, Tetovu, Kumanovu i Oršavi.²⁶⁾

Ispostave (Aussenstelle) ASt-a Zagreb bile su u Banja Luci, Sl. Brodu, Jajcu i Sunji, dok su one u Sarajevu i Zemunu bile nešto jače posjednute i nosile drugačiji naziv (Nebenstelle) sa istim značenjem,²⁷⁾ na nje-

²⁴⁾ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Vojnoistorijski institut, Beograd (Zbornik...), tom IV, knjiga 9, dokumentat 213—216; AVII, NA, Mikrokoteka, T—78, R—344/6301578—79.

²⁵⁾ Zbornik..., tom IV, knj. 9, dok. 213; knj. 11, dok. 290; W. Hubatsch, KTB, Band III, s. 695.

^{25a)} Raspolagala je odgovarajućim odjeljenjima u štabovima korpusa i višim odsjecima u divizionima, pukovima i svim okupacionim ustanovama, te izviđačkim bataljonima u korpusima i divizionima, četama u pukovima i vodovima po bataljonima.

^{25b)} Grupe tajne vojne policije (Geheime Feldpolizei — GFP), 20. u Beogradu i 9. u Zagrebu. Pod kontrolom ove policije nalazile su se jedinice patrolne službe za nadzor putničkog saobraćaja na magistralnim prugama i čete za prikupljanje i kontrolu vojnika na odsustvu.

²⁶⁾ S. Odić, n. d. str. 98.

²⁷⁾ AVII, NA, k. 32A, br. reg. 26/I.

mačkom okupacionom području u NDH i u Karlovcu, Drnišu, Crikvenici, Bos. Petrovcu, Mostaru i Podgorici (Titograd), na talijanskom okupacionom području u Jugoslaviji.²⁸⁾ Svaka od ovih ispostava raspolagala je širom mrežom obavještajnih punktova (Meldekopf) raspoređenih po manjim mjestima. Tako su, na primjer, u to vrijeme postojali Abverovi obavještajni punktovi u: Tuzli, Višegradu, Livnu i Dubrovniku, a Nest u Sarajevu imao je u gradu i dva gradska biroa (Stadtbüro).

Uz ova dva stacionirana obavještajna centra Abver je u Jugoslaviji tada imao i 187. operativni izviđački centar (Frontleitstelle — 187) u Beogradu sa nekoliko izviđačkih trupova (Frontaufklärungstrupp — FAT) i po jednom četom 804. puka »Brandenburg« u Srbiji i NDH za izvršenje specijalnih obavještajnih, izviđačkih i diverzantskih zadataka. Neposredno pred početak bitke na Sutjesci u Jugoslaviju su došla dva bataljona divizije »Brandenburg« sa štabom njenog 4. odnosno 804. puka.²⁹⁾

7. Sadjejtvo i komandovanje savezničkim i kolaboracionističkim formacijama vršeno je preko mreže štabova i oficira za vezu. U kolaboracionističkim jedinicama ovi štabovi imali su ulogu inspektora koji su stvarno komandovali tim jedinicama, a oficiri za vezu spuštani su i do nižih taktičkih jedinica. Štabovi za vezu sa talijanskim jedinicama sada su prvi put formirani kao stalni organi pri čemu se imalo u vidu usredsređivanje cjelokupnog komandovanja na Balkanu u rukama komandanta Grupe armija »E«.³⁰⁾

Sa 18. vojnim okrugom (Wehrkreis), odnosno njemačkim komandantom SS-a i policije u Sloveniji nije uspostavljen kontakt preko oficira za vezu, ali je predviđena periodična izmjena obavještajnih izvještaja.

Sigurnost komandovanja, uprkos složenosti njegovog sistema, velikom broju paralelnih nadležnosti i veličini prostora koji je trebalo obezbjeđivati, ostvarivana je angažovanjem velikog broja jedinica veze, pokretnih i stacioniranih vodova, četa, bataljona i odreda, koristeći se uz to redovnim poštanskim saobraćajem u kome je bilo zaposleno oko 10.000 službenika.

Uprkos znatnim tehničkim mogućnostima (jedinice veze okupacionih trupa su bile opremljene i teleprinterima) potrebe komandovanja i izvještavanja ipak nisu mogle biti potpuno zadovoljene. Mnoge jedinice su bile u razvoju, pa je bilo potrebno dosta vremena za uvježbavanje po-

²⁸⁾ M. Miškov, Neprijateljske obavještajno-bezbjednosne pripreme i praćenje operacija (»Vajs« i »Švarc«, saopštenje na Naučnom skupu »Neretva — Sutjeska 1943«, održanom u Sarajevu 27. 6—2. 7. 1968. godine.

²⁹⁾ AVII, NA, Mikroteka, NAV—T—501, R—251/009.

³⁰⁾ Za vezu sa talijanskim jedinicama na teritoriji Jugoslavije obrazovani su:
— Njemački štab za vezu pri talijanskoj 2. armiji u Sušaku i potčinjen njemačkom opunomoćenom generalu u NDH;

— Njemački štab za vezu pri talijanskoj 9. armiji u Tirani, istovremeno i Štab za vezu sa talijanskim 4. armijskim korpusom (Komandom trupa Crne Gore).

Od ranije su postojali Njemački štab za vezu pri bugarskom 1. okupacionom korpusu sa mrežom oficira za vezu; Njemački inspektorat pri Ruskom zaštitnom korpusu; Njemački štab za vezu pri Srpskom dobrovoljačkom korpusu; Njemačka inspekcija pri Glavnom stožeru domobranstva sa štabovima za vezu i njemačkim nastavnim bataljonima pri brdskim i lovačkim brigadama.

sada raznih centrala, jer je još uvijek nepotpuno automatizovana tehnika zahtijevala visok stepen uvježbanosti i rutine.

Visok stepen centralizacije, koji se ogleda u činjenici da je Vrhovnu komandu, u kojoj je najčešće odlučivao lično Hitler u svojstvu vrhovnog komandanta oružanih snaga, trebalo izvještavati i o beznačajnim detaljima, onemogućavao je brzo reagovanje u vrlo promjenljivoj situaciji kakva je bila na jugoslovenskom ratištu uopšte, a posebno u prvoj polovini 1943. godine. Upotreba snaga jačine puka zahtijevala je saglasnost komandanta Jugoistoka, a divizije Vrhovne komande oružanih snaga, što je često za planiranje i dobijanje saglasnosti nadležnog komandanta odnosilo toliko vremena da je planirana akcija izvođena uprazno ili u najmanju ruku u izmijenjenoj situaciji. Ovo se, međutim, ne odnosi na komandovanje u toku jedne već započete operacije.

Izmjene u okupacionoj upravi i stanje civilnog okupacionog aparata na početku 1943. godine

Izmjene u civilnom okupacionom aparatu i okupacionoj politici na početku 1943. godine takođe su rezultat za Njemačku nepovoljnog razvoja situacije u Jugoslaviji u drugoj polovini 1942. godine. Njemački neuspjesi u velikim ofanzivnim operacijama u prvoj polovini 1943. godine i strah od savezničkog iskrcavanja na Balkanu doprinijeli su da one budu radikalnije nego što su zamišljene u planovima razrađenim krajem 1942. godine. Totalna mobilizacija stanovništva u Rajhu takođe je doprinijela radikalizaciji mjera preduzimanih u okupiranim zemljama.³¹⁾

Opšta atmosfera nepovjerenja u neposrednoj Hitlerovoj okolini doprinijela je da te izmjene, pored naroda okupiranih područja, vrlo oštro pogode i njegove lojalne saradnike. Tako su preduzete mjere ne samo za razoružanje dijela četnika Draže Mihailovića nego isto tako za ograničenje »suvereniteta« Paveličeve NDH, a umjesto planiranog proširenja, izvršeno je dalje ograničenje »autonomije« Nedićeve Srbije. Nepovoljna situacija na Balkanu i posebno situacija u Jugoslaviji, koja je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bila »dalje nego ikad od stabilizacije«³²⁾, a u Srbiji »potištena i iščekujuća«³³⁾ i izostajanje očekivanog rezultata prve faze ciklusa operacija »Vajs«³⁴⁾ natjerala je njemačko vrhovno komandovanje na preduzimanje novih mjera u cilju ubrzanja predviđenih programa i na dalje izmjene u sistemu okupacije, od kojih su neke već bile u toku, kao: reorganizacija domobranstva i dalje formiranje legionarskih divizija, te formiranje jedne SS legionarske divizije,^{34a)} preformira-

³¹⁾ Mobilizacija je obuhvatala muško stanovništvo od 16—65 godina, a žene od 17—45. Dekret o tome izdao je Hitler 28. 1. 1943. Šasen, Istorija drugog svjetskog rata, Vojno delo, Beograd 1955, str. 269.

³²⁾ AVII, NA, Mikroteka, T—71, R—6/448760—67.

³³⁾ AVII, NA, Mikroteka, T—501, R—249/27—31.

³⁴⁾ W. Hubatsch, KTB, Band III, str. 168.

^{34a)} U svom »privatno-službenom« pismu pukovniku Šuhardtu (Schuhardt) na službi u Generalštabu komande kopnene vojske, od 26. maja 1943. godine, general Glez—Horstenau o tome, između ostalog, kaže: »Poslije proširenja nadležnosti njemačkog opunomoćenog generala u NDH, Vrhovna komanda oružanih snaga je na Božić 1942. godine veoma precizno propisala odbrambeni program. (Misli se na

nje njemačkih pozadinskih divizija u lovačke za što je Komanda kopnene vojske dala novih 30.000 vojnika i odgovarajući broj podoficira i oficira; proširenje okupacionog područja na račun Italije i proširenje vojišne prostorijske na čitavu njemačku okupacionu zonu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. U martu 1943. godine Hitler je suspendovao od strane njemačke Vrhovne komande već dobreni zakon o opštinskoj samoupravi u Srbiji, dok je i sama Vrhovna komanda projektovani državni ustav Srbije ocijenila kao preuranjen. Sa stanovišta okupacionog statusa zahvaćenih teritorija ipak je najznačajnije i sa najdalekosežnijim posljedicama uvođenje njemačke policije u NDH i jačanje njenih ingerencija u vođenju oružane borbe protiv narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije.

Dalje izmjene u okupacionoj upravi sastojale su se u jačanju aparata svih njemačkih, u Jugoslaviji angažovanih, ustanova.

Stanje tog aparata na početku 1943. godine, različito po stepenu angažovanja u pojedinim dijelovima njemačkog okupacionog područja, najlakše ćemo sagledati ako ga grupišemo prema odgovarajućim vladinim resorima, čije je ispostave predstavljao ili kojima je prvenstveno bio

---

program reorganizacije oružanih snaga NDH i pojačano uključivanje obveznika u oružane snage Trećeg Rajha — primj. MK). Otada su po novoj formaciji obrazovane, prije svega dvije legionarske divizije od ljudstva obučenog u Delershajmu (Döllersheim), čiji su vojnici Hrvati pod komandom gotovo isključivo njemačkih oficira, i koje čine sastavni dio njemačkih oružanih snaga. Tristo šezdeset deveta pješadijska divizija se, već u borbama vođenim na samom početku godine u Bosni, pokazala da kao cjelina ne može u potpunosti izdržati ispit. Tristo sedamdeset treća divizija tek što je ubačena na teritoriju sjeverozapadno od Mostara. Od dalje predviđene 4 lovačke brigade (ranije je bilo formirano 5 brdskih brigada od po 4 bataljona ali nisu bile ni naoružane ni opremljene u sada namjeravanom smislu (primj. MK), svaka jačine od po 6 bataljona, koje treba da budu čisto hrvatske jedinice, ali njemački naoružane i opremljene, te formirane u jačem naslonu na njemačke jedinice (što je praktično značilo da brigada bude potčinjena jednoj njemačkoj diviziji, da ima jedan njemački nastavni bataljon i njemački štab za vezu, koji bi u praksi rukovodio brigadom — primj. MK), dvije su već popunjene sa oko 90%, a počelo se i sa formiranjem druge dvije. Od onih koje smo prve pomenuli jedna je učestvovala u borbi, pri čemu je u stvari već doživjela dvije panike. Na isti način treba da se, uz njemačku pomoć, formiraju 4 brdske brigade — svaka po 6 bataljona (uglavnom od ranije postojećih pet — primj. MK). Od prije četiri nedjelje se, osim toga, radi na formiranju jedne dobrovoljačke SS divizije. Ona je prvobitno trebala da se sastoji poglavito od Muslimana, sada u njoj ima i katolika Hrvata. Njena jačina treba da bude oko 30.000 ljudi. (Uprkos proširenju mobilizacije Muslimana i na Sandžak, te uključivanju jednog bataljona Albanaca iz rejona Kos. Mitrovice — taj broj nije, računajući i pomenuti procenat Hrvata i njemačko kadrovsko i specijalističko jezgro od oko 5.000 sa tumačima — Folksdojčerima, mikada dostignut — primj. MK)... Jedna specijalna brigada za osiguranje željeznice, sastavljena od 3 njemačka teritorijalna bataljona i 12.000 Hrvata, služi za zaštitu najvažnijih saobraćajnih linija... Veoma napregnuto stanje mobilisanja rezervnog sastava neće tako lako omogućiti da se ostvari formiranje 3 legionarske divizije, kao i da se formira i 6 teritorijalnih brigada (za osiguranje), koje su planirane pored svih nabrojanih snaga... Protivničku propagandu, koja je odmah započela protiv vrbovanja za SS-jedinice (pored 13. SS divizije radilo se i o formiranju SS-policije o kojoj će kasnije biti riječi — primj. MK), mogla su da savladaju samo materijalna zamamljivanja (izjednačenje u platama i snabdijevanje u Rajhu). Prijavilo se njih dosta, ali kada je trebalo da dođe do stupanja u jedinice, onda se pojavilo samo malo njih. Koštalo je mnogo truda da se vrbovanjem za popunu na dobrovoljnoj osnovi ispuni barem jedan veći dio želja SS-jedinica...« AVII, NA, Mikroteka, T—501, R—264/518—530.

odgovoran za svoju djelatnost. To se na žalost u svim slučajevima neće moći jasno razgraničiti s obzirom na izukrštanost kompetencija koja je vladala u administraciji Trećeg Rajha.

Organi Ministarstva unutrašnjih poslova

Totalitarnost i firer-princip su osnovne karakteristike nacističkog sistema vlasti, u kome kičmu sistema u manjoj mjeri čine ti fireri nego državna tajna politička policija (Geheime Staatspolizei) infiltrirana u sve organe državnog aparata i sve pore društvenog i privrednog života, obezbjeđujući na taj način bezuslovnu vlast vrhovnom fireru.³⁵⁾ S obzirom na to u ovom radu ograničimo se na dvije vrste organa ovog Ministarstva: civilnu upravu u dijelovima okupirane Slovenije pripremanim za aneksiju Trećem Rajhu i operativne grupe policije i službe bezbjednosti koje su djelstvovale u tijesnoj sprezi sa organima SS-a i za izvršavanje borbenih i egzekutivnih zadataka koristile se aparatom i jedinicama policije pokreta.

1) Za koordinaciju i opšte rukovođenje »civilnom upravom« organizovanom na dijelu slovenačke teritorije u Ministarstvu unutrašnjih poslova Trećeg Rajha postojao je poseban referat (Zentralstelle im Reichsministerium des Innern für die besetzten Südostgebiete). Za neposredan nadzor nad provođenjem uprave u Mariboru, odnosno Bledu, Ministarstvo je imalo delegirane posebne savjetnike. Inače, okupacionu upravu u svim dijelovima, koji su svojevremeno još 1941. godine bili predviđeni za priključenje Trećem Rajhu vršili su gaulajteri NSDAP susjednih austrijskih pokrajina Štajerske i Koruške, koji su istovremeno vršili funkciju namjesnika (Reichsstatthalter) odgovarajućih pokrajina u svojstvu šefova civilne uprave u okupiranim krajevima južne Koruške i Kranjske, odnosno donje Štajerske. S obzirom na činjenicu da je, i u 1941. godini više puta odlagana aneksija ovih krajeva, početkom 1942. godine na duže vrijeme skinuta s dnevnog reda, ovdje se ustalio prelazni okupacioni režim unutar koga su važile mnoge odredbe njemačkog zakonodavstva, ali sa znatnim ograničenjima pozitivnih zakonskih odredaba.

Ustanovama šefa civilne uprave u Mariboru za Štajersku (Chef der Zivilverwaltung in Untersteiermark) i na Bledu za Gorenjsku (Chef der Zivilverwaltung in Oberkrain) rukovodili su njihovi zastupnici, dok su se oni sami nalazili u sjedištima svojih pokrajina u Gracu, odnosno Celovcu. Već u 1942. godini četiri koruške opštine Meža, Prevalje, Črna i Guštanj bile su priključene srezu Velikovec (Völkermarkt), a peta — Dravograd — srezu Wolfsberg (Wolfsberg) i na taj način izdvojene iz opšte nadležnosti njemačkih okupacionih ustanova u Gorenjskoj.³⁶⁾

³⁵⁾ U uvodu Uredbe o objedinjavanju svih policijskih službi u Trećem Rajhu od 17. juna 1934. godine, između ostalog, stoji da je zadatak policije »da izvršava volju jednog poglavara« i »Da bi postigla taj cilj, policija treba da bude svemoćna«. Citirano prema Z. Delariu, *Historija Gestapoa*, Epoha, Zagreb 1966. str. 198.

³⁶⁾ Verordnung über die Führung der Verwaltung in Uterdrauburg und Miestal, von 9. 1. 1942. Der Chef der Zivilverwaltung in den besetzte Gebieten Kärnten und Krain, AVII, NA, lk, 51, br. reg. 1/1.

U ovo vrijeme u Lorenjskoj su kao niži organi civilne uprave djelovala tri okružna načelstva (Landrat)³⁷⁾ u Radovljici, Kranju i Kamniku, a u Štajerskoj šest: Mariboru (Maribor — grad i Maribor — sela), Celju, Ptuju, Ljutomeru, Brežicama i Trbovlju, te oko 290 opštinskih uprava³⁸⁾ (Gemeindeamt) na čijem čelu su se nalazili načelnici. U aparatu civilne uprave u ove dvije okupirane pokrajine u prvoj polovini 1943. godine nije bilo bitnih promjena.

2) Inspektorati policije i službe bezbjednosti Trećeg Rajha (Einsatzgruppe der Sicheheitspolizei und der Sicheheitsdienst — EG Sipo u SD) kao organi Glavne uprave bezbjednosti Trećeg Rajha (Reichssicherheitshauptamt — RSHA) obavljale su poslove iz njene nadležnosti u pojedinim okupiranim zemljama Evrope. Zavisno od veličine zemlje, tih grupa je moglo biti i više, ali je u svakom slučaju jedna grupa obuhvatala najmanje jednu veću cjelovitu administrativnu ili nacionalnu jedinicu. Po nadležnosti i rangu one su odgovarale inspektoratima policije i službe bezbjednosti u Rajhu i brojale su do 2.000 službenika, policajaca i SS-vojnika. Organizaciona struktura je slična Glavnoj upravi bezbjednosti, a njeno jezgro predstavljao je IV odsjek — Gestapo.

Do prve polovine 1943. godine u Jugoslaviji su bile dvije grupe. Jedna, koja je još 1941. godine došla u zemlju pod imenom EG Sipo u SD »Jugoslawien« i u ovo vrijeme (prva polovina 1943. godine) obuhvatala je samo Srbiju. Njeno sjedište bilo je u Beogradu, a na njenom čelu nalazio se SS-pukovnik dr Emanuel Šefer (Emanuel Schäfer). Pored 12 ispostava u Srbiji,³⁹⁾ grupa je imala jedan operativni odred u Sarajevu (Einsatzkommando Heinrich) koji je upotrebljavao i naziv: »Ispostava Sarajevo komandanta Sipo i SD Beograd«. (Aussenstelle Sarajevo des Befehlshabers Sipo und SD Belgrad) sa vrlo razgranatom agenturom. Zbog sukoba nadležnosti i upornog insistiranja na nepotčinjavanju policijskom atašeu u Zagrebu šef ove ispostave SS-major Hajnrih (Heinrich) početkom 1943. godine je povučen iz Sarajeva i ustanova potčinjena policijskom atašeu Helmu; (postojao je i po jedan specijalni odred (Sonderkommando) pri štabu komandanta njemačkih trupa u NDH i upravi koncentracionih logora Banjica i Sajmište u Beogradu. Uz to bila je neposredni naredbodavac Specijalnoj policiji Nedićeve vlade Srbije.

Policija poretka (Ordnungspolizei) čija je komanda za Srbiju formirana u januaru 1942. godine i koja se sredinom godine počela teritorijalizovati još je bila u fazi reorganizacije, koja je po okončanju u prvim mjesecima 1943. godine imala četiri policijske oblasti (Polizeigebiet) sa sjedištima komandi u Nišu (I), Beogradu (II), Kraljevu (III) i Šapcu (IV), koje se u početku nisu poklapale sa teritorijama odgovarajućih oblasnih vojnoupravnih komandi. U svakom od 14 okruga nalazilo se sjedište policijske komande (Polizeikreistelle) s tim što je ona u Petrogradu (sada Zrenjanin) bila samostalna. Pokretnu rezervu komandanta

³⁷⁾ Sama administrativna jedinica nosila je naziv Landkreis. AVII, NA, k. 51, br. reg. 1/1, 242.

³⁸⁾ Od toga 207 u Štajerskoj, 77 u Gorenjskoj i 5 u Koruškoj. AVII, NA, k. 51, br. reg. 1/1, str. 197—198.

³⁹⁾ S. Odić, Podaci o njemačkim i kvislinškim oružanim snagama u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni krajem 1942. g. u Zborniku radova naučnog skupa, Prvo zasjedanje AVNOJ-a, Bihać 4—6. X 1966. str. 95.

policije poretka predstavljao je 5. SS-polijski motorizovani puk. Na Dunavu i Savi bila je policijska flotila za zaštitu voda Srbije (Wasserschutzpolizeiflottille Serbien), a kao posada žandarmerijskih stanica postepeno je uvođena umjesto srpske državne straže ili paralelno sa njom pomoćna policija (Hilfspolizei) od koje je na početku godine bilo formirano samo 3 bataljona.

Druga grupa policije i službe bezbjednosti nastupala je pod otvorenijim nazivom komandant policije i službe bezbjednosti, Bled (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und der Sicherheitsdienst Veldes), koju dužnost je vršio inspektor policije i službe bezbjednosti nadodsjeka »Alpenland« sa sjedištem u Zalzburgu i povremeno na Bledu.

Za Gorenjsku, odnosno Štajersku organima bezbjednosti rukovodili su odgovarajući komandanti policije i službe bezbjednosti (Kommandeur der Siecherheitspolizei und der Siecherheitsdiensts in Oberkrain, odnosno, in Untersteiermark). Prvi je imao štab na Bledu, a drugi u Mariboru. Po srezovima oni su imali ispostave (Aussenstelle i Nebenstelle), a u opštinama uporišta. Njima je, takođe, bila potčinjena carinsko-granična služba, sa nekoliko odsjeka, pododsjeka i graničnih prelaza duž talijansko-njemačke i njemačko-mađarske demokracione linije, te »grance« prema NDH.

Komandant policije poretka (Kommandeur der Ordnungspolizei) u Gorenjskoj imao je sjedište u Kranju i preko okružnih žandarmerijskih kapetanija komandovao je žandarmerijom, jedinicama policije poretka i jedinicama vermanšafta. Bio je potčinjen šefu civilne uprave u Gorenjskoj i komandantu SS i policije u 18. vojnom okrugu, odnosno nadodsjeku »Alpenland«, ali znatno više pod uticajem ovog drugog.

Komandant policije poretka u Štajerskoj imao je sjedište u Mariboru i kao njegov kolega iz Kranja preko okružnih žandarmerijskih kapetanija komandovao jedinicama policije poretka i vermanšafta, ali je od njega u odnosu na komandanta SS i policije u 18. vojnom okrugu bio znatno nezavisniji što je zavisilo od znatno većeg prestiža gaulajtera Štajerske Iberajtera, koji nije trpio miješanje u njegove kompetencije.

Operativni odred policije i službe bezbjednosti (Einstzkommando Sipo u. SD) u Zagrebu, na čelu sa SS-potpukovnikom Bajsnerom (Beissner), koji je prvobitno bio potčinjen Operativnoj grupi policije i službe bezbjednosti u Beogradu, u toku prethodne godine bio je osamostaljen i vezan za odgovarajući inspektorat u Beču.

Nezavisno od njega u NDH je u sastavu Njemačkog poslanstva djelovao policijski ataše (Hans Helm) sa svojim opunomoćenikom u Sarajevu (u sastavu konzulata). Međutim, policije poretka u Hrvatskoj i Bosni ni jedinica ni ustanova u ovo vrijeme još nije bilo.

Organi Ministarstva inostranih poslova

S obzirom na status teritorije na kojoj su bili angažovani i obim njemačkih vojnih i privrednih interesa početkom 1943. godine u Jugoslaviji angažovani organi MIP imali su različit stepen ovlašćenja u pogledu vršenja okupacione vlasti, uprkos činjenici da to u normalnim okolnostima nikako ne spada u poslove diplomatskih predstavništava.

Zapravo, samo oni konzulati koji su se nalazili na teritoriji »anektiranoj« Italiji (Ljubljana, Split, Prizren) ograničavali su se na uobičajenu diplomatsku zaštitu njemačkih interesa i obavještajnu službu.

— Generalni konzulat u Skoplju, vezan za Njemačko poslanstvo u Sofiji i konzulat u Novom Sadu za, Mađarskoj »anektiranu«, Bačku obezbjeđivali su Bečkim ugovorima nametnute obaveze Bugarskoj i Mađarskoj o isporuci Trećem Rajhu ruda iz Makedonije i žitarica iz Bačke i Baranje.⁴⁰⁾

— S obzirom na to da je fašističkoj Italiji još uvijek formalno priznavano pravo političkog uobličavanja Nezavisne Države Hrvatske, dvogodišnja borba za preotimanje talijanskih pozicija u njoj počela se privoditi kraju. Kako su se množili znaci slabljenja ovog njemačkog saveznika u okviru priprema planova »Konstantin«⁴¹⁾ i »Alarich«⁴²⁾ jačala su i njemačka nastojanja za puno istiskivanje Italije iz NDH. U prvoj polovini 1943. godine naročito su došla do izražaja nastojanja Trećeg Rajha da Italiju istisne iz Bosne i Hercegovine, što joj je gotovo u cjelini i pošlo za rukom.

Težište tih nastojanja bilo je koncentrisano u Njemačkom poslanstvu u Zagrebu, u koje su formalno uključivane ostale okupacione ustanove u NDH i koje se već bilo razvilo u jednu od glomaznijih njemačkih okupacionih ustanova u Jugoslaviji, vršeći nadzor nad vladom NDH uglavnom posredstvom poglavnika, ali i direktno posredstvom pojedinih ministarstava vlade za čiji svaki resor u Poslanstvu je postojao poseban referat, odnosno ataše. Njemački poslanik Zigfrid Kaše (Siegfried Kasche) za koga se u publicističkoj literaturi, a ponekad i u historiografiji tvrdi da je bio veći ustaša i od samih njih i često štutio interese NDH na račun Trećeg Rajha, u stvari je izvršavao direktno Hitlerovo naređenje »održati NDH nezavisnom pod svaku cijenu«, što je stvarno značilo spriječiti Italiju da ostvari Bečkim i Rimskim ugovorima formalno joj priznati puni politički i privredni uticaj.

Pored tri konzulata (u Zagrebu, Sarajevu i Dubrovniku),⁴³⁾ za Poslanstvo su bili vezani ili u njegove organe ugrađeni opunomoćenici raznih drugih (nediplomatskih) ministarstava Trećeg Rajha, kao Njemački institut, opunomoćenik rajhslajtera Rozemberga i dr.

Proglašenjem njemačke okupacione zone u NDH južno od Save, tj. Bosne vojišnom prostorijom januara 1943. godine i u to vrijeme nametnutim ugovorima o preuzimanju domobranstva na njemačko snabdijevanje,⁴⁴⁾ koji su podrazumijevali izvjesno odlaganje plaćanja okupacionih troškova za izdržavanje njemačkih jedinica u NDH, Poslanstvo je posebno proširenjem njemačke okupacione zone na čitavu Bosnu i bok-

⁴⁰⁾ AVII, NA, Mikroteka, T—77, R—1294/153.

⁴¹⁾ Plan o objedinjavanju komandovanja na Balkanu u slučaju neposredne opasnosti iskrcavanja saveznika na Balkanu, pri čemu se podrazumijevalo stavljanje svih oružanih formacija sila Trojnog pakta pod njemačku komandu.

⁴²⁾ Prvobitni naziv plana za dještva u slučaju ispadanja Italije iz rata.

⁴³⁾ U toku 1942. godine ukinuti su konzulati u Bjelovaru i Vinkovcima. AVII, ANDH, k. 77, br. reg. 13/3.

⁴⁴⁾ S kraja decembra 1942. godine i od 19. 1. 1943. godine. AVII, NA, Mikroteka, T—77, R. 788/5517478—86.

sitne rudnike oko Mostara do marta 43.^{44a}) a zatim i vojišne prostorije i na teritoriju NDH sjeverno od Save, jačalo svoje ingerencije kako na račun Italije, tako i na račun vlade NDH i sve više postajalo glavni nosilac okupacione politike.

Otvoreniju upravnu ulogu imala je Ispostava ministarstva spoljnih poslova Trećeg Rajha u Beogradu,⁴⁵) na čijem čelu se nalazio još od 1941. godine poslanik Feliks Bencler (Felix Benzler). Vojnoupravnom komandantu Srbije bio je potčinjen samo teritorijalno i u odnosu na njega imao je svojstvo savjetnika za spoljne poslove, inače je bio potčinjen Ministarstvu spoljnih poslova.⁴⁶)

Struktura ove ispostave imala je sve elemente poslanstva, odnosno ambasade i za sva značajnija pitanja zemlje odgovarajuće referente. U odnosu na Njemačko poslanstvo u Zagrebu imala je znatno manji aparat pošto su mnoge ustanove koje su u Zagrebu ugrađivane u Poslanstvo ovdje djelovale samostalno ili u sastavu štaba vojnoupravnog komandanta Srbije.

Organi Komesarijata za učvršćenje njemačke narodnosti

Germanizacija nenjemačkih naroda i raseljavanje za germanizaciju nepodobnog stanovništva sa teritorija na koje se Treći Rajh namjeravao proširiti bili su takođe povjereni Himleru.

U svojstvu komesara Rajha za učvršćenje njemačke narodnosti (Reichskommissar für die Festigung des Deutshtums) Himler je u Jugoslaviji za svaku pojedinu oblast imao opunomoćenika. Posebnim naredbama oni su bili ovlašćeni da za ispunjavanje svoga zadatka mogu preduzimati sve potrebne mjere, »čak i one koje nisu zasnovane na važećim pravnim propisima«. Protiv takvih odluka nije bilo pravnog lijeka, a redovni put je bio isključen.⁴⁷) U ovo vrijeme to su bili:

— Opunomoćenik komesara za učvršćenje njemačke narodnosti u Gorenjskoj u licu šefa civilne uprave u okupiranim oblastima Koruške i Kranjske, koju dužnost je odranije vršio gaulajter NSDAP i namjesnik Rajha Koruške dr Fridrih Rajner (Fridrich Reiner);

— Opunomoćenik komesara Rajha za učvršćenje njemačke narodnosti u (Donjoj) Štajerskoj u licu šefa civilne uprave u (Donjoj) Štajerskoj, koju dužnost je od početka vršio gaulajter NSDAP i namjesnik Rajha Štajerske dr Zigfrid Iberajter (Siegfrid Uiberreiter).

Za obavljanje poslova iz domena ove oblasti, prvi na Bledu a drugi u Mariboru, imali su Ustanovu opunomoćenika komesara Rajha za učvršćenje njemačke narodnosti (Dienststelle Beauftragten des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums in der Untersteiermark, odnosno, in der besetzte Gebiete Kärnten und Krain). Bile su to glo-

^{44a}) Šire o njemačkom interesu za rudnike boksita u Bosni i Hercegovini i njihovom posjedanju u proljeće 1943. godine obrađuje Zdravko Cvetković, Utjecaj nekih privrednih činilaca na borbenu aktivnost neprijateljskih snaga na području Bosne i Hercegovine u prvoj polovici 1943. godine, saopštenje na Simpozijumu »Neretva—Sutjeska«, održanom u Sarajevu 1968. godine.

⁴⁵) F. Siegler, n. d. str. 151.

⁴⁶) J. Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji, Institut društvenih nauka, Beograd 1963, str. 29.

⁴⁷) AVII, NA, k. 51, br. reg. 1/1, str. 134.

mazne ustanove, sa većim brojem glavnih uprava nadležnih za gotovo sve oblasti života i rada čiji su službenici, propisima važećim za SS i policiju, obavezani na ćutanje i ćuvanje tajni pod ćim se podrazumijevalo cjelokupno poslovanje. Ustanove su u okruzima imale ispostave, a u sre-zovima za ova pitanja bili su ovlašćeni sreski načelnici (Landrat).⁴⁸⁾

— Za Srbiju (i Banat) poslove iz nadležnosti komesara Rajha za ućvršćenje njemaćke narodnosti obavljao je komandant SS-a i policije (Höherer SS und Polizeiführer) za Srbiju, SS-general Avgust Majsner. Suštinski sadržaj njegovog rada u tom svojstvu bio je mobilizacija pripadnika njemaćke narodnosti u oružane snage Trećeg Rajha, i to ne samo iz Srbije nego iz ćitave jugoistoćne Evrope.⁴⁹⁾

— Po uspostavljanju ustanove opunomoćenika rajhsfirera SS-a i šefa njemaćke policije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, poslovi iz dome-na Komesarijata za ućvršćenje njemaćke narodnosti mogli su se i ovdje otvorenije obavljati, pa su i oni, analogno Srbiji, preneseni na Kamer-hofera što se kao i u Srbiji svelo na totalnu mobilizaciju folksdojćera u jedinice zaštitne policije i SS-a.

Organi Ministarstva finansija

Okupacija teritorije Jugoslavije dovela je na njenu teritoriju i or-gane njemaćkog Ministarstva finansija, u prvom redu organe novćanih zavoda i carinske službe.

Plaćanje na okupiranim teritorijama vršilo se novćanicama Kredit-nog zavoda Rajha (Reichskreditkasse), koje nisu imale pokrića i ćiji je paritet odrećivao okupator, a kolićinu ovakvih »novćanica« Komanda kopnene vojske. To je iziskivalo formiranje filijala Državne kreditne blagajne i mjenjaćnica. Ćinjenica da je na ovim teritorijama bilo strogo zabranjeno izdavanje i upotreba njemaćkih oficijelnih novćanica omo-gućavalo je da se finasijskim transakcijama vrši pljaćka okupiranih ter-ritorija bez posljedica za stabilnost rajhsmarke.⁵⁰⁾

U ovo vrijeme u Beoradu se nalazila centralna filijala Kreditnog zavoda Rajha, Komesarijat srpske državne banke, a izgleda da su i u svim većim novćanim zavodima Srbije postojali komesari. Novćani za-vodi u njemaćkoj okupacionoj zoni u Sloveniji bili su već poodavno u njemaćkim rukama.

Granićna carinska služba u Srbiji sastavljena od stručnog jezgra ca-rinskih službenika iz Rajha, koje je pored komandnih zauzimalo i polo-žaje u administraciji i znaćajnog broja folksdojćera, angažovanih u prvom redu zbog znanja jezika, bila je ugraćena u Srpsku granićnu stražu.

Pored uprave carinske službe potćinjene Upravnom odjeljenju Voj-noupravnog komandanta Srbije, služba je imala 12 sreskih komesarijata u Beogradu, Petrovgradu (Zrenjaninu), Novom Kneževcu, Velikoj Kikin-di, Jaša Tomiću, Vrću, Kladovu, Zajećaru, Leskovcu, Kosovskoj Mitro-vici, Ućzicu i Šapcu sa ukupno 78 ispostava, odnosno carinarnica. Ukupno

⁴⁸⁾ AVII, NA, k. 35A, br. reg. 2/1, 25/1 i 16/2a; k. 51, br. reg. 1/1.

⁴⁹⁾ SS divizija »Princ Eugen«, koju je on po svom dolasku stvorio bila je sastavljena od Folksdojćera ne samo iz Banata i Srbije nego i iz Baćke, Srema i Slavonije kao i iz rumunskog Banata.

⁵⁰⁾ Zbornik..., tom II, knjiga 2, str. 480—493.

brojno stanje ovog aparata bilo je oko 1.750 ljudi, od čega 550 carinskih službenika i funkcionera iz Rajha i 1.200 folksdojčera.⁵¹⁾

Granična carinska služba u Sloveniji, takođe ugrađena u graničnu stražu, morala je imati 7 sreskih komesarijata pošto je toliko bilo graničnih administrativnih sektora (Radovljica, Kralj, Kamnik, Trbovlje, Brežice, Celje, Ptuj i Ljutomer) i tridesetak carinarnica.

Iako takvih podataka nemam i za Srbiju, treba pretpostaviti da su u svakom od ovih petnaestak komesarijata bili ugrađeni i odgovarajući organi Gestapoa.

Organi Ministarstva četverogodišnjeg plana i privrede

Materijalna korist je osnovni cilj svakog agresivnog rata, pa nije čudo što su, i pored toga što je okupacioni aparat u cjelini imao osnovni zadatak obezbjeđenje eksploatacije prirodnih bogatstava i privrednog potencijala okupiranih teritorija, osnovna ministarstva koja su vršila materijalno obezbjeđenje agresije imala i svoje organe unutar okupacionog aparata, koji su kontrolom osnovnih privrednih punktova usmjevali tu eksploataciju.

U prvoj polovini 1943. godine bilo je bar pet osnovnih instanci koje su nezavisno jedna od druge imale određene kompetencije nad privredom njemačkog okupacionog područja, a to su:

1) Vojnoprivredni štab Jugoistok (Wehrwirtschaftsstab Südost) na čelu sa vazduhoplovnim pukovnikom Braumilerom i sjedištem u Beogradu. Ministarstvu privrede Trećeg Rajha bio je potčinjen posredno, preko Uprave za vojnu privredu i naoružanje⁵²⁾ i Vrhovnoj komandi njemačkih oružanih snaga. Poslove iz svoje nadležnosti za Srbiju Štab je obavljao sam, dok mu je u tu svrhu za NDH bio potčinjen Vojnoprivredni štab — Zagreb (Wehrwirtschaftsoffizier Agram), a za Makedoniju Vojnoprivredni štab — Sofija.

Ovi štabovi su pri oblasnim vojnoprivrednim komandama u Srbiji i NDH imali svoje opunomoćenike i jednu veću autojedinicu za transport roba na čitavom jugoistoku. U njihovu nadležnost spadalo je pored globalnog planiranja i rukovođenje malobrojnim preduzećima za izradu oružja i vojne opreme.⁵³⁾

U ovom periodu naređeno je znatno jačanje vojnoprivrednih ustanova, pa su vojnoprivredni štabovi neposredno preuzeli proizvodnju u svoje ruke. Zbog toga je umjesto jednog tehničkog voda »Rudarstvo Srbije« (Bergbau Serbien) naređeno formiranje posebnog Vojnoprivrednog bataljona »Hrvatska« (Wehrwirtschaftliche Sicherungs-Bataillon Kroatien) za obezbjeđenje eksploatacije nalazišta nafte Gojilo kod Kutine i Vojnoprivrednog rudarskog bataljona Jugoistok (Wehrwirtschaftliche Bergbau-Bataillon Südost). Formiranje prvog bataljona je naređeno 15. fe-

⁵¹⁾ S. Odić, n. d. str. 83 i 96—97.

⁵²⁾ Trećeg marta 1943. g. Uprava je obavijestila potčinjene jedinice da je preformirana u Vojnoprivredni štab. Zadaci i uloga su joj ostali isti. Analogno tome zadržana je i njena unutrašnja struktura, pa se i dalje dijelila na Vojnoprivredno odjeljenje, Odjeljenje za naoružanje i Odjeljenje za sirovine. AVII, NA, Mikroteka, T—77, R—1292/512—13.

⁵³⁾ Tako, na primjer, Obilićevo, Kruševac, »Vistad« u Višegradu i Valjevu itd.

bruara, a drugog 10. maja 1943. godine.⁵⁴) U međuvremenu je za obezbjeđenje njemačkih pogona u Makedoniji formirana Industrijska zaštita (Werkschutz) — plaćeni civili jačine oko 300 ljudi. Bugarska policija, koja je u tom obezbjeđenju takođe učestvovala, svoj kontingent od 119 policajaca trebalo je u martu 1943. g. da pojača još jednim letećim odredom od 80 ljudi. Njemački personal činilo je tridesetak, uglavnom stručnih rukovodilaca, pod rukovodstvom Ispostave vojnoprivrednog štaba Sofija na čelu sa drom Uferom.⁵⁵)

2) Generalni opunomoćenik za privredu Srbije bio je predstavnik rajhsmaršala Hermana Geringa (Reichsmarschall Hermann Göring) u svojstvu opunomoćenika Rajha za četvorogodišnji plan, sa osnovnim zadatkom kompleksnog uključivanja privrede Srbije u taj plan i organizacije što potpunije njene eksploatacije. Organi ove ustanove na čijem čelu se nalazio Franc Nojhauzen (Franz Neuhausen) bili su komesari značajnijih srpskih privrednih preduzeća, direkcije njemačkih preduzeća u Srbiji i Banatu, posebno pogoni »Herman Gering — Werke« (Hermann Göring — Werke) u koji je izgleda spadao i Arsenal u Kragujevcu i koji su imali svoju (njemačku) fabričku stražu. Posebni organi preko kojih je vršena organizacija proizvodnje i raspodjele dobara su sistem privrednih centrala koje su fungirale kao organi Nedićeve vlade.

Neki autori,⁵⁶) povodeći se izjavama, u prvom redu G. Kisla i napisanim radovima na osnovu tih izjava⁵⁷) tretiraju ove dvije ustanove kao jednu, miješajući njihove zadatke, nadležnosti, potčinjenost i čak aparat, stavljajući Nojhauzena na čelo Vojnoprivrednog štaba. Ova zabuna mogla je nastati iz činjenice da su do oktobra 1942. godine i Ustanova generalnog opunomoćenika za privredu Srbije i Vojnoprivredni štab Jugostok bili smješteni u istoj zgradi, zgradi bivše Komande vazduhoplovstva u Zemunu.⁵⁸) Po prirodi stvari, oni su uz to međusobno vrlo tijesno saradivali, a Vojnoprivredni štab je u 1941. godini nekoliko puta mijenjao naziv i namjenu. Prvobitno je nosio naziv Vojnoprivredni štab Jugoslavije, zatim Srbije i onda se ustalio naziv Vojnoprivredni štab Jugostok, a postojale su i kombinacije da na njegovom čelu bude Nojhauzen.

3) Opunomoćenik za eksploataciju zemnih ulja u jugoistočnoj Evropi (Der Bevollmächtigte für Erdöllfragen im Südosten) sa sjedištem u Bukureštu, koju funkciju je vršio još od 1940. godine Herman Nojbaher (Hermann Neubacher).⁵⁹)

4. i 5) Industrijske uprave u Gracu (Graz), odnosno Celovcu (Klagenfurt) uspostavljene još 15. maja 1941. godine naredbom Vojnopri-

⁵⁴) AVII, NA, Mikroteka, T—77, R—1292/571—73 i 1180—94 T—77, R—1299/1105—20 i 1157—59.

⁵⁵) AVII, NA, Mikroteka, T—77, R—613/179950—51 i 180028—32.

⁵⁶) Ž. Atanacković, Zemun i okolina u ratu i revoluciji, Nolit, Beograd 1962, str. 51—52, Okupacija Vojvodine i stanje poslije okupacije, Vojnoistorijski glasnik br. 2/1963. str. 60—62 i J. Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941. godine, Beograd 1963. str. 28 i 29 i The German occupation system i Serbia i 1941. u citiranom zborniku str. 279—280.

⁵⁷) U prvom redu rad P. Višnjica, Nemački okupacioni sistem u Srbiji 1941. god. Istorijski glasnik, Beograd 3—4/1956, str. 91—92.

⁵⁸) AVII, ANDH, k. 254, br. reg. 11/1.

⁵⁹) Hermann Neubacher, Sonderauftrag Südost 1940—45, Musterschmiedt—Verlag, Göttingen, Berlin, Frankfurt 1956, str. 13.

vredne uprave Vrhovne komande njemačkih oružanih snaga od 5. maja 1941. godine sa po dvadesetak službenika vršile su nadzor nad vojnopri- vrednim industrijskim objektima u Štajerskoj, odnosno Gorenjskoj.⁶⁰⁾

Organi ostalih Ministarstava i drugih ustanova

Malo koje ministarstvo Trećeg Rajha ili neka od njegovih centralnih ustanova nije imala svoje organe u okupiranoj Jugoslaviji. Tako su po- red pobrojanih u Jugoslaviji imali svoje organe:

— Ministarstvo za naoružanje i municiju (Ministerium für Bewa- fung und Munition) — specijalnog opunomoćenika za boksit u NDH (Der Sonderbeauftragte für Bauxit in Kroatien) u Zagrebu.⁶¹⁾

— Generalni opunomoćenik za angažovanje radne snage Trećeg Raj- ha (Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz) ispostave (Werbe- stelle) u Beogradu za Srbiju, u Zagrebu za NDH, kao i niz upisnih mje- sta kako po gradovima u Sloveniji tako i u većim mjestima Srbije i NDH.

— Ministarstvo za okupirane istočne oblasti (Ministerium für ost- besetzte Gebiete) čije ispostave ponekad nose naziv i po imenu ministra koji je stajao na čelu ovog, isključivo na pljačku orijentisanog ministar- stva, rajhslajtera NSDAP Alfreda Rozenberga. Upravo u ovom periodu, januara 1943. godine, njega je Hitler postavio za svog zamjenika za kon- trolu cjelokupnog duhovnog i ideološkog rada.⁶²⁾ Od Rozenbergovih or- gana u ovm periodu u Jugoslaviji se nalazio jedan operativni štab u Beo- gradu (Einsatzstab RR) sa po jednim specijalnim odredom (Sonder- kommando RR) u Beogradu i Zagrebu, od kojih je ovaj posljednji bio ugrađen u Njemački naučni institut u Zagrebu, koji je i sam, kao isti takav u Beogradu, bio organ Rozenberga kao rajhslajtera NSDAP zadu- ženog za ideološko vaspitanje naroda. Suštinski sadržaj rada Rozenber- govih specijalnih odreda bio je pljačka istorijskih spomenika umjetnič- kih vrijednosti (uključujući namještaj i pribor za jelo), naučnih radova, projekata i патената, što se vršilo pod firmom prikupljanja materijala za Centar za nacionalsocijalističko ideološko i vaspitno istraživanje.

— Organizacija Todt — poluvojna građevinsko-tehnička organizaci- ja, koja je ime nosila po svom osnivaču i prvom rukovodiocu,⁶³⁾ upotre- bljavana je za obimnije građevinske radove. U ovo vrijeme imala je u Jugoslaviji čitav niz gradilišta, kao: mostovi na Savi i Dunavu kod Beo- grada, na Ibru, rudnici Korlaće, rudarsko-topionički bazen Bor, boksitni bazen u rejonu Mostara, silosi u Banatu, luka Ploče, mostovi na Rami, Jablanici i Neretvi porušeni u bici na Neretvi (operacija »Vajs-Mostar«), neki putevi, aerodromi, željeznice itd. i brojala blizu 10.000 pripadnika. Najviši rukovodeći organ bio je Uprava građevinske operative organiza- cije Tot za Balkan (Organisation Todt — Einsatzgruppe Südost) u Beo-

⁶⁰⁾ AVII, NA, Mikrotoka, T—77, R—1295/1034—36.

⁶¹⁾ AVII, NA, Mikrotoka, T—71, R—6/398767—70.

⁶²⁾ Nirnberška presuda, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1948, str. 171—174.

⁶³⁾ Dr ing. Fritz Todt, generalni građevinski inspektor, osnivač i prvi rukovo- dilac ove organizacije od 17. 3. 1940. do 8. 2. 1942. ministar za naoružanje i muni- ciju, A. Hillgruber, n. d. str.1406 i 1462; W. Warlimont, n. d. str. 116.

gradu ili Pančevu. Pojedinim gradilištima, zavisno od veličine, rukovodile su direkcije ili sekcije. Organizacijom u NDH rukovodio je Oberabteilung der OT Agram, ali ne raspoložemo podacima u kakvim međusobnim komandnim odnosima stoje ova dva ogranka iste organizacije.⁶⁴

—Ogranci Njemačke nacionalsocijalističke partije rada (Nationalsozialistische deutsche Arbeitspartei Auslandsorganisation — NSDAP AO), sa posebnim propagandnim i drugim službama, organizacije: Njemačkog crvenog krsta (Deutscher roten Kreuz — DRK), »Snaga kroz radost« (Kraft durch Freude — KDF), Državna radna služba (Reichsarbeitsdienst — RAD); Njemački front rada (Deutsche Arbeitsfront — DAF); organizacije folksdojčera: Njemačka narodna grupa u Banatu i Srbiji, odnosno NDH (Deutsche Volksgruppe in Banat und Serbien, — in Kroatien); Štajerski domovinski savez (Steierischer Heimatbund — SHB)⁶⁵; Koroški narodni savez (Körntner Volksbund — KVB), sa njihovim vojnim, poluvojnim, radnim, kulturnim i sportskim organizacijama, kao i još neki ogranci raznih ustanova i organizacija iz Rajha upotpunjavali su ovaj okupacioni aparat.

Uvođenje njemačke policijske uprave u NDH i organizacija aparata SS-a i policije u Jugoslaviji sredinom 1943. godine

Postojanje i funkcionisanje njemačke policije na teritoriji tzv. Nezavisne Države Hrvatske jedna je od najizrazitijih negacija njene »državnosti«. Međutim, ta činjenica, uglavnom zbog njenog nepoznavanja, do sada uopšte nije u raspravama o karakteru te okupatorske tvorevine korišćena. F. Tuđman, na primjer, u do sada najkompletnijoj raspravi na tu temu: »Nezavisna Država Hrvatska kao instrument politike okupacionih sila u Jugoslaviji i narodnooslobodilačka borba u Hrvatskoj 1941—1945.«⁶⁶) vidi djelovanje te policije samo u prvim danima okupacije 1941. godine, pominjući samo jedan od tri operativna odreda policije i službe bezbjednosti, koji su u okviru Ajnzacgrupe (inspektorata) »Jugoslavija« tada djelovali na teritoriji NDH,⁶⁷) zanemarujući aparat uveden s proljeća 1943. godine koji se kasnije razvio u sveobuhvatnu organizaciju sa pet policijskih oblasti i 8 policijskih pukova. Tome treba dodati da do ovog perioda u NDH nije bilo organa ni jedinica njemačke policije poretka, dok su ispostave policije bezbjednosti radile pod raznim kamuflažnim nazivima i »ilegalno«.

Odluku o formiranju njemačke policije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj donio je Hitler 3. marta 1943. godine u svom glavnom stanu »Wehrwolf« u Vinici na osnovu Memoranduma komandanta Jugoistoka o političkoj eksploataciji uspjeha u Hrvatskoj, prema kome je trebalo uspostaviti njemačku upravu odozdo do gore, pri čemu bi kao najznačajnije sredstvo za pacifikaciju trebalo izgraditi organe opštinske uprave po

⁶⁴) S. Odić, n. d. str. 82 i 86, AVII, NA, k. FD—8, neregistrovano.

⁶⁵) Rukovodstvo saveza imalo je 17 uprava, a samo jedna od tih uprava prešlo 60 referata.

⁶⁶) Objavljena na engleskom jeziku u već pomenutom Zborniku Les systèmes d'occupation en Yougoslavie 1941—1945. i na srpskohrvatskom u knjizi Okupacija i revolucija u izdanju Instituta za historiju radničkog pokreta, Zagreb 1963.

⁶⁷) F. Tuđman, Okupacija i revolucija, str. 92.

njemačkim načelima. Njihovu okosnicu treba da čine njemačke žandarmerijske stanice koje će rajhstiver SS u okviru vojničkih uspjeha uvesti u Hrvatskoj pri čemu se u tom momentu mislilo na navođenje te žandarmerije samo na bojišnoj prostorijskoj komandanta njemačkih trupa u Hrvatskoj, to jest u Bosni.^{67a)}

U bilješci kojom je komandant pozadine u njemačkoj Vrhovnoj komandi 4. marta 1943. godine sumirao rezultate razgovora, o tom pitanju se kaže: »Komandant SS-a i policije koji će biti tamo postavljen radiće prema direktivama rajhsfirera SS, neće lično istupati nego će mu kao paravan služiti vojna uprava... Projekat... treba da predvidi zadatke jedne takve kamuflirane policijske izvršne vlasti na toj teritoriji.«⁶⁸⁾ Međutim, kao što ćemo kasnije vidjeti, za ovako glomazan aparat egzekutivne policijske vlasti nikakav paravan nije mogao biti dovoljan, i on je ostao »produžni ogranak njemačkih okupacionih snaga« kakvog ga je vidio i njemački opunomoćeni general u Hrvatskoj, general Glez-Horstenau.^{68a)}

Sličan predlog učinila je i jedna ekipa iz Operativne uprave njemačke Vrhovne komande oružanih snaga sa potpukovnikom Benkeom na čelu, koja je u vremenu od 9. do 26. februara 1943. godine izvršila inspekcijski obilazak Balkana i 16. i 17. februara uzela učešća na savjetovanju načelnika štabova svih potčinjenih jedinica u Komandi Jugoistoka. Pored negativne ocjene ustaša, za NDH se kaže da jedino Pavelić i Kaše vjeruju u nju, dalje se izražavaju komplimenti Titu kao organizatoru i kao pojavi, a onda NOVJ i njenoj disciplini i pošto se konstatuje da nema izgleda da bi Maček, koji je prethodnog mjeseca radi toga doveden u Zagreb, »zbog situacije na Istoku« htio preuzeti vlast, u zaključku se tvrdi da je pacifikacija NDH više politički nego vojnički problem i predlaže uklanjanje poglavnika, raspuštanje ustaša, formiranje policije i uprave pod njemačkim uticajem, uklanjanje Talijana i promjena njemačkog poslanika.⁶⁹⁾

Prvobino je ova policijska organizacija bila predviđena samo za pacificiranje dijelova vojišne prostorijske, (tj. za Bosnu), koju je u međuvremenu, kao što smo vidjeli, trebalo proširiti na račun talijanskog okupacionog područja.⁷⁰⁾

Međutim, kada je naimenovani opunomoćenik rajhsfirera SS i šefa njemačke policije SS-general Konstantin Kamerhofer u drugoj polovini aprila izdao osnovno naređenje o organizaciji i teritorijalnoj nadležnosti njemačkih policijskih snaga u NDH,⁷¹⁾ isplanirano je da ona treba da zaposjedne čitavu njemačku okupacionu zonu zajedno sa najnovijim proširenjem, a njeno brojno stanje određeno je na 25.000, čemu treba dodati i oko 2.000 pripadnika Operativne grupe odreda njemačke policije i službe bezbjednosti »E« (Einsatzgruppe Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst »E«).

^{67a)} W. Hubatsch, KTB, Band III, str. 183.

⁶⁸⁾ AVII, NA, Mikroteka, NAV, T-77, R-788/5517500-01.

^{68a)} AVII, NA, Mikroteka, T-501, R-264/518-530.

⁶⁹⁾ AVII, NA, Mikroteka, NAV, T-78, R-332/6289730-64.

⁷⁰⁾ AVII, NA, Mikroteka, T-77, R.788/5517491296 i 5517499.

⁷¹⁾ AVII, NA, Mikroteka, NAV-T-77, R-788/5517478-86.

Razlozi za to ležali su u zaključcima do kojih je došla njemačka Vrhovna komanda zajedno sa komandantom Jugoistoka i njemačkim opunomoćenim generalom u NDH upravo po završetku tromjesečnog zimskog ciklusa operacija »Vajs«. Postavljeni cilj pacifikacije i konsolidacije Nezavisne Države Hrvatske nije uopšte postignut. »Režim poglavnička stoji na slabim nogama... On i njegova država žive isključivo od njemačke milosti.« Njemački ulog postao je suviše veliki, te se postavilo i pitanje preuzimanja od Italije i II zone, odnosno raskidanje kondominijuma i uvođenje njemačke vojne uprave. Poglavniku je »trebalo objasniti suštinsku istinu, da je ... pitanje hrvatskog suvereniteta problem čije se rješenje može očekivati u budućnosti, a ne koji se sada rješava«.⁷²⁾ Pavelićev otpor⁷³⁾ ubrzo je savladan, ali mu je, izgleda, prednje zaključke morao lično Hitler objasniti na sastanku u Zalzburgu 27. aprila 1943. godine.⁷⁴⁾

Uvođenjem direktne njemačke policijske uprave u njemačkoj okupacionoj zoni NDH na teritoriji Jugoslavije je završen jedan period koji je karakterisala pretežno vojna okupacija u kome se kao protivnik NOP-a na njemačkom okupacionom području, ne samo u Sloveniji, pojavljuje njemačka SS-policijska koja je u prvoj polovini 1943. godine dostigla jačinu od oko 60.000, pošto je u međuvremenu organizacija njemačke policije u Srbiji ubrzana. Tamo je izgradnja njemačke policijske organizacije za neposrednu kontrolu teritorije bila počela još u jesen 1942. godine, ali se zbog otpora vojne uprave sporo razvijala.

Krajem juna 1943. godine njemačka SS i policija imale su tri komandna operativna punkta na teritoriji Jugoslavije. Sva tri komandanta SS i policije potčinjena su neposredno Komandnom štabu rajhsfirera SS, odnosno Himleru, i to su:

— Komandant SS i policije u NDH, SS-general Konstantin Kamerhofer sa štabom u Osijeku;

— Komandant SS-a i policije u Srbiji, SS-general Majsner, sa štabom u Beogradu, i

— Komandant SS-a i policije »Alpenland«, SS-general Ervin Reze-ner, sa štabom na Bledu.

Komandna linija od njih išla je na oblasne komandante SS-a i policije kojih je u Sloveniji bilo dvije (Bled i Maribor), u NDH četiri (Osijek, Sarajevo, Banja Luka i Zagreb) i Srbiji takođe četiri (Beograd, Niš, Kraljevo i Šabac), a potom preko ukupno 40 okružnih kapetanija i oko 250 sreskih komandi na žandarmerijske, odnosno policijske stanice, kojih je bilo više od 1.000. Svaka od ovih komandnih instanci imala je pokretne rezerve jačine od voda do jednog ili dva policijska puka.⁷⁵⁾

Himlerovom naredbom od 21. juna 1943. godine njemačko okupaciono područje u Jugoslaviji, uključujući Štajersku i Gorenjsku, proglašeno je »područjem na kome se vode borbe protiv bandi«.⁷⁶⁾ To progla-

⁷²⁾ AVII, NA, Mikroteka, NAV—T—77, R—788/5517487—89.

⁷³⁾ AVII, NA, Mikroteka, London — R—2/H297552 i H297553—54; NAV—T—77, R—788/5517475—77.

⁷⁴⁾ AVII, NA, Mikroteka, London R—7/H301987—89.

⁷⁵⁾ F. F. Siegler, n. d. str. 87—90; AVII, NA, K—33, br. reg. 8/9; Mikroteka, NAV—T—77, R—788/5517478—86.

⁷⁶⁾ AVII, NA, Mikroteka, NAV—T—175, R—81/2601655—56.

šenje imalo je smisao i značaj proglašenja vojišne prostorije i trebalo je da omogući primjenu efikasnijih mjera u borbi protiv NOV i POJ. Među prvim mjerama bila je i formiranje mreže operativnih štabova za borbu protiv partizana, u početku oformljena uglavnom na teritorijama sa njemačkom civilnom upravom, tj. u Gorenjskoj i Stajerskoj. Na svojoj teritoriji ovi štabovi su imali i pravo upotrebe jedinica oružanih snaga.

Formiranjem njemačkog SS-a i policije na čitavom njemačkom okupacionom području, njemačka služba bezbjednosti počela je otvoreno djelovati, njen aparat je pojačan, a mreža njenih ispostava znatno proširena. Tada su u Jugoslaviji bile angažovane 3 grupe sa 10 odreda policije i službe bezbjednosti, čija je linija potčinjavanja bila paralelna opisanoj šemi komandovanja policijom javne bezbjednosti sa izuzetkom što je svaka od tri angažovane grupe odreda u Beogradu, Osijeku i Bledu bila neposredno potčinjena Glavnoj upravi bezbjednosti Trećeg Rajha.

Ovako naglo povećanje policijskih snaga, čije su jezgro pored njemačkog stručnog i komandnog kadra sačinjavali folksdojčeri, uskoro je apsorbovalo sve njihove rezerve u vojnim obveznicima, pa je obustavljeno daljnje regrutovanje folksdojčera u druge vidove njemačkih oružanih snaga. Rasformirane su i gotovo sve samostalne folksdojčerske formacije, a uskoro je počelo i vrbovanje folksdojčera u Mađarskoj i Rumuniji za jedinice SS-policije u Jugoslaviji.⁷⁷⁾

* * *

I do ovog perioda njemački okupacioni aparat bio je brojna i raznovrstan, a naročito je bilo brojno njegovo vojno obezbjeđenje, tako da se na početku ovog perioda cijeni na oko 150.000.

Razvoj svjetske situacije, stanje na njemačkim frontovima i naročito stepen razvoja narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije krajem 1942. godine natjerao je njemačko vojno i političko rukovodstvo na preduzimanje vanrednih, vrlo radikalnih mjera, ne samo na svom okupacionom području u Jugoslaviji nego i na Balkanu uopšte.

Te mjere, u prvom redu vojnog karaktera, ogledale su se u provođenju zamašnih vojnih operacija protiv NOV i POJ izvođenih gotovo neprekidno uz angažovanje novih, na drugim frontovima vrlo potrebnih vlastitih snaga, ali se na to nisu ograničile nego su duboko zahvatile čitavu organizaciju okupacione uprave i okupacione politike, unijevši u njih bitne izmjene. Pri tom je došlo i do bitnog proširenja njemačkog okupacionog područja.

Kao što ni operacije krupnih operativnih jedinica kopnene vojske, obilno podržane avijacijom, protiv glavnih grupacija NOV Jugoslavije u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, nisu njemačkoj komandi donijele očekivane rezultate, tako ni sve izmjene u sistemu komandovanja i okupacione uprave, koje su zbog sve snažnijeg otpora naroda i sve veće aktivnosti NOP-a išle na zaoštavanje, nisu mogle popraviti uzdrmani autoritet okupacione uprave.

⁷⁷⁾ Zapovijest br. 10 vođe njemačke narodne grupe u NDH od 15. V. 1943. g. AVII, NA, k, FD—8. neregistrovano.

U opštoj krizi povjerenja njemačka Vrhovna komanda bila je naredila rasformiranje Srpskog dobrovoljačkog korpusa, a komandant Jugostoka tražio je raspuštanje ustaških formacija i zabranu pominjanja i samog tog imena u štampi. Preko 3.000 strijeljanih za odmazdu u Srbiji u prvoj polovini 1943. godine nije smanjilo nego povećalo aktivnost partizanskih odreda. Vlada NDH je 22. juna 1943. godine ocijenila situaciju »bezizlaznom«, a zburnjeni ministri su se međusobno optuživali,^{77a} dok je Himler uvjeravao Rezenera da će mu u najskorije vrijeme čak iz Karelje poslati kao pojačanje još jedan brdski SS-policijiski puk.⁷⁸)

P r e g l e d njemačkih oružanih snaga u Jugoslaviji 1. januara 1943. godine

Kopnena vojska sa oružanom SS i rezervnom vojskom (1 korpusni štab, ⁷⁹) 7 potpunih i 1 nepotpuna divizija, ⁸⁰ i druge manje jedinice	100.000
Ratno vazduhoplovstvo (1 komanda vazduhoplovstva, 2 vazdušno-teritorijalne komande, nekoliko borbenih eskadrila, 3 pilotske škole i jedinice protivavionske odbrane)	5.000
Ratna mornarica (jedinice rječne flotile i lučke kapetanije)	1.000
Okupaciona uprava (preko 200 okupacionih štabova, komandi i ustanova, 14 landesšicen bataljona, feldžandarmerija, granična i carinska straža)	24.000
SS i policija (3 operativne grupe sa 11 odreda policije i službe bezbjednosti, 3 SS policijska puka, 4 policijske oblasti) . .	20.000
	150.000 ⁸¹)

^{77a}) Glez—Horstenau je 16. jula 1943. godine u vezi s tim savjetovao: »...U opšte uzev, sve što ne pripada najužem krugu bivših emigranata oko vlastodržca, smatra ustaški kurs kao jedan izvukani klavir sa kojim se više ništa ne može početi« AVII, NA, Mikroteka, T—501, R—264/503—504.

⁷⁸) AVII, NA, k. 27, br reg. 32/2; Mikroteka, Bon—3/608—10; NAV—T—175, R—81/2601659; R—267/415—17.

⁷⁹) Komandant njemačkih trupa u Hrvatskoj.

⁸⁰) 187. rez. divizija, 369. pješ. (leg.) divizija, 704, 714, 717. i 718. pješ. divizija, 7. SS divizija »Pr. Eugen« i divizija Bradenburg.

⁸¹) Prema knjizi Pelka Dapčevića *Taktika partizanskih odreda i brigada u toku NOR-a* str. 73 ukupno brojno stanje njemačkih snaga bilo je krajem 1942. godine oko 123.000 ljudi, a prema procjeni u Istorijskom atlasu NOR-a oko 150.000.

CHANGES IN THE ORGANIZATION OF THE GERMAN OCCUPATIONAL GOVERNMENT IN YUGOSLAVIA IN THE FIRST HALF OF 1943

Summary

The strengthening of the People's Liberation Movement of Yugoslavia in 1942, and especially its successes in the second half of that year, forced the occupational powers of the Third Reich in Yugoslavia to a basic review both of the system of the occupational government and of its military security. The first steps taken as a result of that review occurred as early as the autumn of 1942 with the dividing of the functions of the previously unified command of the German troops in Serbia and in the Independent State of Croatia and with expansion of the influence of and direct involvement of the SS and the police in Serbia.

The most significant changes, however, were in connection with the attempt to »conclusively pacify the rear« by means of engagement of their own strong forces in collaboration with the Italian 2nd Army, and thus to enable a successful defense of the Balkan peninsula from a possible Allied invasion. These changes were extended throughout the entire first half of 1943. Due to the fact that even these renewed attempts did not lead to destruction of the People's Liberation Army of Yugoslavia (winter and spring operations in Croatia, Bosnia and Hercegovina, and Montenegro), these changes were somewhat modified in the course of their being instituted.

The substance of the changes carried out consisted of further open and direct engagement of the Third Reich in insuring its positions, and especially direct engagement of the SS troops and the German Police in the entire area of Yugoslavia occupied by the Germans, which led to a further pressuring of the collaborationist regimes as well as a take-over of significant parts of the previously Italian-occupied area.

Faint, illegible text at the top of the page.

Faint, illegible text in the middle section of the page.

prilozi

Faint, illegible text in the lower section of the page, likely containing a list of references or appendices.

Faint, illegible text at the bottom of the page.

Mitar Papić

Šezdeset godina časopisa pregled

Pred kraj prošlog i početkom ovoga vijeka javljaju se u Bosni i Hercegovini prvi intelektualci iz redova domaćih ljudi. Oni se uključuju u sva politička i društvena kretanja, i za ta kretanja predstavljaju novije svježije izvore i daju nove podstreke. Pored ostalih oblasti, i u bosansko-hercegovačkoj štampi osjeća se prisustvo novih ljudi, koji po broju, raznovrsnosti i kvalitetu snažnije kreću naprijed listove i časopise u Bosni i Hercegovini. Samo u prvoj deceniji ovog vijeka pokrenuto je preko stotinu naslova listova i časopisa u Bosni i Hercegovini.

Življa nacionalno-politička kretanja Srba, Hrvata i Muslimana takođe karakterišu ovo vrijeme. Prva organizovana istupanja radnika (štrajkovi, prvi listovi itd.) počinju prvom decenijom ovoga vijeka. Snažnijem poletu i razvitku štampe doprinijeli su i plodovi borbe za crkveno-školsku autonomiju. Osim toga, i okupatorski režim poslije Kalajeve smrti bio je nešto tolerantniji prema nacionalnim strujanjima (dozvoljavana su nacionalna obilježja pojedinim društvima i organizacijama, maternji jezik u školama naziva se srpskohrvatskim mjesto ranijeg termina bosanski itd.). Sve je to uticalo na stvaranje povoljnije klime, pored ostalog, ne samo za pokretanje novih listova nego i za postavljanje radikalnijih zahtjeva u toj štampi.

U januaru 1910. godine Vasilj Grđić i Risto Radulović traže od vladinog povjerenika za grad Sarajevo dozvolu za pokretanje lista. U predstavi piše: »Naslov lista biće »Pregled«... Predmeti kojima će se baviti jesu naučna, socijalna, politička, literarna i ekonomska pitanja.¹⁾

Za razliku od ostalih listova i časopisa svoga vremena, **Pregled** nije bio glasilo nijedne političke, vjerske ili bilo koje druge organizacije. Njega pokreće i izdaje grupa intelektualaca. Takav status i odnos **Pregled** će zadržati i u druga dva perioda svoga izlaženja.

---

¹⁾ Risto Besarović: Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, Sarajevo, 1968, str. 172.

Prvi broj **Pregleda** pojavio se prvog februara 1910. godine, a urednik mu je bio dr Jevto Dedijer. U avgustu iste godine urednik je Risto Radulović, a od maja 1911. godine uz Radulovića **Pregled** uređuje i dr Vladimir Čorović. Časopis je izlazio do aprila 1913. godine, i to bi predstavljalo prvi period **Pregleda**. Časopis su pokrenuli i u njemu, sa manjim izuzecima, saradivali Srbi intelektualci. U uvodnom tekstu u prvom broju u vezi sa programskom orijentacijom, pored ostalog, istaknuto je: »Naša je jedina ambicija da budemo jedna mala slobodna tribina za pretresanje svih društvenih pitanja. Njih je kod nas bezbroj zrelih za rješavanje. U svima treba da se obavijestimo i da nastojimo da se strani svijet o njima obavijesti. Nedostatak naučnog ispitivanja naše otadžbine, koje bi, dobrim dijelom, spadalo u zadatak države moramo mi početi privatnom inicijativom. Nadamo se da će doći vrijeme kada ćemo tu granu našeg djelovanja moći prepustiti narodnoj organizaciji, potpomognutoj od svjesnog narodnog predstavnštva i njegove egzekutive.«²⁾

Pregled se za čitavo vrijeme izlaženja u ovom periodu (nešto više od tri godine) u svom programu držao pitanja koja su istaknuta u molbi za pokretanje. Tim pitanjima prilazilo se sa stanovišta, koje je naprijed citirano iz uvodnog teksta.

Pregled je okupio kao svoje saradnike najuglednije Srbe intelektualce iz Bosne i Hercegovine. Saradnji su se odazvali i najpoznatiji srpski naučni i kulturni radnici toga vremena (Jovan Skerlić, Jovan Cvijić, Pavle Popović, Veljko Milićević, Veljko Petrović itd.). Iako su u časopisu bile zastupljene sve društvene nauke, ipak su dominirali aktuelni politički članci. Ekonomska pitanja tadašnje Bosne i Hercegovine tretirana su u gotovo svakom broju. Agrarnim problemima i stanju kmetova posvećivano je dosta prostora. Pitanja školstva i prosvjete uopšte često su se nalazila na stranicama **Pregleda**. Društvena, književna i politička hronika redovno su praćene u časopisu.

Časopis je stajao na pozicijama širih kulturnih vidika. Među političkim idejama časopisa dominirali su stavovi suprotni Kalajevoj politici u nacionalnoj orijentaciji Bosne i Hercegovine. Ovo je dolazilo do izražaja, posredno ili neposredno, često i u velikom broju objavljenih tekstova.

Gotovo svi listovi toga vremena, osim nekoliko radničkih ili stručnih glasila, pripadali su po osnivanju, uređivanju i finansiranju, ovoj ili onoj vjerskoj ili nacionalnoj grupaciji. Prema tome, ti listovi su i računali na čitalačku javnost svoje narodnosti ili religije. Ni **Pregled** nije izbjegao takvu opredijeljenost i pripadao je srpskim intelektualnim slojevima i računao je na srpsku javnost. Nije, međutim, spadao među one zagrižene listove koji nisu birali riječi kada je trebalo napadati ovu ili onu naciju ili religiju, kakvih je novina i časopisa u tom periodu bilo sijaset.

Pregled je počeo i ostao na visokom intelektualnom nivou, pa je za čitavo vrijeme predstavljao tribinu koja je imponirala saradnicima. Stoga je časopis i okupio na svojim stranicama najpriznatija, da tako kažemo, iz kruga političkih i kulturnih radnika, srpska pera toga vremena (Vladimir Skarić, Nikola Stojanović, Jevto Dedijer, Risto Radulović, Pero Slijepčević, Vladimir Čorović, Vasilj i Šćepan Grđić, Uroš Krulj, Stevan Žakula itd.).

²⁾ *Pregled*. List za nauku i socijalni život, Sarajevo, god. 1910, br. 1, str. 1.

Pregled se u kraćim bilješkama ponekad osvrtao na neka književna djela. Međutim, nije donosio izvorne literarne tekstove. Stoga među njegovim saradnicima nema izrazitijih literarnih imena iz ovog perioda.

Prvog aprila 1913. godine izašao je posljednji četverbroj **Pregleda** (br. 9—10—11—12) kojim se ugasio prvi period ovoga časopisa. Četrnaest godina kasnije pojavio se pod istim imenom novi časopis. Nismo mogli tačno ustanoviti razloge koji su usloveli prestanak **Pregleda**. Sama činjenica da se posljednji put pojavio kao četverbroj govori o nekim nevoljama izdavača. Međutim, iduće godine ta ga je sudbina čekala bez obzira na uslove, jer nijedan srpski list u Bosni i Hercegovini nije preživio početak prvog svjetskog rata.

Odmah poslije prvog svjetskog rata, pored jednog broja listova i časopisa koji su se održali u toku rata, pokreću se nove periodične publikacije. Ovaj period u historiji bosansko-hercegovačke štampe karakterističan je po naglom porastu broja naslova (samo za prvih sedam godina pokrenuto je preko 200 listova). Iza pretežnog dijela i ove štampe stoje vjerske ili nacionalne grupacije, kao što je to bio slučaj i za vrijeme austrougarske okupacije. Kao novi izdavači, javljaju se građanske političke stranke. Prvi pokušaji pokretanja književnih časopisa kao otvorenih tribina bez obzira na vjerska i stranačka opredjeljenja nisu orodili plodom. **Književna kritika** i **Književni pregled** doživjeli su 1923. godine samo po dva broja. Istu sudbinu nije izbjegao dvije godine kasnije i **Književni pregled male biblioteke**.

Pretežan dio štampe u ovom periodu obilovao je isključivim nacionalizma i šovinizmima. Stranačka štampa je, u ovom pogledu, prednjačila. Tu su potezana pitanja neraščišćenih računa za 1914. ili 1918. godinu. Pišući u ime jedne nacionalne grupacije, neštedimice su napadane čas jedna čas opet obadvije druge nacionalne ili vjerske grupe. Izuzetak, u ovom pogledu, donekle je predstavljala štampa koju su izdavala kulturno prosvjetna društva **Prosvjeta**, **Napredak** i **Gajret**. Ta štampa se upuštala na jedan umjereniji i kulturniji način u odnose sa pripadnicima drugih religija ili nacija. Dodaju li se ovom stanju zloupotrebe, mito i korupcija i razne političke afere, koje karakterišu ovaj period, dobiće se potpunija slika jedne totalne programske razgrađenosti i idejne dezorijentacije. U takvoj društvenoj klimi rađa se novi **Pregled** i započinje drugi period ove naše najznačajnije društveno političke i kulturne revije.

Sedmog januara 1927. godine pojavljuje se prvi broj **Pregleda** pod uredništvom dra Gojka Krulja. U uvodnom tekstu, poslije povezivanja novog časopisa sa ranijim **Pregledom**, ističe se: »Sadanji 'Pregled' ima za cilj da pomogne u ograđenoj nacionalnoj zajednici, koliko skromnim silama može, izgrađivanju jugoslavenske države... Uvereni smo da se Jugoslavija može razviti u modernu državu samo pod cenu velikih napora svojih građana. Mi u prvi red ističemo materijalne napore. Ekonomija je dosada kod nas potcjenjivana. Možda je i umesno bilo da su se više pevale pesme. Ali sad ima samo jedan put za održanje, a to je da treba više proizvoditi nego trošiti, više izvoziti nego uvoziti. S tim ćemo uvek pomagati sva plemenita nastojanja u tom pravcu.«³⁾

Naglašena ekonomska pitanja u programskoj orijentaciji proizlaze, po našem mišljenju, iz činjenice da su pokretači lista bili preokupirani ovim pitanjima i, s druge strane, što su smatrali da je nova država, koju nazivaju

³⁾ *Pregled*, časopis za politički i kulturni život, Sarajevo, 1927. god. br. 1, str. 1.

Jugoslavijom, iako će to biti tek poslije dvije godine, onakva kakva je, data jednom zauvijek. Međutim, relativno brzo će se vidjeti i u samoj redakciji **Pregleda** da novoj državi, osim ekonomike, nedostaje mnogo čega, pa će se donekle mijenjati programska orijentacija. Ta promjena neće se toliko odnositi na oblasti o kojima će se pisati, ona je karakterističnija po tome kako će se pisati i sa kojih će stanovišta polaziti u tretiranju ovih ili onih pitanja.

Časopis je izlazio najprije nedjeljno u obimu jednog tabaka, a kasnije je prešao na petnaestodnevno i na kraju na mjesečno izlaženje u povećanom broju autorskih tabaka. Štampan je ekavski u obadva pisma.

Povezivanje ovog **Pregleda** sa onim iz 1910. godine ne može se svesti samo na zajedničko ime. Oni imaju zajedničku tematiku kojom se bave. Ni iza jednog ni iza drugog ne stoji nikakva društvena ni bilo koja druga organizacija. Visok intelektualni nivo pisane riječi zajednička im je karakteristika, radikalniji zahtjevi za mijenjanje stvari, naravno svako u svom vremenu takođe je zajednička osobina. Treba, istina, istaći daleko širu nacionalnu platformu novog **Pregleda** i novije i savremenije pristupe pitanjima o kojima se pisalo, kao što će, u tom pogledu, još šire i dublje otići ovaj današnji **Pregled**.

Početakom 1928. godine, glavni urednik je dr Jovan Kršić da bi polovinom iste godine uredništvo preuzeli Marko Marković i Jakša Kušan. Poslije njih, uredništvo preuzimaju Todor Kruševac i Borivoje Jevtić da bi definitivno i do kraja ovog perioda preuzeli i **Pregled** uređivali dr Jovan Kršić i Todor Kruševac.

U prvoj godini novog izlaženja **Pregled** je, manje-više, izgradio koncepciju koja ostaje do kraja ovoga perioda s tim što je u toku vremena dobivala primat ova ili ona oblast. Položaj, na primjer, privrede, koji je naglašen u uvodnoj riječi dominirao je u prvim godinama izlaženja. I u to vrijeme, međutim, časopis pitanjima kulture i umjetnosti poklanja više pažnje nego drugi listovi. Kada je riječ o pitanjima privrede, treba odmah istaći dvije stvari. Treba oglasiti **Pregled** kao reviju putem koje prodiru nove ekonomske teorije, zatim jednu grupu mladih ekonomista koji počinju u **Pregledu** i imaju značajno mjesto kada se radi o počecima savremene ekonomske misli u Bosni i Hercegovini. (Gojko Krulj, Todor Kruševac, Živojin Praštalo, Dušan Lopandić itd.). Nova imena saradnika javljaju se u prvim brojevima **Pregleda** i kada je riječ i o drugim oblastima (Marko Marković, Jakša Kušan, Jovan Kršić, Anto Babić itd.). Samo poneki od saradnika ranijeg **Pregleda** javljaju se i u novoj seriji (Vladislav Skarić, Vasilj Grđić itd.). Zahvaljujući širokoj kulturnoj i društveno političkoj problematici kojom se **Pregled** bavio, časopis je okupio kao svoje saradnike oko 1300 najuglednijih kulturnih i javnih radnika, a posebno književnika, koji su bili aktivni u prva dva **Pregledova** perioda.

U prvim svojim brojevima **Pregled** je otvorio rubrike koje će ostati do kraja njegovog izlaženja, a koje danas predstavljaju dragocjene podatke za kulturnu istoriju kako Sarajeva tako i Bosne i Hercegovine u cjelini. Hronika kulturnih događaja, na primjer, redovno prati, uz uže ili šire ocjene, sve značajnije kulturne manifestacije. Dr Jovan Kršić, čije će ime kasnije postati gotovo sinonim sa pojmom **Pregled**, u prvom broju objavljuje književnu kritiku, koja će, kao književni rad, u čitavom ovom periodu **Pregleda** predstavljati visok domet Sarajeva kao jednog od jugoslovenskih literarnih

centara. Prije **Pregleda**, neki dnevni listovi su se povremeno, najčešće površno, i reklamerski, osvrtni na filmove koji su se davali u sarajevskim bioskopima. Širenje filmske kulture u Sarajevu, u stvari, počinje sa **Pregledom** na čijim stranama se objavljuju tekstovi sa ozbiljnim ocjenama estetskih, pedagoških i drugih uspjeha ili promašaja ovog ili onog filma. I likovna umjetnost Bosne i Hercegovine pojavom **Pregleda** dobiva svoju kvalifikovanu tribinu. Sada stručniji osvrti redovno prate likovne izložbe. **Pregled**, uz to, donosi i likovne reprodukcije na naslovnoj strani ili na unutarnjim stranicama. Kada je riječ o uvođenju likovne kulture u prvim godinama časopisa, treba posebno istaći napise Koste Strajnića.

I prije pojave **Pregleda** sarajevska dnevna štampa je, kao rijetko koja druga, redovno pratila pozorišni život. Iz dana u dan su izlazili tekstovi o predstavama i glumcima, pokretane ankete o repertoaru itd. Tu ulogu **Pregled** će dići na jednu kulturniju razinu. Od prvog pa do 206. broja, koliko ih je ukupno izišlo u ovom razdoblju, **Pregled** ne zaboravlja pozorišna zbivanja u Sarajevu. Javljao se veći broj pozorišnih kritičara. Jovan Kršić je bio najplodniji i najpostojaniji. Pozorišna kritika u **Pregledu** bila je, po pravilu, inspirisana dobrom voljom i prožimana osnovnom pedagoškom idejom da se lijepo i pozitivno afirmiše, a da se ono što to nije otklanja. Za afirmaciju Pozorišta u Sarajevu kao cjeline, pojedinih njegovih reditelja i glumaca i izvan Bosne i Hercegovine **Pregled** ima velikih zasluga.

Prvi izvorni domaći literarni tekst objavljen je u broju pet. To je priča **Kako su Borku Tutumraku ukrali život i smrt** od Milana Čurčića.⁴⁾ Kasnije, do kraja prve godine, pojavljuju se tekstovi Hamze Hume, Borivoja Jevtića i Jakše Kušana. Dolaskom dra Jovana Kršića za glavnog urednika, početkom 1928. godine, literarno stvaralaštvo u **Pregledu** dobiva nove prostore. Tekstovi ove vrste biće u stalnom porastu. Iako je **Pregled** od 1930. godine ispustio iz svoga naslova riječi »časopis za politička i kulturna pitanja«, on se i dalje bavi problemima: politike u užem smislu riječi, ekonomije, pedagogije, sociologije i svim oblicima umjetničkog stvaralaštva. Međutim, literarni tekstovi i ocjena tih tekstova postaje okosnica časopisa. To mu je i stvorilo reputaciju u čitavoj Jugoslaviji i **Pregled** postaje takva književna tribina da je najistaknutijim i najprogresivnijim piscima Jugoslavije stalo do toga da mu se tekst objavi u njemu, a još više mu je stalo do toga šta će **Pregled** reći o njegovom stvaralaštvu. Dr Jovan Kršić je podigao **Pregled** na ovaj nivo. Istina, ovom treba dodati srećnu podudarnost sa saurednikom Todorom Kruševcem, koji je, opet, neka druga pitanja držao na potrebnom uredničkom nivou.

Već u drugoj godini svog izlaženja **Pregled**, pored prevodne literature i tekstova nekih pisaca izvan Bosne i Hercegovine, objavljuje pjesme ili prozu čitave plejade pisaca iz Bosne i Hercegovine. To su, pored **Veletovaca** Ive Andrića, Hasan Kikić, Marko Marković, Mihajlo i Vera Delibašić, Ilija Grbić, Hamid Dizdar, Jovan Palavestra, Jovan Radulović, Novak Simić, Isak Samokovlija i Marko Vranješević. Ovdje su i prvi literarni tekstovi nekih od navedenih. Jedan broj ovih pisaca vezaće se svojom saradnjom za čitav ovaj period sa **Pregledom**. Od toga vremena, iako će i dalje zadržati fizionomiju jedne opšte kulturne revije, **Pregled** se sve naglašenije i izrazitije ustaljuje kao književni časopis. To se najočiglednije vidi po broju bibliografskih jedinica. Naime, **Pregled** je u prva svoja dva perioda objavio ukupno 6267

⁴⁾ *Pregled*, časopis za politički i kulturni život, Sarajevo, 1927. god. br. 5, str. 12.

bibliografskih jedinica.⁵⁾ Više od jedne trećine (2308 jedinica) otpada na književnost i nauku o književnosti. Ovoga puta na više mjesta navešćemo broj bibliografskih jedinica za ovu ili onu oblast **Pregleda**. Napominjemo da se pri tom radi o oba prva perioda **Pregledovog** izlaženja. Književnost dobiva prevagu u periodu između dva rata zahvaljujući svojim redaktorima, koji su, sa izuzetkom dvojice, bili svi književnici. Prvenstveno po književnosti **Pregled** je dobio obilježje jednog od najprogresivnijih listova u Jugoslaviji u tom vremenu. Lista pisaca iz Bosne i Hercegovine kao saradnika **Pregleda** stalno se proširivala. Neki su, da tako kažemo, ostali kratkog daha, pa su poslije prvih priloga prestali i kao književnici ostali nezapaženi. Međutim, nema nijednog poznatijeg pisca u Bosni i Hercegovini koji nije, bar nešto, objavio u **Pregledu**. Plodniji i napredniji pisci predstavljali su ustaljeniji saradnički kadar časopisa. **Pregled**, relativno rano, postaje primamljiva tribina i za književnike izvan Bosne i Hercegovine. Ta imena više je privlačio ugled časopisa, nego što bi to bili honorari, jer je **Pregled** za čitavo vrijeme bio u teškom materijalnom položaju. Marko Marković, jedan od urednika, piše da je za vrijeme njegovog urednikovanja jedini honorar isplaćen Tinu Ujeviću.⁶⁾

Od prozaista najveći broj tekstova u **Pregledu** su objavili: Dušan Đurović, Isak Samokovlija, Hasan Kikić (iako je u **Pregledu** saradivao samo do 1934. g.), Ilija Grbić, Jakša Kušan, Verka Škurla-Ilijić i Nikola Lopičić. Više prozних priloga objavili su: Ivo Andrić, Hamid Dizdar, Novak Simić, Vladislav Veselinović-Tmuša, Tin Ujević, Isidora Sekulić, Emil S. Petrović, Jovan Palavestra, Ivo Kozarčanin, Voranc Prežihov, Borivoje Jevtić, Hamza Humo, Milan Čurčić i Bogdan Čiplić. Po jedan ili dva teksta dao je veliki broj književnika širom Jugoslavije.

Najveći broj pjesama u **Pregledu** objavili su: Tin Ujević, Hamza Humo, Hamid Dizdar, Rade Drainac, Milorad Panić-Surep, Đuza Radović, Janko Đonović, Čedo Minderović, Dragutin Radović, Gvido Tartalja, Jovo Radulović, Mihajlo Delibašić, Vera Delibašić, Frano Alfirević, Ante Cetineo, Milutin Jovanović i Svetislav Maksimović. Sa malim brojem pjesama javili su se: Desanka Maksimović, Marin Franičević, Radovan Zogović, Vlado Vlasisavljević, Grigor Vitez, Janko Tufegdžić, Radivoj Koparec, Hasan Kikić, Ilija Grbić, Miroslav Feldman itd.

Prevođenje iz stranih književnosti bila je stalna praksa časopisa. Po broju prevoda prozних tekstova, najzastupljeniji su bili: Arkadij Averčenko, Ivan Bunjin, Mihail Zoščenko i Luiđi Pirandelo, a od pjesnika Aleksandar Blok. Sa manjim brojem bibliografskih jedinica zastupljen je veliki broj evropskih pisaca. Simpatije dra Jovana Kršića prema tadašnjoj Čehoslovačkoj i njenoj kulturi uslovalo je nešto veći broj napisa iz oblasti čehoslovačke književnosti.

Nauka o književnosti (ocjene, prikazi, eseji itd.) po broju bibliografskih jedinica (preko 1300) predstavlja najbrojniji književni rad kojim se **Pregled** bavio. Još u prvim godinama **Pregleda** prije prvog svjetskog rata, ovu djelatnost u časopisu načeli su Pero Slijepčević, Risto Radulović i dr Vladimir Čorović, vrlo skromno, da bi se ona i u širinu i u dubinu snažno razvila između dva rata. Ovo je, bez sumnje, jedan od najvećih priloga koje je dao

⁵⁾ Bibliografija **Pregleda** 1910—1912, 1927—1941. Sarajevo, izdanje Narodne biblioteke Bosne i Hercegovine.

⁶⁾ Marko Marković: *Clanci i ogledi*, Sarajevo 1961, knjiga II. Str. 210.

i ostavio kulturi Bosne i Hercegovine dr Jovan Kršić. Možda i njegov najviši intelektualni domet čini podizanje književne kritike Bosne i Hercegovine na onaj nivo kakav je držao **Pregled**. Kršić je sam napisao oko 200 kraćih ili dužih tekstova o našim ili inostranim književnim djelima. Njegova uloga u ovom književnom radu **Pregleda** se, međutim, ne završava. Kroz njegovu ocjenu i njegovo redigovanje prolazili su književni prikazi i drugih. U Kršićevom arhivu⁷⁾ sačuvano je na stotine pisama jugoslovenskih književnika upućenih Kršiću. Iz te prepiske se vidi sa kakvom odgovornošću je Kršić kao glavni urednik primao literarne napise, kao i prikaze i ocjene o tim tekstovima. Vodio je računa o svakom stavu i izrazu i na to upozoravao autora prije nego što bi tekst konačno primio.

Pored Kršića, najveći broj priloga u književnoj kritici domaće literature dali su: Borivoje Jevtić, Jakša Kušan, Đorđe Jovanović-Jarac, Radmilo Dimitrijević, Eli Finci, Milan Selaković i Arpad Lebl. Književna djela evropske literature u **Pregledu** su prikazivali: Tin Ujević, Haim Alkalaj, Kalmi Baruh, Jaroslav Mali, Evgenije Zaharov, Đorđe Jovanović, Miloje Čiplić, kao i Jovan Kršić i Borivoje Jevtić. Ovdje treba istaći da je gotovo svaki književni saradnik **Pregleda** objavio bar po jedan osvrt na literaturu drugih autora.

Pregled se bavio i ostalim oblicima kulturnog stvaralaštva. Međutim, kao što je ranije istaknuto, **Pregled** je, poslije književnosti, najviše napisa objavio o pozorištu uopšte, a posebno o Narodnom pozorištu u Sarajevu (oko 500 bibl. jed.). Kršić je bio i u ovoj rubrici najplodniji. Napisao je 85 tekstova. Poslije njega, najviše su pisali: Jovan Palavestra, Borivoje Jevtić, Haim Alkalaj i Mihajlo Delibašić.

Likovne kritike najčešće su pisali: Kosta Strajnić, Jovan Kršić, Milan Selaković i Stevan Hakman, a muzičke dr Milan Maraković i dr Bogdan Milanković. Kada je riječ o odnosu **Pregleda** prema likovnoj umjetnosti, treba istaći veliki broj likovnih reprodukcija koje su u časopisu redovno publikovane. Sa najvećim brojem reprodukcija zastupljeni su likovni umjetnici: Roman Petrović, Branko Šotra, Daniel Ozmo, Vladimir Becić, Toma Rosandić, Karlo Mijić, Iva Despić, Todor Švrakić i Đura Jakšić. Sa po jednom ili dvije reprodukcije predstavljeni su istaknuti umjetnici: Ivan Meštrović, Petar Dobrović, Krsto Hegedušić, Ismet Mujezinović, Vojo Dimitrijević, Marin Studin i Ivan Generalić.

Od ostalih društvenih oblasti čija su pitanja tretirana na stranicama **Pregleda** najbrojnije je zastupljena politika shvaćena u užem smislu značenja (965 bibl. jed.). Jedna najuopštenija karakteristika ove literature ne bi bila daleko od ideala građanske demokratije koji su isticani nekada određenije i konkretnije, a nekad opet apstraktnije i uopštenije. U prvom broju **Pregleda** 1910. godine Jovan Jovanović, kasniji šef Zemljoradničke stranke, napisao je uvodni politički članak. Njegovo ime sve do smrti nije, tako reći, silazilo sa stranica **Pregleda**. Pisao je najčešće o spoljnopoličkim pitanjima, a nešto manje o unutrašnjoj politici. Možda bi se njegov stav, stav umjerene građanske opozicije, mogao uzeti kao mjerilo političkih pozicija sa kojih je pisana većina političkih članaka. Koliko je cijenjen takav saradnik i pozicije sa kojih je polazio, najbolje se vidi po tome što mu je posvećena gotovo čitava sveska **Pregleda** juli—avgust 1939. godine. Ako bismo

⁷⁾ Arhiv je sreden i čuva se u Narodnoj biblioteci Bosne i Hercegovine.

tražili drugo karakteristično polazište za političke tekstove **Pregleda**, našli bismo se u miljeu Masarikovih pogleda na politiku, a što je, treba priznati, zasluga ili nedostatak, kako se uzme, njegovog poklonika dra Jovana Kršića. Masarikovih tekstova nije relativno mnogo objavljeno. Njegove ideje su bile češće prisutne u tekstovima drugih. Masariku je posvećena i cijela sveska **Pregleda** za mart 1930. godine. **Pregled** je u svojim prvim brojevima između dva rata pisao o nešto konkretnijim, aktuelnim pitanjima iz unutrašnje politike. Kasnije je, međutim, više pisao o ovim ili onim pitanjima polazeći od načelnih stavova zanemarujući pitanja dnevne politike. U cjelini uzeto, politički napisi **Pregleda** bili su odlučniji i rezolutniji kada se radilo o spoljnoj nego o unutrašnjoj politici (fašiziranje Evrope, dolazak Hitlera na vlast, porobljavanje Čehoslovačke itd.). Najveći broj članaka iz ove oblasti napisali su: Todor Kruševac, Jovan Kršić, Živojin Balugdžić, dr Branko Čubrilović, dr Vaso Čubrilović, Jovo Jakšić, Vladeta Bilbija, dr Dragoljub Jovanović, Fuad Slipičević itd.). Ne bismo ostali pri cijeloj istini o progresivnoj političkoj ulozi **Pregleda** između dva rata, ako ne bismo, kada je riječ o političkoj literaturi, objavljenoj na njegovim stranicama, još nešto rekli. Naime, zahvaljujući vrlo tolerantnom odnosu njegovih urednika dra Jovana Kršića i Todora Kruševca, prema naprednijim strujanjima toga vremena nego što su to bili stavovi građanske opozicije, u **Pregledu** su objavljivani i tekstovi koji su polazili od tadašnjih stavova Komunističke partije Jugoslavije ili su bili vrlo bliski tim stavovima. Ovdje treba uvrstiti tekstove Veselina Masleše, Branka Bujica, Koče Popovića, Eriha Koša, Cede Kruševca, Đorđa Jovanovića, dra Kalmija Baruha, dra Marsela Šnajdera i nekih drugih.

Ako bi trebalo posebno istaći političke teme o kojima se češće pisalo, onda bi to, pored ostalih, bila pitanja u vezi sa političkim i kulturnim kretanjima u Čehoslovačkoj. Naprijed je rečeno da su to bile preokupacije dra Jovana Kršića. Problemi sela i zadružnog pokreta su takođe često na stranicama **Pregleda**. Teme ove vrste proizlaze iz činjenice da je pored šefa stranke gotovo cjelokupno intelektualno rukovodstvo Zemljoradničke stranke bilo uključeno u saradnju s **Pregledom** (dr Dragoljub Jovanović, dr Milan Gavrilović, dr Miloš Tupanjanin, dr Vaso Čubrilović, dr Branko Čubrilović, inž. Uroš Stajić, inž. Jovo Popović, Kosta Krajšumović i još neki javnosti malo poznati). Mlada Bosna i Sarajevski atentat su isto tako pitanja kojima se povremeno ali u čitavom ovom periodu bavio **Pregled** (Pero Slijepčević, Nikola Trišić, Ivan Kranjčević, Vojislav Bogićević, Jovanka Čubrilović, Cvjetko Popović itd.).

Svjetska i nacionalna ekonomija, pravo i pedagogija su u nešto manjem obimu od drugih društvenih nauka u **Pregledu** bili zastupljeni. Filozofija i sociologija su, takođe, nalazile svoje mjesto u **Pregledu**. Saradnici **Pregleda** o ovim pitanjima bili su: Ksenija Atanasijević, dr Marsel Šnajder, Slobodan Popović, dr Dušan Nedeljković, Đorđe Jovanović, dr Stjepan Tomić, Miloš Popović, Tin Ujević i sa manjim prilozima neki drugi. Kada je riječ o nekim drugim područjima nauke, treba istaći neke saradnike koji su se često javljali **Pregledu** sa manjim ili obimnijim radovima, a to su: Milenko Filipović, dr Josip Goldberg, Tihomir Jakšić, dr Risto Jeremić, Vjekoslav Kušan, Antonije Vuković, dr Uroš Krulj i dr.

Istakli smo na jednom mjestu ranije izrazitiju orijentaciju **Pregleda** u prvoj međuratnoj (1927) godini na privredno ekonomska pitanja. Iako ča-

sopis nije do kraja ostao, bar što se tiče obima i prostora, u takvom odnosu prema ekonomici, **Pregled** je i pored toga ostao za čitavo vrijeme između dva rata, pored drugog, i ugledna i reprezentativna revija za ekonomska pitanja. Kao što se dr Kršić starao o nivou književnosti i kulture uopšte u časopisu, približno tome ponašao se i Todor Kruševac kada se radilo o privrednim problemima. On je sam napisao 198 kraćih ili dužih ocjena ili bilježaka sa područja ekonomike. Imao je izoštrjen kriterij i kada je trebalo tuđe tekstove iz ove oblasti primati ili odbijati. Odmah uz Kruševca treba istaći Gojka Krulja, koji na ovim pitanjima saraduje u **Pregledu** do 1932. godine. Živojin Praštalo je, takođe, plodan saradnik **Pregleda**. Sa manjim brojem napisa učestvuju: Branko Bujić, Srđa Đokić, Jovo Jakšić, Doka Perin, Eugen Sladović, Vaso Ristić, Rastko Purić, Nikola Mirković, itd.

Početak 1937. godine **Pregled** je obilježio svoj jubilej (deset godina izlaženja između dva rata). Pored sarajevske štampe, ovu godišnjicu su sa simpatijama propratili mnogi jugoslovenski listovi. Isidora Sekulić napisala je: »Pregledate li samo dva tri broja, odmah osetite da je to list koji hoće da bude čitan više istine radi, nego zabave radi... Članci su mahom kratki i koncizni, kritika mirna u argumentu i reči, polemika jedinstvena u nas sa jedne razumne pristojnosti. Hronika Pregledova je sasvim osobena. To su u stvari telegrafске vesti, ali u moru vesti iz sveta, i iz svih kulturnih oblasti, tako dobro odabrane, da stoje kao neke ugaone sijalice, koje osvetljavaju koliko mogu, čitav prostor jedne do druge.«⁸⁾ **Južni pregled**, koji je izlazio u Skoplju, piše: »U Bosni, mnogo po čemu bliskom nam Sarajevu obilježio je svoj zaslužni jubilej najbolji časopis van prestonice, sarajevski »Pregled«.⁹⁾

Posljednja sveska **Pregleda** pred rat izašla je u februaru 1941. godine. Četiri mjeseca poslije toga pao je kao žrtva fašizma, protiv koga je napisao veći broj zapaženih tekstova, dr Jovan Kršić, najzaslužniji čovjek za ime i ugled koji je **Pregled** uživao između dva rata.

U maju 1946. godine pojavio se prvi broj **Pregleda** iz treće serije njegovog izlaženja. Urednici su Todor Kruševac, Skender Kulenović i Nika Milicević. Poslije uvodnih riječi: »Današnji Pregled već i svojim imenom odaje dostojno priznanje demokratskim tradicijama starog Pregleda«, urednici nastavljaju: »Vid opšteg časopisa stvaraće se u Pregledu na taj način što će on stalno težiti da sve dublje i šire zahvata sve probleme naše republike, kao i opšte probleme od posebne važnosti po njen razvitak, donoseći o njima sve vrste naučnih, umjetničkih i publicističkih radova.«¹⁰⁾

Iako je časopis u ovom periodu povremeno odstupao od ove programske fizionomije, dajući prednost pojedinim oblastima ili, orijentišući se nekada više na nauku, a manje na publicistiku, i umjetnost ili obratno, **Pregled** je, gledajući ga danas u cjelini, za ove 24 godine, u osnovnim linijama, održao koncepciju istaknutu prilikom pokretanja. Dobre tradicije iz ranijeg perioda (visok intelektualni nivo, lijepa pisana riječ, ugledni društveni i politički radnici kao saradnici itd.), **Pregled** je nastavio i održao do današnjeg dana. Časopis je daleko neposrednije vezan za tekuća politička kretanja nego što je to bio slučaj u njegova ranija dva perioda. To je, mislimo, i uslovljavalo navedena povremena težišta časopisa na ovu ili onu oblast.

⁸⁾ *Politika*, Beograd, 1937. 19. januar, str. 10.

⁹⁾ *Južni Pregled*, Skoplje, 1937. Sv. za januar, str. 47.

¹⁰⁾ *Pregled*, Sarajevo, 1946. prvi broj, str. 1.

Ako bismo, na primjer, danas prelistali **Pregledovih** posljednjih 24 godišta, to bi nam bilo, gotovo, dovoljno da sagledamo koja su to pitanja: politička, kulturna ili ideološka bila aktuelnija u pojedinim godinama poslije rata.

Pored ranijih saradnika (Ivo Andrić, Anto Babić, Dušan Đurović, Hamza Humo, Dušan Lopandić i dr.) u prvim sveskama javljaju se novi saradnici (Rodoljub Čolaković, Ilija Kecmanović, Skender Kulenović, Nika Milićević, Salko Nazečić, Esad Pašalić, Mladen Čaldarović, Drago Ljubibratić itd.). Neki od ovih ostaće stalni saradnici **Pregleda**. Kao što je 1927. godine jedna grupa mlađih ekonomista počela u **Pregledu** svoju javnu afirmaciju, tako i sada, i to odmah u početku izlaženja, javljaju se nova imena ekonomista saradnika, koji kasnije daju značajan doprinos ekonomskoj misli i privrednom razvitku Jugoslavije (Drago Krndija, Vojo Rakić, Vilko Vinterhalter i Uroš Vidović). Njima se kasnije pridružuje čitava plejada mlađih ekonomista.

U prve dvije godine trećeg perioda (1946. i 1947) **Pregled** objavljuje i literarne priloge domaćih pisaca, a donosi i prevedene literarne tekstove isključivo iz ruske književnosti. To su posljednje godine u kojima **Pregled** donosi izvorne literarne tekstove. Tu je i kraj književnicima kao urednicima **Pregleda**. Na čelo redakcije dolazi Drago Krndija. Pored Todora Kruševca, iz ranije redakcije tu su: Mladen Čaldarović, Veljko Đorđević, Vojo Rakić i Boško Čupić. Istina, kraći osvrti i prikazi književnih djela, pozorišnih predstava itd. nalaze redovno svoja mjesta u časopisu. U prvoj deceniji preovlađuju napisi sa područja ekonomske teorije ili privredne prakse i idejno-političke teme. Nije mali broj političkih napisa, koji se posredno ili neposredno odnose na novonastale odnose Komunističke partije Jugoslavije sa ostalim komunističkim partijama, a posebno na nove međudržavne odnose naše i istočnoevropskih zemalja. U drugoj deceniji jedna grupa novih mlađih filozofa i sociologa utiče da se snažnije mijenja programska orijentacija u korist ovih oblasti.

Godine 1949. obustavlja se dalji izlazak časopisa sa motivacijom: »Sa ovim dvobrojem **Pregled** prestaje izlaziti. Problematika koju je on dosada tretirao obuhvaćena je novim časopisima izuzev pitanja iz ekonomskog života. Pošto će uskoro biti formiran Ekonomski institut pri Planskoj komisiji NR BiH koji će imati svoj organ, to će se ekonomska pitanja, naročito ona koja se tiču privrede Bosne i Hercegovine, obrađivati u organu Instituta.«¹¹⁾

Kao da Sarajevo ne može bez **Pregleda**. U januaru 1953. godine ponovo se pokreće **Pregled**, a na čelu redakcije do oktobra iste godine ostaje Hasan Brkić. On se nekoliko godina i kasnije nalazi u široj redakciji lista. Njegova zasluga za uspon **Pregleda** u ovom periodu ne iscrpljuje se, međutim, samo njegovim prisustvom u redakciji i saradnji u listu. Hasan Brkić je i pored besprimjerne zauzetosti uvijek našao vremena i načina da se zainteresuje za pitanja **Pregleda**.

Od oktobra 1953. do 1964. na čelu redakcije su Blažo Đuričić i Mladen Čaldarović, koji zajedno sa Branislavom Đurđevićem, Miroslavom Đorđevićem, Enverom Redžićem, Antom Fijamengom, Andrijom Krešićem, Vojom Rakićem i Ljubom Tadićem uređuju **Pregled**. Poslije toga, pa do 1967. godine dužnost glavnog urednika obavlja Enver Redžić sa jednom vrlo širokom redakcijom (Mladen Čaldarović, Branislav Đurđev, Blažo Đuričić, Milo-

¹¹⁾ *Pregled*, Sarajevo, 1949. br. 7—8, str. 640.

rad Ekmečić, Ante Fijamengo, Muhamed Filipović, Hasan Hadžiomerović, Besim Ibrahimpašić, Ante Jamnicki, Andrija Krešić, Dušan Lopandić i Vilko Vinterhalter). Od 1967. godine časopis vodi Besim Ibrahimpašić u čijoj redakciji rade sasvim novi članovi (Franc Cengle, Pavao Domančić, Nikola Kovač, Fahrudin Šebić, Milan Škoro i Marko Šunjić).

Iako **Pregled** poslije rata po saradnicima i objavljenim tekstovima, kao što smo ranije naglasili, ima izrazitije obilježje ekonomske i filozofsko sociološke revije, on je bio stalno otvoren i prema drugim društvenim naukama i pitanjima. Opravao je, dakle, ime »časopisa za društvena pitanja« koje obilježje nosi uz naslov od 1953. godine. Nema, gotovo, nijedne naučne ili društvene oblasti koja nije u manjem ili većem obimu tretirana u **Pregledu**. Iz tih oblasti regrutovani su i saradnici. Rijetki su današnji poznatiji ljudi od pera (politički, kulturni, pedagoški, naučni i drugi radnici) čiji napis ne bismo našli na stranicama **Pregleda**. Ovom prilikom, čini nam se, treba posebno istaći neka imena koja su se češće nalazila na stranicama **Pregleda**, iako se izlažemo neprilici u odabiranju iz nekoliko stotina saradnika samo nekih od njih. Ekonomskim pitanjima, više od drugih, bavili su se Hamid Filipović, Hasan Hadžiomerović, Ljubo Božić, Dušan Lopandić, Vojo Rakić, Drago Krndija, Milivoje Erić i Vlado Milenković. Napise iz kulturne istorije najčešće su objavljivali: Branislav Đurđev, Miroslav Đorđević, Avdo Sućeska, Enver Redžić, Milan Gavrić, Ilija Kecmanović, Milorad Ekmečić, Esad Pašalić i Midhat Šamić. Ako bismo pošli sa stanovišta koliko se u nas iz koje oblasti publikuje, a posebno u periodičnoj štampi, ne bismo bili daleko od istine kad bismo rekli da najbrojniji naš naučni podmladak predstavlja filozofi i sociolozi. Njihova imena i u **Pregledu** su najbrojnija. Spomenućemo samo neke: Andrija Krešić, Ante Fijamengo, Mladen Čaldarović, Ljubo Tadić, Nerkez Smailagić, Ivan Foht, Zoran Vidaković, Žarko Vidović, Zagorka Mičić, Šefkija Žuljević, Arif Tanović, Muhamed Filipović, Fuad Muhić, Olga Kozomara, Vojin Simeunović, Esad Ćimić, Ćazim Sadiković, Aleksa Buha, Abdulah Šarčević, Kasim Prohić. Pravnim pitanjima najviše su se bavili: Vojislav Spaić, Boško Perić, Hamdija Čemerlić, Salamon Konforti, Aziz Sultanović i Drago Ljubibratić.

Od profesionalnih novinara najveći broj priloga dali su: Miloš Marinović, Mirko Petrinčić, Milan Mučibabić, Slobodan Stanković, Rizo Mehinagić i Ljubiša Ristović.

Iako su se za čitavo vrijeme saradnici pretežno regrutovali iz Bosne i Hercegovine, objavljuvani su članci i iz drugih jugoslavenskih centara. Najčešći saradnici **Pregleda** bili su: Rudi i Ivan Supek.

Poput predratne prakse **Pregled** je nastavio sa hronikom najvažnijih događaja, prikazima i ocjenama i redovno objavljivao bibliografiju novih knjiga, organizovao savjetovanja i pokretao ankete o aktuelnim političkim ili kulturnim pitanjima.

Iako ovaj **Pregled** nije usamljen kada je riječ o progresivnim kulturnim revijama, kao što je bio slučaj njegovog prethodnika i imenjaka između dva rata, može se, smatrao, pouzdano reći da će budućem kulturnom istoričaru ovaj **Pregled** služiti kao pouzdan i autoritativan izvor, kao što nama danas tu uslugu pruža **Pregled** na čijem čelu je stajao dr Jovan Kršić.

Dr. Moni Levi

Iz revolucionarnog studentskog pokreta u Beču

I

Vrativši se s bojišta prvog svjetskog rata, mnogi mladići skupili su se u Sarajevu. Među njima nalazio sam se i ja. Postarali smo se da dovršimo još nedovršenu srednju školu. Neki su planirali da odu u Švajcarsku, neki u Prag, a neki u Beč. Naprtivši na leđa svoj svežanj u jesen 1921. godine krenuo sam u Prag, ali sam se zaustavio u Beču. Privukli su me ljepota Beča i znamenitost bečkog univerziteta, pa sam odlučio da u njemu stalno ostanem i studiram. I ostao sam sve do diplomiranja na medicinskom fakultetu, decembra 1927. godine.

U Beču je također vladala poslijeratna atmosfera. Svugdje se osjećala glad koja je godinama trajala. Ispred svake kuhinje ili studentske menze bili su dugački redovi gladnih ljudi i studenata. U jednom od tih redova, blizu rektorata univerziteta, gotovo svakodnevno, nalazio sam se i ja. Strpljivo smo čekali na naš red da sjednemo za sto i da nešto pojedemo. Čekali smo i po kiši i po snijegu. Morali smo nešto pojesti, pa smo čekali. Dolazili smo po tri puta dnevno: na doručak, na ručak i večeru. Gubili smo dosta dragocjenog vremena. Dok smo čekali u redovima, ponešto smo čitali ili učili. Tako su izgledale naše prve poslijeratne »biblioteke i učionice«.

U Beču, kao i u drugim mjestima, mirisalo je na nezadovoljstvo, na revoluciju. Isto kao i kod nas. I ovdje su joj se neki radovali, a neki su se nje plašili.

Mi studenti imali smo svoje organizacije. Napredni studenti stvorili su široku studentsku organizaciju koja se nazivala: »Slobodno udruženje bečkih studenata« (Freie Vereinigung Wiener Studenten). I mi, jugoslavenski studenti, imali smo svoje organizacije i klubove. U okviru Slobodnog udruženja bečkih studenata bio je formiran marksistički klub jugoslavenskih studenata. Austrijska radnička klasa okupljala se u svojim političkim i

sindikalnim organizacijama. Najjača od njih Socijaldemokratska partija Austrije imala je još jednu, posebnu organizaciju koja se zvala »Radnička zaštita« (Arbeiterchutz). To je bila neka vrsta nezvanične radničke vojske. Vođa, odnosno komandant ove radničke vojske bio je dr Julijus Dojč, bivši fizički radnik. Na ranglisti vođstva Socijalističke partije Austrije ime dra Julijusa Dojča uvijek se javljalo uz poznata imena dra Fridriha Adlera, dra Karla Renera, Karla Sajca, dra Ota Bauera i dra Elenboga. Članovi Slobodnog udruženja bečkih studenata imali su u ovoj Radničkoj zaštiti vlastiti bataljon, a u okviru ovoga studentskog bataljona treća četa zvala se »Komunistička četa«. Uz ostale moje drugove iz našega Kluba jugoslavenskih studenata marksista, u ovoj Trećoj četi i ja sam bio običan vojnik.

I konzervativni, reakcionarni studenti imali su svoja dobro organizovana udruženja. Organizovali su se u manje organizacije, po svojoj prilici prema distriktima, rejonima, školama i fakultetima. Nazivali su se obično imenom: »Momci« (Burschen). Bili su svakojako nakindureni. Neki su nosili na glavi šarene kapice. Pojedinci iz ovih »momačkih« organizacija, povodom kakve svečanosti, na glavi su nosili kapicu sa dugačkim psećim ili lisičjim repom. Mi, napredni studenti, dolazili smo vrlo često u otvoreni sukob sa njima. Većinom su se ti sukobi dešavali u samoj univerzitetskoj auli, ispred univerzitetske palate, ili pak u njenoj neposrednoj blizini. Zbog takvih nereda univerzitet je katkada morao potpuno zatvoriti svoja vrata i tada su sva predavanja prestajala. Sukobi su većinom bili političkog karaktera, a »burševi« su najčešće istupali s antijevrejskim zahtjevima i parolama. Jednoga dana oni su zaposjeli aulu kao i sve prilaze univerzitetu. Odlučili su da legitimišu sve studente. Jevrejskim studentima nisu dozvolili da uđu na predavanja. Osim toga, još su odlučili da profesore Jevreje ometu u njihovim predavanjima, ili, čak, da ih prosto izbace iz predavaonice.

Na medicinskom fakultetu predavao je profesor dr Julius Tandler. On je bio šef prve katedre za anatomiju i ujedno istaknuti bečki socijaldemokrata. Slušao sam često Tandlerova predavanja iz anatomije. Kao predavač i učitelj, mnogo se isticao. Ovaj anatom svjetskog glasa bio je omalen, zdepast, krupne ćelave glave, velikih kao ugalj crnih, sjajnih očiju. Ispod nosa su mu visili debeli, mrki brkovi, koji su podsjećali na brkove Dimitrija Tucovića i kralja Milana. Hodao je malo pognute glave, desno i lijevo ispred pomične crne table. Izgledalo mi je katkada kao da pred sobom vidim brkatog tigra zatvorenog u velikom željeznom kavezu sa debelim rešetkama. Crtao je objema rukama. U jednoj ruci je imao crvenu i bijelu, a u drugoj plavu kredu. Toga dana crtao je ljudsko uho. Linije su ispadale tako brzo, tako pravilno i tako lijepo, kao da su mu obje ruke bile samo desne. Zaista je Tandler bio pravi umjetnik!

— Vidite — govorio nam je toga dana — vidite, u nekoga je ušna resica zalijepljena za kožu lica, a u drugoga je, opet, potpuno slobodna. U mitologiji starih Grka postojali su bogovi i polubogovi. Polubogovi su bili mješanci između boga i čovjeka. Oni su imali zalijepljene ušne resice, a bogovi potpuno slobodne. I po tome su se međusobno razlikovali.

Tada bi se Tandler okrenuo prema nama, pogledao bi nas svojim krupnim, crnim očima, koje su sijevale ispod širokih, gustih, crnih obrva, a onda bi se još više uozbiljio i na izgled strogo bi nam rekao:

— Što pipkate prstima svoje resice? Nemojte da odmah pomislite da ste grčki bogovi ako su vam resice slobodne. Pa to se samo nalazi u pričama lijepe grčke mitologije.

Tada je opet nastavljao da crta uho, kao da uopšte nije ništa primijetio, pa je dalje tumačio njegove dijelove i funkcije.

Profesor dr Tandler bio je Jevrej. Nije do toga mnogo držao. Bilo mu je to potpuno svejedno, ali su ga zbog toga fašistički »burševi« mnogo napadali, kao i ostale profesore — Jevreje. Tandlera su pogotovo mnogo mrzjeli zato što je bio i autoritativni gradski zastupnik socijaldemokratske stranke Austrije, te je kao takav govorio na sjednicama Bečkog gradskog vijeća da je potrebno više graditi dječija igrališta i dječije domove, pa bi na taj način mnogo manje trebalo graditi i podizati kaznionice i omladinska popravilišta.

Komunistički studenti Treće čete Studentskog bataljona »Radničke zaštite« bili su vrlo uzbuđeni zbog izazivačkoga postupka fašističkih burševskih organizacija bečkih studenata. Oni su tražili diskusiju u bataljonu zahtijevajući da stupi u akciju i da brani svoje jevrejske kolege i profesore. Poslije žestoke i žučne diskusije, Treća, tj. komunistička četa Studentskog bataljona odlučila je da profesora Tandlera odbrani makar i silom. I odbranila ga je omogućivši mu da mirno održi svoje predavanje koje je planirao za taj dan, kada su ga burševi htjeli napasti i izbaciti iz njegovog amfiteatra. Naša četa u koloni po jedan ušla je u njegovu predavaonicu. Bili smo naoružani palicama, pendrecima i bokserima koje smo dobro sakrili. Neki su imali i drugo oružje. Postrojili smo se disciplinovano jedan do drugoga oko Tandlerovog predavačkog pulta. Gledali smo ozbiljno u auditorijum i ćutali. Sala je bila prepuna. Prisustvovalo je vrlo mnogo i fašističkih studenata. Napokon je ušao i Tandler mirnim korakom kao i obično. Situacija mu je izgledala nekako neobična. Nije ni slutio šta se oko njega događa. Opazio je samo to da je sala bila prepuna, više nego ikada ranije. Držao se vrlo dostojanstveno. Mirno je završio svoje uobičajeno, lijepo izrečeno i još ljepše ilustrovano predavanje. Fašistički burševi nisu ni pisnuli. Držali su se mirno kao bube. Tandler je otišao u svoju sobu pozdravivši nas klimanjem glave. Nekoliko naših studenata iz komunističke čete otpratili su ga do vrata. Tako smo uradili, iako je bila opštepoznata stvar da socijaldemokrati nikako ne vole komunističke studente.

Dva do tri dana poslije toga događaja saopštili su nam sljedeće:

— Studentski bataljon Socijalističke »Radničke zaštite« rasformirao je svoju Treću, komunističku četvu, zbog nedisciplinovanog držanja. Komunistička četa je isključena iz bataljona i više ne postoji.

Tako su nas kaznili naši drugovi socijalisti, jer smo bili »neposlušni«, pa smo odbranili socijalističkog profesora i zaštitili ga od pogrda i ponižavanja. Takvi su tada bili odnosi između komunista i socijalista. Profesor dr Julijus Tandler, znameniti anatom, učenjak svjetskog glasa, morao je kasnije, usljed sve jače agresivnosti fašizma, napustiti Beč i otići u Moskvu, gdje je i umro od nekakve zarazne bolesti. Odluku o isključenju Treće čete iz »Radničke zaštite« donio je sam njen komandant dr Julijus Dojč, priznati vođa bečkog proletarijata. Isključenje je bilo definitivno. Mi smo se zbog toga ljutili, ali nam nije ništa pomoglo. Prikazivali su nas kao neke anarhiste koji ne znaju da poštuju nikakvu radničku organizaciju.

Fašisti su sve više dizali glavu. Socijaldemokrati su im gledali kroz prste. Govorili su:

— U pravoj, demokratskoj zemlji sve organizacije i pojedinci mogu da se koriste postojećim demokratskim pravima. Fašisti su se tim »pravima« obilno koristili. Napadali su radnički pokret svugdje i u svako doba. Svoju

proturadničku borbu krili su pod firmom borbe protiv jevrejskog kapitalizma i protiv Jevreja uopšte. Tako su zavaravali mnoge poštene radnike. Socijalisti su popuštali zanoseći se demokratskim iluzijama u borbi protiv nezajažljivog fašističkog terora. I teror je pobijedio. Po ulicama socijalističkog Beča obilato je potekla crvena radnička krv.

Dr Iulijus Dojč, vođa austrijskog proletarijata i komandant »Radničke zaštite«, poučen gorkim iskustvom, približivši se komunistima, dospio je kasnije u Republikansku Španiju upravo u momentu kada se ona borila za svoj opstanak. Borio se hrabro na čelu internacionalnih jedinica, protiv fašizma i za Republikansku Španiju. Bilo je tada već prekasno.

II

Na našem Univerzitetu je vriilo. Glavna zgrada, na Ringu, gdje se nalazio rektorat, bila je prepuna. U auli je vladala velika živost. Studenti i studentkinje krstarili su s jedne na drugu stranu. Svi su se nekuda žurili. Trčkarali su ovamo i onamo. Najviše smo sretali »burševe«, članove njemačkih nacionalističkih studentskih organizacija. »Burševi« su bili vrlo upadljivi. Mogao ih je i čorav zapaziti. Razlikovali su se od ostalih studenata po zelenoj, plavoj, crvenoj, žutoj kapici ili po izopačenom, priglupom licu, kao i po oholom, nadutom i ukočenom držanju tijela. Oni su često zametali kavge i izazivali tuču. Katkada su i sami pošteno dobijali po leđima. Tada bi krvava nosa otrčali na vodu. Ponekad su se i međusobno svađali. Tada bi pozivali jedan drugoga na dvoboj. Tukli su se. Dobijali bi po koju ranicu na licu ili nosu. Ranice bi zarasle i postale ožiljci. Oni su se naročito ponosili takvim ožiljcima. Neke njihove djevojke, kao i oni sami, cijenile su momke po broju ožiljaka. Stoga su neki »buršići« običavali da sebi sami naprave po koji ožiljak, ako nisu bili dovoljno hrabri da se tuku.

Po žurbi i izgledu moglo se naslućivati da »burševi« spremaju nekakvu novu komediju. Nismo se mnogo čudili, jer smo već prilično navikli na njihove dječake i nezrele ispade. Najčešće su svoje odvratne akcije izvodili protiv jevrejskih studenata. Lovili su ih po auli, amfiteatru ili pak po kafanama. Policija im nije mnogo smetala. Štaviše, osjećalo se da im ona ide naruku.

Beč je bio poznat po svom Univerzitetu i po svojim karakterističnim kafanama. Kafane su zimi bile tople i moglo se u njima sjediti do mile volje. Kako nam sobe zimi nisu bile grijane, mi smo iskorištavali kafane, gdje bismo izabrali ugao i tamo sjedili i učili.

Jednom prilikom poslije podne sjedio sam u kafani »Schloesselhof« u ulici »Alserstrasse« s Dimitrijem Stanislavljevićem, zvanim »Krka«. Obojica smo bili zabavljeni svojim poslom. Možda smo raspravljali o nečemu ozbiljnom, a možda vodili i neki običan kafanski razgovor. Pili smo svoju šolju bijele kafe sa dvije kiflice. U toj kafani nalazili smo se vrlo često, pa su nas konobari već vrlo dobro poznavali. Oni su nam bili privrženi, jer su nas smatrali dobrim mušterijama.

Dimitrije Stanislavljević - »Krka« rođen je negdje u Sremu, sin je pravoslavnog popa i po porijeklu bio je pravi Srbin. Niko iz njegove porodice nije pripadao nekoj drugoj nacionalnosti. Ali kada bismo »Krku« malo temeljitije posmatrali, mogli bismo doći do pogrešnog zaključka da je Jevrejin. Imao je podužu tamnosmeđu, kovrdžavu kosu. Njegove izražajne plavičaste oči dijelio je nešto poduži, fino izvajani, grbavi nos. Na korijenu nosa, odmah do plavih očiju, nosio je naočare od debljeg stakla. Vidjelo se odmah da je prilično kratkovid. Kao član Kluba marksističkih studenata iz

Jugoslavije, na Bečkom univerzitetu, bio je vrlo aktivan. Često smo se nalazili i zajednički rješavali mnoga pitanja, a naročito pitanja izdavačke djelatnosti naše studentske organizacije u Beču. »Burševi«, nacionalistički studenti, bili su predmet naših čestih razgovora. Smijali smo se njihovim ožiljcima na nosu, bradi, čelu ili uhu, kričavim kopicama, malim i potpuno okruglim, koje su ličile na tepsijice što su im ležale na vrhu glave, pa su zbog toga izgledali vrlo smiješno, kao krabulje sa nekoga karnevala.

Tog dana vrata kafane naglo su se otvorila. Ušla je prilično bučno i neuljudno, mala grupica burševskih studenata. Izgledalo nam je kao da su vrlo uzrujani i uvrijeđeni. Nešto su galamili i neučtivo mlatarali rukama. Neki od njih imali su u ruci palicu sličnu onim palicama što ih upotrebljava policija kada mlati demonstrante. Naš konobar koji je, po svoj prilici iz iskustva, već dobro poznao mentalitet i pristojnost ovih nasrtljivaca, odmah ih je opazio i brzo pritrčao kafanskim vratima. Smjesta je shvatio šta »burševi« namjeravaju, pa je pokušavao da ih zadrži i odvrati od namjere. Brzo izgovarajući riječi, nastojeći da ne bude suviše glasan, nešto je raspravljao sa njima. Njegove ruke, izmiješane među njihove, nastojale su da »burševima« okrenu opet prema izlazu, ali je to išlo vrlo teško.

»Krki« i meni bilo je na prvi pogled posve jasno o čemu je riječ. To je, zapravo, bila grupica »burševa«, koja je upala u kafanu da lovi i mlati Jevreje. Oni su takve »podvige« vršili počesto. Nije im ni bilo teško da tako nešto rade. Ljudi u kafani su mirno sjedili za svojim stolovima. Niko nije imao nikakvih odbrambenih sredstava, a najmanje oružja. Policija se uvijek pretvarala u takvim slučajevima kao da ništa nije vidjela. Katkada bi »burševima« otvoreno pomagala udarajući svojim palicama po leđima onih koje je zapravo trebalo da zaštiti. To bi se dogodilo, na izgled, nehotice. Tako nešto dešavalo se vrlo često. Pri tome je bilo vrlo teško dokazati kako su nastale masnice i od koga, jer masnica je masnica. Nije se moglo razlikovati koja ju je palica napravila, da li »burševska« ili policijska.

Posmatrali smo kako se naš jadni konobar muči da ih zaustavi. Ubjeđivao ih je bezuspješno da u kafani nema Jevreja. Molio ih je da iziđu i da ne remete mir, te da ga puste da mirno vrši svoj svakodnevni posao. »Burševi« su se i dalje ljutili, grdili su konobara vičući na njega da štiti Jevreje. Htjeli su silom da prodru u kafansku salu.

Vidjevši šta se događa, digosmo se polako »Krka« i ja i laganim koracima izađosmo na stražnja vrata kafane. »Krka« je naročito navaljivao da idemo želeći da me izvuče iz ove neugodne situacije. Bilo nam je obojici odvratno da se s »burševima« raspravljamo u kafani. Još nam je odvratnije bilo da se s njima fizički obračunavamo. Za tako nešto nismo bili ni spremni. Stoga smo se obojica složili u tome da je najbolje udaljiti se neopaženo sa ovoga neočekivanog bojišta. I tako izađosmo na ulicu.

Kada se našosmo na ulici, obazreli smo se okolo i mirno krenuli pločnikom. Grdili smo »burševima« zbog agresivnosti i drskog ponašanja. Ništa manje nismo grdili ni austrijsku policiju, koja im je sve to gledala kroz prste, pa im je takve stvari čak i odobravalala.

Ali, eto ti vraga. Odjednom opazismo na desnom i lijevom pločniku ulice po jednu grupicu od po tri »burša« sa gumenim palicama u rukama. Objе grupice su koračale gotovo u podjednakom rastojanju. Približavale su nam se. Nigdje nije bilo nijednog policajca. Kao da su namjerno nestali. Željeli smo da mirno prođemo pored »burševa«. Grupica koja se nalazila na našem pločniku odjednom priskoči k nama. Jedan od njih okomi se na

»Krku« i čvrsto ga uhvati za gušu. Sav uzrujan, divljačkog izgleda, crvenih obraza počeo je da viče na njega:

— Svinjo jevrejska. Tu si došao da jedeš njemački hljeb. Setaš bezbrižno kao da se nalaziš u jevrejskoj zemlji, a ne u našoj Austriji. Pokazaćemo mi tebi, jevrejska njuško, kako treba postupati sa jevrejskim svinjama.

Obojica smo bili zbunjeni i iznenađeni. Vidio sam da nešto nije u redu, pa ipak sam se brzo snašao. Skočio sam pred »Krku« i zaštitio ga svojim tijelom. Pri tome sam široko ispružio obje ruke i viknuo glasno, oštrim tonom:

— Pustite mi kolegu na miru. Šta želite od njega. Šta vam je uradio da ga tako divljački napadate.

Jedan od njih odgovori:

— Vi, bježite! Vas se to ništa ne tiče. Nemojte se miješati u naše stvari. Ovo je jevrejska svinja i mi ćemo ga izudarati kako to on i zaslužuje. Vi kao arijevac ne treba da ga žalite.

— Moj kolega nije Jevrejin. On je pravi pravoslavni Jugosloven i studira na teološkom fakultetu. Šta hoćete od njega? Pustite nas da mirno idemo svojim poslom. Šta izazivate nepotrebne kavge — vikao sam i dalje.

Na to me isti »burš« začuđeno upita:

— Zar gospodin nije Jevrejin? Pa pogledajte ga kako samo izgleda, pravi je Jevrejin. Pogledajte mu samo kosu, nos, lice, usne. Sve je na njemu čisto jevrejsko. Vi, gospodine, želite da nas prevarite. Vi želite da zaštitite ovoga Jevrejina, pa prikrivate njegovo pravo porijeklo. On ni u kom slučaju ne može da bude arijevskeg porijekla.

— Ama, ljudi, nije kad vam kažem, varate se — odgovorio sam im.

— Dobro, gospodine, vi kažete da nije Jevrejin.

— Nije.

— E, pa dobro. Garantujete li vi to lično?

— Garantujem.

— Dajete li vašu časnu arijevsku riječ.

— Dajem.

— E, onda izvinite. Idemo dalje. Tu smo se malo prevarili. Gospodin će nam zbog toga oprostiti.

Kada smo se malo udaljili i izvukli iz tog čudovišnog sukoba i još čudnovatije rasprave, obojica smo se ponovo počeli da smijemo.

— E, brate »Krko«, umalo ti ne izvuče umjesto mene debele »burševske« batine. Dobro im slagah da studiraš teologiju.

— Da, majku im fašističku, a ti si se isprijedio ispred mene da me zaštititiš kao da si bio siguran da ćeš posve uspjeti.

— Ma, nisam bio posve siguran u to, ali sam se mnogo prepao, pa sam smatrao da ću se tako lakše uz tebe izvući. Samo, nije mi jasno po čemu oni zaključiš da si baš ti Jevrejin, a ja da nisam. Tebe, popovskog sina izabraše da izmlate kao Jevrejina. Baš su pravi idioti. Zar ti tako ne misliš?

— Ne znam ni ja. Zar ličim na Jevrejina? A ti, zar ne ličiš? E, moj druže, vidiš, baš o tome još nisam nikada razmišljao. A sada si vidio da i o tome treba misliti.

— Vidiš, »Krko«, sada toga belaja, moraćeš od sada da malo razmisliš i o tome. Vidiš li ti koliko je ta naša klasna borba zapetljana. Em si popov sin, em Srbin, em komunista, a batine dobijaš kao da si Jevrejin. Pored tebe korača Jevrejin i on te mora svojim tijelom da zaštititi. Čudna li čuda, zar ne?

— Da, da — odgovori mi »Krka«, slatko se smijući. Malo me bolje pogleda u lice i onda opet nastavi:

— Ama baš ništa ne ličiš na Jevrejina. Izgledaš mi sada kao da si pravi Rus.

Pošli smo dalje i mirno nastavili svoj put.

III

Potpuno je opravdano da se nešto podrobnije kaže o radu Kluba jugoslavenskih studenata marksista, koji je u historiji Komunističke partije Jugoslavije odigrao zapaženu ulogu, pogotovo ako se uzme u obzir da je djelovao u naročitim uslovima. Bečki marksistički studenti iz Jugoslavije, slično onima koji su studirali u Pragu, imali su prilike da izgrade i pripreme veliki broj ljudi koji su kasnije odigrali manje ili više značajne uloge u revolucionarnoj borbi Komunističke partije Jugoslavije.

Mnoge i različite okolnosti, poslije prvog svjetskog, imperijalističkog rata, a u prvom redu velika oktobarska revolucija kao što je naglasio Džon Rid u svojoj knjizi **Deset dana koji su potresli svijet**, usmjeravale su političku aktivnost bečkih studenata. Napredni studenti u Beču stvarali su i napokon stvorili svoju masovnu studentsku organizaciju koja je dobila ime »Slobodno udruženje bečkih studenata« (Freie Vereinigung Wiener Studenten). I Jugosloveni koji su odlučili da studiraju u Beču organizovali su vlastiti klub. Nisam lično učestvovao u osnivanju toga kluba, jer se tada nisam ni nalazio u Beču. Prema pričanju kao i prema pisanju onih koji su to doživjeli, Klub studenata socijalista, kako se najprije nazivao, osnovan je 1919. godine. Vođeni su prethodno i neki razgovori o tome u Beogradu sa doktorom Simom Markovićem, Pavlom Pavlovićem i Vladimirom Čopićem i oni su se u principu s time složili. Na osnivačkoj skupštini, koja je održana u »Kaffee zur ecke« (Kafana na uglu), poslije referata o zadacima udruženja, vođena je i diskusija. Referat je održao student medicine Lazar Petrović, a bilo je prisutno oko tridesetak jugoslavenskih studenata. Organizacija je stvorena, pa je izabran i odbor. Lovro Klemenčić iz Slovenije postao je predsjednik, Lazar Petrović potpredsjednik, Drago Zlomislić sekretar, a blagajnik Đuro Ostojić. U ovaj klub upisivali su se komunistički i socijalistički studenti ili, bolje rečeno, članovi Partije i simpatizeri, pa su, u početku, uvođene i dvije vrste članskih legitimacija, jedne za članove, a druge za simpatizere. Legitimacije su se razlikovale jedino po bolji. »Od samog početka osnivanja ovoga kluba — piše dr Lavoslav Kraus — sa nama su bila i dva nestudenta: Lazar Vukičević, zvani Voločenko ili Ilić i Matuzović, zvani Martinko. Obojica su došli poslije pada Mađarske Sovjetske Republike u Beč i povezali se s nama«. Kada sam i ja 1922. godine postao član Jugoslavenskih studenata marksista, ova organizacija nalazila se već u okviru »Slobodnog udruženja bečkih studenata«. Naša studentska organizacija bila je, dakle, marksistička organizacija. Njen osnovni zadatak sastojao se u tome da se bori za marksistička shvatanja, te da u proučavanje teorije i prakse Marksa i Engelsa uključi i teoriju i praksu Vladimira Iljiča Lenjina; da to shvatanje brani od raznovrsnih nemarksističkih napada. Upravo to je i bio glavni razlog što su komunistički studenti i studenti simpatizeri komunističke ideje bili prisiljeni da stvaraju svoju posebnu marksističku organizaciju, ali da se ona ipak ne odvoji od ostalih studenata, nego da sa njima svestrano sarađuje i kontaktira. Zato je i djelovala u okviru opšte

studentske organizacije naprednih bečkih studenata, koja je bila postavljena na vrlo široku osnovu.

Socijaldemokratski studenti bili su i suviše osjetljivi, isto kao i njihovi stariji drugovi, poznate vođe socijaldemokratskog pokreta. Ove naše socijaldemokratske kolege imali su običaj da odmah, pri najmanjoj i najobičnijoj dobronamjernoj kritici, primjenjuju najdrastičnije mjere isključenja, bojkotovanja i slično. Još se danas dobro sjećam da je i sin Karla Libknehta, Vili Libkneht, koji je jedno vrijeme takođe studirao u Beču, bio član »Slobodnog udruženja bečkih studenata«. Jednom prilikom u Beč je doputovao jedan od uvaženijih rukovodilaca Ruske socijaldemokratske stranke — mislim da je to bio poznati menjševik Martov, koji je živio u emigraciji. Želio je da govori bečkim studentima. Socijaldemokratski studenti Bečkog univerziteta sazvali su javni zbor, na kojem je ovaj ruski menjševik govorio. Za diskusiju su se javila dva do tri mlada studenta, među njima i Vili Libkneht. Ti naši mlađi drugovi toliko su argumentovano kritikovali ovog ruskog menjševika da on uopće više nije imao volje da odgovara niti da obrazlaže svoj stav, nego je smatrao da je bolje udaljiti se bez ijedne riječi. Takve stvari uzbuđivale su mnogo naše socijaldemokratske kolege i odnosi između nas su se zbog toga sve više zaoštravali. Na taj način »Slobodno udruženje bečkih studenata« pretvaralo se sve više u udruženje komunističkih studenata, kao i komunističkih simpatizera.

U tako živoj i naelektrisanjoj situaciji među studentima djelovali su i komunistički studenti iz Jugoslavije u svome klubu studenata marksista Jugoslovena, koji je sebi postavljao i neke vlastite zadatke. O dubljim razlozima za postojanje ovoga kluba ranije nisam temeljito razmišljao. Ipak smatram, kao što danas i mnogi drugi smatraju, jugoslavenski studenti, komunisti, stvorili su ovu organizaciju zbog toga što su htjeli da svoj rad prošire izvan programa opšte studentske organizacije bečkih studenata marksista, te da ga prilagode prilikama koje su vladale u vlastitoj domovini.

U vrijeme kada sam 1922. godine, na predlog vrlo viđenog i popularnog studenta medicine Stjepana Policera — »Pište«, postao član kluba marksista, sekretar ovoga kluba bio je medicinar Ljubomir Živković. On je bio dobar orator i mnogo je studirao marksističku sociologiju. Ljubo Živković došao je zapravo u Beč iz Zagreba, gdje je započeo da studira medicinu i tamo se isticao kao student pristalica socijaldemokrata. Tek kasnije on je iz socijaldemokratskih redova prešao u komunističke. Tada sam sretao kao članove ove organizacije i studente: Lazara Petrovića, Miloša Aranickog, Dimitrija Stanisavljevića, zvanog »Krka«, Žiku Konstantinovića, Ognjena Pricu, Branka Bujića, Aleksandra Telebakovića, Mošu Elija, Otona Krstanovića, Lavoslava Krausa, Velju Kosanovića i njegovu drugaricu Jelenu Kosanović, Fredi Bergman, Hildu Anajgl, Stjepana Policera — »Pištu«, Tošu Fodora,¹⁾ Greta Dijamant, Đuru Ostojića, Vladu Matejića i mnoge druge.

Ubrzo smo svi studenti Jugoslaveni, simpatizeri komunističkog pokreta, članovi ovog kluba marksista, zatražili prijem u komunističku partiju Austrije u koju smo zaista bili i primljeni. Na taj način postao sam i ja član KP Austrije 1922. godine. Dodijeljen sam teritorijalnoj organizaciji koja je radila u Bečkom IX kotaru, gdje sam i stanovao. Tu sam, u ovoj osnov-

¹⁾ Tošo Fodor postao je kasnije poznat pod imenom Theodor Balk kao njemački književnik i reporter.

noj partijskoj organizaciji, zajedno sa drugim austrijskim komunistima, redovno učestvovao na sastancima i aktivno saradivao. Austrijska komunistička partija bila je tada potpuno legalna i ona je mogla posve slobodno da radi. Njen list **Crvena zastava** izlazio je svakodnevno i mogao se kupiti u svakom kiosku. Kada smo odlučili da uđemo u Partiju, jednostavno smo, svaki pojedinačno, otišli u zgradu KP Austrije, gdje se nalazio i sekretarijat. Tamo smo, svaki za sebe, napisali molbu za prijem. Ova molba riješena nam je kratkim putem i odmah nam je na licu mjesta saopšteno kojoj teritorijalnoj organizaciji pripadamo. Iako je KP Austrije bila posve legalna, šef bečke policije dr Karl Šober strogo je zabranjivao stranim studentima da se bave politikom, posebno politikom komunističke partije Austrije. Stoga smo morali oprezno raditi i, po mogućnosti, dobro kriti da smo strani državljani. Nekima je to uspijevalo duže, a nekima samo kraće vrijeme.

U jugoslovenskom poslanstvu radio je kao tajni policijski činovnik poznati zlikovac dr Janko Bedeković. On je budno pratio šta mi jugoslovenski komunisti radimo, pa je uvijek o tome iscrpno obavještavao svoga austrijskog kolegu dra Karla Šobera. A Šober je onda preduzimao mjere.

U to vrijeme na jednom večernjem sastanku našega kluba prvi put sam vidio i upoznao Pavla Pavlovića. Pavle je tada bio vrlo poznat jugoslavenski komunist iz Srbije, koji je zbog toga već odležao dvije godine na robiji. Po zanimanju je fizički radnik i spadao je u red vrlo inteligentnih rukovodilaca radničkog pokreta Jugoslavije, kao i u red izuzetno sposobnih sindikalnih funkcionera. Toga dana raspravljalo se o nacionalnom pitanju u našoj zemlji. Diskusija je bila dosta živa. No, ipak, mnogo se lutalo, jer se tada, u našim studentskim redovima, vrlo malo znalo o marksističkom stavu prema ovom tako važnom pitanju. U toj diskusiji učestvovao je i Pavle Pavlović. On je tada oštro polemisao protivu stavova dra Sime Markovića, koji je tvrdio da je nacionalno pitanje kod nas — ustavno pitanje i da će se ono jedino tako i riješiti.

Sjećam se, također, i toga kako je jednom prilikom naš poznati književnik Miroslav Krleža, poslije povratka iz Sovjetskog Saveza, u našem klubu održao interesantno predavanje o svojim utiscima koje je ponio iz te prve socijalističke zemlje. Svi smo bili oduševljeni ovim predavanjem, ne samo zbog toga što smo čuli tople riječi o jednoj zemlji koju smo mnogo voljeli i za koju smo se iskreno i požrtvovano borili, nego također i zbog toga što smo te riječi slušali upravo od čovjeka, velikog književnika, majstora riječi i pera, a neposrednog očevica ove zemlje, koju je tako snažno naprijed pokrenula velika oktobarska revolucija. Ovo predavanje Miroslava Krleže ostalo mi je i danas duboko urezano u sjećanje.

U početku svoga rada Klub studenata marksista iz Jugoslavije imao je više studentski karakter. U svom daljem radu ova organizacija gubila je sve više studentski lik i postajala organizacijom svih jugoslavenskih komunista i simpatizera komunizma, koji su boravili u Beču bilo kao politički emigranti, bilo da su se ovdje zadržavali iz nekih drugih životnih razloga. Time je djelokrug njegova rada postajao sve širi i mnogo značajniji. Sada se u klubu mogao opaziti i po koji radnik, kao, na primjer, obučar Alija Mujkić, pa i neki drugi drugovi koji nisu više bili studenti ili su, pak, bili namještenici kao, na primjer: Mustafa Golubić, Rade Vujović, Grgur Vujović, Adolf

Štumpf, dr Leo Grin-Gorenčević,²⁾ Pavle Bastajić, dr Oton Krstanović, dr Labud Kusovac i drugi.

Tokom svoga rada ovaj klub — nazovimo ga i dalje Klubom studenata marksista iz Jugoslavije — stalno se podmlađivao. Učlanjivali su se i mnogi novi, mnogo mlađi studenti koji su tek kasnije stizali u Beč kao, na primjer: Mustafa Mujbegović, Zaga Mujbegović, Živka Vujović, Andrija Biklović, N. Tušak, Jelena Cekić, Irma Levinger i još neki drugi.

U Beču je isto tako bilo dosta studenata iz Jugoslavije, većinom gazdinskih sinova i kćeri koji su bili nacionalisti, pa su se borili protiv našega kluba marksista. Bilo je tu studenata svih naših nacija: Slovenaca, Hrvata (naročito Dalmatinaca), Srba, Crnogoraca i Makedonaca (pogotovo pristalica makedonskoga vrhovističkog krila Todora Aleksandrova i Vanče Mihajlova). Ovi studenti oslanjali su se u prvom redu na Jugoslavensko poslanstvo, pa su neki od njih služili i dr Janku Bedekoviću kao njegovi doušnici i špijuni. I pored toga naš Klub znao je u svojoj borbi protivu nacionalističkih, šovinističkih studenata i pozitivno uticati na njih, te je neke poštenije među njima idejno preorijentisao. Zanimljivo je ovdje spomenuti studente medicine Petra Dragovića. Petar Dragović bio je vrlo inteligentan i sposoban intelektualac. Kao odličan govornik sa izvanrednom dikcijom on je uspio da oko sebe okupi priličan broj nacionalističkih studenata. Dragović je često dolazio na čelu svoje grupe u sukob sa nama, a istupao je i u diskusijama na javnim skupovima studenata kada su takvi skupovi održavani. Njega smo tada smatrali najozbiljnijim ideološkim protivnikom. Poslije svoga povratka u zemlju, Petar Dragović, sada već diplomirani ljekar, počeo je da radi posve drukčije. Najprije je radio među ljekarima u stručnoj sindikalnoj organizaciji zdravstvenih radnika i zastupao je vrlo napredne stavove. Kasnije, priključio se potpuno pokretu radničke klase, pa nas je čak i posjećivao u Sremskoj Mitrovici, kada smo se, za vrijeme nenarodnih režima, nalazili u kaznenom zavodu na izdržavanju roblje koju nam je izrekao Državni sud za zaštitu države u Beogradu. Kada su 1941. godine fašistički okupatori zaposjeli našu zemlju, dr Petar Dragović bio je strijeljan na Banjici zajedno sa ostalim rodoljubima.

Ostalo mi je dobro u sjećanju kako je naš Klub marksističkih studenata dobro organizovao javnu protestnu skupštinu jugoslovenskih studenata u kafani »Štraus« u Alzer štrase. Skup je bio sazvan povodom osude na smrt omladinca — radnika Alije Alijagića, koja je izrečena u Zagrebu. Na ovom protestnom skupu prisustvovalo je oko stotinjak jugoslovenskih studenata. Medicinar Petar Dragović doveo je svoju grupicu s namjerom da omete skupštinu. Popeo se na sto i počeo da govori, ali su mu naši članovi prevrnuli sto i on je morao da prekine govor. Na govornicu je najprije stupio Mladen Stojanović, tada još student medicine na Zagrebačkom medicinskom fakultetu. Mladen je došao na anatomski institut u Beč nekim svojim službenim poslom koji je trebalo da izvrši za profesora Dragu Perovića, šefa anatomskog instituta u Zagrebu. Poslije Mladena Stojanovića, govorio je Mustafa Golubić. Obojica su oštro napali režim u Jugoslaviji i zahtijevali u ime jugoslovenskih studenata u Beču da se Alija Alijagić i njegovi drugovi odmah puste na slobodu. Također su zahtijevali da se od-

²⁾ Dr Leo Grin-Gorenčević, poznati marksistički književni kritičar, pisao je svojevremeno u *Plamenu* i *Književnoj republici* Miroslava Krleža.

mah ukine sramni Zakon o zaštiti države koji štiti eksploataciju i ugnjetavanje.

Čini mi se da je naš Klub marksističkih studenata iz Jugoslavije najaktivniji bio upravo 1923. godine, kao i nekoliko godina kasnije. Stalno razvijajući svoju aktivnost, on se sve više afirmirao. Tada smo, na jednom izbornom sastanku ove naše organizacije u jednoj bečkoj kafani, izabrali za našeg sekretara Mustafu Golubića.

Mustafa Golubić, Hercegovac, rođen je u Stocu. Gimnaziju je pohađao u Mostaru, a pravni fakultet je završio u Parizu. Bio je progresivan od svojih najmlađih dana. Čitao je mnogo rusku literaturu. Volio je Stepnjaka, Bakunjinu, Kropotkina i Černiševskog, kao i još neke druge pisce. Upoznao se i sa Vladimirom Gaćinovićem, poznatim književnikom Mlade Bosne. To, i čista svijest naprednog mladića vezali su ga za pokret Mlade Bosne. Kada su Mustafu isključili iz gimnazije zbog njegovog revolucionarnog rada, on nije prestao da radi, nego se još više povezivao sa ostalim naprednim ljudima, a naročito sa onim iz Srbije. Prebjegavši u Srbiju, postao je komita u četi majora Tankosića, a prije toga i u četi vojvode Vuka Popovića. Mustafa Golubić poznao je lično kapetana Dragutina Dimitrijevića »Apisa«, vođu grupe srpskih oficira koji su izvršili atentat na kralja Aleksandra Obrenovića 1903. godine, pa je postao i njegov lični prijatelj. Kada sam se upoznao s Mustafom Golubićem u Beču, često mi je govorio o Dragutinu Dimitrijeviću sa velikim poštovanjem. Uporno je i stalno tvrdio da je »Apis« bio ubijedeni republikanac i da nije trpio Karađorđevića dinastiju isto tako kao ni dinastiju Obrenovića. Mustafa nas je sve uvjeravao da je to bio možda glavni razlog što je »Apisu« izrečena smrtna presuda na poznatom »Solunskom procesu«, koja je brzo poslije toga provedena u djelo. Zbog te solunske afere Mustafa Golubić je kao »Apisov« prijatelj bio uhapšen, te je jedno vrijeme ležao u mračnoj ćeliji zatvora u Bizerti. Jednom prilikom pričao mi je Mustafa ovu malu anegdotu o svome tamnovanju u zatvoru Bizerte:

— Arapski vojnik, bradat i crn kao crna noć, hodao je dva do tri koraka lijevo-desno ispred moje ćelije. Bio je ukrućen, ozbiljan i neumoljiv. Tražim od njega malo hljeba. On ni da čuje. Tražim cigaretu, a on se ponaša kao da me nema. Hoda dalje dva koraka amo, dva tamo. Šta da radim, mislim u sebi. Sjetio sam se da sam kao dijete u mektebu učio molitve na arapskom jeziku. Trebalo mi je dosta vremena dok sam ih naučio. Zbog njih sam od moga vjeroučitelja dobio dosta vrućih šamara. Ali sam ih na koncu ipak naučio. I sada sam to iskoristio, pa sam započeo glasno da učim jednu od ovih molitvi na arapskom jeziku. Alahu ekber... pa onda drugu. Moj stražar — Arapin odjednom se promijenio. Odmah počeo nešto da mi govori na arapskom jeziku, što uopšte nisam razumio, ali sam mu na francuskom rekao da sam Musliman i da je moj bog isti kao i njegov. Nastala je druga situacija, moj stražar — Arapin donosio mi je cigarete, hljeba i zoš štošta, dok jednoga dana nisam prebačen u Francusku.

Po završetku prvog svjetskog rata, kao i po izbijanju oktobarske revolucije Mustafa Golubić posve se odvojio od srbijanskih nacionalista. To je učinio čim je opazio da je njihov nacionalizam prestao da bude napredan, te da sve više poprima šovinistički karakter. On je tada postao marksista. Čitao je Lenjina u originalu. Tvrdio je da u svakom prevodu ima dosta netočnosti i izvrtanja smisla. Čim je savladao njemački jezik, uhvatio se za

djela Marksa i Engelsa. Počeo je da studira **Kapital** i dijalektički materijalizam. No i pored toga, u njegovoj podsvijesti ostao je i jedan ostatak prošlosti. Smatrao je, naime, da će u Jugoslaviji odmah izbiti revolucija čim nestane kralj Aleksandar Karađorđević. Zbog toga se šef tajne policije u Jugoslovenskom poslanstvu u Beču dr Janko Bedeković i u snu plašio Mustafe Golubića. Tako strašna bila je Mustafina sjenka za iskusnog policajca Janka Bedekovića. Tek kada je kralj Aleksandar Karađorđević poginuo u Marseju, pogođen hicem jednog atentatora, koji je direktno radio za stvar Geringa i Himlera, Mustafa se morao konačno osloboditi ove posljednje iluzije. Hiljadu devet sto četrdeset i prve godine Mustafa Golubić našao se, ne znam kojim poslom, u Beogradu, gdje ga je gestapo uhapsio. Poslije strašnoga mučenja i zvjerskog maltretiranja, policija ga je ubila i ne saznajući ni njegovo pravo ime. Tako je Mustafa Golubić mučenički poginuo herojskom smrću. Mrtvo tijelo Mustafe Golubića objesili su na jednu banderu na Terazijama da služi kao opomena za druge rodoljube, koji bi se usudili da se bore za oslobođenje svoje otadžbine od fašističkog okupatora. Na banderi je dugo visio. To mi je jednom prilikom, poslije oslobođenja, ispričao Vaso Čubrilović, profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu. Vaso Čubrilović je poznao dobro Mustafu Golubića još iz vremena Mlade Bosne i priprema atentata na erchercoga Franca Ferdinanda na kome su obojica saradivali.

Mustafa Golubić, koga smo gotovo svi iz milošte zvali Mujka, bio je među nama vrlo popularan i svi smo ga cijenili i mnogo voljeli. Dakako, neko više, a neko opet manje. Zbog toga smo ga, na jednom izbornom sastanku naše organizacije, izabrali za delegata za Treći kongres Komunističke partije Jugoslavije koji se ilegalno održao negdje u Austriji. Mustafa je zaista i učestvovao na tome Kongresu. Ne znam sigurno da li je imao pravo glasa ili ne. Sjećam se dobro da nam je po povratku sa Kongresa, na redovnom sastanku organizacije, iscrpno referisao o radu Trećeg kongresa na kojem je trebalo zapravo likvidirati frakcije i frakcijsku borbu, koje su razarale jedinstvo u Partiji i onesposobljavale je za dalju revolucionarnu borbu.

Ovih godina, tj. od 1923. pa na dalje, kada je Klub studenata marksista Jugoslavije bio najaktivniji, postao je i tribina na kojoj su se održavala i razna vrlo značajna predavanja. Često su kroz Beč prolazili mnogi jugoslovenski komunisti, koji su bili veoma poznati u radničkom pokretu onoga vremena. Došavši u Beč, oni su se zadržali po koji dan, pa su onda odlazili na neki partijski kongres, na konferenciju ili sastanak većega značaja. Oni bi uz put održali u našem klubu neko predavanje ili bi nam govorili o prilikama u Jugoslaviji, a posebno o prilikama u Komunističkoj partiji Jugoslavije, radničkom i sindikalnom pokretu u našoj zemlji. Tako smo imali priliku da slušamo predavanja Koste Novakovića, Ljube Radovanovića, Đuke Cvijića, Štefka Cvijića, Kamila Horvatina, Vladimira Čopića, Sime Miljuša, Akifa Šeremeta, Asima Behmena, Gojka Cukovića, Vase Srzentića — («Vaso-Gluvi»), Ivana Koblera, Zlatka Snajdera, Mlađe Conića, Gustinčića,³⁾ Triše Kaclerovića i još nekih drugih komunističkih rukovodilaca onoga vremena.

³⁾ Gustinčić, Istranin komunist — Slovenac bio je u ono vrijeme jedini slovenački komunistički poslanik u Rimskom parlamentu.

Poslije prvog svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske Monarhije, kao i poslije pobjede velike oktobarske revolucije, Beč je postao važan politički centar. Na vrhu radničkog pokreta u Beču bili su socijaldemokrati i oni su u svojim rukama držali gradsku upravu gdje su imali veliku većinu odbornika na čelu sa svojim socijaldemokratskim gradonačelnikom Karlom Sajcom. Taj grad je tada privlačio značajne revolucionarne duhove. Iz tih, kao i iz mnogo drugih razloga, Beč je bio vrlo pogodan grad gdje su mnoge komunističke partije držale svoje stalne predstavnike, koji su održavali usku vezu sa Kominternom. Tako je i naša Partija držala u Beču svoga stalnog predstavnika. Ne mogu tvrditi posve sigurno, ali mi se čini da se predstavništvo Kominterne koje je bilo stacionirano u Beču nazivalo »Balkanski biro«.

Predstavnici naše partije u ovom Birou mijenjali su se prilično često. Ne mogu tačno reći poslije koliko godina se mijenjao svaki predstavnik, jer je to vjerovatno ovisilo od odluke same Kominterne. Sjećam se da je u Beču jedno vrijeme bio kao predstavnik jugoslovenske Partije Ljubo Radovanović, a onda Đuka Cvijić. Godine 1925, a možda i nešto ranije, bio je predstavnik Komunističke partije Jugoslavije u Beču Filip Filipović, srednjoškolski profesor i prvi izabrani komunistički predsjednik beogradske gradske opštine 1920. godine s koje su ga dužnosti tadanje beogradske reakcionarne vlasti odmah smijenile, odnosno onemogućile da preuzme dužnost. One su to odmah i učinile. On je sa našom studentskom organizacijom održavao dosta čvrstu vezu. Našim članovima koristio se za izvršavanje nekih konkretnih zadataka koji su mu se svakodnevno nametali. Tako su mu naši članovi pronalazili stanove za smještaj komunista koji su prolazili kroz Beč na nekom proputovanju. Ili su pribavljali za njih putne isprave kojima su onda dalje putovali, ako je trebalo i u Moskvu. Takođe su naši članovi na razne nelegalne načine prenosili u zemlju svakovrsne komunističke materijale: rezolucije, programe, zaključke i mnoge druge stvari i predavali ih u ruke ljudima koji su bili određeni za to. Miloš Aranicki mi je pričao kako je jednom prilikom prenosio materijal u koricama debele medicinske knjige. Materijal je u Beogradu predao Moši Pijade. Kada je Miloš rekao Moši da dolazi iz Beča, on ga je dobro izružio što to tako glasno govori. Toliko je grad Beč već tada bio izvikan kao centar u kojem su se komunisti skupljali.

Stari Filip Filipović, saborac Dimitrija Tucovića, kojega smo, kada bi smo o njemu razgovarali između sebe, nazivali i Fićo, bio je čovjek koji je ulivao u svoju sredinu s kojom je saradivao dosta čvrstine i sigurnosti. Bio je krupan, visok i plećat čovjek, lica ponešto okruglastog, obrijanih brkova, a na glavi je imao vrlo gustu prosijedu kosu sa frizurom lijepo razdijeljenom sa strane i izrazito ravnom linijom koja se mogla opaziti na prvi pogled.

Filip Filipović je napisao knjigu **O razvitku društva**, koju je omladina onog vremena mnogo čitala i proučavala. Fićo je uživao kod nas marksističkih studenata veliko poštovanje i njegova riječ važila je za nas kao svetinja, jer smo znali da je on predstavnik naše Komunističke partije Jugoslavije.

Zbog vrlo teških uslova rada u Jugoslaviji, kao i zbog oštarih frakcijskih borbi što su satirali Partiju, Fićo nam je jednoga dana poručio da bi naša organizacija mogla uređivati jedan komunistički list. I, zaista, mi smo odmah pristupili tome poslu. Na sastanku naše organizacije odlučili smo da se list nazove »Srp i čekić«. Izabrali smo i redakciju lista. Među članovima redakcije nalazio se i Mustafa Golubić. Filip je odlučio da se kao pod-

naslov lista stavi: »Organ Komunističke partije Jugoslavije«. Nešto kasnije je i Treći kongres KPJ, juna 1926. godine, proglasio naš list **Srp i čekić** organom Komunističke partije Jugoslavije. Čini mi se da je doslovno tako glasio podnaslov lista **Srp i čekić**.

Prionuli smo na posao. **Srp i čekić** izlazio je redovno svakoga mjeseca i to punu godinu dana, a onda je, odlukom Partije, prestao da izlazi u Beču i prešao je u zemlju, gdje je jedno vrijeme izlazio pod istim nazivom **Srp i čekić** (SIČ), pa je onda potpuno prestao izlaziti kada je na mjesto njegovo pokrenut komunistički partijski list **Proleter**. U **Srpu i čekiću** štampali smo samo prevode važnijih i najaktuelnijih članaka Vladimira Iljiča Lenjina. Smatrali smo da je tako najbolje. Nismo htjeli sami da pišemo originalne članke, jer nismo dovoljno poznavali prilike u zemlji, a pogotovo u samoj Partiji. Našim ljudima mogli smo najbolje pomoći na taj način da se putem našega lista **Srp i čekić** bolje upoznaju s Lenjinovim teorijskim postavkama. Te iste Lenjinove članke koje smo štampali u **Srpu i čekiću** prenosili smo i u posebne brošure koje smo onda slali u Jugoslaviju. Prevodili smo i neke druge brošure kao, na primjer: **Osnovi lenjinizma** sa posebnim komentarima o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji.

Naša organizacija »oporezovala« je svakoga svog člana prema njegovim prihodima. Tako prikupljeni novac služio je za štampanje i rasturanje **Srpa i čekića**, kao i za brošurice. Svaki od nas bio je spreman da se za takvu stvar odrekne jednog dijela svojih oskudnih prihoda. Drugi, veći dio finansijskih sredstava za tu svrhu davala je Komunistička partija Jugoslavije posredstvom svog predstavnika u Beču. **Srp i čekić** štampan je u nekoliko hiljada primjeraka. Ovaj list, kao i posebne brošurice, prebacivani su ilegalno u zemlju na razne načine. Ja sam održavao vezu sa dva jugoslovenska dunavska trgovačka broda: »Karađorđem« i »Kraljevićem Markom«. U ovim dunavskim brodovima imali smo nekoliko brodaraca i ložača, mladih komunista i skojevaca. Ovi mladići bili su organizovani u svoje ćelije. Tim brodovima smo stalno prebacivali velike količine raznog partijskog materijala. Sjećam se da je ovom linijom saobraćala i omanja komunistička brošura **Makedonija Makedoncima, zemlja zemljoradnicima**, koju je napisao poznati rukovodilac Komunističke partije Jugoslavije Kosta Novaković, zvani »Dragačevac«. Nije mi poznato gdje je »Dragačevac« štampao ovu brošuricu. Knjižica **Makedonija Makedoncima, zemlja zemljoradnicima** dopala mi se mnogo, jer sam onda smatrao da je Kosta Novaković prvi uspio da marksistički ispravno postavi nacionalno pitanje kod nas. S Kostom Novakovićem nalazio sam se vrlo često. Činilo mi se kao da je volio da se sastaje sa mnom. Za mene je on važio kao jedan od neobično i izuzetno darovitih jugoslovenskih komunista. U čestim razgovorima sa njime on mi je izlagao svoje mišljenje o raznim pitanjima, a naročito o nacionalnom pitanju. Stalno mi je tvrdio da je to pitanje za našu zemlju, kao i za našu revoluciju, jedno od najvažnijih pitanja. Govorio mi je da mi nikako ne možemo uspješno izvršiti revoluciju bez istodobnog revolucionarnog rješavanja nacionalnog pitanja. Mi smo mnogonacionalna zemlja i nijedan narod ne smije porobljavati drugi narod, svi moraju dobiti svoju nacionalnu slobodu. Nacija koja porobljava drugu ne može ni sama da bude slobodna, a kamoli da se bori za socijalističku revoluciju — govorio je Kosta: Volio sam da slušam Kostu satima kako govori. On mi je izgledao kao otvorena knjiga iz koje se može mnogo naučiti. I ja sam od njega u svakom razgovoru ponešto naučio. Kosta je bio aktivan i vrlo agilna. Bio je vatren i energičan, kao što se samo

može zamisliti pravi revolucionar. Volio je iz dubine svoje duše Mošu Pijade s kojim je u Beogradu stalno sarađivao. Jednom prilikom mi je rekao:

— Budi kao Šiki (tako su Mošu nazivali njegovi najbliži drugovi i prijatelji), pa ti ne treba ništa bolje.

Nadugo i naširoko mi je izlagao i o tome kako je od prvoklasne važnosti rješenje seljačkog i agrarnog pitanja. I seljačko pitanje je još uvijek revolucionarno, jer kod nas i u vezi s ovom stvari ima mnogo ostataka prošlosti, tvrdio je Kosta Novaković. On se često i ozbiljno ljutio na neke jugoslovenske komuniste koji nisu imali dovoljno razumijevanja za pravilno postavljanje ovih tako važnih osnovnih pitanja. Naročito je oštro osuđivao dra Simu Markovića i njegov stav o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Kosta Novaković je kasnije otišao u SSSR, gdje je živio neko vrijeme, ali se otuda više nikada nije vratio.

Među lađarima sa spomenutih dunavskih brodova »Karađorđe« i »Kraljević Marko« nalazio se i jedan po imenu Ivica. To mu je bilo konspirativno ime. Njegovo pravo ime nije mi bilo poznato. Po dijalektu kojim je govorio mogu sa sigurnošću reći da je bio Dalmatinac. Ivica je k meni dolazio vrlo često. Zajedno smo se mučili i uređivali mali lađarski listić, koji je bio štampan na šapirografu. Listić se zvao **Brodarac**. Mustafa Golubić nam je mnogo pomagao pri uređivanju ovoga lađarskog listića. Bio je lijepo uređen, jednostavan, u obliku oktava, pisan čistim narodnim razumljivim jezikom.

Ilegalni partijski materijal prebacivan je još i na drugi način. Razne rezolucije, izvještaji i teze sa različitih plenuma, konferencija i sastanaka, prebacivani su u zemlju posredstvom pojedinih članova naše organizacije ili njenih simpatizera. Miloš Aranicki je veoma često prenosio takve stvari. Nosio ih je u koferu s duplim dnom ili u koricama neke velike i debele medicinske ili druge stručne knjige. Na sličan način prenosili su razne partijske materijale i drugi članovi kluba marksista kao, na primjer: Mustafa i Zaga Mujbegović, Zika Konstantinović, Moša Eli, Živka Vujović, Jelena Cekić, N. Tušak, Irma Levinger, i mnogi drugi. Naš partijski materijal prenosili su i drugi naši poznanici koji nisu bili članovi, a ni simpatizeri. Neki od njih činili su to ne znajući ni sami da sa sobom nose knjigu, a u njenim koricama zabranjen komunistički materijal. Na taj način prenosili su naš materijal dr Vuka Branislavljević i njena sestra Kristina Cabrinović, zubarski tehničar. Sjećam se da su studenti iz Ljubljane i Zagreba, Bratko Kreft i Jože Potrč dolazili u Beč po materijal pa su ga i oni prenosili.

Godine 1924. izlazio je u Beču i list **La federation balkanique**. Ovaj list u stvari nije bio komunistički, ali je bio napredan, demokratski list u kome su komunisti aktivno sarađivali. Štampan je na raznim balkanskim jezicima: srpskohrvatskom, makedonskom, bugarskom, grčkom, rumunskom, turskom i albanskom. Većina članaka štampana je i na francuskom jeziku. U prvom broju ovoga lista napisao je jedan članak i Stjepan Radić zbog kojega su ga reakcionari svih vrsta oštro napadali u Jugoslavenskoj skupštini i u štampi. List **La Federation balkanique** nije direktno izdavao naš klub studenata marksista u Beču, ali su mnogi članovi organizacije bili usko vezani za njega. Pavle Bastajić bio je urednik srpskohrvatske rubrike. Ja sam bio administrator i saradnik. Doktor Labud Kusovac je uređivao francusku rubriku. Redovno su sarađivali i neki drugi drugovi iz našega kluba. Među njima nalazili su se Mustafa Golubić, Adolf Štumpf, Dimitrije Stanisavljević »Krka« itd. Poznato mi je da su u ovom listu često pisali i makedonski revolucionari: Dimitrij Vlahov, Petar Čauljev, Petar Panica i drugi. I ovaj

list nije bio dozvoljen u Jugoslaviji upravo zato, jer je propagirao demokratsku federaciju svih balkanskih zemalja. Stoga smo i ovaj časopis morali prebacivati u zemlju na isti način kao i ostalu nedozvoljenu štampu. Na tome poslu prebacivanja radilo je mnogo naših članova iz Kluba marksista.

Studentska marksistička organizacija Jugoslavena iz Beča redovno se sastajala. U njoj smo raspravljali o mnogim političkim teoretskim i praktičnim problemima ne samo naše zemlje nego i drugih zemalja. Vodile su se i široke diskusije. Na taj način ovaj klub studenata bio je neka vrsta političke škole u kojoj su se naši članovi mogli izgrađivati. Kao što sam već spomenuo, kroz ovaj klub prolazili su razni rukovodeći drugovi ne samo iz naše zemlje nego i iz drugih zemalja, pa smo imali prilike da čujemo njihova predavanja ili referate. Dobro se sjećam da je u našem Klubu studenata marksista iz Jugoslavije drug Antonio Gramši osnivač i organizator Komunističke partije Italije održao nekoliko predavanja o prilikama u Italiji i o borbi njene radničke klase. Predavanja je na naš jezik na licu mjesta prevodio član našega Kluba Vladimir Martelanc, Slovenac iz Istre. Sa Antonijom Gramšijem nalazili su se tada u Beču još i drugi talijanski drugovi kao, na primjer, Mario Monti (Codevilla), Di Vittorio koji je kasnije, poslije drugog svjetskog rata, bio na čelu italijanske Sindikalne federacije. Među njima tada nalazio se i stari drug Gustinčić, omalen Slovenac iz Istre, sa podugačkom šiljastom bradom. Di Vittorio nam je govorio o problemima sindikalnog pokreta Italije, a Gustinčić o radničkom pokretu u Istri, posebno u Trstu. Ponekada je dolazio u ovaj Klub i Ivan Regent, pa smo od njega čuli kako se razvijao omladinski revolucionarni pokret u Istri.

Kada se u Sovjetskom Savezu 1927. godine slavila desetogodišnjica velike oktobarske revolucije, kroz Beč su prošli Vladislav Ribnikar, direktor **Politike** i Sreten Stojanović, naš poznati skulptor i brat doktora Mladena Stojanovića. Na prolazu za ovu proslavu obojica su se zadržali u Beču, pa su nekolicini naših marksističkih studenata u bečkoj kafani »Laudon« održali predavanje svaki iz svoga domena.

Na raznim zborovima i manifestacijama austrijskih radnika i omladinaca koji su se održavali u Beču po radničkim kvartovima istupali su kao govornici i neki članovi našega Kluba, koji su se bolje mogli služiti njemačkim jezikom. Oni su obično vrlo kratko govorili i prenosili pozdrave naših radnika i omladinaca radničkoj klasi Austrije. Između ostalih, kao govornici nastupali su: Lazar Petrović, Đuro Ostojić, Moša Eli i ja.

Sjećam se dobro i ovoga događaja: poznati crnogorski legendarni junak i revolucionar dr Vukašin Marković uspio je da pobjegne iz Crne Gore i dođe u Beč. Njega je odmah uhapsila bečka policija. Jugoslavenske vlasti su tražile od austrijskih da dr Vukašin Marković bude izručen Jugoslaviji zbog toga što je on, navodno, počinio i kriminalna djela, jer je u svojoj političkoj borbi vršio i ubistva nad svojim političkim protivnicima. Povedena je široka akcija za puštanje na slobodu dra Vukašina Markovića. U toj akciji, koju su povelili bečki radnici, učestvovao je vrlo aktivno i Klub marksističkih studenata iz Jugoslavije. Znam da sam tada išao poznatom austrijskom socijaldemokrati doktoru Maureru, uvaženom bečkom advokatu, pa sam ga zamolio da se prihvati odbrane dra Vukašina Markovića i on je tu ponudu prihvatio vrlo rado poslije kraćeg razgovora u kojem se informisao o ličnosti Vukašina Markovića. Ova akcija angažovala je toliko bečku javnost, da je austrijska policija bila primorana da dra Vukašina Markovića

pusti na slobodu. No on je ipak, poslije izvjesnog vremena, emigrirao u SSSR. Dr Vukašin Marković živio je neko vrijeme kao mladić u Rusiji, gdje je završio i medicinski fakultet. U Rusiji se upoznao i sa boljševicima s kojima je usko sarađivao. Poznavao je lično i Vladimira Iljiča Lenjina. Učestvovao je u raznim borbama ruskog proletarijata kao i u ruskoj revoluciji. Poslije završetka oktobarske revolucije, Vukašin se vratio u Crnu Goru (ne znam tačno kada), pa je pokušao da tamo stvori oružane gerilske odrede. Kada u tome nije uspio, jer su mu oružane grupice ostajale prilično osamljene, morao je da emigrira. Njegova sestra Stana, a poslije nje i Zora Marković, nastavile su ono što je započeo Vukašin, u čemu ni one nisu uspjele. Obje su, jedna za drugom, morale emigrirati. Došle su prvo u Beč, a iz Beča krenule u SSSR, pri čemu im je pomagao i Klub studenata marksista iz Jugoslavije.

IV

Gledajući iz današnje perspektive, moglo bi se reći da je Klub studenata marksista iz Jugoslavije djelovao u Beču pod naročito teškim i specifičnim okolnostima. Klub se brinuo o teoretskom marksističkom uzdizanju svojih članova i u tom smislu snažno uticao na druge. Važio je kao neko tehničko tijelo KPJ za štampanje, spremanje i prebacivanje komunističke literature u Jugoslaviju, gdje su i Partija i njena partijska štampa bili zabranjeni, pa je KPJ morala raditi pod naročito teškim okolnostima. Dalje je služio i kao tribina, gdje su mnogi rukovodioci i partijski ljudi mogli otvoreno i slobodno izlagati svoje misli o raznim organizaciono-partijskim i partijsko-političkim pitanjima i problemima. Mnogi članovi Kluba svojim radom olakšavali su i omogućavali pojedinim rukovodiocima KPJ da borave u Beču i da im pripremaju njihov odlazak na neku konferenciju ili kongres. U ono vrijeme u KPJ, i pored raznih nastojanja da se eliminiše frakcijska borba se tu i tamo morala osjećati i u našem Klubu. Međutim, ona nikada nije dobila takve razmjere da bi ga onemogućila u radu.

Važnost rada Kluba studenata marksista iz Jugoslavije dobro je uočio dr Janko Bedeković, šef tajne policije u Jugoslavenskom poslanstvu u Beču, a kasnije zloglasni šef policije u Zagrebu. Bedeković se služio raznim, pa i najprljavijim sredstvima da bi onemogućio rad ovoj marksističkoj organizaciji, pogotovo njenim najaktivnijim članovima. Svojim špijunskim mahinacijama Bedeković je zaista i uspio da joj onemogući rad, ali samo za nekoliko mjeseci. To je bilo između 1925. i 1926. godine, kada je uspio da izdjejtstvuje kod austrijskih vlasti da iz Beča budu protjerani neki aktivniji članovi našega Kluba.

Klub studenata marksista iz Jugoslavije imao je u ono vrijeme izniman organizacioni položaj. Status njegovih članova, gledajući iz današnje perspektive, izgledao je nekako neobičan. Naime, svi članovi organizacije bili su članovi Komunističke partije Austrije. Istovremeno članovi ovoga Kluba tretirani su ujedno i kao članovi ilegalne Komunističke partije Jugoslavije. To nam je jednom prilikom saopštio predstavnik Komunističke partije Jugoslavije u Beču Filip Filipović »Fića«. Dakle, bili smo članovi dviju komunističkih partija: KPA i KPJ, jedne legalne i jedne nelegalne partije, što zvuči malo neobično i nenormalno, a statutarno nemoguće. Ali situacija je ipak bila takva.

Mnogi tadašnji članovi Kluba marksista iz Jugoslavije, koji je formalno djelovao u okviru jedne opšte studentske, legalne, marksističke organizacije bečkih studenata, časno su nastavili svoj revolucionarni rad i dali su život u ovoj borbi. Ranije sam objasnio na kako tragičan i svirep način je u Beogradu ubijen Mustafa Golubić. Mustafu Mujbegovića ubili su četnici februara 1942. godine u selu Vukosavci u neposrednoj blizini Tuzle; Mošu Elija strijeljali su 1941. godine Nijemci u Kragujevcu, gdje je radio kao hirurg. Zajedno s mnogim Kragujevcanima strijeljani su i svi ostali članovi Elijeve porodice. Ognjen Prica je strijeljan 1941. godine u Zagrebu, a u Sarajevu je strijeljan Branko Bujić. Iste godine u zagrebačkom zatvoru ubijen je i Pavle Bastajić. Neki naši članovi Kluba, kao, na primjer, Rade Vujović i njegov brat Grgur, pa i sam tadašnji predstavnik Partije u Beču, Filip Filipović, nestali su 1937. u SSSR-u pometeni željeznom metlom staljinizma, a neki drugi članovi Kluba napustili su ono za što su se u mladosti borili. No, u političkom životu to se često dešava. Rad Kluba marksista u Beču kao cjelina ostaje i on će u istoriji Komunističke partije Jugoslavije dobiti svoje pravo mjesto.

Od onoga vremena prošlo je gotovo pet decenija. Ono što ovdje navodim o Klubu studenata marksista iz Jugoslavije u Beču, odnosi se, uglavnom, na vremenski period od 1922. do polovine 1928. godine. Tada je, po mome mišljenju, rad Kluba bio najživlji, najaktivniji najplodonosniji. U njegovo osnivanje kao ni u raspuštanje nisam se mogao upuštati, jer sam nisam u tome učestvovao, pa mi to nije dobro poznato. Stoga ovo prepuštam drugima koji to bolje znaju.

V

Revolucionarno udruženje studenata marksista iz Jugoslavije u Beču bilo je vrlo aktivno u svakom pogledu, naročito 1924. i 1925. godine. Njegov rad bio je vrlo težak i odgovoran, jer je bio u interesu najnaprednijeg dijela čovječanstva — radničke klase, a posebno radničke klase vlastite zemlje. Upravo zbog toga marksistički studenti iz Jugoslavije tražili su za svoj rad potporu u predstavništvu Sovjetskog Saveza, kao i u predstavništvu Kominterne, u Beču. Bilo je opšte uvjerenje da je Sovjetski Savez glavna revolucionarna snaga u svijetu, to jest da je SSSR »centar revolucije«, kako se to onda govorilo. Mladići i djevojke ginuli su na raznim bojištima i u gradskim ulicama braneći ovu prvu socijalističku zemlju.

Dru Janku Bedekoviću, tadašnjem šefu tajne policije u Jugoslavenskom poslanstvu u Beču, bilo je takođe dobro poznato revolucionarno raspoloženje jugoslovenske studentske omladine. Preduzimao je razne mjere da bi osujetio revolucionarni rad marksističkih studenata iz Jugoslavije. Primjenjivao je različite mjere. Počeo je da denuncira i dostavlja »podatke« o radu našega Kluba austrijskoj policiji, kao i da spletkari na druge načine. Izmišljao je đavolske policijske igre protiv članova marksističkog Kluba, kao i protiv drugih naprednih studenata iz Jugoslavije. Želio je da na neki način onemoguću izlaženje ilegalnog lista **Srp i čekić**, kao i drugu ilegalnu literaturu koja je u velikim količinama otpremana u zemlju.

Jednom prilikom Bedeković je izmislio satansku policijsku igru protiv jedne grupe članova Kluba koja mu je izgledala najopasnija. Mislio je da će prestati i potpuno zamrijeti rad Kluba ako ovu grupu kompromituje. Stoga je falsifikovao izvještaj za Ministarstvo unutrašnjih poslova u Beogradu koji

je onda podmetnuo poslanstvu Sovjetskog Saveza. U ovom izvještaju pisao je da je neke revolucionarne studente pridobio kao konfidente. Ujedno je uz izvještaj priključio i fotografije studenata koje je želio da kompromituje. Takav falsifikovani izvještaj sa fotografijama podmetnuo je Sovjetskom poslanstvu posredstvom jednog agenta koji je, navodno, radio za oba poslanstva dižući pare i od jednog i od drugog. Sovjetsko poslanstvo dobilo je ovaj izvještaj i mislilo pri tom da je u svoju udicu ulovilo zlatnu ribicu. Ovo sam kasnije doznao od jednoga člana Balkanskog predstavništva Kominterne s kojim sam dolazio s vremena na vrijeme u dodir.

Među ove »konfidente« dr Janko Bedeković uvrstio je i Pavla Bastajića, starog nacionalnog revolucionara, bivšeg srpskog četnika iz vremena balkanskog i prvog svjetskog rata koji su vođeni protiv turske i austrougarske okupacije balkanskih zemalja. Pavle se, po završetku prvog svjetskog rata, isto kao i Mustafa Golubić, odrekao nacionalizma, te je prišao revolucionarnom pokretu radničke klase. Rođen je u Topuskom, gimnaziju je završio u Sremskim Karlovcima, gdje je pohađao i bogosloviju, a fakultet u Zagrebu i u Lozani u Švajcarskoj. U Švajcarskoj se upoznao sa pjesnikom Mlade Bosne Vladimirom Gaćinovićem. Pričao nam je da je Gaćinović umro na njegovim rukama. Pavle je bio slabo obučen, mršav i neuhranjen. Imao je dugačku, crnu, kudravu kosu, širok, sedlast nos, krupne crne oči i potkresane crne brčice. Lice mu je bilo ružno, ali simpatično, jer je gotovo uvijek bilo nasmijano. Na nogama je nosio trošne cipele, često neočišćene. Na tabanima je imao velike, bolne žuljeve, pa je zbog toga hodao kao po jajima. Bio je oduševljen anarhista, što je i sam priznavao. Praktično se, ipak, nije bavio anarhističkim poslom. Volio je Lenjina, ali mu je mnogo draži bio Lav Trocki. Staljina je jednostavno mrzio. Čitao je Bakunjina, Krapotkina, Hercena, Černiševskog. Oduševljavao se i nekim mudrim izrekama iz Svetoga pisma, Marksa i Engelsa nije volio da čita, a ni sa Lenjinom se nije mnogo oduševljavao, iako ga je poštovao zbog velike oktobarske revolucije. Pavle je bio pjesnička duša. Poznavao je odlično svoj maternji jezik i izvanredno je pisao. Vuka Karadžića je stalno nosio pod miškom. Odlično je prevodio sa francuskog, njemačkog, a djelimično i sa ruskog jezika. Dr Janko Bedeković se i njega, isto kao i Mustafe Golubića, mnogo plašio. Smatrao je Pavla opasnim anarhistom i teroristom, pa ga je pratio u stopu. Godine 1940. vraća se u Jugoslaviju i živi u Topuskom pod prismotrom policije, a 1941. ustaše ga hapse, odvođe, poslije strašnog mučenja, u Jasenovac, gdje ga maltretiraju i ubijaju.

U to vrijeme Pavle Bastajić prevodio je malu brošuru o pitanjima lenjinizma sa posebnim osvrtom na nacionalno pitanje Jugoslavije. Ja sam mu pri tome pomagao. Radili smo zajedno svakog dana po nekoliko sati. Prevodili smo i odmah otkucavali na mašini. Živjeli smo dosta bijedno. Kada bismo imali po koji šiling, kupili bismo malo hljeba i konjske kobasice, pa bismo to pojeli. Nastojali smo da prištedimo i neki šiling za kafanu. Tu bismo se malo, uz crnu kafu, odmarali. Nekada bismo popili kafu i na kredit. Konobari su nas dobro poznavali. Dugove smo im uvijek pošteno vraćali i dodavali dobru napojnicu. Obično smo odlazili u nekoliko bečkih kafana pristupačnih našem džepu.

Jednoga dana došli smo Pavle i ja u kafanu »Schloesselhof« u Alser Strasse i sjeli za mali stolić kraj velikog prozora da popijemo po jednu moku — tanku crnu kafu. Pošto smo konobaru naručili moke, počeli smo

nešto da razgovaramo. U ćošku, nasuprot nama, sjedila je, uz mali okrugli stolić kraj drugog prozora, neka dama. Izgledala je prilično skromno. Bila je plavuša i ne bi se moglo reći da je bila lijepa. Živo nas je posmatrala. Gotovo upadljivo je fiksirala Pavla. On se osjećao vrlo nelagodno, pa me je upozorio:

— Gledaj, Sunja, što nas ona plavuša upadljivo gleda, kao da bi nešto htjela.

Odgovorio sam mu kratko:

— Pusti je, Pajo, k vragu. To su ti one prave bečke prostitutke. Možda misli da smo puni para. Htjela bi, valjda, da joj platimo ceh.

Prilazi nam konobar i nosi na poslužavniku naručene kafe. On nas je već dobro poznao, pa se prema nama ponašao posve obično i prirodno. Poslužujući nas kafama, malo se sagnuo i Pavlu Bastajiću šapnuo u uho:

— Gospodine doktore (tako su nas studente obično oslovljavali svi bečki konobari), gospodine Bastajiću, ona plava dama tamo u uglu ispred vas, što sjedi za okruglim stolićem, zamolila vas je da pređete za njen sto. Rekla mi je da vam kažem da ste joj vrlo simpatici i da bi rado željela da se s vama malo zabavi.

— Recite joj, gospodine konobaru, da nije ni dovoljno lijepa, ni mlada da bi me mogla zainteresovati, a nemam, uostalom, ni toliko slobodnog vremena za takvu zabavu.

Žureći se, popili smo kafe i ostavili da ih drugi put platimo. Digli smo se i izašli na vrata. Ona žena nas je stalno pratila očima. Kada smo se našli na ulici, pošli smo laganim korakom jedan do drugoga. Cutali smo i razmišljali, po svoj prilici, o istoj stvari. Odjednom se Paja trže i upita me, prekinuvši šutnju:

— Šta misliš kakva je to žena. Meni ne liči na prostitutku, jer je obučena pristojno i dosta skromno.

— Ne znam — odgovorio sam — tako drsko može da se ponaša samo prostitutka ili špijunka koja bi da bi postigla cilj udarala i glavom u zid.

Opet smo začutili i krenuli dalje. Svratili smo kući i sjeli za sto da nastavimo prevod brošure. Sljedećeg dana zaboravili smo potpuno na plavušu iz kafane »Schloesselhof«. Toga dana, poslije podne, opet smo otišli u kafanu da se malo odmorimo. Sada smo svratili u drugu kafanu u istoj ulici, koja se zvala »Alserhof«. Kao i juče, sjeli smo i naručili po crnu kafu. Konobar nas je poslužio i isto tako kao i onaj jučerašnji šapnuo na uho Pavlu Bastajiću da ona plava dama što sjedi u uglu za stolom kod prozora želi da pređe za njen sto. Bastajić joj je poručio isto što i prošlog dana. Konobar je otišao od nas očito malo zlovoljan jer mu je, po svoj prilici, bilo neprijatno da dami prenosi poruku muškarca da nije zainteresovan za nju.

I opet smo na brzinu popili kafu, platili, ustali i izašli na ulicu. Čim smo izašli, obratio sam se Paji Bastajiću:

— Slušaj Pajo, šta hoće ona žena od tebe? Neće te, valjda, pojesti. Nije tako zubata. Vidi šta hoće. Ako je prostitutka, pošalji je na sremski način k vragu. Ako je špijunka, sikteriši je onako kako ti već dobro znaš. A možda je i neka poštena žena, pa želi da te na nešto važno upozori. Vidiš kako je uporna i nepopustljiva. Može se postaviti i ovakva pretpostavka. Zar ne?

Odjednom se Pavle obrecnu na mene:

— Šta se ona mene tiče. Neću nikako da imam posla sa takvim ženama. Neka ona, uostalom, ide k vragu. Ako tebe to interesira, onda se vrati u kafanu, pa je upitaj šta, zapravo, hoće.

Okrenuo sam se i vratio u kafanu, prišao onoj plavuši i, naklonivši se, tiho je upitao:

— Izvinite, gospođo, vi nešto želite od gospodina Pavla Bastajića. Mogu li mu prenijeti vašu želju. Ja sam mu dobar prijatelj.

Ona me oštro pogleda pravo u oči i ljutito odbrusi:

— Vi niste Pavle Bastajić. S vama ne želim da razgovaram. Vas nisam molila da mi pridete. Nisu mi potrebni njegovi advokati. Možete se udaljiti od mog stola.

Otišao sam kao poliven hladnom vodom, pa sam Paji tačno ispričao sve što mi se dogodilo u kratkom razgovoru s onom ženom.

— Neka ti je, nije ti ni trebalo ništa bolje kad sve hoćeš da znaš. Pusti je neka ide k vragu. Ne tiče me se ona baš uopšte. Nasrtljiva je, ipak je to neka prefrigana prostitutka.

— Tako je u tom momentu rezonovao Pajo, mada i sam nije vjerovao u to što je govorio.

Otišli smo kući, sjeli za sto i počeli da radimo na brošurici. Išlo je sasvim dobro.

I opet je prošao jedan dan. Bilo je oko podne. Sjedili smo u mojoj sobi i radili. Pavle je prevodio, a ja sam kucao. Nijedan od nas nije bio još ništa pojeo. Nismo imali ni prebijene pare u džepu. Već nas je zamorio rad, pa smo prestali i počeli da malo razgovaramo:

— Slušaj Pavle, izađi začas iz kuće i pođi u kafanu, naći ćeš sigurno nekog od naših drugova ili poznanika. Pozajmi jedan šiling, kupi malo hljeba i slanine. Trebalo bi da pojedemo neki zalogaj. Šta misliš ti o ovom predlogu?

Pajo je odmah pristao, ustao i otišao. Čekao sam pola sata, a onda još pola sata, a Paje nema. Čekao sam dalje, pa mi je postalo dosadno. Počeo sam da prevodim sam i ujedno da kucam. Išlo je traljavo. Sati su prolazili, a Paje još uvijek nema, pa nema. Mislio sam:

— Baš je nekakav čudak. Ako nije mogao naći šiling, mogao se barem vratiti, pa bismo se dogovorili šta da radimo. Pokušao bih onda ja, možda bi meni ipak uspjelo.

Nastavio sam da radim, a onda sam odlučio da pođem i da nešto nađem. Kad odjednom, oko pet sati, otvoriše se vrata i Pajo upade u sobu. Izgledao mi je malo blijed u licu. Blijedilo je prelazilo u zelenkastosivkastu nijansu. U rukama nije imao ni hljeba ni slanine. Bio je mrk i zlovoljan. Nije, u prvi mah, progovorio nijedne riječi. Gledajući ga, pomislio sam:

— Ljut je siromah kao feferon. Nije našao šiling za hljeb i slaninu, pa je kao ris. Neću ga dirati. Neka ga malo neka se odmori.

Pajo mi ne reče ni riječi. Bacio se na divan kao klada. Dobro se opružio. Ruke je podvio pod glavu i gledao besciljno u luster. Bio je zamišljen i nepomičan. Izgledalo je kao da je bolestan. Nije mi bilo ništa jasno. Napokon sam se odlučio i prvi progovorio:

— Idi, bolan, Pavle, ako ti nisi našao, idi ću ja. Pokušaću, ne brini. Pavle i dalje šuti. Ništa ne govori, gleda i dalje nepomično u luster.

— Ama, Pajo, šta ti je. Da nisi možda bolestan? Boli li te što?

Na to se Pavle malo prenu kao iza sna te protare oči i poče da govori:

— Da znaš šta mi se dogodilo. Zamisli kakvo mi se čudo desilo. Molim

te saslušaj me i nemoj se uzrujavati. Dosta je da sam se ja uzrujavao i ostao živ.

— Otišao sam u kafanu i našao Ziku Konstantinovića. Sjedi on sa Živkom Vujović u Alzerici. Zika mi je odmah pozajmio šiling. Ostao sam s njima jedno petnaestak minuta. Poslije sam izašao iz kafane i pošao da kupim hljeba i slanine. Išao sam polako. Odjednom osjetim da me neko strogo vuče za kaput. Okrenuo sam se. Šta misliš ko je to bio?

Pajo malo zastade i nastavi dalje.

— To je bila ona ista žena koja me sačekivala u kafanama. Povukla me za kaput, pa, ni pet ni šest, nego mi odjednom predloži:

— Izvinite, gospodine Bastajiću, pođimo u onu kafanicu na jednu crnu kafu, eto u onu malu tamo na uglu. Nemojte, gospodine Bastajiću, da mi odbijete ponudu. Želim da sa vama nešto razgovaram, vrlo je važna i ozbiljna stvar.

— Pošli smo zajedno u kafanicu, sjeli za mali sto i naručili po jednu crnu kafu. Kafana je bila gotovo posve prazna. Jedan jedini čovjek u uglu čitao je novine i pio moku. Konobar nam priđe i posluži nas kafama. Plavuša me pogleda prodornim pogledom od kojega me je uhvatila mala jeza. Odmah je hladno i bez ikakvog uzbuđenja počela da govori:

— Gospodine Bastajiću, ja sam službenik engleskog poslanstva ovdje u Beču. Mi temeljito pratimo vaš rad, a donekle i rad vaših drugova. Vi sarađujete u listu **La Federation balkanique**, imate veze sa ilegalnim radom, učestvujete u izdanju lista **Srp i čekić**, prevodite brošure, a znamo i da ste povezani sa sovjetskim poslanstvom kao i sa Balkanskim biroom Kominterne, podnosite im redovne izvještaje o svemu što radite. Vidite, mi sve znamo i potpuno smo upućeni u vaš rad. Molim vas nemojte se uzrujavati.

— Očito je, kuja jedna, opazila da me zahvatila neka vrućina po cijelom tijelu i da mi lagano podrhtavaju mišići na licu — i onda Bastajić nastavi dalje.

— Tako je mirno govorila i nikako se, ama baš nikako, nije uzrujavala. Ponašala se kao da je pričala neki sasvim naivan događaj. Pri tom se malo nasmiješila, otvorila svoju tašnu koju je stalno držala na krilu. Iz tašne je izvukla zelenu dolarsku novčanicu, stavila je na sto ispred mene i rekla mi gledajući me pravo u oči:

— Evo uzmite, gospodine Bastajiću, vi gladujete, a to nije pravo. Tako sposoban čovjek kao što ste vi, a živite bijedno i siromašno. To vam nikako nije potrebno. Uzmite tu malenkost. Ne tražim od vas za to ništa strašno, ništa nemoguće, samo ćete nam svakih petnaest dana podnositi mali pismeni izvještaj o vašem radu. Pisaćete nam o vašim prijateljima i poznanicima s kojima sarađujete. Pišite samo to, s kime radite, kakve ste dobili zadatke, samo činjenice, drugo ništa nije potrebno. Mi ćemo vas za tu malu uslugu redovno mjesečno nagrađivati. Budite pametni, gospodine Bastajiću. Ta živite već jedanput kao čovjek!

— U početku nisam bio u stanju da joj reknem nijednu jedinu riječ. Prosto sam se ukočio. Kao da mi je zapela kost u grlu. Osjećao sam kako mi krv udara u glavu i u noge. One crne kafe, i jedna i druga, stajale su na stolu još nepopijene. Zaboravili smo na njih. Ustao sam, naglo izvukao iz džepa onaj šiling što sam pozajmio od Žike za hljeb i slaninu, te vrlo glasno pozvao konobara, tresnuo ga pred iznenađenu špijunku.

— Platiti, molim platiti, ove dvije crne kafe, za gospođu i za mene. Gospodine konobare, žurim, molim dođite da vam platim. A vi, madam,

naišli ste na krivu adresu, recite to vašim gospodarima, a ujedno im recite i moje ime. Zovem se Pavle Bastajić i ne spadam u vaše kolo. Čini mi se da ni vi ne znate kako mi je ime. Ne želim više nikad da vas vidim. Krenuo sam direktno prema vratima i snažno koračao tako da nisam ni osjetio svoje kurje oči na tabanima. I eto me, moj Sunja, opet ovdje. Vidiš i sam kako me to sve slomilo. Majku li joj njenu špijunsku. Koliko me je samo gonila.

Ta uporna žena nije bila činovnik Engleskog poslanstva. Naprotiv, bila je iz Sovjetskog poslanstva. Stari ruski boljševik. Dobila je zadatak od predstavništva Kominterne da provjeri odanost Pavla Bastajića i još nekih drugova oko njega. To je Pavlu Bastajiću lično priznala, ona sama, ali ne u Engleskom već u Ruskom poslanstvu.

VI

U jednom od bečkih predgrađa živjela je jedna radnička porodica. Na žalost, ne sjećam se ni imena, a ni ulice gdje je ona stanovala. Znam samo to da se ta ulica nalazi negdje iza prvog gradskog pojasa.

Beč je, naime, urbanistički vrlo lijepo i smišljeno građen, i to u krugovima. Građen je tako da se svaki stranac može u njemu vrlo brzo snaći. Centar grada naziva se »Prsten« (Ring). On je najljepši i najstariji dio Beča. Tu se nalaze: Univerzitet, Vijećnica, Parlament, dvije zgrade muzeja, pa trg Svarcenberga sa velikim spomenikom i dalje prema dunavskom kanalu nalaze se monumentalne zgrade ministarstva, a na suprotnoj strani Državna opera, Gradski teatar, Centralna banka i dr. Na udaljenosti od nekoliko kilometara nalazi se drugi okrug, koji se zove Prvi pojas (Guertel). Iza ovog pojasa dolaze drugi i sljedeći pojasevi. Ringom i pojasevima jure tramvaji oko Beča, a drugi opet radijalnim linijama prema centru grada, prema Ringu. Ulice što idu paralelno sa Ringom i oko pojaseva obilježene su elipsastim tablama, a one koje idu radijalno prema centru grada i presijecaju paralelne ulice označene su pravougaonim tablama.

Eto, negdje između Prvog i Drugog bečkog pojasa živjela je ta radnička porodica. Kuća ove radničke porodice služila je nama, jugoslovenskim komunistima kao javka tj. kao mjesto gdje smo mogli navratiti i dobiti informacije. Tu su navraćali naši jugoslovenski ilegalci, kao i oni jugoslovenski komunisti koji su se nalazili u Beču samo privremeno, na nekom proputovanju. Ovdje su čekali dok im se ne regulišu putne isprave. Mi smo kod nje ostavljali ponekad na čuvanje i neki materijal. Njeni članovi izgledali su nam kao vrlo dobri i poštteni ljudi i kao svjesni i aktivni austrijski komunisti. Aktivnije od oca i majke bile su, zapravo, njihove dvije kćerke. Mlađa je bila ljepuška, a starija upadljivo ružna. To je starija zavidjela svojoj mlađoj sestri. Svoju zavist nije nikada znala da sakrije. Često se ponašala prema njoj vrlo grubo, pa nam je to njeno držanje bilo dosta neugodno.

Nekako u proljeće 1925. ili 1926. godine stanovao je neko vrijeme u ovoj kući jugoslovenski komunist iz Hrvatske Ivan Kobler. U Beču je živio pod imenom Hribar. Hribar je bio onizak, vrlo čvrsto građen, plećat radnik. Mislim da je u ono vrijeme bio i sindikalni funkcioner u revolucionarnim sindikatima Jugoslavije. Imao je jajoliku, veoma ćelavu glavu, sličnu glavi Lenjina i Plehanova. Oči su mu bile vrlo krupne, prodorne i plave kao nebo. Kobler je bio vrlo živahan čovjek, veseo, a u diskusiji govorljiv i logičan. Kada je branio svoje mišljenje, nastupao je žustro, uporno i ubjedljivo. Nije lako davao drugima da dođu do riječi. Izgledalo mi je kao da je vrlo aktivan, jer je često dolazio u Beč i prisustvovao raznim konferencijama ili

drugim ilegalnim sastancima jugoslovenskih komunista, pa je navraćao i u Klub studenata marksista iz Jugoslavije. Na taj način upoznao sam Koblera-Hribara. S njime sam se susretao nekoliko puta i na raznim mjestima.

Jednoga dana pošao sam da posjetim Hribara u njegovom stanu. Nosio sam sa sobom u kožnoj torbi dosta ilegalnog materijala. Između ostalog, u torbi se nalazila i jedna flašica hemijskog mastila. Ovim mastilom pisali smo nevidljiva pisma. (Preko nevidljivih redaka pisalo se običnom crnom olovkom. Zagrijavanjem papira, slova bi postala vidljiva). Tu je bio i primjerak najnovijega broja **Srpa i čekića**, primjerak **Crvenog brodarca**, dvije tri Lenjinove brošurice prevedene na srpskohrvatski jezik, i još neke druge stvari. Sa sobom sam nosio i neke članke koje sam uzeo iz štamparije, pa sam namjeravao da ih pokažem Kobleru, te da ih zajedno korigiramo i pripremimo za naredni broj **Srpa i čekića**. (Nadao sam se da će mi Kobler ukazati na neke nedostatke i dati korisne primjedbe na našu izdavačku djelatnost.)

Kada sam stigao do kuće i ušao u stan, dočekala me Ana, starija sestra i uvela u Hribarovu sobu, rekavši mi da još nije došao i preporučila da ga malo pričekam (jer da će, po svojoj prilici, doći svakoga časa). Čekao sam u sobici dvadesetak minuta, kad odjednom u sobu uđe Ana. Bila je uzrujana i vrlo usplahirena i nervozna. Prišla je k meni i šapnula mi.

— Tu je policija. Hoće da kod nas izvrši premetačinu. Idite, idite iz kuće.

Ustao sam bez razmišljanja, izišao u dvorište, a Ana me otpratila do dvorišne ograde, koju sam mlako preskočio. Prethodno sam je upitao da li može da primi moju torbu i da je sakrije na nekom sigurnom mjestu. Bojao sam se, naime, da me ne uhvati neki detektiv sa punom tašnom u rukama. Ana je vrlo pribrano prihvatila moju ponudu i rekla:

— Vrlo rado, sakriću je dobro, ne brinite, biće posve sigurna, niko je neće naći.

Bilo mi je malo čudnovato da je Ana tako brzo prihvatila moju ponudu. Ali u tom momentu nisam imao dovoljno vremena da temeljitije razmislim o tome, pa sam brzo predao torbu. Preskočivši ogradu, našao sam se na ulici, stigao do tramvajske stanice i čekao tramvaj. Odjednom mi pristupi neki nepoznati čovjek i neprimjetno se predstavi kao detektiv bečke policije. Tiho mi reče:

— Molim vašu legitimaciju.

Ja sam mu je dao.

— Izvolite poći sa mnom. Uđite u onaj auto tamo, pokazujući na jedna policijska kola koja su stajala kraj pločnika.

Bilo mi je drago što nisam kod sebe imao svoju crnu torbu, ali sam istovremeno pomislio da ovo sve nije nikako slučajno. Izgleda mi kao da je to već nekako organizovana akcija policije.

Malo sam se kao naljutio na detektiva i rekao mu:

— Možda se varate, gospodine. Šta želite. Ja sam student medicine, ne bavim se nikakvim nedozvoljenim poslovima.

Detektiv na to tiho i bez uzrujavanja primijeti:

— Ništa, ništa ne mari. Molim vas uđite u onaj auto. Neće vam se ništa neugodno dogoditi. Samo ćete biti podvrgnuti kratkom saslušanju.

Ušao sam u auto prije detektiva, pa smo se zajedno odvezli u Direkciju bečke policije, koja se nalazila negdje na Ringu. Zatvorili su me u malu ćeliju. Tu sam jedno vrijeme sjedio i razmišljao: šta li to znači? Kako li je

došlo do te provale i moga hapšenja? Tu mora da ima nešto prikriveno. Da li je Ana uspjela da sakrije moju torbu? Šta li se dogodilo s Koblerom-Hribarom? Da nije možda on prava žrtva u cijeloj ovoj aferi. Nije li, možda, on uhapšen kada se vraćao u stan. Ko li je na sve to upozorio policiju? Nametala su mi se razna pitanja na koja nisam nikako znao da odgovorim. Ona su me mnogo mučila. U ćeliji mogao sam o svemu mirno da razmišljam.

U vrijeme kada se to dešavalo stanovao sam u osmom bečkom rejonu. Imao sam malu sobu sa jednim krevetom i otomanom u ulici Laudona. Upravo je tada kod mene posve legalno stanovao Veljko Ribar, zagrebački žurnalista. Radio je vrlo uspješno u humorističkom listu **Koprive**. Veljko Ribar, inteligentan novinar, naprednih shvatanja, postao je, poslije oktobarske revolucije, aktivni pristalica radničke klase. U zagrebačkom humorističkom listu **Koprive** duhovito je napadao vladajući režim. Željan znanja, odlučio je da ode u Moskvu, te da tamo izučava političku ekonomiju i dijalektički materijalizam. Pošto je volio da se udubljuje u filozofska pitanja, smatrao je da će u Moskvi moći najbolje da proučava marksističku filozofiju. Na prolazu za Sovjetski Savez privremeno se zadržao u Beču, te se nastanio u mojoj sobi. U Beču je ostao sve dotle dok nije uredio svoje putne isprave koje su mu bile potrebne za putovanje. Veljko Ribar je bio osrednjega rasta, vrlo mršav sa duguljastim koščatim licem. Na licu, kao i na podužem nosu, imao je sitne okruglaste ožiljke. Vjerovatno su to bili ostaci preboljelih boginja. Imao je prilično gustu plavkastu i talasastu kosu. Začudo, oči su mu bile različite boje, jedno plavo, a drugo smeđe.

Sjedeći u svojoj zatvorenoj ćeliji, razmišljao sam: Ako sada počne policija u moj stan, naći će tamo Veljka Ribara. Nadam se da mu to nikako ne može nauditi. Veljko je došao u Beč posve legalno, sa potpuno ispravnim pasošem. Zbog toga mu se sigurno neće ništa dogoditi. I tako sam u toj ćeliji ostao i prespavao cijelu noć. Sutradan je došao policijski stražar po mene i poveo me u kancelariju istražnog komesara na saslušanje koje sam nestrpljivo očekivao. Interesovalo me je zašto sam uhapšen. Kada sam konačno došao pred jednoga crnomanjastog, lijepo obučenog i dotjeranog policijskog komesara, ovaj mi je pokazao stolicu što je stajala ispred njegovog stola. Počeo je onim uobičajenim stereotipnim pitanjima:

— Vaše ime? Prezime? Gdje ste rođeni? Državljanstvo?

Kada je završio sa ovim pitanjima, prešao je na stvar:

— Šta ste jučer radili u stanu gospođice Ane?

— Ništa. Navraćam k njima dosta često. To su moji dobri znanci i prijatelji.

— Molim vas, govorite istinu — reče mi komesar zapovjedničkim tonom.

— Nego šta, govorim samo istinu. Nemam namjeru da lažem. To nije moj običaj — odgovorio sam komesaru dosta ubjedljivo.

— E, pa dobro, ko vam je taj Hribar?

Sinula mi je u pamet misao šta da mu odgovorim, pa počeh:

— Gospodine komesare, taj Ribar za koga se vi interesujete zove se, zapravo, Veljko Ribar, i on je moj odličan prijatelj. Taj čovjek je vrlo poznati zagrebački žurnalista, odličan humorista. On je jedan od urednika zagrebačkog humorističkog lista **Kopriva**. Treba ga se dobro čuvati i paziti šta čovjek pred njim govori i radi. Jer, ako vas taj čovjek uhvati u svoje pero, onda ste propali. Takav je to opasan novinar.

Tako sam odmah u početku okrenuo stvar u svoju korist.

— Molim, molim, to je vrlo interesantno — primijeti mi malo začuđeno austrijski policajac — a kako izgleda taj Hribar? Molim vas opišite ga malo.

Opisao sam tačno kako izgleda moj privremeni podstanar Veljko Ribar. Naročito sam istakao gustoću njegove kose kao i različitu boju njegovih očiju.

Odjednom me komesar prekide i viknu:

— Slušajte i pazite. Vi se nalazite na saslušanju. Nemojte to da zaboravite. Čini mi se da se šalite sa mnom. Još jednom vas upozoravam da morate govoriti istinu, inače ću vas policijski prebaciti preko granice u Jugoslaviju.

— Govorim vam pravu istinu. Ponavljam vam, gospodine komesare da ja nikada ne lažem. To je za mene velika uvreda.

— E, pa dobro, gdje se nalazi taj Hribar?

— Veljko Ribar stanuje u mom stanu u Laudonovoj ulici. Privremeno je došao u Beč kao što dolaze i mnogi drugi ljudi. On je posve ispravan čovjek. Ne razumijem zašto se toliko interesujete za njega.

Policijski komesar se na to opet dobro razljutio, pa je glasno pozvao detektiva i naredio mu da odmah pođe u moj stan i da dovede Veljka Ribara. U međuvremenu naredio je telefonom da dovedu Hribara-Koblera. Za nekoliko trenutaka ušao je u komesarovu kancelariju detektiv, a pred njim laganim korakom koračao je Kobler-Hribar.

Kobler me pogleda ukočenim pogledom.

— Pogledajte dobro, poznajete li ovoga čovjeka, je li to taj Hribar — upita me policijski komesar.

— Ne, gospodine, toga čovjeka nisam u životu vidio. Moj prijatelj i poznanik Veljko Ribar posve je drugi čovjek i izgleda drugačije. Ovaj je ćelav i ozbiljan, a Ribar ima gustu kosu i veliki je šaljivdžija.

Sada je tek komesara uhvatila ljutina i on zagalami:

— Izvedite Hribara napolje. Odmah. Smjesta.

Detektiv izvede Hribara, koji je cijelo vrijeme slušao šta govorim i pri tome ju ćutao, gledajući me stalno ukočeno i ozbiljno. Kada je Kobler izašao iz kancelarije, komesar je nastavio da viče na mene:

— Vi ste običan lažov. Vi ste strašno pokvaren čovjek. Nemate u sebi ni trunke poštenja. Pretvarate se da Hribara nikada niste vidjeli, a on je vaš saradnik i vi isti ste što i on.

Zatim naredi detektivu da me odvedu u ćeliju.

Sada mi je stvar bila mnogo jasnija.

Istoga dana, poslije podne, pušten sam na slobodu. Interesovalo me je šta je bilo sa mojom kožnom torbom, šta se dogodilo s materijalom, a šta sa hemijskim mastilom. Otišao sam Ani i ona mi je bez riječi vratila torbu. Stvari su bile prilično ispreturane, hemijsko mastilo potpuno razmućeno i nije bilo više upotrebljivo. Odmah mi je bilo jasno da se moja torba nalazila u rukama policije, pa je opet vraćena Ani.

— Sada mi je Ana postala malo sumnjiva. K njoj nikada više nisam odlazio. Pričao sam svojim najbližim drugovima šta mi se dogodilo. Poslije nekakvog provjeravanja, ispostavilo se da je Ana, podlegavši iskušenju, pridobivena većom sumom novca da služi policiji. Ona i njena kuća nisu nam više služile kao javka.

Poslije desetak dana dobio sam od bečke policije pismeno rješenje o izgnanstvu. Dat mi je i rok, ali sam odmah, posredstvom advokata dra Maurera, člana Socijaldemokratske partije, predao pismenu žalbu. Čekao sam

na ponovno rješenje. U Austriji je važio zakon da se rješenje odgađa dok traje žalbeni postupak. Ređao sam žalbu za žalbom i radio dalje. Poslije dužega vremena, nekako krajem 1926. godine, pozvao me je opet onaj isti policijski komesar. Tvrdio je da politički radim, pa mi je ukratko rekao:

— Vi radite politički protuzakonito. Pošto studirate medicinu, bolje bi vam bilo da se manje bavite politikom. Poznato mi je da imate još samo dva predmeta do završetka vaših studija. Dajem vam šest mjeseci vremena da položite još ova dva predmeta. Ako za to vrijeme ne završite studije, predaću vas na granici jugoslavenskoj policiji u ruke. Birajte.

Odgovorio sam bez dugoga razmišljanja:

— Prihvatam prijedlog. Završiću u roku.

Završio sam medicinu u datome roku i promovirao. Kada sam o tome razgovarao sa Mustafom Golubićem, on mi je smijući se rekao:

— Dragi moj Sunja, ti znaš koliko ja mrzim policiju, ali u ovome slučaju zaslužuje priznanje. Svaka joj čast. Sada si, Sunja, postao doktor. To će ti mnogo u životu valjati. Hvala joj.

Dubravka Škarica

Internacionala omladine — centralni organ IK KIM-a o omladinskom pokretu u Jugoslaviji 1936—1941.

U toku čitavog međuratnog perioda bile su uspostavljene trajne veze između Saveza komunističke omladine Jugoslavije i Komunističke internacionale mladih, stvorene na Osnivačkom kongresu KIM-a 20. novembra 1919. godine u Berlinu. Stalni član ove međunarodne komunističke omladinske organizacije SKOJ postaje 1920. godine, a mnogi jugoslovenski omladinci — komunisti nalazili su se često na odgovornim dužnostima u organima KIM-a. Tako je, npr., Vojo Vujović bio jedan od prvih sekretara Izvršnog komiteta KIM-a. Njegov brat Radomir Vujović od 1921. do 1924. godine bio je sekretar Balkanskog sekretarijata KIM-a, a poslije je bio upućen u Jugoslaviju kao instruktor KIM-a. Član CK SKOJ-a, Veljko Vlahović, radio je nekoliko godina u IK-a KIM-a i bio je posljednji sekretar pred raspuštanje ove međunarodne komunističke omladinske organizacije 1943. godine. Na poziv KIM-a mnogi politički radnici u međunarodnom radničkom i omladinskom pokretu, između ostalog i jugoslovenski, proveli su izvjesno vrijeme na školovanju u Sovjetskom Savezu. Koncem dvadesetih godina, na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada bili su sekretari SKOJ-a — Josip Debeljak i Josip Kolumbo, a Sverdlovski univerzitet završili su Janko Mišić, Paja Marganović i Pero Popović-Aga.

Ova međunarodna omladinska komunistička organizacija, od samog stvaranja, imala je svoj centralni organ **Internacionalu omladine**,* koji je donosio opšte preglede stanja komunističkog omladinskog pokreta u pojedinim zemljama, izvještaje o radu IK-a KIM-a, pregled inostrane omladinske štampe, najinteresantnije dokumente iz borbe i rada KIM-a, podatke o ekonomskom položaju i ekonomskoj borbi radničke omladine u kapitalističkim zemljama, podatke o radu radničkih sportskih organizacija itd.

---

*) Naslov originala »Internacional molodeži«.

Prije nego što pređemo na prikazivanje onoga što ovaj časopis pruža za bolje upoznavanje omladinskog pokreta u našoj zemlji u vremenu od 1936. do 1941. godine, na kojem periodu ćemo se ovoga puta zadržati, daćemo u kraćim crtama prikaz istorijskog razvitka samog časopisa, jer je on, svakako, kao i sama Komunistička omladinska internacionala, imao svoju istoriju.

Odluka o pokretanju časopisa donesena je još na Bernskom kongresu Internacionale mladih, kao »organ borbe i propagande«. Prvi broj izašao je septembra 1915. godine u povodu prvog međunarodnog dana omladine. U njemu su bili objavljeni članci Karla Libknehta, Šarla Rapoportu, Ota Rilea i drugih, u kojima su autori protestovali protiv imperijalističkog rata i pozivali proletarijat u revolucionarnu borbu protiv njegovih podstrekača. Časopis je bio odmah zabranjen od strane imperijalističkih vlada u svim zaraćenim zemljama. Međutim, list se i dalje ilegalno rasturao. Prvi procesi njemačkih sudova u vrijeme rata, protiv opozicionih revolucionarnih grupa omladine, bili su u vezi sa izdavanjem i rasturanjem **Internacionale omladine**.

Bez obzira na to što je švajcarska granica bila tako reći »hermetički zatvorena«, časopis **Internacionala omladine** je upućivan u sve zaraćene zemlje. Isto tako, pored velikih finansijskih teškoća, novi broj časopisa pojavljivao se u Švajcarskoj svaka tri mjeseca. Pojedini njegovi brojevi prevedeni su na švedski, danski i norveški jezik, a opća revolucionarna socijalistička štampa vršila je preštampavanje časopisa.

U 1916. i 1917. godini **Internacionala omladine** je postala organ svih opozicionih, revolucionarnih i radikalnih partijskih grupa i organizacija stare Internacionale. Ona je donosila članke i rasprave Karla Libknehta, Lenjina, Zinovjeva, Radeka i drugih.

Deset brojeva časopisa **Internacionala omladine**, koji su štampani za vrijeme rata spadaju u red najvažnijih i najboljih socijalističkih dokumenata iz tog vremena. U proljeće 1918. godine Švajcarski savezni savjet je također zabranio **Internacionalu omladine**, ali i pored toga, prvog maja 1918. godine pod naslovom **Hiľeb, mir i sloboda** štampan je i 11 broj ovog časopisa zbog kojega je nekoliko švajcarskih omladinaca bilo osuđeno.

Organizacione i finansijske teškoće međunarodnog sekretarijata bile su uzrokom da je na izvjesno vrijeme bilo prekinuto daljnje izlaženje časopisa.

Jula 1919. godine, na inicijativu i u redakciji Viliija Mincenberga, izašao je 12 broj **Internacionale omladine** u Berlinu. I pored daljnjih finansijskih teškoća i zabrane, **Internacionala omladine** je redovno izlazila jednom mjesečno, i to na njemačkom jeziku. Do Berlinskog kongresa KIM-a, novembra 1919. g., izašli su brojevi 12—15. Trinaesti broj, koji je bio posebno lijepo opremljen, posvećen je dvogodišnjici ruske revolucije i bio je štampan u 20.000 primjeraka.

Berlinski kongres je potvrdio odluku Bernske konferencije i stavio u zadatak novom Izvršnom komitetu KIM-a da izdaje jednom mjesečno časopis **Internacionala omladine**. Prvi brojevi poslije Berlinskog kongresa objavljeni su samo na njemačkom jeziku u obimu od 16 stranica. Kasnije se obim ovog časopisa povećavao.

Tokom svog izlaženja **Internacionala omladine** donosila je na svojim stranicama određene političke direktive, pretresala i objašnjavala osnovna i taktička pitanja međunarodne komunističke omladinske organizacije i opšte proleterskog međunarodnog pokreta omladine. Jednom riječju, organ IK-a

KIM-a trebalo je da bude propagator ideje internacionalizma među radničkom omladinom svih zemalja.

Povećanjem obima, list je mogao stalno da pokreće nova pitanja, a pojedini brojevi bili su posvećeni sasvim određenim, značajnijim događajima ili ličnostima — kao, npr., trogodišnjici ruske revolucije, Fridrihu Engelsu, Rozi Luksemburg i Karlu Libknehtu, žrtvama bijelog terora u Mađarskoj itd.

Pored toga, svaki broj je donosio niz članaka i radova u kojima su raspravljana pitanja komunističkog pokreta omladine: Drugi kongres KI i Komunistička omladinska internacionala, pitanje o socijalističkoj reorganizaciji rada, politički zadaci komunističke omladine, omladinski savezi i masovne organizacije radničke omladine, komunističke organizacije omladine i komunističke partije, o prosvjetnom radu u komunističkim omladinskim organizacijama itd.

U ljeto 1920. godine ruski omladinski savez počeo je prevoditi pojedine brojeve **Internacionale omladine** na ruski jezik. U jesen 1920. godine u Rimu je izašao prvi italijanski prevod časopisa, gotovo istovremeno s evropskim izdanjem u Litvi i Bjelorusiji. Početkom 1921. godine počelo se sa štampanjem engleskog i francuskog prevoda, dok su u nizu zemalja (Rumunija, Jugoslavija, Čehoslovačka) vršene pripreme za štampanje posebnih brojeva ovog časopisa, koji bi objavljivali svaka tri mjeseca najbolje i najznačajnije članke i izvode iz objavljenih pojedinačnih brojeva njemačkog izdanja. Isto to zaključio je i Skandinavski kongres omladine za saveze omladine tri skandinavske države. Tako je **Internacionala omladine** postala internacionalnim časopisom komunističke omladine, ne samo po svom sadržaju i sastavu redakcije nego i po širokoj rasprostranjenosti.

Za sve vrijeme izlaženja centralni organ KIM-a donosio je i članke o životu i borbi napredne jugoslovenske omladine. Stranice ovog časopisa sadrže brojne podatke o ekonomskom i političkom položaju jugoslovenske omladine u periodu između dva rata. Sadržina tekstova bila je izraz određenih društveno-političkih i ekonomskih uslova u kojima se razvijao omladinski pokret u jugoslovenskim zemljama. On je u pojedinim etapama svoga razvitka, baš u zavisnosti od ovih uslova, kao i zbivanja na međunarodnoj političkoj pozornici mijenjao sadržinu svoje borbe i usklađivao je sa zahtjevima koje su donosili i nametali vrijeme i događaji.

S obzirom na dosta dobro poznavanje situacije u omladinskom pokretu, realno je pretpostaviti da su autori ovih članaka naši ljudi, članovi SKOJ-a, koji su određeno vrijeme radili u pojedinim organima ove međunarodne komunističke omladinske organizacije. Iz konspirativnih razloga oni su se koristili pseudonimima, pa se teže može utvrditi o kojim je ljudima riječ. Pod pseudonimom Vlasov, u ovom časopisu objavljivao je Veljko Vlahović.

U vremenu koji je predmet našeg razmatranja, 1936—1941. godine **Internacionala omladine** donijela je devet članaka koji su vezani isključivo za pokret u Jugoslaviji, dok nekoliko tekstova, uz podatke o omladinskom pokretu u drugim zemljama, pominje i omladinu Jugoslavije. Gotovo svi objavljeni članci govore o fašističkoj opasnosti i pripremama jugoslovenske omladine za odbranu zemlje.

Autor F. Bulajev u članku **Fašizam uništava omladinu Jugoslavije** govori o ekonomskom položaju radničke i seljačke omladine, navodeći niz primjera koji ukazuju na sve teže uslove života i rada ove omladine, ističući posebno sve snažniji studentski pokret, koji je u to vrijeme predstavljao ozbiljan

politički faktor i veoma jaku snagu u redovima narodnog fronta u borbi protiv fašizma i rata. Na antifašističkoj osnovi uspostavlja se saradnja omladinskih organizacija, pa autor primjećuje da samo u Srbiji saraduje 85 raznih organizacija omladine.¹⁾

Porast omladinskog pokreta sve je očigledniji i u Makedoniji, Crnoj Gori, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini. Omladinski antifašistički front u Jugoslaviji, prema navodima autora, tada je dosizao cifru od 25 do 30.000 ljudi.

Novembarski broj **Internacionale omladine** iz 1938. godine donosi dosta opširan članak I. Kabina pod naslovom **Demokratska omladina Jugoslavije se ujedinjuje**. Autor se posebno zadržava na ratnim planovima hitlerovskog fašizma koji su izazvali snažne pokrete protesta među narodima balkanskih zemalja. »Očigledno je«, veli autor, »da se Hitler preko Čehoslovačke želi domoći balkanskih zemalja, njihovih prirodnih bogatstava i liši njihove narode nacionalne nezavisnosti.«²⁾ Sa osobitom snagom razvio se pokret protiv hitlerovog pohoda na Čehoslovačku u Jugoslaviji. Više hiljada omladinaca i omladinki Jugoslavije izrazilo je spremnost da se bori za nezavisnost čehoslovačkog naroda, jer je bila svjesna da se Hitler neće tu zaustaviti. Kabin citira izvode iz tadašnjih predstavi jugoslovenske omladine upućenih vlastima u cilju odobrenja odlaska u dobrovoljačke odrede: »Mi želimo da idemo kao dobrovoljci u Čehoslovačku, jer znamo da borba za nezavisnost čehoslovačkog naroda jeste borba za nezavisnost Jugoslavije. Mi idemo da pomognemo, da ne bi poslije sami molili za pomoć.«³⁾ Autor se dalje zadržava na mjerama vlasti protiv sve snažnijeg omladinskog demokratskog pokreta i pokušajima vlade Stojadinovića da stvori kao protutežu ovom pokretu državnu organizaciju omladine, nalazeći ideju za stvaranje ove organizacije u hitlerovskoj Njemačkoj. Autor ističe nastojanja Stojadinovićeve vlade da osigura uticaj u najmasovnijoj organizaciji u zemlji, »Sokolu«, koji je tada brojao oko 350.000 članova, zaključujući na kraju, sasvim tačno, da ova nastojanja nisu urodila plodom.

U ovom vremenu dolazi do snaženja revolucionarnog demokratskog pokreta, za koji se dosta masovno opredjeljivala omladina. U razvitku ovog pokreta među omladinom veoma važnu ulogu odigrao je studentski pokret. Prema autoru, temelj ujedinjenja svih demokratskih organizacija omladine Jugoslavije u cilju borbe protiv fašizma, bilo je savjetovanje predstavnika demokratske omladine Slovenije, Hrvatske i Srbije, ljeta 1938. godine, a na kojemu je raspravljano pitanje borbe protiv hitlerovske opasnosti i očuvanja nezavisnosti Jugoslavije.

U februarском broju 1939. godine **Internacionala omladine** komentariše pismo studenata i mladih radnika Jugoslavije koje se odnosi na pitanje političke situacije u zemlji poslije izbora 1938. godine. O ovom pitanju raspravljano je na konferenciji predstavnika Ujedinjene studentske omladine i predstavnika radničke omladine održanoj decembra 1938. godine. List posebno ističe onaj dio pisma (koje je upućeno svim rukovodiocima opozicionih partija u zemlji) u kojemu studenti ukazuju da »reakcija u borbi protiv naroda koristi ne samo sve mogućnosti unutar zemlje, nego i svoje veze sa međunarodnom reakcijom, s neprijateljima slobode i nezavisnosti Jugosla-

¹⁾ *Internacionala omladine*, Moskva, 1937, br. 7—8, str. 81.

²⁾ *Internacionala omladine*, Moskva, 1938, br. 11, str. 42.

³⁾ Isto.

vije«.4) Zato studentska i radnička omladina poručuje da je »potrebno boriti se u jedinstvenom frontu protiv izdajničke i narodu neprijateljske vlade Stojadinovića, za istinsku narodnu vladu, koja bi na osnovi zaštite demokratije stvorila Jugoslaviju snažnu i sposobnu za otpor agresorima«.5)

Fašizam i opasnosti koje je sobom donosio po sav miroljubivi svijet nalazi se u centru pažnje svih progresivnih snaga u svijetu, pa tako i u Jugoslaviji. Neposredna opasnost od fašističke agresije i rata, kao i nesposobnost vladajuće buržoazije da tu opasnost ne samo otkloni nego i razriješi čitav splet unutrašnjih društvenih protivvrječnosti, imali su za posljedicu sve masovnije okupljanje širokih slojeva naroda oko programa borbe jugoslovenskih komunista, kao jedino prihvatljivog u tadašnjoj situaciji. Sve je snažniji široki pokret za ujedinjenjem snaga mladog pokoljenja zemlje na anti-fašističkoj osnovi.

Upravo ovim zbivanjima Centralni organ KIM-a posvetio je još prostora na svojim stranicama, te je u dva nastavka u junskom, i dvobroju od jula i avgusta, donio članke pod naslovom: **Omladina Jugoslavije se priprema za odbranu zemlje**. Pominjući masovne demonstracije od 16. marta 1939. godine u Beogradu povodom okupacije Čehoslovačke, koje su organizovane pod parolama »Živjela Čehoslovačka« i »Mi ćemo braniti jugoslovenske granice«, u članku se posebno ističe da je u tadašnjem ozbiljnom političkom trenutku omladina shvatala da treba potisnuti u pozadinu sve unutrašnje nesuglasice i borbu unutar vlastitih redova, u cilju stvaranja boljih mogućnosti za ispunjenje najvažnijeg duga prema zemlji (biti spreman braniti je) i ujediniti se u jedinstveni front. Takvu izjavu dali su studenti Ljubljanskog univerziteta na svom mitingu kojemu je, pored lijevih studenata, prisustvovala katolička omladina i nacionalističke omladinske organizacije.6) Slične zaključke donijela je i konferencija predstavnika 20 raznih omladinskih organizacija u Beogradu, koja je predviđala i konkretne akcije omladine u cilju priprema za odbranu zemlje: organizovanje streljačkih četa, grupa za medicinsku pomoć, komiteta odbrane itd. U nastavku članka dosta prostora posvećeno je demonstracijama u Beogradu, koje su okupile oko 10 hiljada pripadnika omladine, studenata, članova sportske organizacije »SOKO«, građana koji su demonstrirali kroz grad pod parolama »Ostvarimo savez omladine za odbranu zemlje« i »Mi nećemo dati ni komadić naše teritorije«.7)

U broju 12 od decembra 1939. godine, pojavljuje se još jedan, prilično opširan, članak I. Vlasova: **Imperijalistički rat i omladina Jugoslavije**. Već iz samog naslova se vidi da je sadržaj i ovoga članka posvećen najznačajnijem događaju toga vremena — imperijalističkom ratu. U centru pažnje je omladina Jugoslavije i njen odnos prema imperijalističkom ratu. Tu se sasvim tačno ističe da rat koji je počeo u zapadnoj Evropi nije zatekao omladinu Jugoslavije, posebno njenu avangardu SKOJ, nepripremljenu i razjedinjenu. Teška borba posljednjih godina vaspitala je stotine mladih boraca. Bogato iskustvo te borbe pomoglo je omladini Jugoslavije da sasvim pravilno opredijeli svoju poziciju u novonastaloj situaciji i da se snađe u pitanjima koja su se postavljala u vezi sa događajima ne samo pred omladinom nego i pred cijelim narodom. Da su narod i omladina u zemlji najvećim dijelom

4) *Internacionala omladine*, Moskva, 1939, br. 2, str. 31.

5) Isto.

6) *Internacionala omladine*, Moskva, 1939, br. 6, str. 36.

7) *Internacionala omladine*, Moskva, 1939, br. 7—8, str. 65.

bili protivni uvlačenju zemlje u rat i izražavali svoje negodovanje politici vladajuće klike koja je upravo radila u tom pravcu, autor navodi nekoliko značajnijih i krupnijih antiratnih demonstracija i akcija, kakve su bile omladinske demonstracije koncem oktobra 1939. godine u Beogradu i Zagrebu, pod parolom »Za mir, protiv imperijalističkog rata«. Mitingu za zaštitu mira na Pravnom fakultetu u Beogradu tada je prisustvovalo preko 3.000 učesnika.⁸⁾

Ujedinjena studentska omladina u svom proglasu od 17. oktobra 1939. godine, kvalifikujući tadašnji rat kao imperijalistički, pisala je, između ostalog, i sljedeće: »Glavna opasnost koja prijete našim narodima i našoj zemlji to je politika poznatih antinarodnih klika, koje se pripremaju da uvuku narode Jugoslavije u rat. Borba za mir, za uspostavljanje normalnog stanja u našoj zemlji, danas označava borbu protiv svih raspirivača rata, čija se aktivnost sve više ispoljava u zemlji. U Hrvatskoj lakeji reakcije — franckovci, u Srbiji Ljotić i tzv. »Nezavisna omladina — za narodnu odbranu«, a također i druge grupe — svi oni pod uticajem antinarodnih krugova organizuju otvorenu vojnu propagandu. U vezi s tim, studentska omladina u svom proglasu postavlja iste zahtjeve kao i široke narodne mase u Jugoslaviji.«⁹⁾

Tako je, po riječima autora, omladinski pokret u Jugoslaviji, koji ima dugu tradiciju i koji je do početka rata okupio ogromne mase omladine, bio sada prožet »novim sadržajem, novim duhom«.

Istovremeno sa rastom antiratnog pokreta u zemlji i rastom simpatija omladine prema Sovjetskom Savezu, reakcionarni elementi u zemlji na primjeru i po direktivama potpaljivača rata zabranjuju omladinsku šampu i izazivaju oružane napade na omladinu. U tome oni nailaze na pomoć i podršku vođa socijaldemokratske omladine. Završavajući članak, I. Vlasov govori o ekonomskoj borbi radničke klase u Jugoslaviji koja je vođena uporedo s borbom protiv imperijalističkog rata, a kojoj je glavni cilj bio povećanje plata i poboljšanje uslova rada. Ovo on potvrđuje sa nekoliko primjera krupnijih štrajkačkih pokreta koji su vođeni u zemlji neposredno pred rat.

Članak **Tako živi crnogorska omladina** predstavlja komentar članka koji je pod istim naslovom objavljen u listu **Glas Crne Gore**.

U broju 6 od juna 1940. godine dat je kraći osvrt na Kongres jugoslovenskih studenata za mir koji je održan na inicijativu beogradskih studenata sredinom aprila 1940. godine. Istaknut je zahtjev studenata da se Jugoslavija u »svojoj politici neutraliteta orijentiše na Sovjetski Savez«.¹⁰⁾

Četvrti broj **Internacionale omladine** od aprila 1941. godine pod naslovom **Omladinski leci u Jugoslaviji** citira dijelove letaka objavljenih povodom zabrane organizacija zadružne omladine u zemlji. U prvom letku koji je potpisala »Napredna omladina Beograda« ista se, pored ostalog, obraća cjelokupnoj radničkoj omladini zemlje da i ona »digne svoj glas u zaštitu prava svoje braće — seljaka«.¹¹⁾ U drugom letku koji je upućen »mladim radnicima i radnicama - učenicima i učenicama« data je u kraćim crtama

⁸⁾ *Internacionala omladine*, Moskva, 1939, br. 12, str. 35.

⁹⁾ *Internacionala omladine*, Moskva, 1939, br. 12, str. 35.

¹⁰⁾ *Internacionala omladine*, Moskva, 1940, br. 6, str. 30.

¹¹⁾ *Internacionala omladine*, Moskva, 1941, br. 4, str. 30.

slika teških uslova pod kojima je radila i u kojima je živjela omladina u zemlji u tom vremenu.

Pored ovih članaka koji isključivo govore o jugoslovenskoj omladini u još nekoliko napisa iz ovoga vremena, pomenut je, pored ostalih, i studentski pokret u Jugoslaviji. Viktor Andre, sekretar Svjetske organizacije studentske omladine piše, navodeći niz primjera, o aktivnoj ulozi koju imaju studentske mase u društvenom i političkom životu mnogih kapitalističkih zemalja, između ostalih, i u Jugoslaviji. O širokom studentskom pokretu koji se razvio u Jugoslaviji u ovom vremenu i koji se aktivno borio protiv reakcije, protiv uvlačenja balkanskih zemalja u imperijalistički rat, piše i autor O. Majer. U članku **Imperijalistički rat i progresivna studentska omladina** on se posebno zadržava na III redovnom kongresu Ujedinjene studentske omladine, održanom u proljeće 1940. godine u Beogradu, koji je, po autorovim riječima, predstavljao »manifestaciju neraskidive veze studentske omladine sa radničkom klasom i solidarnosti beogradskih studenata sa progresivnim slobodoljubivim snagama cijeloga svijeta«. ¹²⁾

Ako bismo na kraju željeli rezimirati sadržaj svih objavljenih članaka i tekstova o omladinskom pokretu u Jugoslaviji u ovome vremenu, možemo zaključiti da se oni, gotovo svi, odnose na aktivnost jugoslovenske omladine vezane za borbu protiv rata, što je, uostalom, bila karakteristika progresivnih pokreta omladine i u drugim kapitalističkim zemljama toga vremena. Broj objavljenih članaka koji se odnose na omladinski pokret kod nas sasvim je solidan s obzirom da je **Internacionala omladine**, kao centralni organ izvršnog komiteta Međunarodne komunističke omladinske organizacije bio obavezan da donosi tekstove iz svih zemalja čiji su komunistički omladinski savezi bili njeni članovi. (Na VI kongresu 1935. godine KOI je imala svoje sekcije u 56 zemalja).

Ocjena da je najveći dio progresivne jugoslovenske omladine za sve ovo vrijeme bio jednodušan u osudi imperijalističkog rata i aktivno i neposredno uzimao učešća u nizu raznovrsnih akcija koje su branile mir i podržavale sva nastojanja u tom pravcu kako u zemlji, tako i van nje, prihvatljiva je kao sasvim realna i objektivna. Istina, iz svega onoga što donosi časopis o tome ne može se upoznati sva širina i zamah pokreta koji je obuhvatio omladinu i u unutrašnjosti zemlje, jer se najveći dio primjera iz borbe jugoslovenske omladine odnosi na nekoliko krupnijih centara u zemlji, posebno Beograd, koji je predstavljao žarište snažnog i revolucionarnog studentskog pokreta. Zbog toga će svi oni koji proučavaju upravo ovaj pokret naći u **Internacionali omladine** još jedan izvor bilo novih saznanja, bilo potvrdu za ono što se dosada već znalo o ovome pokretu. U svakom slučaju, časopis služi kao korisna dopuna inače malobrojnim izvorima za istoriju omladinskog pokreta u Jugoslaviji u godinama pred drugi svjetski rat.

Centralni organ Svjetske omladinske organizacije donosio je članke iz kojih se vidi dosta solidno poznavanje stanja i razvoja našeg omladinskog pokreta. Premda nekada ograničeni na globalne i opšte ocjene, članci su pružali mogućnost svim ostalim komunističkim omladinskim organizacijama ili pojedincima da se upoznaju sa djelatnošću progresivne jugoslovenske omladine i njenim udjelom u međunarodnom omladinskom komunističkom pokretu.

¹²⁾ *Internacionala omladine*, Moskva, 1940, br. 10, str. 20.

Uglješa Danilović

Savjetovanje u Ivančićima

7. januara 1942. godine, na oslobođenoj teritoriji u neposrednoj blizini Sarajeva, u selu Ivančićima, održano je partijsko pokrajinsko savjetovanje za Bosnu i Hercegovinu. Dva su razloga, čini mi se, zbog kojih treba nešto reći o ovom partijskom skupu. Prvo, ono je bilo od velikog političkog značaja ne samo za Bosnu i Hercegovinu nego i u širem smislu. Drugo, sa toga sastanka ne postoje nikakvi pisani dokumenti*) — referati, zaključci i nešto slično, pa je o njegovom toku, idejama i zaključcima moguće steći pravu sliku samo po sjećanju samih učesnika i uvidom u druge dokumente iz toga vremena. Arhiva Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba BiH iz toga doba je propala, pa zato ne postoji nikakva pisana dokumentacija sa savjetovanja. Nepostojanje dokumenata izaziva kolebanja i sumnje kod naučnih radnika o njegovoj sadržini, pa ima, po mom mišljenju, i krivih interpretacija. Ja ću se na ovo posebno osvrnuti.

Danas, poslije 29 godina, nemoguće je da se čovjek prisjeti čitavog toka sastanka, diskusije i pojedinih mišljenja. Ali, neke osnovne stvari nisu se mogle zaboraviti. Nisu se mogli zaboraviti, prije svega, situacija i uslovi u kojima je savjetovanje održano, jer su oni zaista bili izuzetni. Dalje, nisu se mogle zaboraviti osnovne ocjene i zaključci, jer su oni bili uputstvo za neposrednu akciju, za vojnu i političku aktivnost u to vrijeme. O ovome nema nikakve sumnje i u tome će se, vjerovatno, složiti većina učesnika toga skupa.

Savjetovanje je održano u sali manje seoske gostione. Ta kuća postoji i danas i ona je zaštićena kao istorijski spomenik. Savjetovanje je zakazano, svakako, prije dolaska Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba u s. Ivančiče,

---

*) U Istorijskom arhivu Vojvodine pronađena je samo jedna zabilješka bez potpisa, naslova i datuma, ali iz njene sadržine jasno je da se odnosi na ovo savjetovanje.

jer se ne bi moglo održati u to vrijeme da je zakazano po njihovom dolasku. Naime, veze Pokrajinskog komiteta sa oblastima bile su isključivo kurirske, preko gradova ili preko slobodne teritorije i da bi se tim putem poslala poruka i došlo na savjetovanje, npr. iz Hercegovine, trebalo je najmanje 15—20 dana.

Savjetovanju su prisustvovali svi članovi Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu, osim drugova Rodoljuba Čolakovića i Đure Pucara, koji nisu mogli stići. Dalje, prisustvovali su partijski i omladinski rukovodioci sa slobodne teritorije istočne Bosne i Hercegovine, drugovi iz Sarajeva i Mostara, komesari i neki komandanti iz istočne Bosne. Drugovi iz Krajine nisu uspjeli da na vrijeme stignu na sastanak. Od posebnog značaja je činjenica da su savjetovanju prisustvovali svi članovi Centralnog komiteta sa drugom Titom na čelu, koji su se u to vrijeme tu zatekli: Tito, Kardelj, Ranković, Pijade, Žujović i Vukmanović. Njihovo prisustvo, kao i sama tema sastanka, ocjena tekućeg momenta u ustanku, tema koja je prevazilazila okvire Bosne i Hercegovine, daju širi značaj ovome savjetovanju. Delegati sa terena su došli kao predstavnici komiteta ili su bili individualno pozvani.

Neposredni povod za sazivanje savjetovanja bile su političke prilike i stanje u istočnoj Bosni, gdje je Pokrajinski komitet imao najpotpuniji uvid. To stanje nije bilo zadovoljavajuće i nametalo se kao nužno da se temeljitije ocijeni i utvrde uzroci negativnim kretanjima. Bila je to prilika, a i potreba, da se istovremeno ocijene prilike u čitavoj Bosni i Hercegovini. Privremeni porazi u susjednom području Srbije takođe su nametali potrebu da se prilike razmatraju u širem okviru. Događaji u Srbiji imali su neposrednog odraza u istočnoj Bosni i bilo je logično da smo se morali interesovati šta se tamo odigralo i iz tog izvući neke pouke. Usljed svih ovih okolnosti, savjetovanje u Ivančićima pružilo je pogodnu priliku da se na njemu učini jedan opštiji presjek razvoja prilika u zemlji i svijetu i da se na osnovu toga, i konkretnih uslova u BiH, odredi linija za naš budući rad. Glavnu riječ u ime Centralnog komiteta imali su drugovi Tito i Kardelj. Ne sjećam se da li su to bili njihovi referati ili su učestvovali u diskusiji, ali se sjećam da su njihovi istupi bili osnovni. U diskusiji su učestvovali još neki članovi Centralnog komiteta, kao i većina delegata. Iznijet je pregled stanja u Bosni i Hercegovini i mislim da je to učinio drug Vukmanović, delegat CK i VŠ u Bosni i Hercegovini ili Iso Jovanović, sekretar PK za BiH.

Smatram da neće biti suvišno podsjetiti se makar i u najkraćim crtama na prilike u kojima je savjetovanje održano. To je bilo tačno sedam mjeseci od početka ustanka u zemlji, dakle, vrijeme na osnovu koga su se mogle dati potpuniye ocjene pređenog puta i izvući značajna iskustva. Postignuti rezultati u ovom vremenu bili su ogromni. O tome daje jasnu sliku i samo sumarno nabranje onoga što se odigralo u tome vremenu u Bosni i Hercegovini, kao i drugim dijelovima zemlje.

U Bosni i Hercegovini ustanak je poprimio već od početka masovan karakter. Stvoreni su partizanski odredi koji su brojali više desetina hiljada naoružanih boraca. Stvorena je i mjesecima držana povezana slobodna teritorija. Mi smo bili neposredno povezani sa slobodnim Užicom gdje se nalazio Vrhovni štab i gdje je radila naša prva fabrika oružja. Stvorena je isto takva teritorija u Bos. krajini i Hercegovini. Na oslobođenoj teritoriji stvarani su narodni odbori, prvi organi narodne vlasti, koji su sve više sticali ugled u narodu. Važne željezničke i cestovne komunikacije bile su paralizane i izložene stalnim našim udarcima, čime je neprijatelju bilo onemogu-

ćeno ili veoma otežano da iskorištava ekonomska bogatstva zemlje. Okupatoru i kvislinzima nanošeni su ozbiljni gubici u ljudstvu i vojnoj opremi. Naša partizanska vojska stekla je potrebna iskustva i ugled u svijetu zato što se neustrašivo borila protiv tako osionog neprijatelja. Okupatorska i kvislinška vlast bila je u većem dijelu Bosne i Hercegovine potpuno paralisana. U okupiranim gradovima i na neoslobođenom području razvijao se snažan antifašistički pokret, a ilegalna partijska organizacija i diverzantske grupe nanosili su udarce neprijatelju u njegovoj pozadini. U decembru je stvorena I proleterska brigada, prva jedinica buduće regularne armije, što je značilo novi kvalitetan skok u razvitku oružane borbe. Ovi ubjedljivi rezultati oružane borbe u zemlji potvrdili su ispravnost poziva Komunističke partije Jugoslavije na ustanak i lažnost parola kapitulantskih i petokolonaških elemenata koji su tvrdili da je oružana borba u postojećim uslovima, tobože, nemoguća. Tim uspjesima se narodnooslobodilački pokret i politički afirmisao u zemlji i izvan nje. On je postao faktor s kojim su morali ubuduće računati ne samo naši protivnici nego i drugi faktori. Šta su Nijemci mislili o ustanku u Jugoslaviji najbolje govori činjenica kad je Hitler, u jeku njemačke ofanzive u SSSR-u, morao odvojiti nekoliko svojih divizija za gušenje partizanskih borbi u Jugoslaviji.

No, pored tih istorijskih rezultata, koji su bili za nama, ovo je bio i period prvih ozbiljnijih teškoća. Slobodna teritorija u zapadnoj Srbiji bila je izgubljena i CK i VŠ napustili su Srbiju i prebacili se u Bosnu sa I proleterskom brigadom. Oni su cijenili da su uslovi u to vrijeme u Bosni bili povoljniji za djelovanje ovih rukovodećih organa revolucije i da će tu njihovo neposredno prisustvo biti korisno. Međutim, kriza je zahvatila i ove partizanske odrede. Dakle, momenat je bio takav da je trebalo učiniti jednu cjelovitiju procjenu situacije, uočiti prepreke i probleme koji su se ispriječili na putu i ukazati na osnovna sredstva i metode za brže i sigurnije odvijanje toka revolucije.

Poslije snažnog razmaha ustanka i opšteg poleta u masama u jesen 1941. godine, nastupom zime počeli su da se osjećaju i simptomi jačeg zamora i kolebanja. Ta kolebanja su bila uvjetovana nizom faktora. Prije svega, to su bile materijalne teškoće (nedostatak hrane, odjeće i obuće), popaljena sela i uništena imovina, zatim teški uslovi ratovanja u zimi koja je bila vanredno oštra. No, kolebanje je unosila i četnička propaganda. Četnici su sve dublje tonuli u kvislinšku i petokolonašku izdaju. Oni nisu više bili samo faktor kočenja ustanka nego njegova glavna smetnja i prepreka. Oni su svim silama radili da mase, koje su već stupile u borbu, povuku iz borbe i da ih demorališu. Četnici su se koristili teškoćama pred kojima su se ljudi našli u jednom krvavom i surovom ratu, da bi dokazali nemogućnost i besmislenost oružane borbe. Četnički zločini prema muslimanskom stanovništvu postajali su sve otvoreniji. Time su ozbiljno ugrožavani naši naponi da muslimanske mase šire pokrenemo u borbu. Sve ove okolnosti su govorile da treba u cjelini preispitati naš odnos prema četnicima i da prema njima treba zauzeti odlučniji kurs. Ono što je u svemu ovome bilo naročito negativno jeste činjenica da je četnički uticaj počeo da jača i u onim sredinama u kojima ga ranije nije bilo u tolikoj mjeri. Zbog svega ovoga pitanje odnosa prema četnicima zauzelo je centralno mjesto na ovome savjetovanju.

Po mome sjećanju, na savjetovanju u Ivančićima dominirala su četiri osnovna pitanja: naši odnosi sa četnicima; kritička ocjena naše vojne takti-

ke; ocjena političkog rada i djelovanja Partije i ocjena međunarodne situacije. O tim pitanjima zauzeti su jasni i konkretni stavovi.

1. Naš načelan stav prema četnicima od početka ustanka dovoljno je poznat. Takođe je poznato šta smo sve preduzimali da ostvarimo saradnju ne samo sa četnicima nego i sa drugim kolebljivim elementima da bi ih pokrenuli u borbu. Na savjetovanju nije bilo potrebno raspravljati o našim načelnim pozicijama nego konkretno razmotriti i ocijeniti kakvo je bilo tadašnje stanje i kakve su stvarne pozicije četnika. Pri ovome treba imati u vidu da će problem četnika ostati kao jedan od najtežih problema u toku čitavog ustanka. To je bilo zato što je riječ o najjačoj oružanoj formaciji kontrarevolucije, koja je s jedne strane saradivala sa okupatorom i prema tome bila kvislinška, a s druge strane bila je vezana za emigrantsku vladu i preko nje za zvanične krugove na Zapadu. Ustaštvo je bilo isključivo vezano za okupatora i zato je njegov izdajnički i antinarodni karakter bio svakome jasan. Četnici nisu nastupali tako otvoreno, bar u početku. Oni su pokušavali, donekle, prikrivati svoju saradnju sa Nijemcima, pokušavali su da izigravaju takođe nekakvu nacionalnu borbu, a što je osnovno imali su izvjesnog uticaja u jednom dijelu ustaničkih srpskih masa. Istina, oni su taj svoj uticaj stvarali na izrazitoj šovinističkoj liniji, ali u datim okolnostima, i to je imalo izvjesnog uspjeha.

Na savjetovanju su svestrano prodiskutovani i ocijenjeni politika i ciljevi četnika, i to kako iz naših vlastitih iskustava, tako i iskustava u Srbiji. Govoreno je o tome kakve je sve napore činio VŠ i lično drug Tito da sa njima dođe bar do neke saradnje. Međutim, četnici su činili sve da saradnju otklone, a ustanak da spriječe. Iako su u određenim situacijama izjavljivali da su i oni za saradnju, bilo je očito da se tu radilo o manevru. Naime, oni su bili spremni na saradnju samo tamo gdje smo bili u premoći, sa jasnim namjerama da pokušaju odvojiti od nas mase koje su pošle u borbu na poziv Partije. Iz čitavog njihovog ponašanja bilo je jasno da su oni protiv borbe.

Četnici u Bosni i Hercegovini u 1941. godini izjavljivali su da su za borbu protiv domobrana i ustaša, i tada su na to bili donekle spremni, ali već početkom 1942. godine oni uspostavljaju kontakte i saradnju sa ustaškim vlastima. Mržnja četnika prema ustašama i domobranima nije bila motivisana time što su ovi služili okupatoru, nego je to bila posljedica šovinističke mržnje prema Hrvatima i Muslimanima. Četnici su otvoreno ispoljavali velikosrpsku ideologiju i Bosnu i Hercegovinu tretirali kao isključivo srpsku zemlju. Oni su krivicu za propast stare Jugoslavije svaljivali na nepske nacionalnosti.

Jasno je iz svega ovoga da je bilo veoma teško, i gotovo nemoguće, naći zajednički jezik sa ljudima koji su zastupali ovakva stanovišta. No, i pored svega toga, partijska i vojna rukovodstva činila su sa svoje strane sve da se sa četnicima ostvari saradnja, naravno, saradnja na jednoj principijelnoj osnovi, i to, prije svega, saradnja sa naoružanim seljacima koji su sačinjavali četničke jedinice. Međutim, u prvoj težoj situaciji u Srbiji četnički štabovi i oficiri Draže Mihailovića pokazali su potpuno svoje izdajničko lice i naredili svojim jedinicama da okrenu svoje oružje protiv nas. Ne samo da nisu bili spremni da se bore protiv Nijemaca nego su prešli na njihovu stranu. To će se ubrzo ponoviti i u istočnoj Bosni. Ali, nije stvar bila samo u tome da su četnici bili vojnički nesiguran saveznik, i u teškoj situaciji prelazili na stranu neprijatelja, nego su oni već mjesecima vršili

razoran rad u partizanskim odredima. Zloupotrebljavajući naša nastojanja za saradnju, oni su se slobodno kretali po oslobođenoj teritoriji, zalazili u partizanske jedinice, vrbovali pojedince i grupe da pređu u četnike. U decembru mjesecu četnička rovarenja u partizanskim odredima u istočnoj Bosni dostigla su visok stepen i ozbiljno ugrozila dalji razvoj ustanka.

Na savjetovanju je temeljito osvijetljena cjelokupna politika četnika i ocijenjeno da je daljnja saradnja sa njima nemoguća i da bi svako gajenje iluzija u tom pravcu bilo veoma štetno. Ocijenjeno je da je vojno i političko rukovodstvo u Bosni i Hercegovini potcijenilo četničku opasnost, da je suviše dugo prema četnicima vodilo popustljiv kurs, što je stvaralo zabunu u redovima boraca i otežavalo da se o četnicima, posebno o četničkim oficirima, dobije prava slika. Na savjetovanju je zauzet jasan i odlučan kurs. Sarađivati se može samo sa onim pojedincima i četama koje su zaista za iskrenu saradnju i za borbu, a ne sa četničkim oficirima i ostalim izdajnicima. Četničku izdaju treba otvoreno iznositi pred narod i oštro se suprotstavljati njihovim zločinima nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom. Neodrživo je bilo da se tolerišu njihova rovarenja u partizanskim jedinicama. Trebalo je preduzeti brze i odlučne mjere da se ovo stanje popravi. Ocijenjeno je da se četničke jedinice u slučaju teže situacije neće boriti ili će otvoreno preći na stranu neprijatelja, kao što je bio slučaj u Srbiji. Zato je bilo nužno povećati vojničku budnost, naročito zbog toga što je i držanje nekih naših četa na položajima već sada bilo nezadovoljavajuće.

Ocjena o četnicima, data na savjetovanju, potpuno se potvrdila u najkraće vrijeme, tj. u drugoj neprijateljskoj ofanzivi, koja je počela samo sedam dana poslije savjetovanja, 15. januara, baš na ovom dijelu istočne Bosne. Obaviješteni o predstojećoj ofanzivi, četnički štabovi u Vlasenici, Rogatici i Višegradu izdali su naređenje svojim jedinicama da ne pucaju na Nijemce, jer oni, tobože, idu samo protiv partizana, a neće dirati četnike i stanovništvo. I ne samo to. Četnici su se stavili na raspolaganje Nijemcima kao vodiči. Takvom četničkom izdajom nanijeti su ozbiljni gubici našim jedinicama, onemogućen je duži otpor na glavnim pravcima kretanja neprijatelja, a posljedice te izdaje bile su najteže za stanovništvo, jer su Nijemci, zajedno sa ustašama, redom palili sela i ubijali sve od reda.

2. Na savjetovanju je šire diskutovano o vojničkom djelovanju partizanskih jedinica. Pored krupnih vojnih uspjeha, ocijenjeno je da su u pogledu vojne taktike činjene krupnije greške. Ratovalo se pretežno na frontalni način, jedinice su mjesecima držale ustaljene položaje i to je imalo niz negativnih posljedica. Borci su se uležavali, nekorisno je trošena municija a nisu svakodnevno postizani novi rezultati koji su odlučujući za borbeni moral i uspjeh partizanskog ratovanja. Jedan od razloga ovakvog načina vojničkog djelovanja svakako je bio i pogrešan strateški cilj u tome momentu — tj. ambicija da se zauzme Sarajevo. Misao o zauzimanju Sarajeva bila je dominantna kako pri Glavnom štabu tako i pri štabu Romanjskog odreda, a to je imalo za posledicu da su čvrsto držani zauzeti položaji, a potcjenjivalo se manevarsko djelovanje. Na savjetovanju je ukazano na ove greške u vojnoj taktici i istaknuto da je gerilski način djelovanja u našim uslovima jedino efikasan. I poslije savjetovanja VŠ i drug Tito lično, u nekoliko naredjenja i direktiva izdatih u Foči, ukazuju na ovo pitanje i kritikuju što se pojedine jedinice na Romaniji i šire u istočnoj Bosni toga ne pridržavaju.

Na savjetovanju je donijeta odluka o stvaranju odreda dobrovoljačke vojske. Riječ je o tome da se stvaranjem jedne nove formacije olakša prelaz onom dijelu četnika koji su bili za borbu i za saradnju sa partizanima, ali su zazirali i od imena partizanskog i bili su više spremni da se bore pod nacionalnom zastavom nego pod petokrakom zvijezdom. Ova odluka o stvaranju dobrovoljačkih jedinica ubrzo se pokazala veoma značajnom. Usljed izdaje četničkih oficira, u II ofanzivi, većina četničkih jedinica izražavala je spremnost da pređe u dobrovoljačku vojsku. Partizanski štabovi i jedinice I proleterske brigade organizovali su tu vojsku naročito na prostoru: Foče, Goražda, Romanije i Vlasenice. Za komandire i komesare u tim jedinicama pored domaćih ljudi uzimani su i borci iz partizanskih jedinica i iz redova I i II proleterske brigade. Odziv na stvaranje dobrovoljačke vojske bio je dosta veliki, što je bio dokaz da je stanovništvo bilo spremno na borbu i da su četnički štabovi pretrpjeli ozbiljno kompromitovanje.

3. Na savjetovanju je data oštra kritika partijskog i političkog rada u vojnim jedinicama i među stanovništvom. Taj rad je, pored pozitivnih rezultata, ispoljio niz nedostataka, čije su se posljedice već osjećale. Većina zrelijih partijskih kadrova u jedinicama i na oslobođenoj teritoriji bila je previše jednostrano orijentisana najviše na vojne zadatke, a partijski i politički rad je bio zanemaren ili prepušten sasvim mladim i neiskusnim kadrovima. Partijska organizacija u jedinicama i po selima stvarala se vrlo sporo. Brojnost partijske organizacije nije bila ni u kakvoj proporciji sa vojničkim i opštim političkim rezultatima. Iako u selima istočne Bosne, osim nekoliko izuzetaka, prije rata nije bilo većeg uticaja Komunističke partije, a petokolonaški elementi vodili su klevetničku propagandu protiv komunista, razvoj ustanka i kadrovi koji su izašli iz Sarajeva stvarali su uslove da se to stanje brže izmijeni. Mase su na bazi vlastitog iskustva sticale povjerenje u Komunističku partiju i u praksi se sve više uvjeravale da su članovi KP najodlučniji borci protiv okupatora i ustaša. Međutim, djelovanje petokolonaških elemenata često je uzimalo veoma prepredene forme. Oštrica je bila uperena protiv kadrova koji su izašli iz gradova, koje su oni nazivali »strancima« i »kaputašima«, govoreći kako je među njima najviše Hrvata i Muslimana u koje se tobože ne može vjerovati i sl. Ovaj petokolonaški rad vršio se polujavno i tajno. Za efikasno suprotstavljanje ovoj neprijateljskoj aktivnosti trebalo je brže stvarati partijsku organizaciju, otvorenije pokazati lice Partije, da bi ljudi znali kakve stavove Partija zauzima. Koliko je bilo uskosti u tome pogledu najbolje govori podatak da nam ni svi komesari četa nisu bili članovi Komunističke partije.

Krupan propust partijske organizacije i političkih rukovodilaca u vojsci bio je u tome što se dozvolilo da na položaje vodnika i komandira dođu i neki nesigurni elementi. Pri tome se isključivo vodilo računa samo o tome koliki ugled uživa pojedinac kao domaćin u svom selu, kakav je borac i sl., a ne i o njegovom političkom stavu. Sigurno je da su lični ugled i borbenost bili od prvorazrednog značaja, ali se nije smjelo samo na to osloniti jer gdje nije bilo političke svijesti i sama borbenost je **brzo splašnjavala**. Nebudnost u pogledu komandnog kadra teško se osvetila u proljeće 1942. godine kada su pojedinci uspjeli da čitave čete i bataljone demorališu, povuku iz borbe i prevedu ih u četnike. Slabosti činjene u izboru komandnog kadra bile su uočene već i prije savjetovanja, ali neprijateljska ofanziva onemogućila je da se izvrši korjenita izmjena u tom pogledu. Za ovo je bilo nužno izvjesno vrijeme jer smo borce morali uvjeriti u potrebe promjena, ovo

utoliko više što je naša vojska bila narodna i izbor kadra zavisio je, prije svega, od povjerenja boraca. Usljed nedovoljnog poznavanja prilika, nama se dešavalo i to da su i u samu partijsku organizaciju primani prikriveni četnici koji su u vrijeme četničkih pučeva i sami činili zločine, ubijajući komesare i najbolje komuniste. Jedinstven zaključak savjetovanja je bio da rad partijske organizacije treba temeljito pojačati.

Na savjetovanju je bilo govora i o organizaciji narodne vlasti. Ocijenjeno je da u BiH tome nije bila poklonjena dovoljna pažnja. Narodnooslobodilački odbori su stvarani, ali je njihova izgradnja bila još na samom početku. Međutim, njihova uloga nije bila samo u perspektivi, pri konačnom oslobođenju zemlje, nego je bila veoma značajna i tada. Odbori su se brinuli za ishranu vojske i naroda za ranjenike, za stanovništvo koje je moralo napuštati svoje domove i sela, za bezbjednost slobodne teritorije i organizaciju cjelokupnog života. Jednom riječi, kroz odbore se manifestovalo jedinstvo naroda i vojske. Savjetovanje je zaključilo da Partija mora posvetiti mnogo veću brigu izgradnji narodnih odbora, jer je njihov zadatak bio veoma težak i komplikovan.

Kao jedan od važnih političkih zadataka bilo je ulaganje napora da se ubrza proces uključivanja muslimanskih i hrvatskih masa u ustanak. Taj proces tada nije bio dovoljno brz, a nama je bilo sasvim jasno da sudbina ustanka zavisi od toga koliko će on biti shvaćen i prihvaćen kao zajedničko djelo svih naroda koji su živjeli u Bosni i Hercegovini.

Takođe nismo bili zadovoljni ni sa izlaskom ljudi iz gradova — radnika i omladine. Iako su oni činili prva borbena jezgra naših jedinica, u uslovima kada se ustanak razvio u širinu, njihov broj je bio nedovoljan, a oni su činili, objektivno, najsvjesniji dio naše vojske. Partijskoj organizaciji u gradovima postavljeno je kao najvažniji zadatak da organizuje izlazak ljudi u partizane.

Na savjetovanju je bilo dosta govora o iskustvima u Srbiji, o čemu su govorili članovi CK koji su tamo boravili. Delegati su podnosili izvještaje, svako sa svoga terena, a diskusija je bila široka i konkretna. Savjetovanje je trajalo dva dana i sjećam se da smo bili veoma zadovoljni njegovim tokom.

Svodeći svoja sjećanja na ova nekoliko osnovna elementa, želio bih posebno da istaknem da su se ocjene ovog savjetovanja pokazale u cjelini tačne i one su služile kao orijentacija za budući rad. Mada je istočna Bosna od polovine 1942. do proljeća 1943. godine bila gotovo potpuno odsječena od CK i VS, u njoj se nisu ponovile slične greške na koje je ukazalo savjetovanje.

Na koncu nešto o jednoj pogrešnoj interpretaciji savjetovanja. U **Prilozima** broj 4 za 1968. godinu Instituta za istoriju radničkog pokreta BiH učinjen je jedan pokušaj rekonstrukcije savjetovanja. Naravno, taj pokušaj zaslužuje svako priznanje, ali ja ću biti slobodan da stavim i neke primjedbe. U kratkom tekstu druga Čankovića, koji liči na predgovor intervjuima nekih učesnika savjetovanja, data je jedna interpretacija savjetovanja koja ne odgovara ni suštini intervju a niti njegovoj stvarnoj sadržini. A riječ je o vrlo bitnim stvarima. Drug Čanković ukazuje na izvjesne krupnije kontradikcije u izjavama intervjuisanih, i to sigurno pričinjava velike teškoće za istoričara, ali on se u takvom slučaju mora odlučiti na traženje i drugih izvora i dokaza. Mislim da su ocjene druga Čankovića o političkoj liniji koju je

zauzelo savjetovanje nepotpune, a dijelom i suprotne onome kako je stvarno bilo.

Drug Čanković kaže da bi upoznavanje toka, duha i zaključaka savjetovanja znatno doprinijelo razjašnjavanju i razumijevanju događaja u prvim mjesecima 1942. godine u Hercegovini i Crnoj Gori — tj. lijevog sektaškog skretanja u tim krajevima, što znači da on ta skretanja povezuje za političke ocjene date na savjetovanju. Dalje, postavlja pitanje nije li zaoštavanje kursa prema četnicima došlo kao posljedica promjena međunarodne vojne situacije u korist antihitlerovske koalicije (u kojoj je najznačajnije zaustavljanje Nijemaca pod Moskvom). I kaže: »Ako se u tom svjetlu posmatra osuda četništva, iz koje proizlaze direktive za praktične političke i vojne mjere na terenu, postavlja se pitanje da li su nove perspektive u korist antihitlerovske koalicije (i posebno SSSR-a) mogle da nametnu savjetovanju i pitanje čisto političke prirode — da li KPJ u svom daljnjem djelovanju na razvoju NOB-e treba da inaugurira lijevi kurs u NOB-i koji bi značio intenzivnu klasnu borbu.«*)

Mislim da su sve ove postavke i pretpostavke netačne. Ja se ne sjećam šta je ko sve na sastanku govorio, ali se sjećam osnovnih političkih ocjena, jer smo poslije takvu politiku provodili.

O lijevom kursu »koji bi značio intenzivnu klasnu borbu« nije moglo biti riječi. Takvome kursu protivrječio je sam karakter narodnooslobodilačke borbe kao i stepen razvitka revolucije. Ako je ta revolucija, u datoj situaciji, htjela da uspije, ona je morala zadržati najširi karakter, demokratski i nacionalnooslobodilački. To je bilo jasno i političkim početnicima, a kamoli ljudima iz samog štaba revolucije (Tito, Kardelj i drugi članovi CK). Što je naša revolucija ili narodnooslobodilačka borba, odmah od početka u suštini imala i antiburžoaski karakter, to nije zato što smo mi na to svjesno išli nego zato što je buržoazija bila kapitulantska, kolaboracionistička i samim tim je bila i protiv nacionalnooslobodilačke i svake druge borbe protiv okupatora. Da je politika četnika okarakterisana kao nastojanje velikosrpske buržoazije da nam nametne klasni rat, sasvim je realno. I ne samo to. Na savjetovanju je data i šira ocjena svih grupa jugoslovenske buržoazije i ukazano na njihove političke pozicije. Za sve ovo vrijeme od raspada Jugoslavije čitavoj jugoslovenskoj buržoaziji bilo je osnovno da sačuva svoj društveni poredak i tome je podređivala sve druge interese. Što se ustanak više širio i jačao, buržoazije svih nacionalnosti u Jugoslaviji zauzimale su sve reakcionarnije pozicije i gurale su na zaoštavanje klasne konfrontacije. Zbog toga su one sve smišljenije i podlije napadale Komunističku partiju i komuniste. Buržoazija je sve više išla na kolaboraciju i ustanak joj je u tome pogledu predstavljao sve veću smetnju. O takvom stavu buržoazije jasno je govorila politika četnika i ostalih kvislinških grupa, kao i držanje buržoaskih krugova u gradovima. U takvim uslovima bilo je opravdano i nužno sa naše strane više isticati socijalno obojene parole, nego što smo to činili do tada, i mase potpunije obavještavati o pravim ciljevima buržoazije i revolucije. Međutim, iz svega ovoga nije se nametao zaključak da mi treba da mijenjamo političku liniju, tj. da sužavamo političku platformu koju smo usvojili 1941. godine. Jačajući političku svijest masa unošenjem i socijalnih parola, mi smo jačali revolucionarno uvjerenje u pobjedu. Mi, uostalom, nikad nismo krili naš socijalistički program, ali ga nismo postavljali kao

*) Podvukao Uglješa Danilović.

uslov za saradnju u narodnooslobodilačkoj borbi. Mi nismo nikad zaboravljali da je i narodnooslobodilačka borba imala elemente klasne borbe, izražene jače ili slabije, prema datim situacijama. Konačno, da lijevi kurs nije inaugurisan na savjetovanju, najbolji je dokaz to da takvog skretanja nije bilo u istočnoj Bosni, odakle je bila većina delegata i gdje su se nalazili glavni akteri sastanka.

Drugo, pogrešna je tvrdnja da su promjene u međunarodnoj vojnoj situaciji (hoće da se kaže približavanje kraja rata) uticale na našu liniju prema četnicima. To nikakve veze nema. Čak se može tvrditi suprotno. Izvjesna naša popuštanja četnicima dolazila su i zbog toga da se u svjetskoj javnosti ne bi naša politika ocijenila kao sektaška i usko klasna, jer su svi neprijatelji narodnooslobodilačke borbe špekulisali s tim da nas ocrne pred saveznicima zato što je na čelu te borbe stajala Komunistička partija. Naš kurs prema četnicima bio je motivisan jedino i isključivo njihovom izdajničkom, šovinističkom i kvislinškom politikom. Mi smo dosta vremena izgubili što smo čekali da se same mase potpuno uvjere u to kakva je stvarna pozicija četnika, ali je to čekanje politički bilo sasvim ispravno.

Treće, veoma je sumnjivo vezati događaje u Hercegovini i Crnoj Gori za ovo savjetovanje. Ne isključujem mogućnost da su delegati iz Hercegovine mogli pogrešno shvatiti i interpretirati naše zaoštavanje kursa prema četnicima, ali to može biti samo njihova greška, a ne greška savjetovanja. Uostalom, poznato je da su lijeva skretanja bila veća u Crnoj Gori nego u Hercegovini, a uticaj iz Crne Gore na Hercegovinu bio je daleko veći, nego obratno. Drugovi u Crnoj Gori nisu mogli da se ravnaju prema savjetovanju na kome nisu prisustvovali i koje se odnosilo na političke prilike u Bosni i Hercegovini.

Moglo bi se navesti još argumenata kako je ovakva pretpostavka o savjetovanju netačna. Jedan je svakako i donošenje odluke o dobrovoljačkoj vojsci, koja označava ne sužavanje, nego proširenje platforme, a time i redova narodnooslobodilačke borbe.

Na savjetovanju je bilo govora o međunarodnoj situaciji, ali ja se ne sjećam detalja o tome. Nema sumnje da je zaustavljanje Nijemaca pod Moskvom bilo za nas veliko ohrabrenje i da je ovo za nas značilo zaokret u ratu. No, ne sjećam se da je iko ispoljavao uvjerenje da će se rat brzo završiti. Ako je riječ o takvim očekivanjima, onda se to može daleko više odnositi na prve mjesece poslije napada Njemačke na SSSR, a ne na ovo vrijeme, kada su Nijemci bili duboko u sovjetskoj zemlji, u zapadnoj Evropi apsolutni gospodari, a Engleska u grčevitim mukama da se sama pripremi za vlastitu odbranu od invazije.

Sasvim je moguće da su u ocjeni međunarodne situacije na savjetovanju date i oštrije ocjene o pozicijama klasa u međunarodnom maštahu. O tome se govori i u pomenutoj pismenoj zabilješci. Ocjene da se zaoštavaju klasna borba između proletarijata i buržoazije u kapitalističkim zemljama, da se pojačaju međumperialističke suprotnosti, da raste mržnja buržoazije prema proleterskoj državi, SSSR-u sve su te ocjene tada, čini mi se, bile pravilne. Buržoazije evropskih zemalja bile su svjesne da će se rat ipak završiti, a strahovale su šta će tada nastati. One nisu bile zaboravile socijalne potrebe iz I svjetskog rata i pripremale su se da to ne dozvole. Da su njihova strahovanja od socijalnih pokreta bila realna, najbolje su potvrdili revolucionarni pokreti u Grčkoj i Italiji, pa dijelom i u Francuskoj. No,

ponovo ističem, to sve skupa nama nije nametalo nikakav novi kurs, jer smo mi već bili u revoluciji, a naša buržoazija je već ranije pokazala svoje reakcionarno lice.

Imam još dvije manje značajne primjedbe na pomenuti tekst. Jedna se odnosi na nedovoljno precizan zaključak o četnicima. Tamo se kaže: »Prihvatanje činjenice da se sa četničkim pokretom ne može više ni u lokalnim razmjerama računati, čak ni kao sa snagom koja, ako nije saveznička, barem nije neprijateljska u odnosu na NOP, Partija je prema četništvu zauzela definitivni stav, konačnu liniju, koja se više neće mijenjati do kraja rata.« Takav zaključak u to vrijeme nije bio. Naprotiv, zaključeno je da se može saradivati sa četničkim lokalnim četama, zavisno od njihova držanja. Tek poslije II ofanzive, januara 1942. godine, Vrhovni štab u vezi sa četničkom izdajom donosi odluku da se ne može dozvoliti postojanje četničke organizacije na slobodnoj teritoriji i da se svaki takav pokušaj ubuduće energično spriječi.

U tekstu se kaže da je aktuelnost postavljanja problema četnika izazvana izdajom četnika u Srbiji i procesom koji je tekao u BiH i naglašava se da je to pitanje bilo aktuelno »tim prije što su pojedini partijski funkcioneri u istočnoj Bosni, i nakon otvorene izdaje četnika u Srbiji, nastojali da sa četničkim grupacijama ne zaoštravaju odnose i da ih po mogućnosti privole na borbu protiv okupatora«. Takav stav »pojedinih rukovodilaca« nastoji se opravdati lokalnim uslovima i time da Partija nije razradila svoj stav prema četnicima. Nepoznato mi je na koje se to partijske funkcionere odnosi. O tome nije bilo govora ni na savjetovanju. Ako se pri tome misli na neka neslaganja oko rada zajedničkog četničko-partizanskog štaba, onda je to nepravilno prebačeno u ovo vrijeme kada su ta pitanja bila razjašnjena i više nije bilo takvih neslaganja. Koliko se sjećam, među nama nisu tada postojale razlike u osnovnim ocjenama, a ono što bi se moglo ocijeniti kao pogrešno bilo je još uvijek ulaženje u izvjesne zajedničke akcije sa četnicima, ne vodeći pri tome računa do kakvih to posljedica može dovesti. Ali se tu nije radilo o nekom posebnom stavu prema četnicima nego je bilo uzrokovano konkretnom vojnom situacijom. I nije riječ o tome da Partija nije imala razrađenog stava o četnicima nego je svrha savjetovanja i bila da se konkretna praksa i rezultati ocijene i da se odredi kurs za buduću. Toliko o jednoj ocjeni savjetovanja.

BORBA MUSLIMANA BOSNE I HERCEGOVINE ZA VJERSKU I VAKUF-SKO-MEARIFSKU AUTONOMIJU (Knjiga građe u izdanju Arhiva SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1967. Sabrao i uredio: dr Ferdo Hauptmann)

Više momenata učinilo je pokret bosansko-hercegovačkih Muslimana za ostvarenje vjersko-prosvjetne autonomije značajnim događajem u našoj novijoj političkoj historiji. Svodeći ih samo na najvažnije, ističemo sljedeće: prvo, pokret je u bitnom dijelu svog programa ugradio zahtjeve vjersko-prosvjetne prirode, ali je sadržavao u sebi tendencije političkog pokreta samim tim što je osporavao zakonitost austrougarske vladavine i naglašavao suverenitet sultana nad Bosnom i Hercegovinom. U isticanju suvereniteta sultana, istovremeno krio se zahtjev Muslimana za samostalnim organizovanjem svog vjerskog i političkog života. Drugo, u pokretu se ostvarivala saradnja Muslimana sa bosansko-hercegovačkim Srbima, koji su se u gotovo isto vrijeme borili za svoju crkveno-školsku autonomiju. Međutim, krajnji politički ciljevi jednog i drugog pokreta bili su različiti. Treće, pokret je tražio sebi podršku i pomoć određenih političkih snaga u širim okvirima Monarhije (prvenstveno u političkim strankama opozicije austrijskog i ugarskog parlamenta) ali isto tako i izvan Monarhije, pa se tako nametao kao širi nacionalno-politički problem. I četvrto, pokret je doprinio političkom organizovanju bosansko-hercegovačkih Muslimana, što je konačno rezultiralo stvaranju modernih političkih stranaka Muslimana.

S obzirom na navedene bitne značajne pokrete i isto tako na činjenicu da je on u dosadašnjoj literaturi uglavnom obuhvaćen u osnovnim crtama, značaj objavljene zbirke dokumenata iz fonda Zajedničkog ministarstva finansija i djelomično Zemaljske vlade utoliko je samo veći. Naučnoj javnosti objavljivanjem ove knjige stavljena je na uvid veoma kvalifikovano pripremljena zbirka dokumenata čija će konačna naučna obrada svakako unijeti više svjetla u ovo, još uvijek nedovoljno i dosta jednostrano obradeno i objašnjeno, razdoblje naše novije historije.

Već u predgovoru priređivač ove zbirke, inače vrstan stručnjak u historiografiji i arhivistici, prof. dr Ferdo Hauptmann na osnovu novih podataka koje sadrži ova knjiga dokumenata bio je u mogućnosti da čitaoca na izvanredno koncizan način uputi u sve najznačajnije momente koje donose ovi dokumenti, da izvrši jednu sistematizaciju najvažnijih problema i pitanja, da ih proprati originalnim ocjenama i time dadne jedan ozbiljan historiografski doprinos objašnjavanju ovog fenomena. Sve je to učinjeno a da se pri tome nisu zanemarili dosadašnji rezultati historiografije u obradi pokreta Muslimana za vjersko-školsku autonomiju.

Cjelokupnu građu koja ukupno broji 295 dokumenata autor je rasporedio prema hronološkom principu. To je bilo i neizbježno s obzirom na to da najveći dio građe predstavlja prepiska Zajedničkog ministra finansija sa civilnim odlatusom i sa okružnim predstojnicima u Bosni i Hercegovini. U prepisci se jedno pitanje nadovezuje na drugo i zaista se nikakav drugi princip i nije mogao sprovesti osim hronološkog.

Do sada se obično kao datum početka pokreta Muslimana za vjersko-prosvjetnu autonomiju uzima 1899. godina kada su Muslimani Hercegovine podnijeli svoj memorandum sa prijedlozima reformi caru i zajedničkom ministru finansija. Ne upuštajući se u pitanje utvrđivanja tačnog datuma početka pokreta, priređivač zbirke dokumenata, koji svoju knjigu inače počinje memorandumom jedne grupe Muslimana — emigranata iz Bosne i Hercegovine koji su oni podnijeli 1894.

Porti s pravom ističe da je već samim činom okupacije otvoreno pitanje buduće vjerske organizacije Muslimana, čiji se pravni položaj od tada radikalno izmijenio pošto je islam prestao da funkcira kao državna vjera. Od 1878. prekinute su uz to i sve političke i duhovne veze bosansko-hercegovačkih Muslimana sa vrhovnom duhovnom i svjetovnom vlašću koja je bila usredotočena u ličnosti turskog sultana.

Bosansko-hercegovačke Muslimane okupacija je zatekla u uslovima nepostojanja njihove jedinstvene, hijerarhijski utemeljene vjerske organizacije, kakvu su tada već imali pravoslavni i katolički dio bosansko-hercegovačkog stanovništva. Najvišu vjersku funkciju Muslimama do okupacije vršio je muftija čija se kompetencija prostirala samo na pojedine okruge i srezove. Tom činjenicom austrijska uprava objašnjavala je od prvog dana okupacije ispoljenu podvojenost među Muslimanima i naglašenu tendenciju pojedinih okruga (naročito mostarskog) za izdvajanjem i posebnim tretmanom. Inicijativu pojedinih Muslimana odmah poslije okupacije na stvaranje vlastite vjerske organizacije sa samostalnim poglavarom na čelu i prekidanje daljih veza sa šeih ul-islamom Austro-Ugarska nije ocijenila kao podobnu u tom trenutku i nije joj pružila podršku. Ona će nekoliko godina kasnije sama pristupiti organiziranju islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini utvrđujući položaj reis-ul-uleme, instituciju međžilsi-uleme i stvaranjem cjelovite vakufske organizacije, od Zemaljske vakufske komisije do sreskih vakufskih komisija. Ingerencije vlasti ovom organizacijom muslimanske vjerske zajednice misu bile dovedene u pitanje. Ova je obezbijedila svoju kontrolu i prilikom konstituisanja pojedinih tijela, a takođe i u njihovom funkcionisanju. Ali time je dala potku za sve kasnije nesporazume i sukobe koji su prerasli u jedan ozbiljan pokret koji je konstantno ozbiljno angažovao državne i političke faktore Austro-Ugarske. Nezadovoljstvo Muslimana, izraženo u početku u kritici ingerencija državne vlasti u pogledu organizacije i djelatnosti vjerskih i vakufskih organizacija, postepeno je poprimilo forme i sadržaj pokreta za autonomiju. Pokret, međutim, od samog svog početka nije imao samo svoj vjersko-prosvjetni aspekt već isto tako i privredni.

Doduše, ova komponenta u pokretu nije uvijek istom snagom dolazila do izražaja, što je u izvjesnoj mjeri zavisilo od uticaja onih činilaca u pokretu koji su preferirali njegove čisto vjerske motive. Dokumenti sadržani u ovoj zbirci ukazuju sa dosta pouzdanosti koliko je značajno u kompleksnoj analizi ovog fenomena istražiti i utvrditi promjene u ekonomskim odnosima od početka okupacije, posebno na selu, nezavisno od toga što austrougarska uprava sve do 1905. nije u toj oblasti donosila neke nove uredbе kojima bi se imauguralisale bitnije promjene agrarnih odnosa. Već memorandum Muslimana — emigranata iz Bosne i Hercegovine, podnesen Porti 1894, ukazuje na te promjene koje se manifestuju prvenstveno u nastojanjima da se zemljište prvobitno označeno kao mulk pretvara u miriju; zatim znatnim promjenama odnosa u posjedovanju šumskih kompleksa, i to opet na štetu muslimanskog plemstva. Pritužbe begova i aga odnosile su se i na način rješavanja agrarnih sporova koji su se obično završavali na njihovu štetu i na znatno smanjena davanja kmetova sa njihovih selišta.

Posebno zanimljive promjene agrarnih odnosa odigravale su se u Posavini o čemu je baron Hugo Kučera, civilni adlatu u jednom detaljnom izvještaju na osnovu neposrednog uvida obavijestio Kalaja. On, između ostalog, konstatuje da je u bogatom dijelu Posavine (od Rače preko Bijeljine, Koraja i Čelića i sve do Brčkog) od četiri obradive parcele samo jedna obrađena, a sve ostalo je korov i šibljе. Seljaci napuštaju plodnu zemlju i traže zaposlenja u onim granama koja ne iziskuju davanja feudalcu (trgovina stokom ili se bave prevozom). Feudalc i koji inače nemaju stvarnog uvida u svoja imanja izvlače sa njih minimalne prinose. Muslimanski feudalc ostali su bez mnogih kompleksa šume u toku regulisanja šumskih posjeda. Brojni su bili primjeri da su seljaci sjekli čitlučku šumu i drvo prodavali na tržištu dok je beg za istu šumu plaćao zakupninu i morao svoje potrebe za drvetom podmiriti kupovinom. Seljaci su sjekli bez dozvole i beglučku šumu. Svoje obaveze prema feudalcu oni su ispunjavali ispod određenog minimuma ili ih uopšte nisu ispunjavali. Bilo je slučajeva da su seljaci prodavali livade drugim seljacima. U takvom slučaju komplicirali su se odnosi utoliko više alko je kupac bio kmet drugog age i time je raniji gospodar gubio trećinu na kupljenu zemljišnu parcelu. Begovi su se žalili i na način kako se vršio otkup kmetova. Čest je bio slučaj da se kmetovima prepuštalo da daju nove procjene podataka o vrijednosti, pa su tako oni sami utvrđivali cijenu za koju su se želili otkupiti. Nema

sumnje da su sve ove promjene uticale na veće ili manje učešće muslimanskog plemstva u pokretu. Ono je, doduše, bilo veće od 1895. do 1900. i kasnije od 1906. do 1909. U tom međuvremenu kada je pokret bio u svom najvećem intenzitetu ton su mu određivale one snage iz vjerskih krugova koje je predvodio muftija Džabić. I onda kada je sa svojim najbližim saradnicima napustio zemlju i otišao u Carigrad Džabić je držao konce pokreta u svojim rukama. Uopšte, mjesto i uloga muftije Džabića u pokretu Muslimana za vjersko-vakufsku i mearifsku autonomiju, posebno od 1902. kada je on konačno djelovao iz Carigrada, nije do sada dovoljno objašnjena. Iako je jedna od karakteristika pokreta Muslimana konstantna njihova međusobna podijeljenost i grupašenje, muftija Džabić je i u takvim odnosima uspijevao da sebi obezbijedi duže vrijeme dominantan uticaj i ulogu.

Sa pokretom Muslimana paralelno je tekao i pokret Srba za crkveno-školsku autonomiju. O tome u ovoj zbirci ima dosta podataka i bilo ih neizbježno objaviti jer u gotovo svakom izvještaju barona Kučere ili okružnog predstojnika Rukavine ili u instrukcijama Kalaja analizira se i jedan i drugi pokret i utvrđuje se taktika za njihovo suzbijanje. Brojni dokumenti ilustrativno pokazuju kakve je sve rafinirane metode vlast poduzimala da bi spriječila zajedničku akcionu saradnju i jednog i drugog pokreta. Evidentna je bila podvojenost i među samim Muslimanima u spremnosti na ovu saradnju. Činjenica je da su Muslimani iz mladih krugova plemstva ispoljavali veću spremnost na »Slogu« nego iz isključivo vjerskih krugova. Pažljiv čitalac ove zbirke dokumenata neizbježno dolazi do zaključka da se ne mogu u potpunosti sagledati dimenzije ni pokreta Muslimana, ako se isto tako temeljito ne ostvari uvid u pokret Srba u to vrijeme i obratno. Zbog svega toga ne bi se smjelo zastati u ovom za nauku toliko vrijednom nastojanju Arhiva SRBiH da publikuje građu o pojedinim problemima iz naše novije istorije, pa sa pravom treba očekivati što skorije objavljivanje onih dokumenata koji se odnose na pokret Srba za crkveno-školsku autonomiju, o kome se još manje zna, nego o pokretu Muslimana.

U zbirci dokumenata najvećim dijelom obuhvaćeno je razdoblje za nekoliko godina tj. 1900, 1901. i 1903. godine kada je pokret i postizao svoj najveći intenzitet. To su istovremeno i najinteresantnija dokumenta, jer sadrže veoma zanimljivi prepisku Kalaja i Kučere a takođe izvještaje pojedinih okružnih predstojnika. Tu su takođe i konfidentski izvještaji čiju vrijednost vlasti ni najmanje nisu potcjenjivale. Naročito prepiska između Kalaja i Kučere otkriva čitaoču naličje mehanizma jedne vlasti usmjerene na suzbijanje jednog pokreta protiv koga ona u datom trenutku pribjegava ili drastičnim sredstvima presije ili opet krajnje rafiniranim suptilnim metodama. To naročito dolazi do izražaja u nastojanjima da se na svaki način ostvari podvojenost među nosiocima pokreta. Vlasti jedne interirira, druge hapsi, treće opet podmićuje. Zanimljiv je bio pokušaj da vođe pokreta različitim falsifikovanim dokumentima nastoje da prikažu kao pristalice mladoturskog pokreta kako bi se time kompromitovali u očima sultana. Po naredžbi su pisani članci na tu temu i objavljivani u pariskim, beogradskim i drugim listovima i onda dostavljani na adresu Džabića i njegovih drugova koji su boravili u Carigradu s razumljivom pretpostavkom da će oni prvo doći u ruke turske tajne policije. Međutim, iako su vlasti neprestano nastojale da ostvare uvid i u djelatnost vodećih ličnosti pokreta i u tome imale uspjeha i imale jedan broj njoj lojalnih uglednih ličnosti na svojoj strani (Mujaga Komadina, Ahmed Karabeg, Omer Cirkinagić i dr.), one su često lutale u ocjenama političkog raspoloženja među Muslimanima, pa je u relativno kratkom vremenu isticano da se pokret smiruje, da većina Muslimana okreće leđa vodama pokreta da bi odmah nešto kasnije opet tvrdile kako je pokret u porastu. To je sigurno doprinijelo da su i Kalaj i Kučera uvijek čuvali rezervu i prema njima najlojalnijim Muslimanima. Dokumenti otkrivaju izvanrednu značajnu ulogu baruna Huga Kučere u ovim događajima. Iako je Kalaj usmjeravao svojim instrukcijama cjelokupnu akciju, davao ocjene i iznosio veoma autoritativno različite dileme u pojedinim političkim situacijama, ipak je on u gotovo svakoj svojoj instrukciji ostavljao mogućnost Kučeri da on neko pitanje drugačije riješi s obrazloženjem da je u ta pitanja dobro upućen i dovoljno vješt da pronađe najcjelishodnije rješenje. Kalaj je u pojedinim momentima ispoljavao nestipljenje i isticao potrebu za bržim i efikasnijim akcijama (naročito je to došlo do izražaja u toku priprema definitivne redakcije nacrtata statuta), ali je ipak Kučera, koji je smatrao da vrijeme radi za njih, konzekventno proveo svoju koncepciju odugovlačenja definitivnog rješenja aktuelnih pitanja pokrenutih pokretom

Muslimana i konstantno primjenjivao metod iscrpljivanja svojih partnera u pregovornima.

Određen broj dokumenata odnosi se na veoma detaljno razrađene Kalajeve instrukcije u pogledu načina rješavanja spornih tačaka sa muslimanskom opozicijom. Sporna pitanja su bila sljedeća: podjela investitura novoizabranom rejs-ul-ulemi (menšura), način izbora reis-ul-uleme i članova medžlisi-uleme i najzad pitanje subvencija iz zemaljskih sredstava. Najteže i majsloženije pitanje odnosilo se na podjelu menšure, budući da je time tangiran problem suvereniteta. U tom pitanju Austro-Ugarska ni najmanje nije htjela popustiti. Da bi se dokazala neopravdanost zahtjeva Muslimana BiH za menšurou, isticao se primjer statusa Muslimana u Rusiji, na Kreti, u Alžiru. Prema Kalajevoj ocjeni, u Rusiji muslimanski vjerski dostojanstvenici postavljani su bez ikakvog uticaja šejh-ul-islama i u tom primjeru nalazio je on dokaz da propisi islama ne iziskuju potvrđivanje muslimanskih dostojanstvenika od šejh-ul-islama ni u Bosni i Hercegovini.

Uopšte austrougarski organi vlasti su veoma energično suzbijali ispoljene političke tendencije u pokretu Muslimana za autonomiju. U više dokumenata čitalac može zapaziti kako organi okupacione vlasti izražavaju svoju spremnost da idu dosta daleko u davanju ustupaka u čisto religijskim pitanjima, podacima se dokumentuje poboljšano stanje muslimanskih vjerskih institucija zahvaljujući državnim subvencijama i sa svoje strane se sugerira reforma mekteba i drugih vjerskih ustanova kako bi one više odgovarale potrebama savremenog razvitka.

Pravi motivi učešća muslimanskih begova i aga u pokretu za vjersko-mearifsku autonomiju za Kalaja su čisto ekonomske prirode, kojima po njegovoj ocjeni oni daju samo religijsko ruho kakvo bi svoje vlastite interese poistovjetili sa interesima islama. To je istovremeno po Kalaju i lakši put da oni iznesu svoje zahtjeve. I kada je okupaciona vlast ocjenjivala djelatnost pojedinih aktera pokreta Muslimana, ona je vodila računa da li je ona u pojedinom slučaju inicirana isključivo političkim motivima ili pretežno religijskim fanatizmom. U drugom slučaju ona je takvu aktivnost blaže tretirala.

Pokret Muslimana za vjersko-mearifsku autonomiju sadržavao je u sebi, kako je već ranije istaknuto, tendenciju da preraste u širi nacionalno-politički problem, jer je tražio za sebe podršku i pomoć ne samo u širim okvirima Monarhije već i izvan nje. U širem okviru Monarhije akteri pokreta nastojali su da dobiju političku podršku političkih stranaka u opoziciji u austrijskom i u ugarskom parlamentu. Posebno je muslimanska opozicija uspostavila dobre veze sa opozicionim strankama u ugarskom parlamentu. Kalaju su veliku glavobolju pravile česte i brojne deputacije muslimanske opozicije u Budimpešti. On se u nekoliko navrata tužio Kučeri kako je ostavljen sam da brani sistem uprave u Bosni i Hercegovini. Kalaj se žalio na ministra vanjskih poslova Golubovskog kako ne pokazuje dovoljna zanimanja za spoljno-politički aspekt muslimanskog i srpskog autonomnog pokreta. Takođe je isticao da on u Budimpešti nije mogao računati na podršku Koloman Szella, ugarskog ministra — predsjednika (1899—1903). I opoziciona štampa u Beču i Pešti koristila se svakim povodom da napada sistem Kalajeve uprave u Bosni i Hercegovini. Dosta podataka ima o vezama pojedinih vođa pokreta Muslimana sa Beogradom, sa srpskom vladom i njenim povjerenicima. S te strane stizala je i finansijska pomoć za pojedine akcije. Ostvarena je veza i sa turskim poslanikom u Beogradu. U Carigradu je postojala brojna muslimanska politička emigracija, a od 1902. zvanična deputacija Muslimana koju je predvodio muftija Džabić i koja je raspolagala i odgovajućim ovlaštenjima Muslimana iz Bosne i Hercegovine da zastupa njihove interese kod Porte. Sve ove okolnosti činile su borbu austrougarskih službenih faktora protiv pokreta Muslimana težom i složenijom.

Smrt Benjamina Kalaja 1903. godine i dolazak na položaj zajedničkog ministra finansija Ištvana Buriana nije istovremeno obilježila i novu fazu u razvoju muslimanskog pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju. I prije smrti Kalaja, pokret je počeo da blijeđi Kučerinom taktikom umrtvljivanja pokreta dugim pregovorima oko spornih pitanja u nacrtu statuta vjersko-prosvjetne autonomije, ali takođe i unutrašnjim sukobima u vođstvu pokreta. Burian, neosporno fleksibilniji državnik od svog prethodnika, nastavio je da djeluje u drugačijoj političkoj konstelaciji odnosa, ali ni on sam prvih godina nije požurivao rješavanje spornih pitanja sa Muslimanima, pretpostavljajući da vrijeme radi za Monarhiju. Tek ubrzanija politička akcija Monarhije na ostvarenju aneksije Bosne i Hercegovine učinila je aktuelnijim sporazum sa Muslimanima. Aneksija će skinuti s dnevnog reda najviše sporno pitanje — menšuru. Toj činjenici išla je na ruku i okolnost da je već 1905. ostvaren

sporazum sa Srbima u pogledu crkveno-školske autonomije. Sam pokret Muslimana dobio je nove impulse tek potkraj 1906. godine i u njemu ima sve presudniju ulogu begovska struja, čijom zaslugom je sada u program pokreta uključena uz čisto vjersko-prosvjetnu i privredna komponenta. Sve navedene okolnosti i uz to namjera Monarhije da u svojim daljnjim političkim akcijama obezbijedi sebi čvršću podršku Muslimana svakako su presudno doprinijele da se konačno ostvari kompromis sa Muslimanima koji je car sankcionisao 15. aprila 1909, a obnarodovao 1. maja 1909.

Ako bi se pravilo upoređenje i pokušala u najopćenitijem vidu dati ocjena prikupljene građe u ovoj zbirci koja se odnosi na razdoblje do 1903. sa onom od polovine 1903. do konačno ostvarenog sporazuma 1909, onda se nameće ovakav zaključak: osnovno obilježje građe do 1903. daje veoma živa prepiska Kalaja sa Kućerom i pojedinim okružnim predstojnicima u kojoj istraživač može da nađe ne samo jedno bogatstvo podataka već i da otkrije najsuptilnije razrađen cio postupak konstituisanja jedne političke strategije i taktike u cilju neutralisanja, suzbijanja i konačno kanalisanja pokreta u pravcu koji neće štetiti interesima Monarhije. S druge strane, građu nastalu u Burianovom razdoblju pretežno sačinjavaju zvanični izvještaji Zemaljske vlade zajedničkom ministarstvu finansija. Ona sadrži dragocjene podatke, ali njoj nedostaje ona politička dimenzija i sve ono bogatstvo misli i ideja u analizi i procjeni društveno-političkih i ekonomskih odnosa kakvu ima Kalaj—Kučenina prepiska. Uz zvanične izvještaje za period 1904, 1905. i prve polovine 1906. ima nešto više konfidentskih izvještaja, ali treba imati u vidu da se u muslimanskom pokretu baš u to vrijeme ništa osobito značajno nije dešavalo. Zanimljivo je da u knjizi ima vrlo malo podataka o Muslimanskoj narodnoj organizaciji, koja se u Burianovom razdoblju konstituise i čiji se Egzekutivni odbor pojavljuje kao partner u sporazumu sa Zemaljskom vladom.

Svaki dokumenat ove vrijedne zbirke sastavljač je propratio najpotrebnijim objašnjenjima i tu je u potpunosti došla do izražaja njegova akribija. Na kraju knjige uvršten je registar imena sa najnužnijim podacima o ličnostima koje se spominju u dokumentima. To je bio mukotrpan posao i oni koji budu obrađivali muslimanski pokret za vjersko-školsku autonomiju u tome će naći veliko olakšanje i pomoć.

Knjiga dokumenata o pokretu Muslimana za vjersko-prosvjetnu autonomiju neosporno daje solidnu osnovu za jednu kompleksniju monografsku obradu ovog pitanja. Doduše, budući obrađivač ovog pitanja biće prinuđen da posegne i za drugim izvorima, posebno onim gdje pokret sam govori o sebi. Nužno će takođe biti ispitati i sve one izvore koji govore o vezama pokreta sa Budimpeštom, Beogradom, Novim Sadom i Cartigradom. Sve te veze nisu male i bez značaja.

Možemo na kraju samo poželjeti da Arhiv SRBiH u svojoj izdavačkoj djelatnosti, koja je posljednjih godina zabilježila lijepe rezultate, posebnu pažnju posveti daljem izdavanju novih zbirki dokumenata, čime će samo još više zadužiti našu naučnu javnost.

Nusret ŠEHIC

APRILSKI RAT 1941, Zbornik dokumenata, izdanje Vojnoistorijskog instituta, knjiga 1, Beograd, 1969. godine

Zbivanja raznovrsnog karaktera (iz diplomatskih odnosa međunarodnog značaja, vanjske politike, ekonomskih i trgovačkih ugovora sa inostranstvom, unutrašnje politike, nadmetanja vodstva HSS sa vladajućim slojevima srpske buržoazije oko podjele vlasti, stanja u vojsci, djelatnosti KPJ i naprednih omladinskih organizacija itd.), koja su prethodila rasulu državne organizacije i oružanih snaga Kraljevine Jugoslavije u aprilu 1941. godine, predmet su proučavanja šireg kruga istraživača i naučnih radnika koji se bave izučavanjem i pisanjem suvremene historije jugoslovenskih naroda. U svojim istraživanjima oni su uvijek morali ulagati posebne napore da, na osnovu dokumenata, prikupe bitne činjenice i dođu do zaključaka o svim prilikama koje su na međunarodnom planu i u okviru jugoslovenske države, u periodu od početka 1938. do kraja aprila 1941. godine, bile značajne za momentalno stanje i buduće događaje. Pošto ne postoji sredena zbirka najvažnijih dokumenata, diplomatskog, državno-upravnog i vojnog i drugog karaktera za čitavo razdoblje od osnivanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca do propasti Kraljevine Jugoslavije, osjećala se nužna potreba da se bar prikupe i objave najvažniji dokumenti za period koji je neposredno prethodio agresiji i okupaciji zemlje.

Vojnoistorijski institut iz Beograda, nakon višegodišnjeg prikupljanja, istraživanja i odabiranja preostataka izvorne građe iz svog i drugih arhiva u zemlji, uz dopunu pojedinih dokumenata iz publikovanih zbirki na engleskom (*Documents of German Foreign Policy — DGFP*), talijanskom (*I Documenti Diplomatici Italiani — DDI*), njemačkom jeziku (*Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik — ADAP*; i *Alianz Hitler—Horthy—Mussolini*) i nabavljenih dokumenata iz Nacionalnog arhiva (NAV—N i NAV—I) u Vašingtonu (*Washington*), objavio je prvu knjigu iz Zbirke dokumenata *Aprilski rat 1941*, koja je, u izdanju latinicom, izašla iz štampe krajem 1969. godine.

Prva knjiga ove zbirke, čiji je redaktor potpukovnik Dušan Gvozdenović, a odgovorni urednik general-major Fabijan Trgo, načelnik Vojnoistorijskog instituta, obuhvata događanje od marta 1938. do zaključno decembra 1940. godine. U ovoj knjizi, kao početak jednog od perioda postojanja Kraljevine Jugoslavije, smišljeno se predočavaju dokumenti iz marta 1938. godine, ne samo zbog agresivnog upada njemačkih fašističkih trupa u Austriju i njenog priključenja Njemačkoj, već i zbog toga što je tim događajem bitno izmijenjena vanjskopolitička situacija Jugoslavije, saglasno kojoj se unaprijed mijenjala i unutrašnja politika vladajućih krugova. Od tada, potencijalnim agresorima (talijanskim, mađarskim i bugarskim trupama) pridružuju se na granicama oko Jugoslavije i njemačke nacističke trupe. Decembar 1940. godine nije uzet za završetak knjige iz posebnih razloga periodizacije, već zbog broja objavljenih dokumenata i obima knjige. Izdavanjem sljedeće knjige ove zbirke, objaviće se dokumenta zaključno sa aprilom 1941. godine. U ovoj knjizi, poslije kratkog predgovora izdavača (str. 5—8), hronološkim redom izloženo je 335 dokumenata sa potrebnim objašnjenjima ispod teksta (str. 11—985), nakon čega slijedi registar ličnih imena (str. 991—1002), registar geografskih naziva (str. 1003—1016), registar ustanova, organizacija, jedinica i drugih pojmova (str. 1017—1029), tematski registar (str. 1030—1032) i sadržaj (str. 1033—1051) koji, uglavnom, ukazuje na kojoj stranici knjige se, prema naslovu koji je izvučen iz teksta, može redoslijedno pronaći svaki od 335 objavljenih dokumenata. Uz neke od objavljenih dokumenata umetnute su fotokopije njihovih originala. Radi lakšeg sna-

laženja i bržeg pronalaženja željenog dokumenta iz sadržaja knjige, korisnije bi bilo da kao prva rubrika sadržaja bude numeracija dokumenta, a zatim ostalo (naslovni tekst dokumenta i stranica na kojoj je odštampan).

Prema zamisli izdavača, koju je izložio u predgovoru, nastojalo se da objavljeni dokumenti istraživačima pomognu pri proučavanju dva osnovna problema: preorijentacije prozapadne vanjske politike Kraljevine Jugoslavije na politiku zbližavanja s nacističkom Njemačkom i fašističkom Italijom; i stanja u jugoslovenskoj vojsci putem dokumenata njenih komandi i državnih organa, u odnosu na politiku odbrane zemlje — a posredstvom ova dva osnovna i sa nizom pratećih problema veoma složene vanjske i unutrašnje političke situacije. Međutim, pažljivim proučavanjem objavljenih dokumenata koji se usredsređuju na dva osnovna navedena problema, mogu se grupisati tematske cjeline, naročito interesantne za istraživače koji se bave predratnim razvojem revolucionarnog radničkog pokreta, i one, koji na osnovu objavljenih dokumenata žele da izvode zaključke o uzrocima sloma Kraljevine Jugoslavije i opredjeljenja političkih struktura, a posebno raznih slojeva među narodima i narodnostima bivše države u prvoj godini okupacije i početnom periodu narodnooslobodilačkog rata. Zbog toga će ovaj prikaz biti prilagođen tim potrebama, uz kratak osvrt o tematici izloženoj kroz važnija dokumenta.

Prema sadržaju dokumenata i na osnovu fragmentarnih podataka koji se uzgred tretiraju u pojedinim dokumentima, mogu se izvući tematske cjeline iz sljedećih oblasti: vanjska politika; unutrašnja politika i stanje; djelatnost KPJ; vojna problematika. Unutar svake tematske cjeline postoji niz problema koji su interesantni za istraživače raznih aspekata (privrednih, trgovinskih, političkih, socijalnih itd.) opće i vojne politike Kraljevine Jugoslavije.

Vanjska politika. Dokumenti vanjskopoličkog značaja započinju nasilnim priključenjem Republike Austrije nacističkoj Njemačkoj. Pošto su 12. marta 1938. godine njemačke trupe prešle austrijsku granicu i istog dana uveče umarširale u Beč, i pošto je sutradan pronacistička vlada Sajs—Inkvarta (*Seys—Inquart*) proglasila priključenje svoje zemlje njemačkoj državi, predsjednik kraljevske jugoslovenske vlade je već 15. marta 1938. godine, pred šefovima parlamentarnih klubova, dao pomirljivu izjavu o spoljnoj politici Kraljevine Jugoslavije u odnosu na očigledan agresivni akt njemačkih revanšista, bez obzira što je izbijanje njemačke vojske na dotadašnju austrijsko—jugoslovensku granicu predstavljalo potencijalnu prijetnju integritetu Jugoslavije. Nadalje, iz dokumenata vide se stavovi vladajućih krugova Kraljevine Jugoslavije u odnosu: na susjedne zemlje i obratno; na preorijentaciju dotadašnje prozapadne politike sa ciljem poboljšanja odnosa sa nacističkom Njemačkom i fašističkom Italijom, uz stalan diplomatski pritisak ovih agresivnih zemalja; prema čehoslovačkoj krizi; prema Društvu naroda; prema Balkanskom paktu; prema politici fašističke Italije u odnosu na Albaniju i Grčku i naknadnoj agresiji; prema zamisli o zaključenju pakta između Njemačke, Italije i Jugoslavije. Za ove i niz sporednih problema postoje autentični podaci u dokumentima, koji su označeni rednim brojevima: 2, 3, 5, 6, 8, 14, 15, 21, 22, 23, 24, 30, 33, 40, 42, 44—47, 56—57, 59, 61, 63, 65—67, 71, 73, 75—76, 80, 84, 90, 93, 115, 116, 118, 126, 132, 169, 171, 173, 175, 177, 179, 186, 190, 198, 202, 208, 222, 225—226, 250, 266, 268, 278—280, 286, 293, 298, 303, 305, 307, 311—312, 314—315, 323, 328, 331 i 333. Veoma interesantan prikaz o razvoju vojnopoličke situacije u Jugoslaviji i njenju vanjskopoličkoj orijentaciji za period od 1. X 1935. do 1. VII 1939. godine dao je njemački vojni ataše pri ambasadi u Beogradu fon Faber di For (*von Faber di Faur*) u svom zbornom izvještaju (dokument br. 65), kojim je nakon izvršene predaje dužnosti uručio Odsjeku za vojne izaslanike Generalštaba kopnene vojske Komande kopnene vojske u Berlinu. Sadržaj ovog izvještaja dokazuje da su njemačkoj obavještajnoj službi i diplomatskim predstavnicima bili veoma dobro poznati ne samo podaci o unutrašnjopoličkoj situaciji i najvažnijim previranjaima u zemlji već i stanje u oružanim snagama, a posebno sve namjere jugoslovenskih vladajućih krugova u odnosu na momentalnu i planiranu vanjsku politiku.

Odnosi Kraljevine Jugoslavije prema Savezu Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) i obratno mogu se, uglavnom, rekonstruirati prema dokumentima, koji su označeni rednim brojevima: 4, 78, 104, 129, 145, 192, 194, 209, 212, 219, 221, 234, 259, 268, 274 i 281. Osim službenih stavova, iz njih se može uočiti raspoloženje naroda, vojničkih masa, naprednih krugova i revolucionarnog radničkog pokreta u odnosu na teznje da se, u toku 1939. i 1940. godine, poboljšaju odnosi sa SSSR-om

i pristupi ostvarivanju konkretnijih aranžmana, u cilju sprečavanja prijetnji predstojeće agresije fašističkih sila.

Unutrašnja politika i stanje. Za ovu tematsku cjelinu vezani su dokumenti koji tretiraju: opće stanje i raspoloženje u zemlji u odnosu na vanjsku i unutrašnju politiku Kraljevine Jugoslavije (dokumenti broj: 30, 35, 42, 65, 69, 70, 78, 92, 119, 139, 142, 172, 181, 231 i 233); problematiku »Hrvatskog pitanja« i raznovrsnih aspekata reagovanja u vezi sa stvaranjem Banovine Hrvatske (dokumenti broj: 9, 30, 69, 77, 79, 80, 91, 133, 135, 139, 142, 143, 147, 155, 163, 169, 171—172, 237, 255, 275, 299 i 368); raspoloženje javnog mnjenja u odnosu na cjelokupnu politiku vladajućih krugova jugoslovenske države (dokumenti broj: 35, 41, 58, 65, 81, 82, 85, 92, 108, 109, 137, 143, 155, 161, 174, 191, 194, 214, 217, 221, 222, 230, 235, 252, 256, 267, 272, 275, 281—282, 288, 289, 295, 320, 321, 322, 334 i 335); organiziranje i djelatnost pete kolone pod pokroviteljstvom njemačkih, talijanskih, mađarskih, bugarskih i albanskih agentura (dokumenti broj: 39, 64, 89, 120, 143, 159, 167, 182, 191, 213, 216, 220, 240, 243, 247—248, 251—252, 254—255, 271, 276, 289, 295, 299, 308, 321, 334—335).

U ovu tematsku cjelinu svrstana je posljednja podgrupa (peta kolona) kako bi istraživači mogli proučavati unutrašnje prilike u zemlji uporedo sa proučavanjem uticaja potencijalnih agresora na raspoloženje među grupacijama neslavenskog življa i naroda jugoslovenske zajednice u cilju pripreme svojih agresivnih planova. Inače, ova podgrupa normalno bi se mogla uklopiti u tematsku cjelinu o vojnoj problematiki, pošto je najveći broj dokumenata bio sastavni dio raznih dosijea pojedinih vojnih komandi i ustanova kraljevske jugoslovenske vojske i vojnih atašea, potencijalnih agresora, pri ambasadama u Beogradu.

Djelatnost KPJ. Za proučavanje djelatnosti KPJ od marta 1938. do kraja 1940. godine do sada većini istraživača i naučnih radnika iz domena razvoja revolucionarnog radničkog i naprednog pokreta nisu bili dostupni arhivski dokumenti vojnog karaktera, pa prema tome ni procjene vojnih komandi i ustanova kraljevske jugoslovenske vojske o djelatnosti komunista i napredne omladine, raspoloženju radničke klase i narodnih masa u pojedinim pokrajinama u odnosu na politiku vladajuće buržoazije, itd. Posebno, a što je naročito važno za ocjenu stavova KPJ o pitanju odbrane zemlje, nedostajali su autentični dokumenti vojnih organa o djelovanju komunista u jedinicama i ustanovama kraljevske vojske. Cjelokupna ova problematika, u odnosu na potpun ili djelimičan sadržaj dokumenata objavljenih u knjizi, može se podijeliti na nekoliko podgrupa.

Prvu podgrupu sačinjavaju izvještaji raznih vojnih komandi i ustanova, žandarmerijskih i policijskih organa o djelatnosti KPJ na širem području ili u pojedinim gradovima i naseljima (dokumenti broj: 51, 109, 124, 129, 132, 135, 145, 147, 150, 155—156, 161—162, 167—168, 178, 195, 257, 275, 295 i 322). Vojni krugovi bili su inicijatori osnivanja posebnog »Jugoslovenskog antimarksističkog komiteta za suzbijanje širenja marksizma u Kraljevini Jugoslaviji«, koji je 1939. godine razradio svoj opširan »Program rada«. U ovom programu (dokument br. 162), pored općih ciljeva »komiteta«, razrađeni su posebni zadaci pojedinih institucija (Ministarstvo prosvete, Ministarstvo vojske i mornarice, Ministarstvo pravde, Ministarstvo trgovine i industrije, Ministarstvo fizičkog vaspitanja naroda, Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja, Opština grada Beograda i Ministarstvo saobraćaja) radi borbe za suzbijanje marksizma, odnosno raznovrsne djelatnosti KPJ.

U drugu podgrupu, a pošto predstavljaju suštinski program KPJ na osnovu kojeg se i razvijala djelatnost komunista na čitavoj teritoriji zemlje, mogu se svrstati razni proglasi, leci, rezolucije, pisma i članci CK KPJ i njegovih članova, kao i proglasi Inicijativnog odbora Stranke radnog naroda i podružnica stranke (dokumenti broj: 1, 29, 36, 52, 85, 107—108, 144, 156, 163, 229, 258, 265, 273, 282, 325, 330). Iako su svi ovi dokumenti već objavljeni u drugim publikacijama, izdavač ih je razvrstao u knjizi hronološkim redom da bi istraživačima olakšao proučavanje suštine proteklih zbivanja, upoređivanjem sa tada objavljenim smjernicama KPJ.

Treću podgrupu sačinjavaju dokumenti (broj: 20, 64, 155, 158, 259 i 282) o djelatnosti klasnog sindikalnog pokreta, a na osnovu izvještaja vojnih komandi i procjena Generalštaba kraljevske jugoslovenske vojske.

Četvrta podgrupa obuhvata dokumente (broj: 35, 37, 54, 64, 121, 145, 147, 154, 160, 170, 178) o djelatnosti naprednog omladinskog pokreta i prijedloga vojnih, žandarmerijskih i policijskih organa da se ta djelatnost spriječi. Veoma je karakterističan »Izveštaj Uprave grada Beograda od 1. juna 1939. Glavnom Generalštabu o političkoj aktivnosti studenata na Beogradskom univerzitetu«, jer se iz tog doku-

menta (br. 54) može jasno zaključiti kakvo je bilo raspoloženje i opredjeljenje većine studenata o bitnim unutrašnjim i vanjskopolitičkim problemima zemlje.

Petu podgrupu sačinjavaju dokumenti (64, 124, 129, 134, 162, 166, 246, 253, 257, 272, 277, 281, 290, 334) o djelatnosti KPJ u vojsci, a na osnovu izvještaja vojnih komandi, procjena i naredbi Ministarstva vojske (npr. dokument br. 129) »Naredba Ministra vojske i mornarice od 25. oktobra 1939. za energično suzbijanje svake komunističke aktivnosti u vojsci« i referata partijskih rukovodilaca (dokumenat br. 281 »Izvodi iz referata Mištra Balkića — o radu u vojsci — na Petoj zemaljskoj konferenciji Komunističke partije Jugoslavije 19—23. oktobra 1940. godine«). Koliko su se državne i vojne vlasti plašile djelatnosti komunista u vojsci, vidi se i po tome što su predlagale drastične mjere (dokumenat br. 124 »Izveštaj Glavnog Generalštaba od 19. oktobra 1939. Ministru vojske i mornarice o pojačanoj aktivnosti KPJ u narodu i vojsci i predlog za formiranje koncentracijskih logora«; dokumenat br. 277 »Predlog Ministra vojske i mornarice od 4. oktobra 1940. predsjedniku kraljevske jugoslovenske vlade da se donese uredba o pozivu komunista u radne bataljone«, koje su u jesen 1940. godine realizirane formiranjem nekoliko radnih bataljona — u stvari koncentracijskih logora — u koje su navodno »na vježbu« pozvani rezervni oficiri-komunisti. Umjesto da se takav postupak primijeni na destruktivne petokolonaške elemente, za koje su državne i vojne vlasti imale srede podatke u dosijeima svojih obavještajnih organa, represivne mjere primijenjene su prema komunistima i naprednim pojedincima, bez obzira na to što je vladajućim krugovima bilo dobro poznato da se KPJ zalaže za pripremu naroda radi odbrane zemlje od fašističkih agresora.

Vojna problematika. Bez obzira na to što je najveći broj dokumenata u objavljenoj knjizi po svojoj sadržini pretežno vojne prirode (izuzev podgrupe: proglašeni . . . . KPJ, i dokumenata čisto diplomatskog karaktera), njihov prethodni izbor i klasifikacija izvršena je u ovom prikazu radi lakšeg orijentiranja korisnicima. Međutim, preostali dokumenti pružaju podatke o raznovrsnoj vojnoj problematici, koja je ipak interesantna i za one, koji se bave općim pitanjima suvremene historije. Radi toga za ovu tematsku cjelinu najpogodnije je da se materija razvrsta u nekoliko podgrupa.

U prvu podgrupu svrstani su dokumenti o ratnim planovima, strategijskim i operativnim koncepcijama (dokumenti broj: 12, 49, 50, 65, 112, 153, 215, 220, 223, 228, 232, 238, 244, 249, 260, 261, 270, 287, 289, 293—294, 296—297, 306, 310, 313 i 332) vlade, vojnih krugova i raznovrsnih obavještajnih službi i organa. Ovdje su uključeni i dokumenti iz kojih se mogu izvlačiti podaci o mjerama mobilizacije i koncentracije trupa, kao i općim pripremama zemlje za predstojeći rat.

Druga podgrupa obuhvata dokumente (broj: 28, 35, 46, 49, 50, 65, 118, 119, 131, 179, 211, 296 i 315) o vojnim procjenama situacije u zemlji i inozemstvu u odnosu na mogućnosti jugoslovenskih oružanih snaga za odbranu ili pak za izvršavanje drugih ciljeva (npr. namjera za okupiranje sjevernog dijela Albanije, pripreme za prodor prema Solunu, itd.).

Treća podgrupa sadrži dokumente (19, 63, 76, 100, 123, 130, 131, 136, 138, 205, 241, 275, 283, 285, 299 i 316) o privrednim, industrijskim, trgovinskim i drugim aranžmanima u vezi sa snabdijevanjem oružanih snaga i djelimične procjene o raznim zahtjevima za ratne potrebe. Proučavanjem ovih dokumenata dolazi se do zaključka da su jugoslovenske oružane snage u razmatranom vremenskom periodu, u snabdijevanju najvažnijom ratnom tehnikom i rezervnim dijelovima, bile orijentirane i prema tome ovisne od proizvoda ratne industrije potencijalnih agresora (Njemačke i Italije). Ova ovisnost protezala se na gotovo čitavu ekonomiku zemlje, što je čak bilo poznato talijanskim i njemačkim planerima agresije (npr. dokumenat br. 241 »Instrukcije nemačkog Ministarstva inostranih poslova od 15. juna 1940. poslaniku u Beogradu da jugoslovenskoj vladi ukaže na potpunu ekonomsku zavisnost Jugoslavije od sila Osovine posle ulaska Italije u rat«). U tom smislu mogu se razmatrati i već naznačeni dokumenti podgrupe »peta kolona« iz tematske cjeline »Unutrašnja politika i stanje«, pošto je preko ekonomske penetracije fašističkih sila bilo pospješeno i petokolonaško djelovanje u zemlji.

Posljednju podgrupu sačinjavaju gotovo svi preostali dokumenti (19, 25, 27—28, 31—32, 34, 38, 41, 43, 54, 55, 58, 60, 62, 65, 77, 82, 83, 86, 89, 91, 94, 97—98, 101, 105, 113, 125, 143, 183, 200, 211, 224, 228, 239, 246, 249, 253, 256, 281, 284 i 334) u kojima se, u potpunosti ili djelimično, iznose podaci o stanju u vojsci (organizacija, moral, snabdjevenost, brojna stanja jedinica, itd.), potrebnim i odobrenim kreditima, nabavkama, vojnoj privredi i sličnim problemima. Ova podgrupa usko je ve-

zana sa prethodnom, pa se tek uporednim proučavanjem dokumenata mogu stvarati cjeloviti zaključci o stanju u bivšoj jugoslovenskoj vojsci i njenoj spremnosti za odbranu zemlje. I po službenim dokumentima stiče se zaključak da, u godinama pred agresiju, stanje u vojsci nije pružalo realne perspektive za očuvanje integriteta zajednice jugoslovenskih naroda.

Ovim prikazom obuhvaćeni su i razvrstani samo važniji dokumenti, karakteristični za naznačene probleme. Međutim, iz preostalih dokumenata takođe se mogu izvlačiti djelimični podaci za navedene tematske cjeline, bez obzira na to što su oni pretežno općeg karaktera (diplomatska prepiska, razni izvještaji i obavještenja, telegrami, zaključci o ličnostima, itd.).

Bez obzira na to što je u prvoj knjizi zbirke *Aprilski rat 1941.* sabran veći broj originalnih dokumenata iz arhiva i službene prepiske državne uprave i oružanih snaga Kraljevine Jugoslavije, ne postoje takvi podaci o brojnom stanju na osnovu kojih bi se mogli izvesti zaključci o nacionalnoj i socijalnoj strukturi vojske (starješinskog i vojničkog sastava), ukupnoj količini pojedinih vrsta i tipova naoružanja, stanju zaliha — odnosno onih pokazatelja koji bi omogućili stvarnu retrospektivu o vojsci u cjelini. Radi toga historičar će biti prinuđen da ove podatke pronade u drugim izvorima ili pak da očekuje da će izaći u sljedećoj knjizi zbirke.

Korisnost ove knjige nesumnjiva je za sve istraživače i naučne radnike iz oblasti suvremene historiografije. Međutim, objavljeni dokumenti u ovoj knjizi interesantni su i za širi krug čitalaca iz raznih profesija (politikoloških, ekonomskih, pravnih, prosvjetnih), jer pružaju šira saznanja iz raznih oblasti i ukazuju na stvarno stanje, koje je u datom vremenu preovladalo u Kraljevini Jugoslaviji. Zbog ovih i drugih razloga, većina dokumenata iz knjige zainteresiraće radničku, školsku i studentsku omladinu i generacije koje, kroz životnu praksu, nisu upoznale prilike u bivšoj državi. Svim čitaocima, objavljeni dokumenti za period mart 1938. — decembar 1940. godine, dobro će doći za stvaranje kompleksnijih zaključaka o Kraljevini Jugoslaviji i njenim oružanim snagama.

Napori izdavača ove knjige uspješno su završeni i utoliko je veća njihova obaveza da i druga knjiga ove zbirke čim prije izađe iz štampe. Jer, jedino kada se objave svi dokumenti za period od januara do zaključno aprila 1941. godine moći će se stvarati potpuniji zaključci o državi i vojsci Kraljevine Jugoslavije i uzrocima sloma u aprilskom ratu 1941. godine.

Dr Veseljko HULJIC

Georges Haupt: DRUGA INTERNACIONALA 1889—1914. (Kritička studija izvora. Bibliografski esej)

U izdanju Moutin Co La Haye izašla je 1964. godine knjiga Georges Haupta (Zorž Haupta) pod naslovom *Druga internacionala 1889—1914*, u kojoj je autor sakupio i sredio dokumente Druge internacionale.

Georges Haupt je knjigu podijelio na dva dijela. U prvom dijelu je izvršio klasiranje, analizu i kritičke studije izvora, kao i istraživanje problema i metoda koji iz toga proizilaze, u drugom dijelu je dao sistematski i analitički pregled objavljenih oficijelnih spisa.

Prvo poglavlje knjige posvećeno je spisu osnivačke strukture Druge internacionale, proučavanju njenog uređenja, evoluciji i funkcionisanju iz čega će proizići lakše određivanje i klasificiranje njenih dokumenata, koji su glavni izvor tog internacionalnog skupa.

Poslije raspuštanja »Internacionalnog skupa radnika« 1876. godine javljaju se pokušaji za njegovu rekonstrukciju, koji se završavaju neuspjehom, s obzirom na razvoj radničkih i socijalističkih organizacija i masovnost pokreta sa nesaglasnim programima i neujednačenim željama. Još uvijek su izražene jake želje za potpunom autonomijom pojedinih pokreta i nacionalnih partija, a to onemogućava stvaranje jedne stvarne internacionalne organizacije, gotovo sve do 1900. godine, iako počeci Druge internacionale padaju još 1889. godine na Kongresu u Parizu. Pored pitanja autonomije, u okviru Druge internacionale, jedan od najvažnijih predmeta diskusije je bio sastav Internacionalnog kongresa i kriterij primanja u članstvo Internacionale. Odmah se postavilo pitanje primanja anarhista u Internacionalu. Većina socijalista je bila protiv, a njemački socijaldemokrati su tražili njihovu definitivnu eliminaciju iz Internacionale, ali su istovremeno zahtijevali i široko otvaranje vrata kongresa radničkim sindikatima u njihovom udruživanju i povezivanju u političkoj akciji.

I pored toga što je ova ideja njemačkih socijaldemokrata naišla na suprotstavljanje pojedinih partija (naročito francuskih), donesena rezolucija Internacionalnog kongresa je izričito zahtijevala primanje radničkih sindikata i izuzimanje anarhista.

Što se više izbistravao sastav Internacionale, sve se više kristalizirala i njena institucionalna struktura, što je doprinosilo njenom afirmisanju kao univerzalne organizacije. 1900. godine briga za sazivanje i organizaciju kongresa Internacionale pripala je partijama i organizacijama sindikata u zemljama gdje su oni bili ponovo ujedinjeni. Konstituisan je Organizacioni komitet, koji je rukovodio svim pripremnim radovima, a kasnije Internacionalni socijalistički biro (BSI) sastavljen od po dva delegata iz svake zemlje članice Druge internacionale. Stvaranje jednog izvršnog organa trebalo je da garantuje kontinuiranost aktivnosti i koordinaciju pokreta iz cijelog svijeta. U početku svog postojanja BSI nije imao velikog odjeka. Tek 1905. godine kada na mjesto sekretara dolazi Camille Huysmans (Kamij Hisman), BSI postaje efikasan organ, naročito u borbi protiv militarizma, sve do 1914. godine kada je Druga internacionala, poslije Kongresa u Brislu, raspuštena.

Drugo i treće poglavlje je posvećeno odlukama Kongresa i dokumentima BSI-a. S obzirom na postanak partije, postoji više vrsta dokumenata Kongresa: 1. pripremni akti, koji služe kao baza za izvještaje, a i nadopunjuju ih, i 2. izvještaji partija i socijalističkih organizacija kongresa. Dokumenta BSI-a izdavao je Izvršni komitet ili Sekretarijat, i to su izvještaji Sekretarijata, bilteni Biroa i manifesti i

cirkulari BSI-a i njegovog Izvršnog komiteta. Kao posljedica pripremnih radova, naročito za prva četiri kongresa, javlja se veliki broj dokumenata čija je vrijednost vrlo neujednačena. Na prvom mjestu su raspisi, upućivani od strane Organizacione komisije i preštampani od strane socijalističke štampe onog vremena, vrlo oskudni elementima o orijentaciji diskusija koje su prethodile Kongresu. S druge strane, izvještaji partija i socijalističkih organizacija iz istog perioda prvorazredni su izvori.

Izvještaji se odnose na propozicije, projekte rezolucija i na dnevni red (1893. godine počinje njihovo objavljivanje a BSI nastavlja njihovo izdavanje). Ti dokumenti mogu poslužiti, ne samo za studij Druge internacionale nego i za upoznavanje socijalističke istorije te epohe.

Pored specifičnih i usko socijalističkih tema koje su se odnosile na ideologiju ili taktiku, na dnevnom redu Kongresa su se nalazili različiti opšti problemi, kao što je kolonijalizam, ograničeno radničko zakonodavstvo, skupoća života itd. Izvještaji o tim opštim problemima postaju neka vrsta »eseja socijalističkih analiza«, puni neobjavljenih podataka dobivenih u anketama sastavljenim od strane radničkih organizacija.

Za vrijeme Kongresa često su bili objavljivani tekstovi rezolucija i amandmana o kojima se još diskutovalo. Nedostatak tih tekstova je u tome što su oni, redgovani na tri jezika, bili vrlo često nesaglasni, ili zbog brzine ili zbog neupućenosti prevodioca. Do sada su, kao baza za proučavanje istorije Druge internacionale služili izvještaji Kongresa. Neosporno je da oni imaju ogromnu važnost za proučavanje internacionalnog socijalističkog pokreta, ali ih treba proučavati vrlo pažljivo s obzirom na to da pogreške, metačnosti i ispuštanja nisu rijetka pojava, a uz to se može konstatovati da nisu ni kompletni. Pored kompletiranja tih dokumenata, potrebno je prići njihovoj analitičkoj kritici.

Neusklađenost aktivnosti pojedinih partija odražavala se i na štampanje tekstova koji su se razlikovali kako po sadržaju tako i po formi. Isto tako za neke kongrese postoje kompletni izvještaji, a za neke ne, kao i ti da izvještaji sa pojedinih kongresa daju vrlo nejasnu sliku o izvjesnim događajima na tim kongresima gdje su konflikti među partijama imali veliku važnost. Sa većine kongresa, u izvještajima nema osvrt na rad posebnih sekcija, gdje se, prema nekima, glavni rad i odvijao.

Nasuprot dokumentima Kongresa, dokumenti BSI-a su mnogo kompletniji i objektivniji i zahvaljujući njihovoj mnogobrojnosti možemo da sagledamo stalne preokupacije socijalističke Internacionale. Oni predstavljaju sredstvo dokumentacije koja je nova u smislu istraživanja i kapitalna za sintezu radničkog i socijalističkog internacionalnog pokreta u doba Druge internacionale.

Za nas su posebno interesantni dokumenti u kojima se spominju i predstavnici socijaldemokratskih partija Srbije i Bosne i Hercegovine. Delegati Srbije i Bosne i Hercegovine, Hrisafović, Jakić, Lapčević i Kaclerović se pominju u dokumentima 258, 260 i 304, kao predstavnici svojih partija na kongresima. Dokumenti 188, 285, 378, 420, 422, 451, 456, 460 i 534 se takođe odnose na socijaldemokratske partije Srbije i Bosne i Hercegovine, bilo da su to izvještaji delegata o situaciji u radničkom pokretu Srbije i Bosne i Hercegovine, bilo da su to manifesti, pisma ili odgovori na note.

Četvrto poglavlje pod naslovom: *Istorija socijalističke Internacionale ili internacionalna istorija socijalizma* posvećena je nekim problemima metoda pisanja istorije Druge internacionale u kojima se Internacionala predstavlja na različite načine. Većina dosad napisanih istorija Druge internacionale bila je u ovom ili onom pogledu nepotpuna, jer ne stavlja akcenat i ne izvlači zaključke od presudnog značaja za fenomen Druge internacionale. Autor se slaže sa metodom Italijana Procaccioa (Prokaća). Prema Procacciou, stvarni protagonista moderne istorije je radnička klasa, kao moderna socijalna formacija, i on poziva istoričare da odbace loše navike da Drugu internacionalu gledaju samo kao jednu instituciju.

Georges Haupt govori i o promjenama u razvoju Druge internacionale na geografskom i vremenskom planu naročito početkom XX vijeka, kada, prema mišljenju jednog publiciste-socijaliste, socijalizam prevazilazi svoj romantični period i ulazi u eksperimentalnu fazu. Ta prekretnica vijeka značila je i prekretnicu u istoriji Druge internacionale.

Od 1907. do 1914. godine, kada je izbio prvi svjetski rat, glavna preokupacija Druge internacionale je bila borba protiv rata. Deviza te borbe »Rat-ratu!« bila je prihvaćena od strane širokih masa, naročito radničkih. Ali, Internacionala je ostala

paralizovana u onom času kada je rat, predviđen u teoriji ili bolje rečeno predskazan, buknuo. Jedva petnaest godina nakon svog konstituisanja Druga internacionala gubi svoju početnu snagu i raspada se.

Teškoće na koje je Druga internacionala nailazila u svom radu, bile su posljedica različitog porijekla snaga koje su je sačinjavale i njihovog življenja u potpuno različitim političkim, ekonomskim, intelektualnim i moralnim uslovima.

Druga internacionala se javlja ne samo kao institucija ili obična federacija, nego kao fundamentalni izraz jedne epohe u evoluciji socijalizma, kao jedan obiman i kompleksan pokret u relativno neodređenim granicama, stvoren od struja koje su se često sukobljavale kako na socijalnom, tako i na ideološkom planu.

Drugi dio knjige Georges Haupta je, u stvari, analitički popis službenih akata koje su štampale konferencije, internacionalni kongresi i BSI.

Željka VRDOLJAK

Odjeljenje za istoriju međunarodnog radničkog pokreta i razvoja socijalističke misli Instituta za izučavanje radničkog pokreta u Beogradu (sada Institut za savremenu istoriju) pokrenulo je 1964. godine publikaciju *Prilozi za istoriju socijalizma*. Pokrećući ovaj časopis, redakcija se, prije svega, rukovodila potrebom svestranijeg i dubljeg poznavanja prošlosti socijalističkog pokreta i borbe za socijalizam u nacionalnim i međunarodnim okvirima, bez čega je nemoguće razumijevanje i usmjerenje savremenih društvenih kretanja i sagledavanje tendencija i puteva daljeg razvitka. Imajući u vidu činjenicu da većina istorijskih časopisa u našoj zemlji tretira uglavnom problematiku iz istorije naših naroda, redakcija *Priloga*, da bi popunila ovu prazninu, ukazala je na neophodnost izučavanja istorije Prve, Druge i Treće internacionale, njihove uloge i značaja u borbi progresivnih snaga u svijetu i kod nas, uloge i djelatnosti međunarodnih sindikalnih i drugih organizacija, geneze socijalističkih ideja i pravaca itd.

Do sada je, zaključno sa 1969. godinom, izašlo ukupno 6 brojeva ove značajne istorijske publikacije. Najnoviji broj koji prikazujemo i koji po svojoj obimnosti, raznovrsnosti problematike i kvalitetu priloga spada u red najuspješnijih donosi tekstove u sljedećim rubrikama: Rasprave i članci, Iz istorije socijalizma, Dokumenti i građa, Polemika, Informacije, Naučni skupovi, Kritike i prikazi, Hronologija i Bibliografija.

U prvom dijelu časopisa (rubrika Rasprave i članci) objavljeni su radovi Pere Morače: *O osnovnim pretpostavkama državotvornih odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a*; dra Dušana Živkovića: *Neke osobnosti u razvoju prvih NOO u 1941.* i dra Branka Petranovića: *Promene u društveno-ekonomskoj strukturi u Jugoslaviji u toku NOB*. Polazeći od konstatacije da korijeni društvenih promjena koje su bile izražene istorijskim odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, sežu u stoljeća prethodnog razvitka jugoslovenskih naroda, Pero Morača je u prvom dijelu svoga članka prikazao proces okupljanja demokratskih snaga zemlje oko KPJ i evoluciju njenog koncepta narodne revolucije.

U većem dijelu članaka autor je ukazao na dalekosežne oslobodilačke i revolucionarne ciljeve oružane borbe protiv okupatora i njegovih domaćih saradnika. Članak Pere Morače predstavlja kratak siže nekoliko njegovih ranije objavljenih radova.

U svojoj raspravi dr Dušan Živković polazi od Majskog savjetovanja CK KPJ u Zagrebu 1941. godine, na kojem je izraženo uvjerenje da predstojeća borba neće biti samo borba protiv okupatora nego istovremeno i borba za nacionalno i socijalno oslobođenje. Koristeći se do sada objavljenim radovima o ustanku naših naroda 1941, autor je izložio kratku analizu ustanka i izgradnje prvih organa vlasti u pojedinim regionima Jugoslavije. On je ukazao na karakteristične crte razvitka narodne vlasti u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Sloveniji i Makedoniji.

Članak dra Branka Petranovića je, u stvari, njegovo saopštenje na međunarodnom skupu »Jugoslavija u drugom svetskom ratu«, koji je održan u Ohridu 3. i 4. septembra 1969. godine.

Upozorivši na činjenicu da su, u poređenju sa promjenama u sistemu vlasti, ekonomske transformacije u toku NOB-e daleko manje izučavane, Petranović se ukратно osvrnuo na dosadašnje radove iz te oblasti i teškoće koje se javljaju pri

izučavanju ove problematike. U članku koji je rezultat višegodišnjeg istraživanja ove problematike autor je iznio svoje mišljenje o promjenama u društveno-ekonomskoj strukturi Jugoslavije u toku NOB-e, zaključivši izlaganje sa nacionalizacijom 1946. godine.

Rubrika Iz istorije socijalizma, koja zauzima najviše prostora (od 73. do 305. strane) donosi sljedeće radove: Karl Oberman: *O ulozi Komunističkog dopisnog komiteta i njegovih odluka 1846*; Dragić Kačarević: *Svetozar Marković prevodilac našeg prvog prevoda Marksovog dela Građanski rat u Francuskoj*; Stojan Kesić: *Neke akcije međunarodnog radničkog pokreta i njihov odjek u radničkim pokretima Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine*; dr Marjan Britovšek: *Lenjin u borbi za Treću internacionalu u toku prvog svetskog rata*; Arnold Rojzberg: *Lenjinov put kroz Nemačku 1917*; dr Novica Vojinović: *Ustavno-pravno konstituisanje sovjetske države* i Jaroslav Opat: *Osnovne etape i glavni problemi razvitka Čehoslovačke posle drugog svetskog rata*.

Članak Karla Obermana u prevodu Olge Kostrešević upozna je nas sa aktivnošću Karla Marksa i Fridriha Engelsa početkom 1846. godine, kada su oni, u saradnji sa Belgijancem Filipom Zigoom, osnovali u Briselu Komunistički dopisni komitet. Autor je istakao ulogu Komunističkog dopisnog komiteta u obračunu sa raznim filozofskim shvatanjima i u borbi za afirmaciju prvih osnova naučne teorije komunizma među njemačkim radništvom i inteligencijom.

Dragić Kačarević je utvrdio da je prevod Marksovog djela *Građanski rat u Francuskoj*, koji je izašao u beogradskom *Radeniku* od 13. (25) jula do 2. (14) septembra 1871, ne uzimajući u obzir listove u kojima su se pojavili samo izvodi ovog značajnog djela, treći prevod uopšte u svijetu. Iako ne raspolaže direktnim dokazima, autor smatra da je Marksov *Građanski rat u Francuskoj* na srpski jezik prvi preveo Svetozar Marković ili da je on, u svakom slučaju, koautor toga prevoda.

U svom prilogu izučavanja internacionalističkih veza jugoslovenskog radničkog pokreta 1909—1910. godine Stojan Kesić je na nekoliko najznačajnijih primjera (antiratna akcija španskog proletarijata 1909, generalni štrajk u Švedskoj 1910. i štrajk francuskih željezničara iste godine) pokazao kakav su odjek navedeni događaji imali u radničkim pokretima Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine.

U ovom broju *Priloga* objavljen je veoma zapažen rad Marjana Britovšeka u kojem je, na osnovu bogate i originalne građe, prikazan proces nastanka i priznavanje Lenjinove revolucionarne koncepcije povodom imperijalističkog rata, kao i njegovu borbu za Treću internacionalu. U nekoliko poglavlja ovog opširnog članka autor je iznio stanovište Međunarodnog socijalističkog biroa u trenutku izbivanja rata, nastanak i formiranje Lenjinove taktičke revolucionarne koncepcije, okupljanje boljševika na revolucionarnim taktičkim osnovama, aktivnost Lenjina i lijevih internacionalista na međunarodnim socijalističkim susretima i Lenjinove revolucionarne koncepte na međunarodnim konferencijama žena socijalista i socijalističke omladine.

U svom članku dr Novica Vojinović je ukazao u najkraćim crtama na neke pravne akte koji su prethodili donošenju Ustava Ruske Socijalističke Federativne Sovjetske Republike, koji je donesen na Petom kongresu sovjeta 10. jula 1918. godine. Nakon detaljne analize boljševičkog ustava, odnosno ustavne koncepcije i projekta Boljševičke partije, autor je u zaključnim ocjenama dao svoje mišljenje o istorijskom značaju Ustava prve socijalističke države u svijetu.

Na kraju ove rubrike nalazi se zanimljiv članak Jaroslava Opata o problemima poslijeratnog razvitka Čehoslovačke. Označivši 1945, 1948. i 1968. godinu kao prelomne u najnovijoj istoriji Čehoslovačke, autor je pokušao objasniti njen poslijeratni razvitak u okvirima tri osnovne etape: 1945—1948, 1948—1968. i od početka 1968. do ulaska trupa zemalja Varšavskog ugovora u Čehoslovačku, avgusta iste godine.

U rubrici Dokumenti i građa zapaženi su radovi Vladana Pantića (*Prvi svemirački kongres radničkih i vojničkih veća Nemačke*), Tome Milenkovića (*Nekoliko dokumenata o delatnosti jugoslovenskih internacionalista u Mađarskoj Sovjetskoj Republici 1919. godine*) i Nikole Popovića (*Poreklo Alekse Dundića*).

U rubrikama koje se bave naučnom kritikom (Polemika, Naučni skupovi, Kritike i Priloci) objavljeno je više osvrtu na značajnije naučne skupove i prikaze najnovijih izdanja knjiga i časopisa u kojima se tretira problematika iz istorije međunarodnog i jugoslovenskog radničkog pokreta.

Objavlivanjem Hronologije najvažnijih događaja društvenopolitičkog razvitka socijalističke Jugoslavije (1943—1968) autori Branislav Ilić i Vojislav Čirković su,

tkako i sami ističu, prije svega željeli da na taj način obilježe značajan jubilej u razvitku jugoslovenskih naroda — 25 godina postojanja socijalističke Jugoslavije. Zbog toga oni i počinju sa datumom održavanja Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu 29—30. novembra 1943. godine. Hronologija je uglavnom zasnovana na već objavljenim hronologijama za ovaj period, ali je jednim dijelom i rezultat istraživačkog rada.

Na kraju ovog veoma sadržajnog broja *Priloga za istoriju socijalizma* Milan Vesović je dao bibliografiju knjiga o radničkom pokretu u Jugoslaviji izdatih u toku 1967. godine.

Ibrahim KARABEGOVIĆ

ČASOPIS ZA SUVREMENU POVIJEST, IHRP HRVATSKE
KNJ. I—II/1969. i I/1970.

U skladu sa novom orijentacijom i perspektivnim programom svoje djelatnosti u sistematskoj obradi savremene hrvatske istorije, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske pokrenuo je ovaj časopis, čije težište, istina, i dalje počiva na obradi istorije radničkog pokreta, KPJ i oslobodilačkog rata, ali sa naglašenom tendencijom postepenog obuhvatanja svih komponenti savremene hrvatske istorije.

U uvodnoj riječi Redakcija ističe da *Časopis za savremenu povijest* treba da okupi snage radi »postepenog proširivanja istraživanja na različita područja društvenog života, koja obilježavaju pojedine povijesne pojave i razdoblja...« i da razvije naučnu kritiku kako bi se »ispunila osjetna praznina u poznavanju i ocjeni dosadašnjih dostignuća naše historiografije i stvorio solidniji temelj za budući rad...«.

Časopis ima sljedeće rubrike: članci i rasprave, izvještaji o znanstvenim rezultatima, ocjene i prikazi, časopisi, iz znanstvenih ustanova, bilješke (samo u br. I/1970) i bibliografija.

Knjiga I—II za 1969. godinu

Prvi rad u ovoj svesci *Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933—1936. s obzirom na politiku KPJ (prvi dio)*, autor Bosiljka Janjatović, sa rezimeom zauzima oko 50 stranica. (Neuobičajeno se daje rezime poslije prvog dijela, iako rad nije završen). Autor je u uvodu najprije dao osvrt na literaturu i izvore i naznačio svrhu. Zatim je u kratkim crtama prikazao situaciju u kojoj su se našle sve organizacije radničkog pokreta zavodjenjem šestojanuarske diktature. Iako je u naslovu 1933. označena kao prva godina, čini se da bi ispravnije bilo početi sa 1932. godinom, jer je te godine (u julu mjesecu) KPJ donijela odluku o upućivanju svojih članova na rad u sindikate, u prvom redu u URSSJ, čije su organizacije u odnosu na centralu bile autonomne, pa je djelatnosti KPJ upravo ovaj sindikat najbolje odgovarao. Za razliku od ORS-a (također socijalistički sindikat) URSSJ je imao više organizacija, a s obzirom na to da je ORS imao svoju centralu, URSSJ je bio prikladniji za ostvarivanje uticaja KPJ na radnike u cjelini.

U poglavlju *Ekonomski i socijalni položaj radnika* autor je naročitu pažnju posvetio akciji utvrđivanja minimalnih nadnica i zaključivanju kolektivnih ugovora, oko čega se vodila borba više godina, da bi, na kraju, 13. februara 1937. godine bila završena donošenjem »Uredbe o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži.«¹⁾

¹⁾ Uporedi — A. Hadžirović: Donošenje »Uredbe o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži« 13. februara 1937. Prilozi IRP Sarajevo 1/1965, 97—108. Spominjući rad A. Hadžirovića, B. Janjatović kaže da je Hadžirović zaključio da su u pokretanju zahtjeva za donošenje Uredbe o utvrđivanju minimalnih nadnica, kao i donošenju primjedbi na prednacrt zakona o minimalnim nadnicama aktivni bili ORS i URSSJ, što je netačno i da je Hadžirović tako zaključio zbog toga što mu nisu bili na raspolaganju izvori o djelatnosti ostalih saveza (str. 6, napomena 32). Primjedba B. Janjatović ne stoji, jer Hadžirović govori i o ostalim savezima i organizacijama, a o URSSJ govori u cjelini — ne o njegovim strukovnim savezima — pa je B. Janjatović, vjerovatno, na osnovu toga dala nepromišljenu zamjerku.

U poglavlju *Stav KPJ prema radu u sindikatima i postepeno jačanje u URSSJ-ovim organizacijama* autor prikazuje pionirsku aktivnost KPJ, čije su organizacije najprije morale da se obnove, organizaciono učvrste i tek poslije toga da uspješno obavljaju ovaj novi zadatak. Mora se priznati da je autor u analizi ovog pitanja iskoristio vrlo bogatu građu i literaturu. Svoja istraživanja u ovom, kao i ostalim poglavljima sveo je uglavnom na užu Hrvatsku — Hrvatska i Slavonija, dok je zbivanjima u Dalmaciji posvetio više pažnje samo u vezi sa splitskim ple-numom CK KPJ, juna 1935. godine. U cijelom poglavlju dominiraju neslaganja i sukobi komunista i socijalista u pitanjima taktike i organizacije zajedničkih akcija za bolje uslove radničke klase. Koliko je stav komunista bio ispravan, najbolje pokazuje odnos KPJ prema Hrvatskom radničkom savezu. Iako su komunisti istu-panje ovog saveza ocjenjivali kao razbijačko i negativno gledali njegovu aktivnost, oni su na HRS gledali kao na organizaciju u kojoj se okupljaju radnici pa su ga zbog toga pozivali na akcije — štrajkove i na organizaciono jedinstvo u sklopu stvaranja jedinstvenog narodnog fronta.

U poglavlju *Opći radnički savez i njegov odnos prema drugim sindikalnim organizacijama* autor najprije prikazuje sukob URSSJ i ORS, a zatim nastojanje ORS-a da se formira Jugoslovenski radnički sindikat (JRS). Pošto ovaj pokušaj nije urodio plodom, ORS se izjasnio za sindikalno jedinstvo, ali ne za onakvo je-dinstvo kakvo su predlagali komunisti. Isto kao rukovodstvo URSSJ-a i rukovod-stvo ORS-a je uvijek gledalo vlastite interese i borilo se za svoje položaje u sindi-katima. Stoga je ispravna konstatacija autora kad kaže: »Laviranje vodstva ORS-a između režimskih i sindikalnih organizacija tada već pod uticajem komunista po-kazuje da je ono, u želji da sačuva sindikat i svoje mjesto u njemu, bilo spremno na svako taktiziranje i priklanjanje jačem«. (str. 42).

Obnavljanje hrvatskog radničkog saveza sljedeće je poglavlje u ovom radu. Na početku autor ispravno zaključuje da je HRS, kao sindikalna organizacija, trebalo da obuhvati sve radnike Hrvate isto onako kao što je »Gospodarska sloga« imala da bude ekonomska organizacija hrvatskog seljaka. I jedno i drugo bilo je organi-zovano tako da služi interesima i ciljevima Hrvatske seljačke stranke (HSS-a), čija se aktivnost počela snažnije osjećati od početka 1935, tj. od vremena priprema petomajskih izbora i dalje. I upravo zbog toga što je HRS bio ekspozitura među radnicima — zaključuje autor, to je odredilo stavove HRS-a i njegov odnos prema drugim sindikalnim organizacijama. (str. 49). Najbolji dokaz za to leži u činjenici da se HRS-ovo rukovodstvo nije izjašnjavalo protiv štrajka kao sredstva borbe rad-ničke klase, ali je svojim mjerama (nepriznavanje štrajka ako radnici nisu 10 nedelja učlanjeni u savez, ako štrajk nije odobrila savezna uprava i sl.) nastojalo svesti u granice svojih zahtjeva i zakonskih okvira, tj. u one regulative koji su od-govarali politici HSS tog vremena.

Na kraju prvog dijela autor je u poglavlju *Ostale sindikalne organizacije* na-glasio da Radnički strukovni savez (RSS), jugoslovenski nacionalni radnički sindi-kati (JNRS) i jugoslovenski radnički savez (JRS) nisu u ovom razdoblju na po-dručju Hrvatske bili neka značajnija snaga u sindikalnom pokretu, iako su u skla-du sa svojim osnovnim stavovima prema klasnim sindikalnim organizacijama ote-žavali rad Komunističkoj partiji Jugoslavije na stvaranju sindikalnog jedinstva.

U drugom dijelu svog rada, knj. I/1970, Bosiljka Janjatović najprije govori o štrajkaškom pokretu (poglavlje *Razvoj i karakteristike štrajkaškog pokreta*, str. 105—132) a zatim na dvije stranice donosi Zaključak.

Drugi po redu je rad Filkrete Jelić—Butić *Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941. godine*. U uvodnom dijelu autor ističe »da još uvijek nema zaokruženog prikaza razvoja ustaškog pokreta do 1941.« i da zbog fragmentarne građe raznje-štene u mnogim arhivima u zemlji i svijetu, koja se teško može koristiti, i ovaj rad treba shvatiti kao pokušaj da se da cjelina, ali bez dubljeg pomiranja u analizu najbitnijih pitanja i osnovnih etapa u razvoju ustaškog pokreta između dva rata. Prikazan je korijen nastanka ustaškog pokreta u uslovima koji su ga prouzrokovali, razvoj do atentata, do stvaranja Banovine Hrvatske, odnosno Sporazuma Cvetković—Maček i od Sporazuma do 10. aprila 1941. godine, u radu se govori o krizama i slabostima, iz kojih je slojeva crpio svoje članstvo, te značaj međunarodnog faktora prije svega sila Osovine na njegov rast i snagu, koja bi svakako bez toga ostala nezapažena, a ustaški pokret anonimna.

Ipak, nije do kraja prikazana veza ustaškog pokreta i politike HSS-a (odnosno predsjednika HSS-a dra V. Mačeka) u razdoblju neposredno pred pregovore za sklapanje sporazuma Cvetković—Maček, gdje su ustaše jednu Mačekovu akciju u

Trećem Rajhu, o pitanju teritorije buduće »hrvatske države«, u 1941. godini uz pomoć Nijemaca vrlo vješto iskoristili tako da su u svoju ustašku »Nezavisnu Državu Hrvatsku« uključili i Bosnu i Hercegovinu.²⁾ Jer, ne treba zaboraviti da su se u 1941. godini njemačko-italijanski odnosi počeli »mutiti« zbog Bosne i Hercegovine, a ustaško-italijanske nesuglasice nisu u 1941. godini izbile samo zbog Dalmacije (anektiranog dijela) nego i zbog italijanskih aspiracija na Bosnu i Hercegovinu, a svemu tome korijen se nalazio ranije, u 1939. i 1940. godini³⁾.

Organizacija i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora Narodne pomoći u Zagrebu 1941—1942, autor Narcisa Lengel—Krizman, svakako, spada u red uspješnijih radova o ilegalnom NOP-u u gradovima uopšte. Interesantan je naročito zbog toga što nam otkriva vrlo bogatu i raznovrstan aktivnost dva odbora Narodne pomoći (Pokrajinskog i Mjesnog), čije je sjedište bilo u Zagrebu, glavnom gradu tadašnje ustaške »Nezavisne Države Hrvatske«. Autor vrlo uspješno prati rad Pokrajinskog odbora Narodne pomoći od jeseni 1940. godine (kada je bio i izabran), kao i njegovih pomoćnih organa, od kojih je jedan bio osnovan još ljeta 1939. godine na inicijativu CK KP Hrvatske — Odbor za pomoć španjolskim dobrovoljcima, odnosno tzv. Španski komitet, čija je djelatnost nastavljena u okviru Pokrajinskog odbora Narodne pomoći. Od ostalih pomoćnih organa ovog odbora autor plastično prikazuje djelatnost Odbora za logore i zatvore tzv. logorski odbor, zatim Odbora narodnooslobodilačkog fonda i, kao posebnu vrstu djelovanja, koja nije imala svoj naziv, vršenje uspješnih akcija spasavanja istaknutih partijskih radnika iz logora, zatvora i zatvorskih odjeljenja u bolnicama itd.

U drugom dijelu svog rada autor prikazuje rad Narodne pomoći u Zagrebu kojom je rukovodio njen Mjesni odbor, a odvijala se kroz rad 6 kotara sa vrlo iscrpnim podacima o broju aktivista, njihovoj socijalnoj strukturi i datoj pomoći.

Na kraju, autor konstatuje da su osnivanjem prvih NOO-a u Zagrebu NOO-i preuzeli dio zadataka narodne pomoći.

Posljednji prilog u ovoj rubrici je rad Branke R. Pribić *Kulturno-prosvjetna djelatnost socijaldemokrata u Hrvatskoj u razdoblju 1892. do 1907*. Autor na osnovu bogate literature i izvorne građe ukazuje na značaj kulture i prosvjete u historiji radničkog pokreta Hrvatske, jer »politička historija radničkog pokreta uključuje i kulturnu politiku socijaldemokrata kao važan faktor«, i da »ona danas predstavlja u Hrvatskoj tradiciju staru od prilike stotinu godina«, kojoj istorijska nauka mora posvetiti odgovarajuću pažnju. Ovaj prilog je prvenac u naučnoj obradi ovog pitanja i vrlo koristan za potpunije sagledavanje cjelokupne djelatnosti socijaldemokrata u Hrvatskoj.

U rubrici *Izveštaji o znanstvenim rezultatima* prezentiran je opsežan rad (jednini u ovoj rubrici) Mire Kolar—Dimitrijević *Proučavanje ekonomsko-socijalne strukture i položaja radničke klase u Hrvatskoj između dva rata u našoj poslijeratnoj literaturi*. Vrećei opsežnu analizu radova u okviru raznih društvenih nauka koji se odnose na socijalnu i ekonomsku strukturu i položaj radničke klase u Hrvatskoj, autor zaključuje da nema specijalnih radova koji se bave strukturom i položajem radničke klase Hrvatske; svi radovi su ili odviše uopšteni i obrađuju problematiku za cijelu zemlju ili odviše detaljiziraju i predstavljaju samo osnovu za daljnja istraživanja. Ni sindikalni pokret u cjelini nije obrađen. Obradeni su samo revolucionarni i donekle reformistički sindikati, dok su potpuno neobrađene vjerske i nacionalne sindikalne organizacije, koje su u pojedinim vremenskim intervalima obuhvatale veliki broj radnika. Zbog svega toga autor zaključuje da bi »strukture trebalo da proučavaju grupe formirane od raznovrsnih stručnjaka i da bi radi dobivanja i provjere konačnih rezultata trebalo uspostaviti i užu koordinaciju između republičkih instituta koji se bave proučavanjem radničkog pokreta«.

U rubrici *Ocjene i prikazi* Dragovan Šepić daje iscrpan prikaz naučnog djela Dragoslava Jankovića: *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd 1967, str. 517; Mira Kolar—Dimitrijević kraći prikaz knjige Nikole Vuča: *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930—1931*, Beograd 1968, str. 300; Dr Bogdan Krizman širi prikaz knjige Koste St. Pavlovića: *Razgovori sa Slobodanom Jovanovićem*

²⁾ Uporedi — Dušan Biber: Ustaše i Treći Rajh. Prilog problematici jugoslovensko-njemačkih odnosa 1933—1939, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 2/1964, str. 52 i dalje; Rafael Brčić, Okupacioni sistemi u BiH 1941, *Vojnoistorijski Glasnik*, br. 1/1970, 22—23.

³⁾ Opširnije vidi moj rad, Prilog razmatranju okupacionih sistema u BiH 1941, Prilozi IRP Sarajevo, br. 5/1969, str. 217—259 i rad citiran u napomeni 2.

1941—1945, Vindzor, Kanada 1969, str. 103; Slobodan Žarić širu ocjenu radova Branka Petranovića pod naslovom *Osvrt na neke radove Branka Petranovića o razdoblju socijalističke izgradnje Jugoslavije*; Marijan Maticka prikaz časopisa *Vingt-cinq ans des recherches historiques en France (1940—1965) — Dvadeset pet godina istorijskih istraživanja u Francuskoj* i, Vojimir Kljaković, *Vojna enciklopedija*, sv. 1—10. Izdanje Redakcije vojne enciklopedije, Beograd. Štampa Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.

U rubrici *Casopisi* Marijan Maticka daje recenziju knjige *Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova*, sv. 1—5, Beograd 1965—1968, a Filkreta Jelić—Butić *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, br. 1, 2, 3, 1965—1967.

U rubrici *Iz znanstvenih ustanova* Josipa Paver donosi rad pod naslovom *Rukopisna ostavština Ive Politea*, koja se čuva u Arhivu Hrvatske u Zagrebu.

U rubrici *Bibliografija* Marija Sentić donosi rad pod naslovom *Bibliografija literature o narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941—1945*, obuhvativši samo domaću izdavačku djelatnost u periodu 1941—1950.

Knjiga 1/1970.

Prvi rad u ovoj knjizi *Značenje osnivanja Komunističke partije Hrvatske*, autor Ivan Jelić, sadrži tekst autorovog referata podnesenog na naučnom skupu u Splitu, oktobra 1969. godine⁴⁾ i istovremeno je sažeti oblik njegovih opsežnijih istraživanja ovog problema.

Istakavši da je istorijska nauka u proučavanju istorijskog razvoja KPJ između dva rata dostigla takav stepen da omogućava da se jasnije i objektivnije sagleda i ocijeni značaj osnivanja KPH, autor, dalje, s pravom ističe značaj Četvrtre zemaljske konferencije KPJ, koja je označila korak dalje u izgradnji ispravnog stava KPJ prema nacionalnom pitanju i dodaje da je to bio početak novog kursa koji je unio dosta neshvatanja kod dijela komunista u Hrvatskoj i u redovima lijeve inteligencije koja je u to vrijeme vodila široke diskusije o hrvatskom nacionalnom pitanju. Zbog toga je bilo mužno potpunije tumačenje ideje o potrebi osnivanja nacionalnih komunističkih partija, što je i učinjeno na Splitskom plenumu, juna 1935. godine. Jelić s pravom konstatuje da Splitski plenum označava početak promjene u dotadašnjem razvoju stavova KPJ prema nacionalnom pitanju, jer je upravo ovdje prvi put jasno izneseno mišljenje »da pravo naroda na samoodređenje ne uvjetuje ujedno i pravo na otcjepljenje«.

Rasprave o osnivanju nacionalnih komunističkih partija nastavljene su u Hrvatskoj nesmanjenom brzinom. Samu podlogu — ističe autor — dala je sve ozbiljnija politička situacija u zemlji, a snažniji poticaj došao je s idejom o stvaranju pokreta Narodnog fronta, koji je rukovodstvo KPJ, u skladu s konkretnim stavovima međunarodnog komunističkog pokreta u borbi protiv fašizma, postavilo pred jugoslovenske komuniste na Splitskom plenumu, tj. prije Sedmog kongresa Kominterne.

Autor je vrlo detaljno analizirao pokušaj nalaženja »zajedničkog jezika« komunista sa socijalistima, ističući da je upravo nacionalno pitanje bilo kamen spoticanja u dodirima između dvije strane, jer su socijalisti, bez obzira na svoju organizacionu rascjepkanost, bili jednodušni u negaciji problema nacionalnog pitanja. Za njih su, stvaranjem jugoslovenske države 1918. godine, svi daljnji društveni i nacionalni sukobi u toj zajednici ocjenjivani »kao plemenske razmirice«.

Jelić je vrlo dobro obradio i pokušaj prsnije političke saradnje KPJ sa HSS, odnosno sa Seljačko-demokratskom koalicijom (SDK), najjačim političkim činiocem u Hrvatskoj. Pri tome je dosta jasno potvrdio prestrukturisanje HSS-a koja je, uvlačenjem sve većeg broja građanskog elementa, postepeno gubila i, na kraju, izgubila svoje obilježje izrazite seljačke stranke postavši građanska, buržoaska politička stranka. Alko se ovome doda činjenica da su i ekstremne političke grupacije sve više dolazile do izražaja, u prvom redu istomišljenici ustaškog pokreta, koji je dobio podršku i klera u Hrvatskoj — tada je — ističe autor — moralo biti jasno da osnivanje KP Hrvatske »nije slučajno, nego proističe iz dugogodišnje borbe Komunističke stranke Jugoslavije, koja je branila ne samo interese radničke klase, nego je na svojoj zastavi imala uvijek napisanu ideju nacionalne slobode, ravnopravnosti i bratstva među narodima«, i da je novoosnovanoj KP Hrvatske (avgust 1937), kao nacionalnoj političkoj partiji tek predstojala velika politička borba da dokaže sebe i svoj politički program, koji su u stalnom procesu borbe postepeno

⁴⁾ Naučni skup u Splitu održan je 29—31. oktobra 1969. godine a organizator mu je dao naziv: »Teorija i praksa KPJ i SKJ u borbi za slamanje kapitalizma i izgradnju socijalističkog društva«.

primale široke narodne mase u Hrvatskoj i tako omogućile da KPH u predvečerje oslobodilačkog rata i revolucije bude potpuno svjesna svoje historijske uloge i kao takva nešto kasnije podigne Hrvatski narod u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Vanjsko-politički položaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca godine 1919. je naslov studije Bogdana Krizmana, koju je autor podijelio u četiri dijela: na uvod, opštu situaciju, glavna vanjsko-politička pitanja i zaključak (tačnije: zaključni podaci koje je autor nazvao rekapitulacija).

U svom poznatom, lako čitljivom, stilu B. Krizman je plastično ocrtao unutrašnju i spoljnopoličku situaciju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno vladajuće srpske buržoazije, koja je nastojala da sačuva i nekako održi stvoreno, oslanjajući se prvenstveno na vojsku, u uslovima koji ni unutra ni prema vani nisu bili dobri. Granični sporovi sa šest od sedam susjednih država, nepovoljne odredbe ugovora o primirju, slaba podrška saveznika u ratu (Francuske i V. Britanije), neprekidna neprijateljstva sa talijanskom diplomatijom, ukratko: kriza na sve strane, potencirana teškim stanjem iznutra (glad, nemiri, pobuna seljaka i vojnika itd.) — sve je to vrlo plastično prikazano u ovom radu B. Krizmana.

U radu *Prilog proučavanju odjeka atentata u Narodnoj skupštini 20. juna 1928.* Nadežda Jovanović razmatra u prvom redu reakciju progresivne jugoslovenske javnosti, prije svega u Srbiji, na ubistvo hrvatskih poslanika u Narodnoj skupštini 20. juna, uz poseban osvrt na ocjene i stav KPJ.

Autor nam, na osnovu sačuvanih dokumenata (pretežno iz tadašnje štampe) prikazuje odjek atentata u progresivnoj javnosti širom zemlje, a zatim reagovanje, ocjenu i stav KPJ prema atentatu. Posebno je obradio reagovanje komunista u Srbiji, gdje je Oblasni sekretarijat KPJ za Srbiju već 20. juna izdao proglas »Radnom narodu varoši i sela«, što je bio prvi partijski zvanični akt. Proglas CK KPJ je objavljen u vanrednom broju zagrebačke *Borbe* 21. juna, da bi nas na kraju upoznao sa deklaracijama sa kojima su predstavnici radnika u gradskim opštinama istupali osuđujući politički teror i zločin nad hrvatskom opozicijom.

U radu autora Mire Kolar—Dimitrijević: *O socijalnoj strukturi radništva Hrvatske u razdoblju između dva rata*, koji je razbijen u više poglavlja dato je i šest tabela koje pokazuju brojno stanje radnika na području Hrvatske i Jugoslavije 1922—1940, broj zaposlenih u industrijskim djelatnostima Hrvatske prema evidenciji socijalnog osiguranja na dan 1. 9. 1937, broj radnika Hrvatske po glavnim grupacijama prema evidenciji socijalnog osiguranja na dan 1. 9. 1937, mobilnost radnika na području Zagreba, Hrvatske i Jugoslavije 1923—1939, indekse porasta i pada muške i ženske radne snage na području Hrvatske 1923—1939, i odnos prosječne muške i ženske nadnice na području zagrebačkog i splitskog okružnog ureda za socijalno osiguranje 1926—1941.

U zaključku autor naglašava da podaci koje je prikupio, iako se pomoću njih, prvi put analizira globalna struktura radničke klase Hrvatske u periodu između dva rata, još uvijek ne daju potpunu sliku, pa stoga njegov pokušaj ima samo orijentacioni karakter. Zbog neistraženosti mnogih pitanja autor apeluje na koordinirani rad veće skupine raznovrsnih istraživača: historičara, ekonomista, pravnika, sociologa i dr.

U rubrici *Izveštaji o znanstvenim rezultatima* objavljena su dva rada: Nacisa—Lengel—Krizman: *Naša historiografija i povijesna publicistika o Zagrebu u narodnooslobodilačkoj borbi* (str. 135—148) i Bosiljka Janjatović: *Povijesna literatura o sindikalnom pokretu u Hrvatskoj između dva rata* (str. 149—159).

Interesantno je napomenuti da su oba rada vezana za njihove rasprave u knjizi br. 1—2 za 1969. godinu.

U rubrici *Ocjene i prikazi* objavljeno je ukupno devet prikaza (Zlatko Čepo: *Istorija Komunističkoj partii Sovjetskogo Sojuza*, treće, dopunjeno izdanje, Moskva 1969, str. 735; Mirjana Gross prikazuje knjigu mladog češkog historičara Miroslava Hroch-a *Novim stazama u proučavanju razvoja malih evropskih nacija*, Praha 1968; Stanislava Koprivica—Oštrić ocjenu knjige *Novija jugoslovenska historiografija o Komunističkoj organizaciji Jugoslavena u Sovjetskoj Rusiji 1918—1921*; Slobodan Žarić ocjenu rada Ahmeda Nazečića *Rad Jugoslovenskog odbora za pomoć gladnima u Rusiji*, Prilozi za istoriju socijalizma, 1, 1964, 235—277; Vojmir Kljajković prikaz *Dva zbornika dokumenata — 1. Aprilski rat 1941*, knj. I, Beograd 1969, str. 985+64; 2. Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIII, knj. I, Dokumenti Kraljevine Italije 1941, Beograd 1969, str. 923+66; Fikreta Jelić—Butić objavljuje osvrt na radove koji se odnose

na proučavanje ustaškog pokreta i NDH pod naslovom *Noviji prilozi proučavanju ustaškog pokreta i 'Nezavisne Države Hrvatske' 1941—1945. u našoj historiografiji*; Mira Kolar—Dimitrijević prikaz knjige Stjepana Pulišelića *Uloga velikih ličnosti i radnih masa u historiji*, Sisak 1968, str. 163; Miroslava Despot prikaz knjige Antona Scherera *Südosteuropa Dissertationen 1918—1968. Eine Bibliographie deutscher, östereichischer und schweizerischer Hochschulschriften*, Graz — Köln—Wien 1968, str. 221 i Vlado Oštrić prikaz knjige *Oktjabr i Revolucionoje dviženije v stranah Centralnoj i Jugovostočnoj Evropi (1917—1923. g.)*. Ukazatelj literaturi 1945—1965, Moskva 1968, str. 320.

U rubrici *Časopisi* uvrštena su tri osvrta dok je u rubrici *Bilješke* objavljeno deset osvrta na domaće i inostrane časopise.

U rubrici *Iz znanstvenih ustanova* Ivan Jelić (sa saradnicima) daje kraći osvrt na organizaciju znanstveno-istraživačkog rada na povijesti radničkog pokreta, KPJ, NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj u institucijama sa područja SR Hrvatske.

I na kraju, u rubrici *Bibliografija* data su dva priloga.

Mr Rafael BRČIĆ

Ova Revija, kao i prethodna iz 1968. uglavnom tretira problematiku iz svjetske socijalne historije 19. i 20. vijeka. Članci u ovoj reviji mahom su pisani na osnovu neobjavljene i objavljene arhivske građe, što reviji daje posebnu serioznost i uvrštava je u ugledne evropske historijske časopise. Zbog interesantne problematike koju sadrže ove tri sveske, osvrnućemo se u kratkim crtama na njihove priloge.

U svesci 1. na prvom mjestu objavljen je članak Masona A. pod naslovom: *Vlada i generalni štrajk, 1926.* (The Government and the General Strike, 1926). Britanski generalni štrajk 1926. je bio važan momenat u historiji engleskog radničkog pokreta između dva svjetska rata. U tome štrajku važan činilac su bili engleski tredjunioni. Definitivna historija toga štrajka tek se piše, kaže autor, a ovaj članak je mali isječak iz te radničke borbe. Zbirka akata iz vladinog kabineta i ministarstva, otvorena za istraživače od 1967, omogućava da se ovaj štrajk sagleda iz novih uglova. Posebna je vidljiva uloga vlade 1925—1926. godine. Prije svega, tu je problem industrijske krize 1925. koju je vlada spriječila postavljanjem embarga na prodaju kamenog ugljena, odobrenjem novčane pomoći ugljenokopima i postavljanjem Kraljevske komisije za pitanje dalje budućnosti te industrije.

Članak tretira problem ugljene industrije (proizvodnja i plasman) u Engleskoj. U radničkom pokretu najjači je bio strukovni savez rudara koji je prihvatio borbu za ostvarenje svojih zahtjeva. Sa problemom plasmata uglja išao je problem sniženja radnica što su odbili rudari. Dalje se razmatra politika vlade prema rudarima i samoj industriji i njene konkretne mjere za ublažavanje krize u rudarskoj industriji. Sva ta pitanja vlada je raspravljala na svojim sjednicama, kao i sam tok štrajka i donosila konkretne mjere.

Barker Rodney piše o Laburističkoj partiji i obrazovanju u duhu socijalizma (The Labour Party and Education for Socialism) predstavlja zanimljiv prikaz sistema obrazovanja počevši od socijaliste utopiste Roberta Owena, kroz volontarističke škole, razne nastavničke obuke u obrazovnim koledžima i na univerzitetu. Radnička obrazovna udruženja The Adult Schools i Plebs League (utemeljena u oktobru 1908), osnovana su od strane Trade Uniona i prerasla su u Centralni radnički koledž. Liga je bila u okviru Laburističke partije. Tim obrazovnim institucijama svestranu pomoć su pružili radnički prvaci. U daljem toku rada autor razmatra razne varijante obrazovanja: militarizam i obrazovanje, problem političkih uticaja itd.

Dosta velik rad objavljuje, D' Agostino Anthonyo: *Socijalistička inteligencija i »Radničke revolucije«: pogledi J. W. Machajskog.* (Intelligentsia Socialism and the »Workers' Revolution«. The Views J. W. Machajski). Revolucionarni pokret u ruskom dijelu Poljske je bio prvi početak aktivnosti Machajskog, kao intelektualnog radnika socijaliste, marksiste i poljskog patriote. Rođen je 15/27. XII 1866. u blizini Kielcea (Poljska). Pohađao je gimnaziju u mjestu rođenja, gdje je upoznao mladog Stefana Zeromskog, koji je postao jedan od najvećih poljskih novelista. Njih dvojica su se prijateljili. U ideologiji mladog socijaliste bila je predominantna mješavina socijalnog radikalizma i poljskog patriotizma. Machajski i Zeromski su se ponovo sreli na Varšavskom univerzitetu, gdje su se povezali u konspirativnu aktivnost sa Savezom poljske omladine (*Zet*) i pomoćnom vodećom patriotskom organizacijom među poljskim emigrantima Poljska liga. 1888. Machajski prestaje biti aktivan u *Zetu* i počinje da se aktivira u *National-Socialist Commune*.

Ta grupa poljskih izgnanika u Parizu je bila začetak komiteta poljskih patriota, kao što je bio *Zet*. Međutim, lider Komiteta je insistirao da je spas poljske nacije u socijalizmu. Patriotski socijalisti nisu bili zadovoljni sa autonomijom u federaciji sa ruskom imperijom. U članku se dalje razmatraju neke teoretske postavke tog komiteta i njegovih članova, koji su imali svoje ideje.

Machajski je uhapšen u Zakopanom 1911. na kraju svoje aktivnosti u Poljskoj. Zakopanska afera ga je uvjerila u korisnost dobrovoljnog izгона u inostranstvo. Kada je izbila februarska revolucija u Rusiji, on je radio u jednoj pariskoj banci. Došao je u Rusiju u ljeto 1918. gdje je publikovao jedan broj revolucionarnog lista *Radnička revolucija*. Tu je Machajski spoznao da su boljševici bili nešto posebno. Po njegovom mišljenju, pad carizma je bio signal za seriju revolta protiv ondašnjeg društva. Autor dalje upoređuje poglede Machajskog sa stanovištima boljševika, Lenjina, Marksa, Engelsa i Komunističkog manifesta. Machajski je umro u Moskvi 1926. godine.

Norman McCord piše o *Primjeni amandmana zakona o siromašnim u Tyneside 1834. godine*, koji predstavlja važan izvor za socijalnu historiju Velike Britanije u 19. v. (*The Implementation of the 1834. Poor Law Amendment Act on Tyneside*). Sv. 2.

Opširan je rad Thomasa A. Knappa *Njemačke partije centra i Reichsbanner. Studija jednog slučaja političkog i društvenog slaganja u Vajmarskoj republici*. Problem parlamentarnih organizacija u Njemačkoj poslije 1918. je interesantna pojava i presudna epizoda u priči o bolesnoj sudbini Vajmarske republike. Republika se poslije rata borila da ojača i okrijepi uz pomoć demokratske ljevice i organizuje u Reichsbanner. Istorija Reichsbannera nije samo jasna demonstracija »oštre odvojenosti od političkog antagonizma« u republici nego reflektuje unekoliko nje-mački politički razvitak u tzv. *zlatnim godinama* poslije 1924. godine; ravnoteža političke sile katolika-socijalista i vajmarske koalicije — Socijaldemokratpartije, Demokratske partije i Partije centra.

Reichsbanner je osnovan u februaru 1924. u sjenci krize prethodnih godina, od grupe Magdeburških socijaldemokrata predvođenih od strane Ota Hörsinga, predsjednika Pruske Saksomije. Reichsbanner je bio zamišljen kao branilac republike i protuteža desnom krinlu parlamentarnog i pučističkog saveza. Od početka je bio konglomerat raznih pogleda, koji je imao cilj da probudi entuzijazam za republiku. U svom razvitku ta organizacija je imala i pokazivala razne dileme djelovanja između 1924. i 1930. godine. U težini svih problema Reichsbanner se izgradio u masovnu organizaciju koja je pokušala da ostane kompaktna osnova za tri vajmarske koalicione partije. Iz bojazni od mogućnosti »nacionalnog buđenja« — zaključuje autor — partije su se zaboravile u međusobnim obračunima, što je odvelo naciju u nacionalnu katastrofu 1933. godine.

Vincent Wright piše o *Reorganizaciji Conseil D'etat u 1852. godini. Studija o francuskoj eliti*. Conseil D'etat druge republike je bio raspušten 2. XII 1851. od strane Luja Napoleona. Iz članka se vidi sastav novog Conseila od januara 1852, socijalna struktura članova, školska naobrazba članova parlamenta, zatim sastav članova po karijeri, političkoj prošlosti itd.

Iz Engleske ekonomske historije zanimljiv je članak Keitha Burgessa: *Tehnološke promjene u 1852. i otpuštanje radnika u Britanskoj tehničkoj industriji* (*Technological Change and the 1852. Lock-out in the British Engineering Industry*). Vrijeme od 1780—1850. je u stvari period brze industrijalizacije u Engleskoj. Inženjering u 19. v. je predstavljao dio industrijske revolucije. Članak je interesantan za one koji proučavaju ekonomsku historiju i događaje koji su iz toga proistekli jer su uticali na radnički pokret. Uz obilatu upotrebu grafikona i statističkih analiza, članak je vjerno prikazao razvitak te industrije. Naravno, ovako moderni inženjering u industriji je uslovio otpuštanje radnika što je imalo svoju kulminaciju u 1852. godini.

William H. Maehl, JR je dao zanimljiv prikaz *Augustusa Hardiana Beaumonta: Anglo-American Radical 1798—1838*. Hardian je poznat kao druga figura u engleskom radikalizmu 30-tih godina 19. v. On je došao u Englesku iz Jamajke u ljeto 1835, a umro krajem januara 1838. Po porijeklu je Amerikanac, po odgoju Jamajkanac, a po usvojenju Englez. Za kratko vrijeme boravka u Engleskoj povezoao se sa Londonskim radničkim udruženjem i onda otišao na sjeveroistok gdje je osnovao *Northern Liberator*.

On je postigao veliku i finansijski unosnu karijeru žurnaliste na Jamajci. Posredstvom svoga brata, povezoao se sa kontinentalnim evropskim revolucionarnim

pokretom i postepeno se formirao u kritičara kolonijalnog ropstva. U isto vrijeme on je postao zagovarač demokratskih institucija. Ta nepopularna pozicija njegove reputacije sa Jamajke prisilila ga je da dođe u Englesku, gdje je nastavio karijeru kao radikalni žurnalista.

Beamont je rođen u New Yorku City-u 29. VIII 1798. Njegov otac je bio ljekar i služio je u štabu Britanske armije u vrijeme rata i američke revolucije. Augustus je sa 19 godina postao plantažer i samostalno se uzdizao čitanjem knjiga, što ga je u 20. godini života dovelo do činovnika kod jednog advokata u Kingstonu. Poslije te službe on se preorijentisao i osposobio za bavljenje žurnalistikom. Pokrenuo je neke listove koji su mu donijeli reputaciju, jer je branio plantažere. U januaru 1826. bio je poslan od svojih prijatelja u Englesku. U Londonu je objavio pamflet protiv kolonijalnog ropstva u Britanskoj imperiji. Po povratku na Jamajku, nastavio je da brani plantažere i borio se za ukidanje engleskog pritiska u kolonijama. On nikad nije branio ropstvo kao instituciju. Kroz taj rad počeo se baviti politikom i tako je započela njegova politička karijera. U julu 1827. izabran je u Opšti koncil za Kingston. Kasnije, u jesen, ušao je u kolonijalnu asambleju (skupštinu) za St. Elizabeth's.

Beamontovo učvršćenje u radikalnoj politici kristalizuje se između 1830. i 1832. godine. Iskustvo u politici je počelo njegovim putovanjem u Evropu 1830. godine, a kulminiralo je u revoltu robova na Jamajci 1831. godine, što ga je preokrenulo u radikalnog aktivistu. Svoje argumente je zasnivao na zahtjevima za parlamentarnu reformu i oslobođenje od ropstva u Engleskoj.

Njegova aktivnost je bila bogata u 1838. jer je putovao po Engleskoj, (Škotska, Lids) i držao predavanja i mitinge. Zbog izlaganja velikim naporima u vrijeme putovanja, navukao je bolest od koje je umro krajem januara 1838. godine.

Sveska 3.

Clara E. Lida piše o *Agrarnom anarhizmu u Andaluziji. Dokumenti o Mono Negrou*. (Agrarian Anarchism in Andalusia. Documents on the Mano Negra). 1883. špansko javno mnjenje se upoznalo sa velikim hapšenjima u provinciji Cadis i Sevilla od strane Mono Negra. Ponikla na agrarnom jugu, ta organizacija je optužena da je imala namjeru da obori špansku vladu i iskorijeni zemljoposjedničku aristokratiju Andaluzije. Organizovana kao seoska tajna organizacija, dobila je javni oblik s kojim je kao radnička organizacija mogla doći pod uticaj *Internacionalne radničke organizacije* (IWMA). Istakla je zahtjeve za agrarnu reformu i tako se transformisala u socijalnu stranku. Optužena je kao krivac za seriju zločina protiv zemljoposjedničke svojine i života zemljoposjednika i tako se lako preobrazila u »tajnu organizaciju otmičara, ubica i palikuća«. Zato je vlada i organizovala akciju protiv nje. Za nekoliko nedelja zatvori u glavnom dijelu andaluzijskih gradova su bili prepuni stotina radnika uhapšenih i optuženih da su pripadali sveopštem pokretu masa. Uskoro je postalo i jasno da Mano Negro ne može postati javna politička partija. Ipak, u španskom anarhizmu, Mano Negro je postala organizacija revolucionarnih Andaluzijaca.

Edmund Silberner prilaže rad: *Johann Jacoby 1843—1846. Prilog za istoriju predmartovskih (dogadaja)*. Johann Jacoby 1843—1846. Beitrag zur Geschichte des Vormärz.

Bernice Martin piše o *Leonardu Horneru: Portret tvorničkog inspektora* (Leonard Horner: A portrait of an Inspector of Factories). Horner je bio impresivna i uticajna ličnost kao prvi engleski tvornički inspektor sredinom 19. v. u tekstilnoj oblasti u Lancaširu. U radu se prvo izlaže njegov rani život i karijera, zatim uticaji na njega, privatni život, njegovi radovi itd. Vidljiv je njegov rad kao inspektora u tvornicama 1833—1859. godine. Na kraju su dati neki zaključci i primjedbe na ulogu Honnera u razvitku engleske socijalne i ekonomske istorije.

Pored članaka i rasprava, edicija sadrži dvije stalne rubrike: dokumenti i bibliografija. U drugoj svesci L. J. van Rossum objavljuje prvi put pismo Trockoga poslano holandskoj socijalistkinji Henriette Roland Holstom početkom 1916, koje je interesantno za odnose između Lenjina i Trockog u 1916. i rad Cimervaldske ljevice. (Ein unveröffentlichter Brief Trockijs von Anfang 1916). U trećoj svesci Rudolf de Jong prilaže biografske i bibliografske podatke Maksa Nettlea, mart 1940. Biographische und bibliographische Daten von Max Nettlau, März 1940.

Na kraju svake sveske prilaže se odabrana najnovija bibliografija s područja socijalne istorije iz raznih zemalja i kontinenata. Svaka od bibliografskih jedinica popraćena je kratkim sadržajem knjige.

Uroš NEDIMOVIC

Dvanaest brojeva časopisa *Voprosi istorii* u 1969. godini donijeli su prilično širok izbor članaka koji se odnose kako na istoriju SSSR-a, tako i na raznovrsna pitanja iz opšte istorije. Sadržina svih brojeva ovog časopisa obogaćena je prilogima koji su po tematici raspoređeni u nekoliko rubrika: Herojske stranice borbene prošlosti naroda SSSR-a, Sjećanja, Publikacije, Istorijski osvrti, Istoričari za Lenjinov jubilej, Osvrti i Recenzije koje se odnose na radove u istorijskoj nauci u Sovjetskom Savezu, kao i one izvan granica Sov. Saveza.

Tu je i priličan broj prilika članaka objavljenih na stranicama inostranih časopisa, kao i priloga koji se odnose na pojedine fakte, događaje i ljude.

Veliki broj članaka koji su objavljeni u poglavlju — Istorija Sovjetskog Saveza — s obzirom na to da se približavala proslava jubileja, 100-godišnjica rođenja Lenjina, posvećeni su ovom vodi revolucionarnog radničkog pokreta i strategu velike oktobarske revolucije: Gafurova K. A. — *V. I. Lenjin i neke specifičnosti izgradnje socijalizma na Sovjetskom istoku*; Gorbunov V. V. — *Lenjin i problem nasljedstva u procesu formiranja socijalističke kulture*; Gorodecki E. N. — *Lenjinova laboratorija istraživanja istorije sovjetskog društva*; Dejč G. M. — *Pitanja konspirativne tehnike »Iskre« u pismima V. I. Lenjina 1900—1903. g.*; Jevzerov R. J. — *Iz istorije nastanka Lenjinove knjige Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*; Kim M. P. — *Lenjinovo razvijanje marksističkog učenja o klasama i partijama*; Koronen M. M. — *V. I. Lenjin i finski revolucionari*; Krasnov I. M. — *Nepoznati Lenjinovi dokumenti o sovjetsko-američkim odnosima*; Močalov V. D. — *V. I. Lenjin i pojava marksizma u Rusiji*.

Ova pitanja svjedoče da su Lenjin i njegova djela bili i da su još uvijek predmet interesovanja širokog kruga istoričara, kao i neiscrpan izvor novih saznanja. Kao što su predmet rasprava Lenjinovi stavovi o partiji, klasi, revoluciji i dr., tako je istoričarima zanimljiv i Lenjinov metod rada na izradi njegovih članaka, govora, teza i dr. O tome je interesantan članak Gorodeckog — *Lenjinova laboratorija istraživanja istorije sovjetskog društva*. (br. 12). Govoreći o metodima istraživanja, prikupljanja materijala i rada nad njima, o principima odbira, metodima grupisanja i dr., autor zaključuje da upoznavanje sa materijalima »lenjinske laboratorije« pokazuje kako je Lenjin razvijao i usavršavao marksistički metod istraživanja istorijskih izvora.

U svojim djelima Lenjin je posebnu pažnju posvećivao učenju o klasnoj borbi, prije svega o teoriji i taktici oslobodilačke borbe proletarijata. U pomenutom članku M. P. Kima (br. 11), učinjen je pokušaj da se ukaže na istorijske uslove u kojima je V. I. Lenjin ostvarivao svoju revolucionarnu djelatnost, uslove koji su opredijelili posebno aktualan karakter problema klasne borbe.

Na osnovi dosta brojne literature, sjećanja finskih revolucionara, podataka N. K. Krupskaje, poznatog revolucionara — ilegalca N. E. Burenjina, članaka i notica objavljenih u štampi, istoričar M. M. Koronen obradio je u članku *Lenjin i finski revolucionari* (br. 10) jedan od perioda Lenjinove djelatnosti u vremenu priprema i provođenja velike oktobarske socijalističke revolucije. Prinuden, ne rijetko, da prelazi u ilegalnost, Lenjin je često nalazio utočište u Finskoj (26 puta) i proboravio je tu ukupno tri godine. U tom vremenu on je saradivao sa mnogim finskim revolucionarima, između ostalih i sa aktivistima iz redova finske napredne inteligencije.

Od ostalih radova koji se odnose na Lenjina i njegovu djelatnost vrijedan je pomena članak V. D. Močalova — *Lenjin i nastanak marksizma u Rusiji*, u kojemu je autor istakao izuzetnu ulogu Lenjina kao teoretičara, koji je stvaralački primijenio i razvijao učenje naučnog socijalizma, kao praktičara-organizatora i vođu ruske socijaldemokratije i na kraju kao historičara ruskog marksizma, boljševizma.

Ovdje ćemo pomenuti i kraći članak I. M. Krasnova — *Nepoznati lenjinski dokumenti o sovjetsko-američkim odnosima*. Autor članka je prilikom rada u američkim arhivima pronašao nekoliko dokumenata iz 1918. i 1919. godine, a koji se po svom sadržaju odnose na nastojanje Sov. vlade da u tom vremenu normalizuje odnose sa SAD i drugim zemljama, da uspostavi mir i uzajamno razumijevanje sa svim narodima svijeta. Ovi dokumenti se sada čuvaju u Centralnom partijskom arhivu IML pri CK KPSS u Moskvi.

Ostali članci u rubrici — *Istorija SSSR* — po sadržini su veoma raznovrsni. Isajev M. I. i Gobeti O. B. pisci su članka — *Problemi razvika nacionalnih jezika u SSSR u svjetlu buržoaskih autora*. (br. 10). Oni na mizu primjera dokazuju da je u Sovjetskom Savezu obezbijedena puna sloboda razvika svih jezika, odbijajući pri tome tvrdjenja buržoaskih autora o »potiskivanju drugih nacionalnih jezika« i takozvanom »nasilnom stapanju jezika u Sov. Savezu u jedinstven ruski jezik«.

U br. 2 časopisa objavljen je članak Klevanskog A. H. o borbi Sov. vlade za normalizaciju sovjetsko-čehoslovačkih odnosa (konac 1918. — poč. 1920. godine). U ovom vremenu države Antante i SAD »uspjele su da uvuku u oružani konflikt sa sovjetskom državom dezorijentirane vojnike i oficire čehoslovačkog armijskog korpusa«, a zatim i, na razvalinama Austro-Ugarske, stvorenu Čehoslovačku Republiku. Tako je sovjetska vlada, kako završava autor, »morala da uspostavlja odnose sa državom čije su oružane snage vodile otvorenu borbu sa ruskom revolucijom, tom revolucijom, koja, po priznanju samog Masarika, ne samo da nije smetala postizanju nacionalne nezavisnosti nego je bila za stvar čehoslovačkog oslobođenja više plus, nego minus«.

Predmet pažnje pojedinih historičara postaju i teme iz najnovije istorije. Tako S. L. Senjavski u br. 2 časopisa u članku *Radnička klasa SSSR u periodu završne izgradnje socijalizma i prelaza u komunizam* razmatra neke socijalne probleme. Autor zaključuje da su na osnovi uspješnog razvika ekonomike, tehničkog i socijalnog progressa društva izvršene ozbiljne izmjene u izvorima popunjavanja, metodama i formama priprema kvalifikovanih kadrova radničke klase; time je izvršen odlučujući uticaj na izmjene u njegovoj unutarnjoj strukturi. Posebnu ulogu ovdje igra pretvaranje, od sredine pedesetih godina, svršenih učenika srednjih škola u masovan izvor popunjavanja radničke klase visokokvalifikovanim, obrazovanim kadrovima. To je, kako zaključuje autor, »brzo raširilo u sastavu radničke klase onu socijalnu kategoriju koja se više od svega približila nivou tehničke inteligencije i tim samim napravilo odlučan korak naprijed u pravcu rješenja jednog od krupnijih socijalnih problema komunističke izgradnje — brisanje razlika između radnika umnog i fizičkog rada«.

34 članka objavljena u pojedinim brojevima ovog časopisa tretiraju, tematski i vremenski, najraznovrsnija pitanja iz opšte istorije.

Tu su članci Bolhovitinova N. N. — *Rat SAD za nezavisnost i savremena američka istoriografija* (br. 12); Vladimirov J. V. — *Uz pitanje o sovjetsko-kineskim ekonomskim odnosima 1950—1966. godine*; Domnić M. J. — *Hrišćanski sindikati i uspostavljanje fašističke diktature u Njemačkoj*; Ivanova Z. P. — *Neki problemi savremene naučno-tehničke revolucije u kapitalističkim zemljama*; Koževnikov F. I. — *Mazov V. A. — Ujedinjene nacije i problemi očuvanja mira*; Komarov E. N. — *Gandi i ruska revolucija*; Mercalov A. N. — *Zapadno-njemački konzervativni historičari i memoaristi o drugom svjetskom ratu*; Fomin V. T. — *Unutarnje-politički položaj fašističke Njemačke uoči napada na SSSR, itd. itd.*

Iako u ovom prikazu, s obzirom na brojnost objavljenih članaka, ne možemo dati iscrpnije podatke o svakom od njih ponaosob, ipak možemo iznijeti opštu karakteristiku — širok krug pitanja u kojima historičari mogu naći interesantnu literaturu za svoju užu tematsku orijentaciju, kao i izvor dosadašnjih saznanja i rezultate istraživanja sovjetskih historičara o pojedinim faktima, ličnostima, pokretima i značajnijim problemima u oblasti istorijske nauke.

U časopisu se mogu naći i osvrti i prikazi sovjetskih naučnika o inostranim časopisima i publikacijama uz njihove ocjene i razmišljanja u rubrici — *Inostrana istorijska nauka*. U toj rubrici dosta brojna priloga je podnaslov — *Po stranama stranah časopisa*. Pomenućemo samo neke priloge iz ovog podnaslova. U br.

11, A. I. Boroznjak komentariše pod naslovom — *Protiv falsifikacije istorije radničkog pokreta u zapadnim okupacionim zonama Njemačke*, — članak Karla Ota, publiciste i redaktora časopisa *Sozialistische Hefte*, SDP Njemačke i *jedinstvo djelovanja radničke klase 1945—1946. godine*, objavljenog u zapadnonjemačkom časopisu *Markstistische Blätter*. Po riječima autora, članak Karla Ota je »ubjedljiv dokaz uticaja uspjeha marksističke istorijske misli u Njemačkoj Demokratskoj Republici na razvoj progresivnog pravca zapadnonjemačke historiografije.

U br. 5 objavljen je i komentar R. E. Kantora — *Buržoasko falsifikovanje pitanja o uzrocima velike oktobarske socijalističke revolucije* — na članke američkih profesora R. Danielsa i H. Rodžersa objavljene u *The Russian Review*, Stanford 1967, br. 4, i 1968, br. 4. Ovdje on oštroj kritici podvrgava pokušaje ovih autora da dokažu »slučajan i lokalna«, a ne svjetskoistorijski karakter socijalističke revolucije u Rusiji.

Pored ovakvih i sličnih osvrti i komentara, u svakom mjesečniku ovog časopisa mogu se naći brojni osvrti i prikazi niza djela i publikacija sovjetske i strane literature, pisama, notica, sjećanja, diskusija i dr.

Ovaj časopis, koji ima već dugu tradiciju (izlazi od januara 1926. godine) i u 1969. godini obogatio je, kako sovjetsku, tako i svjetsku historiografiju veoma brojnim vremenski i tematski raznorodnim priložima. Tu je obilje građe, u čijoj obradi se može zapaziti kako onaj propagandno-politički momenat, kada su u pitanju radovi iz najnovije istorije, tako i seriozni i objektivni pristup izučavanju pojedinih problema iz prošlosti. U svakom slučaju to je literatura koju istoričari treba da pročitaju.

Dubravka ŠKARICA

osvrti

DRUGI (VUKOVARSKI) KONGRES KPJ 1920. (Simpozijum održan u Vukovaru 22. i 23. juna 1970)

U vremenu od 20. do 23. juna 1970. godine u Vukovaru su održane svečanosti povodom 50-godišnjice Drugog kongresa Komunističke partije Jugoslavije. Ove svečanosti su počele 20. juna održavanjem svečane sjednice Opštinske konferencije SK Hrvatske, Vukovar u dvorani Radničkog doma u kojoj je 1920. godine održan i Kongres. Svečanoj sjednici su prisustvovala delegacije centralnih i pokrajinskih komiteta Saveza komunista svih republika i pokrajina. Istoga dana u jednoj od dvorana Radničkog doma otvoren je memorijalni Muzej Drugog (vukovarskog) kongresa KPJ.

U okviru ovih svečanosti Zajednica institucija za izučavanje radničkog pokreta i Saveza komunista Jugoslavije i Historijski institut Slavonije iz Slavenskog Broda organizovali su 22. i 23. juna simpozijum pod naslovom »Drugi (vukovarski) Kongres KPJ 1920«. Obuhvativši period od 1919. do 1921. godine, na simpozijumu je podneseno oko 30 referata i saopštenja naučnih radnika iz svih krajeva naše zemlje. S obzirom na to da su referati ranije umnoženi i upućeni učesnicima, rad na simpozijumu se odvijao u diskusijama o pojedinim naučnim problemima. Kako su neki referenti usmeno izložili svoje referate, u ovom prikazu daćemo kratak osvrt na one koji su ranije dostavljeni učesnicima simpozijuma.

Prezentirani radovi sadržajno se mogu podijeliti u tri tematske cjeline: prva, društveno-političke i ekonomske prilike u Kraljevini SHS neposredno poslije prvog svjetskog rata; druga, djelatnost radničkog pokreta i KPJ 1919—1921. godine i, treća, Vukovarski kongres i njegove posljedice.

U prvu tematsku grupu možemo svrstati sljedeće radove: dr Đorđe Knežević: *Ekonomske prilike u Kraljevini SHS poslije I svjetskog rata*; dr Petar Milosavljević: *Ekonomski položaj Srbije u periodu provizorijuma Države SHS*; Milica Milenković: *Ekonomske prilike i položaj radničke klase u Srbiji u svetlu posledica I svjetskog rata* i Gojko Jakovčev: *Društveno-ekonomski položaj naroda sjeverne Dalmacije 1919—1921. godine*.

U drugu grupu spadaju ovi radovi: dr Dimo Vujović: *Političke prilike u Crnoj Gori u vrijeme održavanja Vukovarskog kongresa*; dr Jovan Bojović: *Politička aktivnost Partije u Crnoj Gori 1919—1920*; dr Ahmed Hadžirović: *Odnos vlasti prema revolucionarnom radničkom pokretu od ujedinjenja do donošenja Zakona o zaštiti države*; Miroslav Nikolić: *O izbornoj aktivnosti Komunističke partije Jugoslavije u Srbiji u legalnom periodu*; dr Branko Đukić: *Problemi sindikalnog pokreta Jugoslavije 1920. godine*; Dragiša Jović: *Aktivnost SRPJ(k), odnosno KPJ u Slavoniji 1919—1920*; Vlado Horvat: *Vukovarski radnički pokret u vrijeme legalnog djelovanja KPJ 1919—1920*; Đorđe Radišić: *Kulturna i prosvjetna aktivnost vukovarskog proletarijata 1919—1920. godine* i Zorica Stipetić: *Komunistička inteligencija Hrvatske u vrijeme Vukovarskog kongresa*.

Treća grupa obuhvata sljedeće radove: France Klopčić: *Slovenska delegacija na Vukovarskom kongresu*; dr Sergije Dimitrijević: *Centrumaši u Srbiji i Bosni i Vukovarski kongres*; dr Slavoljub Cvetković: *O Vukovarskom programu KPJ kroz dokumente Vukovarskog kongresa*; Stanislava Koprivica — Oštrić: *Organizaciono pitanje KPJ i Vukovarski kongres*; Tomo Milenković: *O sukobima između umjerenih i radikalne struje u Oblasnom odboru KPJ u Novom Sadu poslije Vukovarskog kongresa*; Ibrahim Karabegović: *Vukovarski kongres i pitanje daljnje izgradnje Partije u BiH*; Žarko Jovanović: *Seljačko i agrarno pitanje na Vukovarskom kon-*

gresu; Leopold Kobsa: *KPJ u Hrvatskoj prema hrvatskom nacionalnom pitanju u vrijeme Vukovarskog kongresa*; dr Branislav Gligorijević: *Vladajuće građanske stranke i režim prema Vukovarskom kongresu i programu KPJ*; Gordana Vlajčić: *Kominternu prema jugoslovenskom pitanju 1919—1921*; Mira Kolar — Dimitrijević: *Socijalna obilježja komunističkih kandidata na izborima za Ustavotvornu skupštinu*; dr Ljubica Kandić: *Nacionalno pitanje u programima građanskih političkih stranaka u vrijeme donošenja Vidovanskog ustava*; Neda Engelsfeld: *Djelatnost kluba komunističkih poslanika u Ustavotvornoj skupštini* i Rafael Brčić: *Generalni štrajk rudara Bosne i Hercegovine kao posljednja akcija radničke klase Jugoslavije pred donošenje Obznane*.

Dr Đorđe Knežević, čiji smo rad uvrstili u prvu tematsku grupu, dao je sliku ekonomskog stanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, neposredno po završetku rata ističući najbitnije elemente koji su uticali na njenu stabilizaciju. Teška ekonomska situacija je, pored ostalih činilaca, kako autor pravilno zaključuje, najviše uticala na zaoštavanje odnosa između buržoazije i radnih masa u to vrijeme.

Ograničivši se na detaljniji prikaz ekonomskih prilika u Srbiji u istom periodu, Milica Milenković u svom saopštenju razmatra nezaposlenost kao jedan od osnovnih problema koji je uticao na zaoštavanje klasnih odnosa i izazivao nezadovoljstvo širokih narodnih slojeva.

Iz ove tematske oblasti zapažen je i rad Gojka Jakovčeva u kojem su prikazane društveno-ekonomske prilike i položaj naroda sjeverne Dalmacije počevši od najstarijih vremena do pojave revolucionarnog radničkog pokreta na ovom području.

Referat dra Dima Vujovića ukazao je na svu komplikovanost političkih prilika u Crnoj Gori u danima Vukovarskog kongresa. U to vrijeme je, kao rezultat načina ujedinjenja Crne Gore i Srbije, u Crnoj Gori trajao pravi građanski rat između dva politička tabora — bjelaša i zelenaša. Na ovaj rad nadovezuje se i referat dra Jovana Bojovića, koji je prikazao razvitak radničkog pokreta u Crnoj Gori početka širenja socijalističkih ideja do vremena afirmacije Komunističke partije kao značajnog političkog faktora.

Interesantna zapažanja o aktivnosti SRP(k), odnosno KPJ u Slavoniji sadrži referat Dragiša Jovića. Počevši od prvih organizovanih akcija polovinom 1918. godine, autor je prikazao proces diferencijacije na ljevicu i desnicu, koji je bio karakterističan za radnički pokret u Hrvatskoj u to vrijeme, postepeno jačanje ljevice nakon Kongresa ujedinjenja i uspjeha KPJ u Slavoniji do konca 1920. godine.

Dr Branko Đukić je ukazao na jedan dosada malo obrađivan problem — problem organizovanja sindikalnog pokreta u Jugoslaviji 1920. godine. Razmatrajući pitanja sindikalnog ujedinjenja, odnosa KPJ i sindikata, orijentaciju sindikata na ekonomske zahtjeve, borbu protiv oportunitizma i međunarodne sindikalne probleme, autor je došao do sljedećih zaključaka: prvo, o odnosu Partije i sindikata prevladalo je uglavnom shvatanje, uprkos otporu reformista, da među njima treba da postoji bliska povezanost; drugo, pod uticajem oportunističke i reformističke, aktivnost sindikata je prvenstveno usmjerena na ekonomske zahtjeve; treće, za stanje u sindikalnom pokretu 1920. godine karakteristična je borba protiv oportunitizma i, četvrto, u toj godini došlo je do daljeg jačanja ideje o međunarodnoj solidarnosti sindikata Jugoslavije s revolucionarnim sindikalnim pokretom u svijetu, uprkos svim napornima oportunističke i reformističke da to ometu.

Dr Ahmed Hadžirović je na nekoliko najvažnijih primjera (zabrana prvomajske proslave 1919. godine, stav vlasti u vrijeme generalnog štrajka željezničara, donošenje Uredbe o redu i poretku, stav vlasti za vrijeme štrajka rudara itd.) pokazao kako je vladajući režim postepeno sputavao revolucionarni radnički pokret da bi ga koncem 1920. donošenjem Obznane, potpuno zabranio.

Iz iscrpne analize razvitka, djelovanja i snage vukovarskog radničkog pokreta u vrijeme legalnog djelovanja Komunističke partije Jugoslavije, koju nam pružaju radovi Vlade Horvata i Đorđa Radišića, možemo zaključiti da Vukovar nije slučajno izabran kao mjesto održavanja Drugog kongresa KPJ.

Miroslav Nikolić je podnio veoma opširno saopštenje o izbornoj aktivnosti Komunističke partije Jugoslavije u Srbiji 1919—1920. godine. Analizirajući učešće Partije na opštinskim izborima u avgustu 1920, na izborima za Konstituantu u novembru 1920. i na naknadnim opštinskim izborima u martu 1921. godine, Nikolić je dao ocjenu izborne aktivnosti KPJ, priznavši i sam da su neke od njegovih ocjena diskutabilne.

Baveći se problemom odnosa inteligencije i komunističkog pokreta u Hrvatskoj 1919. do 1921. godine, Zorica Stipetić je pokušala, istina u najopštijem vidu, obja-

sniti ovo veoma interesantno i do sada malo obrađivano pitanje. U svom saopštenju autor polazi od konstatacije da je inteligencija, kao najizraženiji element u političkim strukturama, u kulturnim institucijama i cjelokupnom javnom životu, vodila oštru antikomunističku borbu, osporavajući Komunističkoj partiji svaki moralni, kulturni i nacionalni smisao. Ipak, iako malobrojni, pojedinci intelektualci, pripadnici komunističkog pokreta (Vladimir Copic, Franjo Ljuština, Kamilo Horvatin, Đuro Cvijić, August Cesarec, Miroslav Krleža, Simo Miljuš, Slavko Cihlar), imali su u njemu krupnu misiju, a njihovo stvaralačko djelovanje posebno je značajno u doba o kome je riječ.

Treća grupa referata tretira uglavnom tematiku direktno vezanu za rad i odluke Vukovarskog kongresa.

U referatu Franca Klopčiča prikazan je proces koji je doveo do stvaranja Komunističke partije u Sloveniji i data ocjena učešća slovenačke delegacije na Drugom kongresu.

Stanislava Koprivica — Oštrić je svojim saopštenjem upozorila na — jedno od najznačajnijih, i u isto vrijeme malo obrađivanih, pitanja za komunistički pokret — organizaciono pitanje. Analizom statuta SRPJ(k) i KPJ, donesenim na Prvom i Drugom kongresu, ona je, po našem mišljenju sasvim pravilno, zaključila: prvo, da se organizaciona struktura KPJ u čitavom legalnom razdoblju njene djelatnosti zasnivala na socijaldemokratskim principima; drugo, da komunistička programska orijentacija iznesena u Programu KPJ nije imala kao pandan i komunističku strukturu organizacije i da je tek porazom KPJ, nakon donošenja Obznane, započelo razdoblje organizacione izgradnje KPJ na lenjinskim principima.

Zarko Jovanović se bavi jednim od pitanja koje se nalazilo na dnevnom redu Vukovarskog kongresa — seljačkim i agrarnim pitanjem. Kako se KPJ još od njegov stvaranja suočila sa ovim problemom, agrarno pitanje bilo je predmet živih diskusija i na Prvom i na Drugom kongresu KPJ. Autor je istakao u čemu su se sastojala različita shvatanja ljevičara i centrumaša o ovom pitanju, koja su se ispo-
ljila na oba kongresa.

Toma Milenković opširno razmatra problem partijskog rukovodstva u Banatu, Bačkoj i Baranji prije Vukovarskog kongresa, sukob radikalne i umjerene struje u Oblasnom odboru KPJ u Novom Sadu, njegovu djelatnost između dva kongresa i ulogu radikalne struje novosadskog Oblasnog odbora KPJ u vidovdanskom atentatu.

Ibrahim Karabegović, koji je podnio saopštenje o provođenju odluka Vukovarskog kongresa u Bosni i Hercegovini, istakao je specifičnosti u kojima je bosanskohercegovački radnički pokret djelovao u legalnom periodu, ukazao na uzroke rascjepa u pokrajinskom partijskom rukovodstvu i na način sprovođenja odluka Vukovarskog kongresa.

Zadržavši se samo na događajima vezanim za Bosnu i Hercegovinu, Rafael Brčić je iznio glavne uzroke štrajka rudara i nastojanja vlasti da, počevši još od generalnog štrajka željezničara, silom uguše revolucionarni radnički pokret. Kao najvažnije uzroke neuspjeha rudarskog štrajka autor je naveo nepovoljnu opštepolitičku situaciju za radnički pokret koncem 1920, donošenje iznimnih mjera i slabu materijalnu bazu Saveza rudarskih radnika Bosne i Hercegovine. Po našem mišljenju, moglo bi se dodati da su jedan od važnih uzroka neuspjeha štrajka bila i raznimolazjenja unutar Partije između ljevičara i »centrumaša«, koja su baš koncem 1920. i početkom 1921. poprimila najoštriji vid.

Nekoliko učesnika simpozijuma (Leopold Kobsa, dr Ljubica Kandić i Gordana Vlačić) su svojim saopštenjima dali doprinos boljem razumijevanju stava KPJ, Kominterne i građanskih stranaka o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji u periodu 1918—1921. godine.

Leopold Kobsa je u svom prilogu u najopštijem vidu pokušao razmotriti kako se je i u kolikoj mjeri koncepcija nacionalnog unitarizma odrazila na djelatnost, snagu i politički uticaj KPJ u Hrvatskoj, prvenstveno u redovima radničkih i seljačkih masa. U vezi s tim autor je iznio uglavnom poznate teoretske stavove koje je u to vrijeme zastupala KPJ o nacionalnom pitanju.

Da bi se mogao bolje sagledati i objasniti stav KPJ prema nacionalnom pitanju u periodu koji je prethodio donošenju Vidovdanskog ustava, dr Ljubica Kandić je u najkraćim crtama prikazala stavove značajnijih građanskih političkih partija koji su istaknuti u prethodnim nacrtima ustava, ustavotvornoj debati, Ustavnom odboru i Ustavotvornoj skupštini. Autor smatra da je u dosadašnjoj historiografiji nedovoljno istaknuta teza da je Partija već 1923. godine borbu za nacionalnu rav-

nopravnost vidjela u klasnoj borbi radničke klase protiv buržoazije, i na taj način dala ovom pitanju revolucionarnu sadržinu.

Referat Gordane Vlačić izazvao je posebno interesovanje učesnika simpozijuma. Pristupajući analizi problematike odnosa Kominterne prema »jugoslovenskom pitanju«, Gordana Vlačić je pošla od stanovišta odnosa Kominterne prema državno-pravnom i političkom rješenju budućnosti nacija koje su se od 1918. godine našle u sastavu Kraljevine SHS. Zbog toga se u centru njenog razmatranja nalazi odnos Kominterne prema novoformiranoj državno-pravnoj zajednici kao i analiza onih stavova koje je Kominternu zauzimala u procesu planiranja državno-pravne i političke budućnosti južno-slovenskih naroda, nakon uspješno provedene proleter-ske revolucije u ovim zemljama.

Kako se odnosio režim prema Prvom i Drugom kongresu i Programu KPJ, koji je uzet kao glavni optužni materijal protiv KPJ pri donošenju Obznane i Zakona o zaštiti države 1921, predmet je razmatranja saopštenja dra Branislava Gligorijevića.

I na kraju, u svom saopštenju Mira Kolar — Dimitrijević je pokušala odgovoriti na pitanje: koliko je vođstvo KPJ 1920. po svom sastavu pripadalo radničkoj klasi? Usljed nedostatka osnovnih podataka, autor je, analizom socijalnog sastava predstavnika KPJ u pojedinim opštinskim zastupstvima 1920. godine i kandidata na izborima za Ustavotvornu skupštinu, bio u mogućnosti da dá samo djelimičan odgovor.

Iako je na simpozijumu učestvovao znatan broj istoričara, i razmatrana različita problematika, diskusija se ograničila uglavnom na pitanje odnosa Kominterne prema »jugoslovenskom pitanju« i stavu KPJ prema nacionalnom pitanju. Najživlji interes, kako smo ranije istakli, izazvao je referat Gordane Vlačić. Učesnici u diskusiji, France Klopčić i Jovan Bojović, ukazali su na mogućnosti korištenja još nekih izvora koje autor nije upotrijebio.

Mada se o stavu KPJ prema nacionalnom pitanju najviše raspravljalo, i dalje su mišljenja ostala podijeljena. Stekao se utisak da ovo pitanje još nije dovoljno istraženo i proučeno.

Uopšte o simpozijumu može se reći da se najmanje bavio pitanjima koja su direktno vezana za odluke i značaj Vukovarskog kongresa i da je imao više jubilarni karakter.

Na kraju, ovom prilikom je potrebno odati priznanje neposrednom organizatoru Historijskom institutu Slavonije i domaćinima u Vukovaru na odličnoj organizaciji.

Ibrahim KARABEGOVIĆ

ŠESTA INTERNACIONALNA KONFERENCIJA ISTORIČARA RADNIČKOG POKRETA U LINCU

Od 15. do 19. septembra 1970. godine održano je u Lincu šesto, već tradicionalno, međunarodno savjetovanje istoričara radničkog pokreta (Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung — ITH). Njegov stalni organizator — Arbeitsgemeinschaft für Geschichte der Arbeiterbewegung in Österreich iz Beča, — uz finansijsku pomoć UNESKO-a, gradske opštine Linca, Ministarstva za nauku i kulturu i brojnih radničkih i naučnih institucija Austrije, kao i nekih naučnih institucija iz drugih zemalja — okupio je ove godine 96 istoričara radničkog pokreta iz Austrije, Jugoslavije, Engleske, Italije, Rumunije, Savezne Republičke Njemačke, Njemačke Demokratske Republike, Zapadnog Berlina, Mađarske, Švedske, Čehoslovačke, Holandije, Francuske, Belgije, Bugarske, Norveške, Poljske, Švajcarske, te iz Sjedinjenih Američkih Država i Japana. Zbog spriječenosti drugim poslovima, istoričari iz SSSR telegramom su pozdravili konferenciju. Organizovana je i vodena vrlo interesantna i uspjela rasprava o »Politici i ciljevima radničkih partija u prvom svjetskom ratu« kao glavnoj historiografskoj temi, i o »Bibliografiji pariske komune«, kao osnovnoj metodološkoj temi.

Prva tema se sasvim logično nadovezuje na tematiku razmatranu na prethodnom — petom zasjedanju, koje je raspravljalo o »Držanju radništva uoči i na početku prvog svjetskog rata«, te ako se ima u vidu da će naredno — sedmo savjetovanje — u septembru 1971. godine raspravljati o »Masovnim pokretima od 1917. do 1920. godine«, onda se može reći da ćemo time dobiti izvanredno zanimljiv i dosta kompletan materijal za istoriju radničkog pokreta od 1914. do 1920. godine, — za neosporno, presudan i najinteresantniji period u razvitku međunarodnog radničkog pokreta u kojem su postavljeni temelji i savremenom komunističkom i socijaldemokratskom pokretu. Eventualna mogućnost da se materija ponavlja ili podudara, kao što je to, donekle, već bio slučaj na petom i šestom savjetovanju, ne bi nimalo umanjilo značaj ove bogate sadržine, već bi samo objektivnom istoričaru pružila mogućnost da uoči različite poglede na pojedine probleme ove tematike, izražene u radovima nekih istoričara zapadnoevropskih ili istočnoevropskih zemalja.

Za prvu temu ovogodišnjeg Lincerskog savjetovanja osobito su bila interesantna dva referata — Politika i ciljevi njemačkih socijalista u prvom svjetskom ratu, čiji su zajednički autori prof. Matthias Erich, dr Susann Müller i dr Hermann Weber iz Savezne Republike Njemačke i O politici i ciljevima ljevice u evropskom radničkom pokretu, koji su pripremili dr Eritz Klein iz Njemačke Demokratske Republike i I. S. Kremer iz Sovjetskog Saveza.

U prvom referatu, sistemom teza, ukazano je na nekoliko najinteresantnijih obilježja karakterističnih za politiku i ciljeve Socijaldemokratske partije Njemačke, koja je trasirala put saradnje sa buržoazijom u ratnim uslovima i time zajedno sa oportunističkim snagama drugih partija potkopala ionako labilne temelje reformizmom i oportunizmom oslabljene Druge internacionale, kao i na antiratne snage u partiji i njihovu aktivnost. U prvom dijelu referata obrađuje se držanje njemačke socijaldemokratije u vrijeme izbijanja rata i unutarpartijska konstelacija snaga — pri čemu se naročito ukazuje na atmosferu poslije famoznog 4. avgusta 1914. godine, kada su socijaldemokrati glasali za ratne kredite — na raspoloženje njemačkog radništva i na pojavu značajnije diferencijacije, u okviru koje se pored do tada eksponirane većine revizionista i manjine radikalnih ljevičara, značajnije unutar partije oertava i centrum. U drugom dijelu raspravlja se o unutarpartijskim

razilaženjima do januara 1917. godine i o rascjepu partije, do čega je uglavnom došlo zbog razilaženja u stavovima prema pitanjima građanske borbe za mir ili nadanja u »novu orijentaciju«, te o problemu odbrambenog rata i aneksije, što je i uticalo na formiranje Nezavisne socijaldemokratske partije i radikalne grupe ljevice u njemačkom radničkom pokretu. Treći dio tretira zaostojavanje unutarnje političke situacije u Njemačkoj u proljeće 1917. godine i odjeke ruske februarske revolucije u njemačkom radničkom pokretu, koji su se, između ostalog, manifestovali u velikom aprilskom štrajku. U četvrtom dijelu razmatra se politika socijalističkih grupacija u partiji od obrazovanja većine u Rajhstagu koja je podržala mirovnu rezoluciju jula 1917. godine, do Brest—Litovskog mira, pa se apostrofiraju — mirovna izjava Nezavisne socijaldemokratske partije, učeše obiju njemačkih socijaldemokratskih partija na Stokholmskoj konferenciji, uloga njemačkih socijalista u zamjeni Mihaeliseve pomirljivijom Hertlingovom vladom, uticaj oktobarske revolucije na njemački radnički pokret, januarski štrajk njemačkih radnika i pozitivni stav njemačkih socijalista prema miru u Brest—Litovsku. Peti i posljednji dio ovog referata prikazuje stanje među njemačkim socijalistima u posljednjoj fazi rata i preduslove za izbijanje novembarske revolucije u Njemačkoj. Tu autori posvećuju posebnu pažnju pristupanju partije oportunističke socijaldemokratske većine vladi princa Maksada Badenskog, revolucionarnim pripremama radikalne ljevice i držanju pojedinih socijalističkih grupacija prilikom izbijanja novembarske revolucije.

Čitava ova materija izložena je na 20 stranica teksta, pa je sasvim razumljivo da tu nije moglo biti dubljih analiza, poniranja u suštinske probleme i ocjena koje bi otišle dalje od uobičajenih gledanja na ulogu Socijaldemokratske partije Njemačke u prvom svjetskom ratu i njen uticaj na rastrojavanje Druge internacionale u tom ratu.

I autori drugog referata nisu pretendovali na iscrpnu obradu »opširne i komplicirane teme« svog referata. Oni su više pretendovali da sistematizuju jednu skicu ideja i osnovne razvojne linije u nastajanju i, u ratnim prilikama, narastanju ljevice, prikazujući to, uglavnom, na primjerima u njemačkom i ruskom radničkom pokretu. To je i razumljivo, jer su se autori najviše bavili istraživanjima istorije radničkog pokreta svojih zemalja. U kraćem prikazu geneze ljevice u evropskom radničkom pokretu rečeno je da je ona narastala, između ostalog, i pod uticajem sve izrazitije opšte ratne opasnosti, a da je Stutgartski kongres Druge internacionale 1907. godine predstavljao prvu snažnu akciju ljevice u međunarodnim okvirima — kada je Kongres pod njenim uticajima prihvatio energičniju borbu protiv rata i iskorištavanja ratne krize za obaranje buržoazije kao osnovnu orijentaciju Internacionale. Po Kleinu i Kremeru, u ratu ljevica je narastala zahvaljujući teoretskim osnovama jedne nove, u ratnim uslovima izgrađene, strategije i taktike internacionalnog radničkog pokreta kojoj je Lenjin postavio temelje već na samom početku prvog svjetskog rata. Autori su tu evoluciju teoretske misli i praktične aktivnosti revolucionarnih snaga prikazali nešto šire za čitavo vrijeme rata, pokazujući primjerima da lijeve antiratne snage nisu postojale samo »u ruskom, srpskom, njemačkom i engleskom radničkom pokretu«, već da su one od prvih nedelja rata narastale i u svim drugim zemljama. Na taj način je i moglo doći do zamašnog cimervaldskog pokreta, masovnih antirratnih štrajkova i manifestacija. Posebno je ukazano na negativnu ulogu socijalpatriotskih snaga i na štetnost centrističkog pacifizma.

Koreferate ili saopštenja o politici i ciljevima SDP svojih zemalja u prvom svjetskom ratu podnijeli su istoričari iz Švedske, Norveške, Engleske, SR Njemačke, Mađarske, Rumunije i Bugarske. Iz naše zemlje vrlo uspješno i sažeto prikazali su stanje i osnovne orijentacione pravce SDS Bosne i Hercegovine i SDP Srbije mr Ilija Hadžibegović iz Sarajeva i dr Sergije Dimitrijević iz Beograda.

U diskusiji o prvoj temi svoja mišljenja o raznim pitanjima, interesantna za stanje, aktivnost i politiku pojedinih struja u međunarodnom radničkom pokretu, pojedinih partija ili struje u njima, iznijelo je 18 istoričara. Pokrenuta su pitanja koja već dugo vremena privlače pažnju istoričara, publicista i političara, — kao što je gledište pojedinih partija na karakter prvog svjetskog rata, učešće i uloga socijaldemokratije u njemu, rat kao imperijalistički ili odbrambeni itd. Čak kad je bilo riječi i o Njemačkom Rajhu, čula su se mišljenja da je Njemačka vodila odbrambeni rat, pa su se onda malazila opravdanja za socijalističke glasove u parlamentu date za ratne kredite ove zemlje. Polazeći sa različitim, prije svega nacionalnih stanovišta i uzimajući u obzir različite argumente, glavna tema je sa internacionalnih često svodena na nacionalne razmjere i okvire. Umjesto originalnih ocjena

i širih koncepcija i pogleda na problem, koje bi se poslije pedesetogodišnje distance mogle očekivati, preovladala je faktografija i deskripcija, a ponekad i neobjektivno, nekritičko i pojednostavljeno tumačenje istorijskih činjenica.

Posebnu pažnju o ovoj zanimljivoj diskusiji privuklo je pitanje kakav je odnos imala internacionalna socijaldemokratija prema ratu i miru, s jedne, i revoluciji, s druge strane. U opredjeljenju za rat ili mir, jedinstveno je mišljenje, socijaldemokratija nije imala dilema — bila je nedvosmisleno za mir. Brojna su mišljenja da je radnička klasa bila raspoložena za revoluciju, naročito poslije oktobra 1917, ali ipak do sudbonosnih revolucija nije došlo jer socijaldemokratija intimitno nije u revoluciji vidjela perspektivu. Ostalo je nedovoljno osvijetljeno pitanje — zašto se socijaldemokratija, stojeći pred dilemom mir ili revolucija, odlučila za mir i nakon praktičnog primjera ruske revolucije? Više svjetla na ovo pitanje baciće, vjerovatno, naredna konferencija u Lincu, koja je ponovo postavila na dnevni red ovaj prelomni period u svjetskoj istoriji, ali ovoga puta sa stanovišta oblika i karaktera masovnih pokreta od 1917. do 1920. godine.

Referat za drugu glavnu temu: Bibliografija Pariske Komune, pripremila je Catharine Oukhow iz Antwerpena. Govoreći o značaju Komune, ne samo kao epizode istorije francuskog socijalizma, nego kao velikog događaja u istoriji međunarodnog radničkog pokreta, Catharine Oukhow je ukazala na bogati bibliografski materijal, odnosno na brojne radove o Komuni koji se razlikuju, ne samo po izboru tema, selekciji činjenica, interpretaciji, nego i po ličnostima istoričara i po njihovom političkom uvjerenju. Ona je zatim ukazala na osnovne karakterističke spisa ili obimnijih radova pristalica i protivnika Komune u periodu od 1871. do 1914. godine, na radove u kojima je Komuna kod jednih ili drugih korištena kao politički argument od njene pojave pa dalje, — zatim, posebno, na istoriografiju Komune u Sovjetskom Savezu na jednoj i u Evropi i Sjedinjenim Američkim Državama, na drugoj strani. Pri tome, osnovna je autorova tvrdnja da je ova istoriografija u socijalističkim zemljama usko povezana sa državnom ideologijom, a da je ona u kapitalističkom svijetu različita po mišljenjima, — komunistička, socijalistička, anarhistička i građanska, najčešće zavisno od stavova istoričara prema društvu.

Na ovu temu podneseni su koreferati ili saopštenja istoričara iz Rumunije, Mađarske, Poljske i Bugarske, a oko 10 učesnika uzelo je riječ u diskusiji.

Diskusija je, donekle, bila opterećena faktografijom, ali s obzirom na sam pristup, ona predstavlja doprinos ovom značajnom pitanju. Rečeno je da je istoriografija Pariske Komune veoma obimna, ali da ona predstavlja mješavinu, s jedne strane stvarne istorije Komune koja nije istražena i kritički proučena, i legende o ovom fenomenu, kao mobilizatorske snage radničke klase, s druge strane. Kao najvažnije pitanje vezano za obradu Pariske Komune istaknuto je utvrđivanje njenog karaktera — da li je ona prva proleterska ili posljednja jakobinska revolucija? Međutim, odgovor na ovo pitanje daje samo naučno fundirana i kritički napisana istorija Pariske Komune. Samo će ona moći razlučiti stvarnost od legende i pokazati kojem je socijalističkom pravcu Komuna dala najviše argumenata — taksičke i programske hrane, te koji je istoriografski pravac bio bliže objektivnoj interpretaciji i ocjeni Pariske Komune, neosporno vrlo značajnog događaja druge polovine 19. vijeka.

Već tradicionalno gostoprимstvo gradonačelnika Lince i organizatora ovog naučnog skupa, — koji su učesnicima omogućili da, pored prijatno ispunjenih slobodnih časova u gradu, razgledaju istorijske znamenitosti i prirodne ljepote predjela između Lince i čehoslovačke granice, — učinilo je da je i šesta Lincerska konferencija protekla u vrlo prijatnoj atmosferi međusobnog upoznavanja, upoznavanja istraživačkih dostignuća i vrlo tolerantne razmjene mišljenja.

Nikola BABIC

U okviru četvorogodišnjeg programa rada, Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije organizovao je Treće savezno savjetovanje arhivskih radnika 14. i 15. oktobra 1970. godine u Kranju i Jesenicama. Ovom skupu prisustvovao je znatan broj arhivskih radnika i historičara iz svih republika i pokrajina. Na Savjetovanju je razmatrana problematika razvoja kancelarijskog poslovanja u jugoslovenskim zemljama od kraja 18. vijeka do danas, kao i primjena kibernetike u arhivima. Pored ovog stručnog dijela, početak savjetovanja bio je posvećen 25-godišnjici postojanja arhivske službe u socijalističkoj Jugoslaviji.

U sklopu svečanog dijela, referat *25-godina arhivske službe u novoj Jugoslaviji* podnio je Božidar Mamić — predsjednik Saveza. O 25-godišnjem radu Arhiva Slovenije informisao je Jože Maček — direktor ovog Arhiva. B. Mamić je u svom referatu prikazao razvojni put arhivske službe u našoj zemlji od 1945. godine do današnjih dana. U referatu je, pored ostalog, konstatovano da je arhivska služba u proteklom 25-godišnjem periodu postigla dobre rezultate. Zahvaljujući brizi društvene zajednice, koja inače ovu službu tretira kao službu od posebnog društvenog interesa, riješeni su, ili su u toku rješavanja, osnovni problemi ove službe. Tako, npr. putem zakonskih propisa (saveznih, republičkih i pokrajinskih) riješena je i utvrđena mreža arhivskih ustanova, počev od Arhiva SFRJ, preko republičkih i pokrajinskih, pa do regionalnih arhiva. Pri tome treba imati u vidu da, pored ovih opštih, na području SFRJ postoje i brojni specijalni arhivi. Prema tome, ovako postavljena i razvijena mreža arhivskih ustanova, bez sumnje, velika je garancija da je arhivska, a zatim registraturska građa zaštićena od propadanja i, što je najvažnije, da je podvrgnuta adekvatnom stručnom postupku. Dokaz su stručni časopisi koje izdaju stručna udruženja i pojedini arhivi, zatim brojne povremene edicije objavljene građe, kao i druge stručne publikacije. Pored vidnih uspjeha koje je postigla arhivska služba u navedenom periodu, u njenom razvoju bilo je, svakako, i izvjesnih nedostataka među kojima se neki provlače do danas. Među najveće spadaju: problem adekvatnog smještajnog prostora, zatim odgovarajuće tehničke opreme, kao i problem stručnog kadra, i to posebno u nekim regionalnim arhivima. Iako je referat B. Mamića imao jubilarni karakter, treba ukazati da on istovremeno predstavlja i iscrpnu analizu razvoja arhivske službe i njenih sadašnjih problema.

Poslije svečanog dijela savjetovanja, nastavljen je rad ovog skupa sa osnovnom temom: *Razvoj kancelarijskog poslovanja u jugoslovenskim zemljama od kraja 18. vijeka do danas*.

U sklopu ovog tematskog okvira podneseni su sljedeći referati i koreferati: *Tipologija sredivanja upravnih registratura* (dr Sergij Vilfan, direktor Mestnog arhiva Ljubljane); *Razvoj sistema sredivanja građe u upravnim registraturama u Sloveniji od 18. stoleća, do danas* (Jože Žontar, viši arhivist Arhiva Slovenije Ljubljana); *Razvitak sistema sredivanja građe u upravnim registraturama Hrvatske* (Stjepan Bačić, viši arhivist Arhiva Hrvatske — Zagreb); *Prefektura i njezine registrature* (Antun Herljević, arhivist Historijskog arhiva u Rijeci); *Sistem turske administracije u Bosanskom vilajetu u XIX vijeku* (Fehim Spaho, arhivist Orijentalnog instituta u Sarajevu); *Organizacija i funkcionisanje vrhovnih registratura u BiH u doba austrougarske uprave* (Kasim Isović, viši arhivist Arhiva BiH u Sarajevu); *Razvitak sistema administrativnog poslovanja u upravnim registraturama knjaževine Crne Gore (1879—1918)* (Dragoje Živković, direktor Arhiva Crne Gore

u Cetinju); *Kancelarijsko poslovanje turskih upravnih ustanova u Makedoniji od druge polovine XIX vijeka* (Rista Kirjazovski, viši arhivist Arhiva Makedonije u Skopju); *Administrativno poslovanje Bugarske okupacijske uprave u Makedoniji i južnoj Srbiji u periodu 1915—1918. i 1941—1944. godine* (dr Miloš Konstantinov, direktor Istorijskog arhiva Skopja); *Kancelarijsko poslovanje u Srbiji (1804—1918)* (Anka Petranović, arhivist Arhiva Srbije, Beograd); *Propisi o kancelarijskom poslovanju opštejugoslovenskog značaja, počev od 1918. godine* (Zdravko Nježić, arhivist Arhiva Jugoslavije, Beograd); *Propisi i sistem sredivanja građe u Kraljevskoj banskoj upravi Dunavske banovine od 1929. do 1941. godine* (Vera Trujić, arhivist Istorijskog arhiva SAPV u Sremskim Karlovcima); *ZAVNOH i njegova registratura* (Marjan Rastić, rukovodilac Arhiva pri Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu) i *Propisi i sistem sredivanja građe gradova sa uređenim senatom* (Katona Pol, saradnik Istorijskog arhiva u Senti).

Uvodno izlaganje za ovu tematsku oblast dao je S. Vilfan svojim saopštenjem: *Tipologija upravnih registratura*. U kratkom, ali veoma jezgrovitom izlaganju referent je razradio osnovne linije za tipologiju upravnih registratura, polazeći od priznatog načela prvobitnog uređenja. Prema tome, zadatak referata je bio da razmotri problematiku koja se tiče primarno-kancelarijskog poslovanja, a tek sekundarno arhivistike. U referatu su, stoga, obrađene neke osnovne linije za tipologiju upravnih registratura sa težištem na aktovskoj građi. Po mišljenju S. Vulfana, unutrašnja struktura aktovske registrature zavisila je od tri primarna elementa: 1. stepena udruživanja pojedinih akata, 2. načina njihovog udruživanja i 3. načina svrstavanja tako stvorenih grupa. Međutim, za potpuno identifikovanje aktovskog dijela fonda neophodna su i tri sekundarna elementa koji su naročito značajni za orijentaciju u građi i bolje razumijevanje strukture određenog fonda. Sekundarni elementi su: 1. udruživanje i svrstavanje u vezi sa evidencijama, 2. vrijeme u kojem se utvrđuje udruživanje i svrstavanje i 3. signature koje, u stvari, zavise od načina prvobitnog uređenja. Za svaki od navedenih elemenata dati su i odgovarajući primjeri. Na kraju uz referat je priložena i tabela osnovnih elemenata za tipologiju aktovskih registratura sa mogućim kombinacijama istih. Referat S. Vulfana prikazan je ovdje posebno zbog toga što predstavlja sintetizovanu obradu često komplikovanih registraturskih sistema i što je on, u stvari, osnova, odnosno ključ za snalaženje u svakoj registraturskoj aktovskoj građi.

Autori ostalih referata i koreferata dali su, kraće ili opširnije, prikaze kancelarijskog poslovanja konkretnih registratura u kraćim ili dužim vremenskim razdobljima, u pojedinim istorijskim pokrajinama; (J. Zontar, S. Bačić, F. Spaho, K. Isović i R. Kirjazovski); zatim u zaokruženim državnim cjelinama (D. Živković, A. Petranović i Z. Nježić) ili pak u nekim istorijsko-geografskim ili administrativnim regionima, odnosno u pojedinim gradovima (V. Trujić, A. Herljević i K. Pol). Interesantno je napomenuti da su u okviru nekih istorijskih pokrajina pojedini autori dali i prikaze kancelarijskog poslovanja u određenim specifičnim i kraćim vremenskim periodima. Tako je M. Konstantinov obradio problem administrativnog poslovanja bugarske okupacijske uprave u Makedoniji i južnoj Srbiji u periodu 1915—1918. i 1941—1944. godine. U ovu grupu spada i koreferat M. Rastića, koji je opisao kancelarijsko poslovanje ZAVNOH-a i njegovih organa.

Brojnost referata, kao i ograničen prostor ne omogućavaju da se da poseban, makar i kraći, pojedinačni prikaz. Ipak, potrebno je skrenuti posebno pažnju na referat Z. Nježića, prvenstveno zbog toga što su u njemu obrađeni opštejugoslovenski propisi o kancelarijskom poslovanju za period od 1918. godine, pa do danas. Značaj ovog referata je i u tome što ima praktičnu korist za izvjestan broj specijalizovanih i nekih kasnije osnovanih regionalnih arhiva koji posjeduju, uglavnom, noviju građu. Autor je dao sistematizovan i prilično detaljan pregled najvažnijih propisa o ovom pitanju, i to posebno za svaki od tri karakteristična perioda. Za period od 1918—1930. godine konstatuje se da je karakteristično postojanje niza različitih uredbi i posebnih propisa resornog karaktera kojima je bilo regulisano kancelarijsko poslovanje pojedinih ministarstava i drugih organa upravljanja. Jedinstven propis za područje cijele države, a to je »Poslovnik za opšte upravne vlasti«, donesen je 23. 10. 1931. godine sa važnošću od 1. 1. 1932. godine. Donošenje »Poslovnika« predstavlja, u stvari, značajan korak u uvođenju jednoobraznog kancelarijskog poslovanja. Prema tome, jednoobraznost sistema je bitna karakteristika od perioda 1931—1941. godine. U periodu poslije 1941. godine referent je obradio kancelarijsko poslovanje u socijalističkoj Jugoslaviji. Za prve poslijeratne godine karakteristično je, takode, šarenilo i nejednoobraznost u administrativnom poslo-

vanju državnih organa. Prvi korak, mada ne i naročito značajan — kako to konstatuje Z. Nježić — u pravcu zavođenja jedinstvenog sistema predstavlja »Uputstvo o uvođenju jednoobraznog delovodnika za poslove opšte administracije«, doneseno početkom 1950. godine od strane Komiteta za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti vlade FNRJ. U isto vrijeme osnovan je i »Savezni biro za unapređenje administrativnog poslovanja u državnim nadležnostima i preduzećima«. Pored praktične pomoći koju je pružao ustanovama i privrednim organizacijama, Biro je izradio i niz studija o ovim pitanjima. Konačno, kao rezultat svih nastojanja da se unaprijeđi kancelarijsko poslovanje i obezbijedi jedinstvenost, pa se može reći da je u tom pogledu odigrala značajnu ulogu. Na kraju, treba naglasiti da su u referatu dati i kraći prikazi svih propisa kojima je bilo regulisano kancelarijsko poslovanje u sva tri navedena perioda.

Analizirajući sve podnesene referate i koreferate, polazeći od regija, odnosno državne cjeline, kao i vremenskog perioda, može se konstatovati da su uglavnom zastupljene sve istorijske pokrajine i jugoslovenska država kao cjelina. Iako se takva ocjena, shvaćena u najširem značenju može prihvatiti, stiče se utisak da u prikazu registraturskih sistema u jednom kontinuiranom istorijskom toku ipak ima i izvjesnih praznina. Tako, npr., nepotpuno je obrađeno kancelarijsko poslovanje vrhovnih i nižih organa NO vlasti i NOP-a, bilo jedinstveno za Jugoslaviju (što je znatno teže s obzirom na specifičnosti pojedinih krajeva), bilo pojedinačno u okvirima sadašnjih republika ili pokrajina — bar onih karakterističnijih. Osim toga, bilo bi poželjno da je obrađeno posebno i registratursko poslovanje organa vlasti NDH, zatim okupacijskih vlasti u Srbiji, kao i karakterističniji registraturski sistemi u raznim oblastima u ovom ili, pak, drugim vremenskim periodima. Ovaj nedostatak se više osjeća kad je riječ o praktičnoj primjeni i koristi nego li kad se govori o teoretskom uobličavanju, odnosno jednom šematizovanom prikazu registraturskih sistema u periodu od 18. vijeka do danas.

Poslije kraće diskusije o ovoj problematici, savjetovanje je usvojilo zaključak da se svi podneseni referati i koreferati objave u narednom broju *Arhivista*. Osim toga, na prijedlog akademika Frana Zwittera — predsjednika Jugoslovenskog komiteta za istorijske nauke, usvojen je i sljedeći zaključak: da se u ime ovog skupa zahtijeva od Državnog sekretarijata za inostrane poslove što hitnije sprovođenje sporazuma o restituciji kulturnih dobara odnesenih iz naše zemlje za vrijeme II svjetskog rata, kao i da se insistira na realizaciji arhivskog sporazuma — konvencije iz 1923. godine, a u vezi sa razgovorima vođenim sa Austrijom 1958. godine.

Drugog dana skup je nastavljen u Jesenicama, gdje su podneseni sljedeći referati i koreferati: *Kibernetika i arhivi* (Danica Gavrilović — arhivist Istorijskog arhiva u Beogradu); *Primjena kibernetike u javnoj upravi* (M. Kostjulkovski iz Ljubljane) i *Informacija o organizaciji firme IVM u Jugoslaviji* (J. Žirovnik iz Ljubljane).

D. Gavrilović je u veoma interesantnom referatu upoznala skup sa problemom primjene mehanografskih sredstava u raznim naučnim disciplinama, pa i u arhivskim ustanovama u nekim tehnički razvijenijim zemljama svijeta. Posebna pažnja je posvećena procesu i prednostima rada pojedinih vrsta ovih sredstava, počev od prvobitnih ručnih, preko poluautomatskih, pa do najsavremenijih elektronskih mašina. U referatu je dat i kratak prikaz primjene ovih mašina, odnosno automatske obrade podataka u Jugoslaviji. Prema statističkim podacima Udruženja radnih organizacija koje se koriste automatskim mašinama u obradi podataka, broj posjednika ovih mašina popeo se sa 108 u 1968. godini na 137 u 1969. godini. (Stampa je saopštila nezvaničan podatak da je broj kompjutera u mjesecu maju 1970. godine iznosio 240). Imajući u vidu ovakav relativno brz razvoj i primjenu elektronike u našoj zemlji u posljednje dvije-tri godine, cilj referata, pored ostalog, bio je i da ukaže na probleme koji će se uskoro vrlo oštro postaviti pred arhivske radnike Jugoslavije. Zbog toga, po mišljenju D. Gavrilović, ovi problemi i teškoće na koje će se nailaziti ubuduće zahtijevaju udružene napore svih arhivskih ustanova i radnika u našoj zemlji.

Na kraju ovog dijela savjetovanja zaključeno je da Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije formira posebnu radnu grupu koja će nastaviti rad na daljoj razradi u praćenju ove problematike.

Zahvaljujući nastojanju Društva arhivskih radnika Slovenije, manji broj učesnika ovog Savjetovanja razgledao je i praktično se upoznao sa radom elektronskih računara u željezari Jesenice i preduzeću »Iskra« u Kranju. Ovo društvo je za učesnike savjetovanja organizovalo 16. oktobra i veoma interesantnu ekskurziju po Gorenjskoj.

Veselin MITRAŠEVIĆ

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

iz instituta

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

DJELATNOST INSTITUTA U 1970. GODINI

I ovom prilikom želimo da upoznamo čitaoce *Priloga* s radom Instituta u protekloj godini.

Aktivnost Instituta u cjelini, i njegovih saradnika pojedinačno, bila je usmjerena na izvršavanje osnovnih zadataka postavljenih Programom rada za 1970. godinu. Programski zadaci su obuhvatili poslove u vezi s naučnom obradom određenih zbivanja i događaja iz istorije radničkog pokreta i socijalističke revolucije i prikupljanjem i sređivanjem arhivske građe i dokumentacije koja govori o zbivanjima i događajima u radničkom pokretu i u periodu socijalističke revolucije. Pored toga, Institut je ostvario potrebnu saradnju sa naučnim ustanovama u zemlji i inostranstvu. Više saradnika je učestvovalo na naučnim skupovima, međunarodnim kongresima i sl. što predstavlja značajan doprinos razvijanju te saradnje. Evo pregleda aktivnosti Instituta.

Dva saradnika Instituta odbranili su doktorske disertacije iz oblasti novije istorije naroda Bosne i Hercegovine. Nusret Šehić je odbranio doktorsku disertaciju *Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja u Bosni i Hercegovini 1918—1941. godine* na Filozofskom fakultetu u Sarajevu u mjesecu martu, a Rasim Hurem temu: *Pojava krize ustanka u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i 1942. godine* na istom fakultetu u maju mjesecu 1970. godine.

U ovoj godini je dr Veselin Đuretić završio temu iz programa rada Instituta: *Razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini od II zasjedanja AVNOJ-a do kraja rata*.

U završnoj fazi obrade su sljedeće teme:

1. *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od 1878—1914. godine*; obrađivač Dževad Juzbašić, asistent.
2. *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija u istočnoj i centralnoj Bosni 1941/42. godine*; obrađivač mr Zdravko Antonić, asistent.

U toku je rad na sljedećim temama:

1. *Stavovi u SDS Bosne i Hercegovine prema ratu, revoluciji i stvaranju jugoslovenske države*; obrađivač Nikola Babić, naučni saradnik.
2. *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini od 1906. do osnivanja SDS 1909. godine*; obrađivač mr Ilijas Hadžibegović, spoljni saradnik Instituta.
3. *Napredni omladinski pokret u Bosni i Hercegovini u periodu 1919—1941. godine*; obrađivač mr Dubravka Škarica, spoljni saradnik.
4. *Djelatnost Socijalističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini između dva rata s posebnim osvrtom na radničke ustanove*; obrađivač mr Ibrahim Karabegović, asistent.
5. *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku autonomiju i stvaranje prvih političkih organizacija u vrijeme austrougarske okupacije*; obrađivač dr Nusret Šehić, naučni saradnik.
6. *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1919—1941. godine*; obrađivač dr Ahmed Hadžirović, naučni saradnik.
7. *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini do 1928. godine*; obrađivač mr Išek Tomislav, asistent.
8. *KPJ u istočnoj Bosni od sredine 1942. godine do oslobođenja 1945. godine*; obrađivač dr Rasim Hurem, naučni saradnik.
9. *Okupacioni sistemi u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine*; obrađivač mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik.

Izrađen je studijski projekat na temu: *Nacionalna i socijalna struktura NOP-a u Bosni i Hercegovini (jedinica NOV i organa narodne vlasti)*. Autor: Nevenka Bajić, viši stručni saradnik.

U 1970. godini u Arhivu Instituta sređivani su i djelomično obrađeni fondovi — zbirke građa iz ratnog (1941—1945) i poslijeratnog (1945—1952) perioda i pripremana građa za publikovanje. Tako je izvršena konačna obrada oko 18.000 fotokopija dokumenata iz NOR-a i dopunjeno i signirano 30.000 kartoteških listića u dva primjenka. Pregledana je građa omladinskih pruga Brčko—Banovići i Šamac—Sarajevo. Građa sa pruge Brčko—Banovići je razvrstana po materiji i hronološki sredena. I građa fonda Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH iz perioda 1945—1948. godine razvrstana je po materiji, hronološki sredena i formirani su predmeti. Izvršen je uvid u građu Centralnog komiteta KP BiH od 1949. do 1952. godine, pa je ista razvrstana po materiji i kompletirani su predmeti.

Završena je obrada i biće uskoro predata u štampu *Građa o djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini u ilegalnom periodu 1921—1941. godine*. U ovoj ediciji će biti objavljeni sljedeći listovi: *Glasnik istine, Fabrika i njiva, Komunist, Narodna pravda, Glas saveza radnika i seljaka*, kao i leci i proglasi iz toga razdoblja. Objavljivanjem ovih listova, našoj široj javnosti će biti prezentirana do sada istražena štampa KPJ u Bosni i Hercegovini za navedeni period koja predstavlja i značajan dio onoga što je ovim putem poteklo od organizacija KPJ u Bosni i Hercegovini.

U toku 1971. godine izaći će iz štampe *Hronologija događaja radničkog pokreta Bosne i Hercegovine od njegovih početaka do 1941. godine*. Hronologija obuhvata nastanak radničke klase, stvaranje i djelovanje njenih organizacija, pojavu i razvoj socijalističkih ideja i socijalističkih organizacija, osnovne vidove klasne borbe (štrajkovi, tarifne akcije, demonstracije), a zatim političke i sindikalne, revolucionarne i reformističke organizacije. Ona je popularni priručnik koji ima širu namjenu i upotrebu u političkim organizacijama, školama, radničkim i narodnim univerzitetima i sl.

Institut je u saradnji sa Akademijom nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Republičkim odborom saveza udruženja boraca NOR-a, Društvom historičara Bosne i Hercegovine i Skupštinom opštine Drvar, povodom 30-godišnjice ustanka naroda Bosne i Hercegovine, otpočeo sa pripremama naučnog skupa na temu: *1941. godina u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*. Cilj ovoga naučnog skupa je da doprinese razradi naučne problematike koja do sada nije nikako ili je nedovoljno obrađena. Naučni skup će se održati krajem 1971. godine u Drvaru sa sljedećim osnovnim temama:

1. Položaj Bosne i Hercegovine u okupiranoj Jugoslaviji;
2. Pripremanje, pokretanje i razvoj ustanka;
3. Međunarodni i politički odnosi u Bosni i Hercegovini u uslovima okupacije i ustanka;
4. Društvene klase u ustanku;
5. Razni oblici vlasti u uslovima okupacije i ustanka;
6. Ilegalni NOP u gradovima;
7. Problemi rukovođenja ustankom u Bosni i Hercegovini;
8. Veze i saradnja NOP-a u Bosni i Hercegovini sa pokretima u ostalim jugoslovenskim zemljama;
9. Izvori snaga NOP-a u Bosni i Hercegovini 1941—1942. godine;
10. Reagovanje okupatora i kvistinga na ustanak;
11. Teoretsko-metodološki radovi vezani za problematiku ustanka i
12. Kritički osvrt na istoriografske radove iz ustanka.

U okviru ovog programa posebno će se razmatrati *Ustanak u Drvaru 1941. godine* sa sljedećim temama:

1. Pripremanje ustanka i ustanak;
2. Prve vojne jedinice NOP-a na drvarskom području;
3. Prvi oblici vlasti NOP-a;
4. Organizacija društveno-političkog života i
5. Veze i saradnja NOP-a u Drvaru sa susjednim područjima.

Formiran je i Organizacioni odbor ovog skupa, koji sačinjavaju:

1. Akademik Branislav Đurđev, predsjednik,
2. Akademik Anto Babić,
3. Enver Redžić,
4. Dr Rasim Hurem,
5. Nikola Babić,

6. Adem Hercegovac,
7. Pero Mišković,
8. Nikola Filipović,
9. Dr Ahmed Hadžirović,
10. Mitar Šobot, i
11. Rafael Brčić, sekretar.

Saradnici Instituta su i u ovom periodu ispoljili aktivnost na određenim zadacima mimo svojih redovnih poslova predviđenih programom rada.

Više saradnika je objavilo ili predalo u štampu svoje naučne, odnosno stručne radove:

1. Nikola Babić: *Doprinos radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini stvaranju jedinstvenog jugoslovenskog radničkog pokreta*. Posebna izdanja (XIII) Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine za 1970. godinu.

2. Nevenka Bajić: *O značaju moralnog faktora u ustanku naroda Bosne i Hercegovine 1941. godine*. Posebna izdanja (XIII) Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1970. godine.

3. Mr Rafael Brčić: 1. *Časopis za savremenu povijest IHRP Hrvatske, knj. I—II/1969. i knj. I, 1970. godine, Prilozi Instituta broj 6.*

4. Dr Veselin Đuretić: 1. *Organi narodne vlasti u Bosni i Hercegovini između I i II zasjedanja ZAVNOBiH-a, Prilozi Instituta br. 6. i 2. Klasno u nacionalnom — neka pitanja odnosa inovacije i tradicije za vrijeme NOR-a*, Naučni skup u Krapinskim Toplicama.

5. Dr Ahmed Hadžirović: *Sindikati i djelovanje KPJ u Bosni i Hercegovini*. Posebna izdanja (XIII) Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine za 1970. godinu.

6. Dr Rasim Hurem: *Političke mjere okupatora i ustaša protiv ustanka i NOP-a u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1942. godine, Prilozi Instituta br. 6. i 2. Neke karakteristike ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. godine*, Godišnjak Društva istoričara BiH, broj XVIII/1968—69.

7. Mr Ibrahim Karabegović: 1. *Rascjep u bosansko-hercegovačkom radničkom pokretu 1919—1921. i posljedice rascjepa*. Posebna izdanja (XIII) Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine za 1970. godinu. 2. *Prilozi za istoriju socijalizma br. 6. Beograd 1969, prikaz, Prilozi Instituta br. 6. i 3. Drugi (Vukovarski) kongres KPJ 1920. godine, prikaz Simpozijuma, Prilozi broj 6.*

8. Mr Uroš Nedimović: *Internacionalna revija za socijalnu istoriju*, Amsterdam, XIV, 1969, od 1—3, prikaz, *Prilozi Instituta broj 6.*

9. Enver Redžić: 1. *Tokovi i otpori*, izdanje Svjetlosti, Sarajevo, 1970; 2. *O posebnosti bosanskih Muslimana, Pregled br. 4/70*; 3. *Socijalizam i istorijska istina, Odjek, broj 4/70. Hasan Brkić*, program scenarija za emisiju Televizije Sarajevo, 25. novembra 1970. godine.

10. Dr Nusret Šehić: *Neka bitna obilježja četništva kao nacionalističkog pokreta do aprilskog rata 1941. godine, Pregled br. 6/1970. i 2. Četnici kao nosioci gerilskog oblika ratovanja u planovima vojnih vlasti predratne Jugoslavije*, Godišnjak Društva istoričara BiH, br. XVIII, Sarajevo 1970.

Neki saradnici su učestvovali na naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu na kojima su podnijeli referate iz tematike koju proučavaju, odnosno koja je bila predmet izučavanja odnosno naučnog skupa.

Na naučnom skupu »*Drugi Vukovarski kongres KPJ*«, održanom u Vukovaru 22. i 23. juna 1970. godine, učestvovali su:

1. Mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik sa referatom: *Generalni štrajk rudara Bosne i Hercegovine 1920. i 1921. godine*,

2. Dr Ahmed Hadžirović, naučni saradnik sa referatom: *Odnos vlasti prema revolucionarnom radničkom pokretu 1919—1921. godine*, i

3. Mr Ibrahim Karabegović, asistent sa referatom: *Vukovarski kongres i pitanje daljnje izgradnje Partije u Bosni i Hercegovini*.

Na naučnom skupu u Krapinskim Toplicama, koji je održan u maju mjesecu 1970. godine, učestvovao je dr Veselin Đuretić, naučni saradnik, sa referatom: *Klasno u nacionalnom — neka pitanja odnosa inovacije i tradicije u periodu NOR-a*.

Na godišnjoj skupštini Društva istoričara Bosne i Hercegovine, održanoj u Trebinju, maja mjeseca 1970. godine, učestvovalo je više saradnika Instituta. Drugog dana rada Skupštine, dr Rasim Hurem, naučni saradnik Instituta, održao je predavanje na temu: *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1941. do 1942. godine*.

Na Trećem saveznom savjetovanju arhivskih radnika Jugoslavije, održanom od 14—16. oktobra 1970. godine u Kranju i Jesenicama, učestvovao je Veselin Mitrašević, šef Arhiva Instituta.

Petom međunarodnom kongresu historičara, održanom avgusta 1970. godine u Moskvi prisustvovali su: Enver Redžić, direktor Instituta i mr Zdravko Antonić, dr Veselin Đuretić, dr Ahmed Hadžirović, dr Rasim Hurem i dr Nusret Šehić, saradnici Instituta.

VI internacionalnoj konferenciji historičara radničkog pokreta, održanoj od 16. do 20. septembra 1970. u Lincu prisustvovali su: Nikola Babić, naučni saradnik i mr Ibrahim Karabegović, asistent.

Na dvanaestoj internacionalnoj nedelji visokog školstva, održanoj od 11. do 15. oktobra 1970. godine u Elwangu, sa temom: *Tehničko-naučna revolucija u XX stoljeću — njeni efekti u njemačkoj i jugoistočnoj Evropi*, učestvovali su Dževad Juzbašić, asistent i mr Uroš Nedimović, asistent. Organizator skupa je Društvo za jugoistočnu Evropu iz Minhena.

Enver Redžić, direktor Instituta je od 9. juna do 2. jula 1970. godine vršio istraživanja u Državnom arhivu u Beču.

Nikola Babić, naučni saradnik od 29. maja do 18. juna 1970. godine boravio je u Amsterdamu i u Internacionalnom institutu za socijalnu historiju obavio istraživanja o stavovima u Drugoj internacionali prema ratu i revoluciji.

Dževad Juzbašić, asistent, prilikom boravka u SR Njemačkoj posjetio je i Südost-Institut u Münchenu i vodio razgovore o proširenju saradnje sa našim Institutom, koja je do sada ograničena samo na razmjenu publikacija.

U 1970. godini nekoliko naučnih radnika iz inostranstva je posjetilo naš Institut.

Prof. PHYLLIS AUTY (Filis Oti), nastavnica historije na Filozofskom fakultetu u Londonu, koja se bavi izučavanjem Narodnog fronta na Balkanu i u Jugoslaviji, posjetila je krajem septembra naš Institut i interesovala se za historijsku literaturu o djelatnosti Narodnog fronta u Bosni i Hercegovini, kao i u Jugoslaviji.

Prof. Mihail Ivanovič Kuličenko, saradnik Instituta marksizma-lenjinizma pri Centralnom komitetu KPSS u Moskvi posjetio je u oktobru naš Institut i interesovao se za pitanja međunacionalnih odnosa kod nas.

Prof. Zaharesku Vladimir, načelnik Odjeljenja Institut de studii istorice si social-politice de pa linga C. C. P. C. R. iz Bukurešta, posjetio je u novembru naš Institut i interesovao se za naš politički sistem i način rada našeg Instituta.

Organizacionih promjena u Institutu nije bilo u toku 1970. godine. Na početku druge decenije rada samoupravni organi Instituta su temeljito razmotrili pređeni put i ocijenili da postoje potrebni uslovi za prerastanje Instituta za historiju radničkog pokreta u opšti historijski institut. Poslije široke razmjenjene mišljenja koja su predstavnici Instituta izvršili o ovoj inicijativi sa predstavnicima osnivača i isoprnog razmatranja ovog pitanja u organima Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Savjet Instituta je na sjednici od 29. 12. 1969. godine donio Odluku o promjeni imena i djelatnosti Instituta za historiju radničkog pokreta u Sarajevu. Prema ovoj Odluci, Institut bi se zvao *Istorijski institut Sarajevo*, a njegovi zadaci bi se sastojali u sljedećem:

— da primjenom naučnih metoda proučava i obrađuje historiju, prvenstveno historiju naroda Bosne i Hercegovine, i unapređuje metode stručnog i naučnoistraživačkog rada u ovoj naučnoj disciplini;

— da organizuje i podstiče izučavanje problema iz svog djelokruga i da u tom smislu daje prijedloge i usklađuje svoju djelatnost sa drugim odgovarajućim naučnim institucijama;

— da objavljuje i saopštava rezultate svog rada;

— da organizuje i unapređuje rad historijske dokumentacije;

— da razvija u zemlji i inostranstvu naučnu i stručnu saradnju sa ustanovama, organizacijama i pojedincima koji se bave historijskom naukom i

— da organizuje naučne skupove, savjetovanja, seminare, diskusije i druge oblike rada radi unapređenja ove naučne oblasti i učestvuje na odgovarajućim naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu.

Ova Odluka upućena je Skupštini Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine na saglasnost 7. januara 1970. godine.

Organi upravljanja i stručni organi su obavljali redovne poslove prema programu rada. U toku godine su izvršeni izbori za Savjet Instituta, Naučno vijeće i

Upravni odbor. Isto tako za direktora Instituta, za sljedeći period od četiri godine, Savjet Instituta je ponovo imenovao Envera Redžića, dosadašnjeg direktora Instituta.

Evo sastava novoizabranih organa upravljanja i izvršnih organa Instituta:

Savjet Instituta

Predsjednik

Mr Zdravko Antičić,

Članovi:

I. Izabrani iz reda članova radne zajednice Instituta;

1. Nikola Babić, naučni saradnik,
2. Mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik,
3. Dr Veselin Đuretić, naučni saradnik,
4. Mr Tomislav Išek, asistent,
5. Mr Ibrahim Karabegović, asistent,
6. Veselin Mitrašević, viši stručni saradnik,
7. Alija Prolić, VKV radnik i
8. Dr Nusret Šehić, naučni saradnik.

Miodragu Čankoviću je prestao mandat u Savjetu, jer je sa Institutom prekinuo radni odnos.

II. Imenovani od strane Skupštine SR BiH;

1. Dr Luka Đaković, šef kabineta predsjednika Skupštine SR Bosne i Hercegovine,

III. Delegirani od strane:

a. Filozofskog fakulteta u Sarajevu:

1. Dr Milan Vasić, vanredni profesor,

b. Fakulteta političkih nauka:

1. Nedim Šarac, vanredni profesor,

c. Društva istoričara Bosne i Hercegovine:

1. Fahrudin Isaković, profesor III gimnazije u Sarajevu,

d. Republičkog savjeta za koordinaciju naučnih djelatnosti:

1. Mr Dubravka Škarica, poslanik u Vijeću naroda Savezne skupštine.

Naučno vijeće:

Predsjednik,

Enver Redžić, direktor Instituta.

Članovi:

1. Nedim Filipović, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu,
2. Dr Hamdija Kapidžić, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu,
3. Dr Desanka Kovačević, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu,
4. Milan Gaković, asistent na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu,
5. Dževad Juzbašić, asistent u Institutu,
6. Dr Ahmed Hadžirović, naučni saradnik u Institutu,
7. Nikola Babić, naučni saradnik u Institutu i
8. Mr Tomislav Išek, asistent u Institutu.

Upravni odbor:

Predsjednik,

Mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik,

Članovi:

1. Ljiljana Gaković, arhivist,
2. Dževad Juzbašić, asistent,
3. Mr Ibrahim Karabegović, asistent,
4. Radmila Santica, šef računovodstva,
5. Meshija Sofić, radnica i
6. Enver Redžić, direktor Instituta.

Direktor:

Enver Redžić.

Institut ima sljedeću unutrašnju organizaciju:

I. Odjeljenje istorijske obrade u kojem radi ukupno 11 stalnih saradnika od kojih su pet naučni saradnici, dva viša stručna saradnika i četiri asistenta (od kojih su tri magistri). Pored ovih saradnika, Institut je angažovao dva spoljna saradnika: mra Dubravku Škaricu i mra Ilijasa Hadžibegovića. Od ukupno trinaest saradnika koji rade na temama u ovom Odjeljenju, tri rade na obradi tema iz perioda do 1919. godine, šest na temama između dva rata i četiri na temama iz perioda NOR-a.

II. Odjeljenje istorijske građe, koje u svom sastavu ima: Arhiv, biblioteku i grupu za dokumentaciju. U odjeljenju radi 11 saradnika, od kojih dva viša stručna saradnika, jedan asistent, dva arhivista, jedan bibliotekar i pet arhivskih pomoćnika. Bibliotekar je primljen u toku godine, jer je ovo mjesto bilo ostalo upražnjeno.

III. Sekretarijat, u kome ukupno radi 15 saradnika:

Sekretar, 1
Administrativnih radnika 1
Daktilografa 2
Pomoćno osoblje 4
Računovodstvo:
Računskih službenika 2
Tehnička služba:
Visokokvalifikovanih radnika 2
Kvalifikovanih radnika 2
Priučenih radnika 1.

I u Sekretarijatu je popunjeno radno mjesto administrativnog službenika, koje je bilo ostalo upražnjeno.

Drago BOROVIČANIN

PREGLED DOMAĆIH I STRANIH ČASOPISA KOJE PRIMA BIBLIOTEKA INSTITUTA ZA ISTORIJU RADNIČKOG POKRETA U SARAJEVU

Domaći časopisi

Arhivski vjesnik, izlazi jedanput godišnje, Zagreb.

Bibliografija Jugoslavije — članci i prilozi u časopisima, novinama i zbirnim djelima. Serija A. Društvene nauke — Politika, Ekonomija, Pravo, izdavač: Jugoslovenski bibliografski institut. Izlazi mjesečno. Beograd.

Bibliotekarstvo, časopis Društva bibliotekara Bosne i Hercegovine. Izlazi tromjesečno. Sarajevo.

Bilten glavnog odbora SSRN Bosne i Hercegovine. Izlazi tromjesečno. Sarajevo.

Bulletin: Scientifique. Section B. Sciences humaines. Izdavač: Savjet akademija nauka i umjetnosti SFRJ. Izlazi tromjesečno. Ljubljana.

Dokumentacija. Izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi dvomjesečno. Beograd.

Encyclopaedia moderna. Časopis za sintezu znanosti, umjetnosti i društvene prakse. Izdavač: Institut za filozofiju znanosti i mir Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti. Izlazi pet puta godišnje. Zagreb.

Forum, Časopis za odjela za suvremenu književnost Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti. Izlazi mjesečno. Zagreb.

Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine. Izlazi jedanput godišnje. Sarajevo.

Gledišta, časopis za društvenu kritiku i teoriju. Izdavači: Beogradski univerzitet i Centralni komitet Saveza omladine Srbije. Izlazi mjesečno. Beograd.

Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine. Sarajevo.

Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu. Sarajevo.

Istorijski zapisi, organ istorijskog instituta i Društva istoričara SR Crne Gore. Izlazi tromjesečno. Titograd.

Jugoslovenski istorijski časopis, organ Saveza društva istoričara Jugoslavije. Izlazi tromjesečno. Beograd.

Jugoslovenski pregled, informativno-dokumentarni priručnik o Jugoslaviji. Izdavač: Savezni sekretarijat za informacije. Izlazi mjesečno. Beograd.

Međunarodni radnički pokret, izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi šest puta godišnje. Beograd.

Politička misao, časopis za političke nauke. Izdavač: Fakultet političkih nauka. Izlazi tromjesečno. Zagreb.

Praxis, filozofski časopis. Izdavač: Hrvatsko filozofsko društvo. Izlazi dvomjesečno. Zagreb.

Pregled, časopis za društvena pitanja. Izdavač: Univerzitet u Sarajevu. Izlazi mjesečno. Sarajevo.

Prilozi za istoriju socijalizma, izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi jedanput godišnje. Beograd.

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, izdavač: Institut za zgodovino delavskega gibanja. Izlazi 2—4 puta godišnje. Ljubljana.

Putovi revolucije, izdavač: Institut za historiju radničkog pokreta. Zagreb. Izlazi povremeno. Zagreb.

Radovi, izdavač: Filozofski fakultet. Izlazi povremeno. Sarajevo.

Radovi Instituta Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru. Izlazi jedanput godišnje. Zagreb.

- Socijalizam*, časopis Saveza komunista Jugoslavije. Izlazi mjesečno. Beograd.
- Vojno delo*, opšteovjni teoretski časopis. Izdavač: »Vojno delo«. Izlazi dvomjesečno. Beograd.
- Vojnoistorijski glasnik*, organ vojnoistorijskog instituta. Izlazi dvomjesečno. Beograd.
- Zbornik*, časopis Historijskog instituta Slavonije. Izlazi jedanput godišnje. Slavonski Brod.
- Zbornik*, časopis Historijskog instituta Slavonije. Izlazi jedanput godišnje. Slagreb.
- Zbornik krajiških muzeja Banjaluka, Bihać, Drvar, Jajce, Prijedor*. Izlazi jedanput godišnje. Banjaluka.
- Zbornik radova*, izdavač: Pravni fakultet. Izlazi jedanput godišnje. Split
- Zgodovinski časopis*, izdavač: Zgodovinsko društvo za Slovenijo. Izlazi jedanput godišnje. Ljubljana.

STRANI ČASOPISI

- Beiträge zur geschichte der deutschen arbeiterbewegung*. Herausgegeben vom Institut für Marxismus-Leninismus, heim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Izlazi dvomjesečno. Berlin.
- Critica marxista*, Editori Riuniti. Izlazi dvomjesečno. Roma.
- Einheit*, Zeitschrift für Theorie und Praxis des wissenschaftlichen Sozialismus. Herausgegeben vom Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Izlazi mjesečno. Berlin.
- International review of social history*. Edited by the international institut voor sociale geschiedenis. Amsterdam.
- Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Herausgegeben von Georg Stadtmüller, izlazi tromjesečno. München-Wiesbaden.
- Marxismusstudien*, izdavač: J. C. B. Mohr. Izlazi povremeno. Tübingen.
- Die Neue Gesellschaft*. Verlag Neue Gesellschaft GMBH. Izlazi dvomjesečno.
- Novaja i novejšaja istorija*. Izdatel'stvo »Nauka«. Izlazi dvomjesečno. Moskva.
- Oesterreichische Osthefte*. Herausgeber Osterreichisches Ost — und Südosteurolzlazi tromjesečno. München-Wiesbaden.
- Revue d'Histoire de la Deuxieme Guerre mondiale*. Publication trimestrielle Comité d'Histoire de la Deuxieme Guerre mondiale. Paris.
- Sovetskie arhivy, organ glavnogo Arhivnogo upravljenija pri Sovete ministrov SSSR*. Izdaetsja pri učasti Instituta marksizma-leninizma pri CK KPSS i Instituta istorii akademii nauk SSSR. Izlazi dvomjesečno. Moskva.
- Voprosy istorii*. Akademija nauk SSSR. Otdelenie istorii... Izlazi mjesečno. Moskva.
- Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte*. Deutsche Verlag-Anstalt Stuttgart.
- Zeitschrift für Zeitgeschichte*. Deutsche Verlag-Anstalt Stuttgart.
- Die Zukunft*. Sozialistische Monatsschrift für Politik Wistschaft Kultur. Sozialistischer Werlag Gmbb. Wien.

Prilozi
Institut za istoriju radničkog pokreta
Sarajevo

Za izdavača: Enver Redžić

Lektor i korektor: Muris Idrizović

Tehnički urednik: Veselin Mitrašević

1944
Krajina i ljudi, 1944-1945
1945
1946
1947
1948
1949
1950
1951
1952
1953
1954
1955
1956
1957
1958
1959
1960
1961
1962
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1970
1971
1972
1973
1974
1975
1976
1977
1978
1979
1980
1981
1982
1983
1984
1985
1986
1987
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025

